

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE.

SZERKESZTI

Dr BLAU LAJOS.

HUSZONHATODIK ÉVFOLYAM.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER—
GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM R.-TÁRS. KÖNYVNYOMDÁJA.

1909.

A M.-Zsidó Szemle huszonhatodik évfolyamának
munkatársai,

amennyiben dolgozataikat és közleményeiket aláírták.

	Lap
Dr. BACHER VILMOS, Budapest	6, 289
Dr. BLAU LAJOS, Budapest	107, 228, 244, 303
Dr. BÜCHLER SÁNDOR, Keszthely	182, 280
Dr. GOLDBERGER IZIDOR, Sátoraljaujhely	122
Dr. GRÜNHUT LÁZÁR, Jeruzsálem	242, 248
Dr. KISS ARNOLD, Budapest	80, 171, 274, 368
Dr. KLEIN MÓR, Nagybecskerek	365
Dr. KRAUSZ SÁMUEL, Wien	37
Dr. PATAI JÓZSEF, Budapest	83, 177
Dr. PERLS ÁRMIN, Pécs	130
Dr. POSNÁNSKI SÁMUEL, Varsó	34
Dr. RICHTMANN MÓZES, Budapest	13
SCHÖN JÓZSEF, Budapest	40 369
VADÁSZ EDE, Budapest	42, 193, 227
Dr. WERTNER MÓR, Párkány	88

TÁRSADALOM.

TÁRSADALMI SZEMLE.

»Elmult a nyár, vége az ősznek, rajtunk nem segítettett«, mondhatjuk a szentírás szavaival. Az egyházpolitika hatalmas léptekkel halad előre, be van jelentve az 1848 : XX. t.-cz. végrehajtása, a katolikus autonómia és a kongrua fejlesztése, de nem látjuk, hogy az izraelita felekezetért mit tesz az állam? A kultuszköltségvetés november 3-iki tárgyalásán a keresztény felekezetek érdekében kötelező ígéretek hangzottak el, melyeknek beváltása küszöbön áll, de az izraelita felekezet még szóba sem került. Ez a hallgatás beszédesebb minden beszédnél. E komor jelenség daczára sem hihetjük, hogy felekezetünk az 1848 : XX. t.-cz. alól kivételnek, mert az ilyen eljárás a törvénynegligálás oly veszedelmes példája volna, melyet az állam maga nem statuálhat, anélkül, hogy az állam-törvényekben vetett hitet általában meg ne rendítené. Az állam az összes polgároktól befolyó adóból adja a felekezetek segélyeit. Ha tehát felekezetünket kizárja a segélyből, akkor előáll az a helyzet, hogy az izraeliták állami adójukból a keresztény felekezeteket támogatják és nem a saját felekezetüket. Az állam különféle segélyösszegei közt szerepel olyan is, amely a hitfelekezeti adó terhein könnyít. Eszerint az izraeliták, kiknek hitközségi adója valamennyiét felülmulja, állami adójuk arányában más felekezetek hitközségi adójának bizonyos hányadát fizetik meg. Ilyesmire a középkorban is keresni kell a példát.

A sérelmet, amely felekezetünkön esik, nem orvosolhatja az a 30.000 korona, melylyel a kormány a dotációt emelte. Ahol milliók adatnak a felekezeteknek, ott 90.000 korona felette szegényes. A 60.000 unitárius első dotációul 200.000

koronára becsültetett, a 15-ször annyi régebb unitárius 90.000-re. A többi felekezetek különböző nevű dotációjának millióit hamarjában össze sem számolhatjuk. Mekkora bőkezűség a közös anya részéről az egyik, mekkora szűkkeblűség a másik-kal szemben!

*

A lelkeszi kongruával felekezetünk a multban szomorú tapasztalatokat tett. A törvény az akatholikuskok címét viseli, de az izraelita felekezetre nem volt tekintettel, hogy ne mondjuk, hogy tekintettel volt. A »Kutók«-ben közölt újabb miniszteri rendelet szerint ez a fontos kérdés újra a törvényhozás elé fog kerülni. Némi jóakarattal a rabbikar sérelmeit a kiegészítő törvény orvosolhatná. Nem kell hozzá egyéb, mint az, hogy ne legyen benne egy-két paragrafus, amely a rabbik zömét az állami fizetéskiegészítésből kizárja. Az »Országos Iroda« körlevélben értesítette a hitközségeket és az ez ügyben kitöltendő íveket szétküldte. Az első teendő az ívek pontos kitöltése és kellő időben való visszaszármaztatása. Reméljük a legjobbat.

*

Ha már most felekezetünk külső helyzetéből a belső helyzet felé fordítjuk tekintetünket, az ügyek alakulásában némi humort tudnánk felfedezni, ha a dolog nem volna annyira szomorú. Mint láttuk, felekezetünk kizárása az 1848: XX. t.-cz. alapján nyújtott állami támogatásból in ultima analysi hova vezet. Az ú. n. orthodoxia most is azt hánytorgatja, hogy »orthodox« nem járulhat hozzá adójával »neológ« köztség intézményeinek fenntartásához, mert »az orthodox külön hitfelekezet«. Ezen a címen gátat vet a felekezet autonómiája elé és megakadályozza, hogy az állami támogatásból az őt megillető részt megkapja. Most utóléri a nemezis: mégis adózik idegen felekezet intézményeire. Még pedig saját felfogása szerint is a »neológok«-nál tőle távolabb eső felekezet intézményeire. Hivatalos lapjukban ugyanis azt bizonyítják, hogy a »neológ« más felekezetbeli, de azért az »orthodox«-köztségnek tartozik adót fizetni. Ezt a rabló morált rabbi hirdeti a Sulchan Árukh nevében. Mekkora kompromittálása

saját vallásának és az »orthodox« rabbiságnak! Keresztény megadóztatását azonban az »orthodox felekezet« hivatalos szószólója nem követeli, tehát a keresztény mégis távolabb áll tőle, mint a »neológ«. A következtetéseket az adózás tekintetében ezek után mindenki levonhatja. Íme egy újabb bizonyíték arra a tételre: »A szent háborúkat a legszentségtelebb fegyverekkel viselik«.

*

Néhány modern rabbi abban tetszeleg magának, hogy saját községeinket, sőt az egész kongresszusi pártot gucmolja. Jeleül keveslik a rabbi befolyását és kritikájukban az »orthodox« tábor hazug vádjait ismételtetik. Az egyik rabbi, kit egy alkalommal a félorthodox organum is kiátkozott már, ártatlanságában odáig ragadtatta magát, hogy cikkét a »hivatalos orthodox« lenyomatta. Nagyon meg volt elégedve: szerzőjét nem piszkolta és nem gyalázta. Nagy sor ez, már t. i. az utóbbi körülmény. Ez alkalommal nem akarjuk a kérdést részletesen tárgyalni, csupán felvetjük a főkérdést: igaz-e, hogy az »orthodox« községekben a rabbinak nagyobb befolyása van? Feleljenek a tények. Az összes botrányokat rabbikkal orthodox községek rendezik. A b.-ujfalusi rabbi elhalálozása alkalmából egy orthodox lap részletesen közölte, hogy miképp kinozták és kergették el ezt a »gaönt« községet. De hát hogy áll a rabbitekintély magában az orthodoxia metropolisában? Hivatkozunk a többször említett organumra és egy szemtanúra, ki a pozsonyi béth-din elnökének ünnepi beszédéből vette értesítését (idéztük utolsó füzetünkben XXV. 404.), mely szerint a béth-din tekintélye és tisztelete nulla. Nem tudjuk tehát, hogy a panaszos cikkírók mi irigyelni valót találnak az orthodox rabbiállásokon és hogy mi keseríti el őket annyira, hogy legcsunább ellenségeik kezébe szolgáltatassanak fegyvert önmaguk ellen? Legyenek tisztában azzal, hogy az ú. n. orthodoxia tisztán ellenük folytat háborút; a főkérdés az ő szemében az, kit választanak meg rabbinak. Bizonyíték: az »orthodox hitfelekezet« elnöksége »neológ« hitközségbe rabbist protegált. Régebb példa: a dicsőszentmártoni rabbi panaszos körlevet bocsátott ki, hogy a nagy

hitközségek »szeminaristák«-at választanak rabbiknak. Egyéb nem fájt neki. Ily körülmények közt nincs helyén az, hogy egyesek igaz vagy vélt sérelmeiket a nyilvánosság elé viszik és mindjárt az egész rabbikar sérelmének adják ki. Különbösen sem hallottunk tényeket, hanem csupán általánosságban mozgó panaszokat és elmfuttatásokat. Jól tudjuk, hogy minden ember tele van panaszszal és könnyít lelkén, ha ezeket elmondhatja. De a nyilvánosság nem erre való. Ez újra bebizonyosodott a szóban forgó esetben, midőn az orthodoxia azon köre kapott a panasz után, melyben a panaszos és kartársai ellen infernalis gyűlölet lobog.

*

Hevcsi Simon dr., pesti rabbi, az Egyenlőség 1908. évi 28. számában lelkes cikkben szállt síkra egy »Izraelita Magyar Közmívelődési Egyesület« megalapítása mellett, melyhez ugyanazon organumban *Neumann Ele dr.* és a Tanügyi Értesítő decemberi számában *Vajda Miksa* és *Kuti Zsigmond* pártolólág szólottak. Ki-ki más-más szempontból. Midőn ezeket a sorokat írjuk, az elmunkálatok folynak és a programpontok még nem képezik nyilvános diszkusszió tárgyát. De örömmel jelentjük, hogy a gazdag program egyik pontja »Zsidó Köz- és Olvasó Könyvtár« felállítása, minek szükséges és üdvös voltát általánosan érzik.

BOSCHÁN JAKAB.

Az az igénytelen férfiú, ki a lefolyt év december hó 22-én örökre lehunyta szemeit, fényes lapot biztosított nevének a hazai zsidóság történetében: nevével szoros kapcsolatban lesz egy új intézmény, melynek hiányát a hazai rabbiképzés egy emberöltő óta súlyosan érzi. 31 év előtt nyílt meg az orsz. rabbiképző-intézet. A hosszú és kemény tusa, amely felállítását megelőzte, a sötét hatalmakkal való küzdelem, amely fennállásának első éveiben kísérte, az új főiskola megalkotóinak — mondhatnánk megalkotójának — erejét abszorbeálta. A zsidóságban ily állami jellegű főiskola multa nem tekintvén vissza, a berendezés és kiépítés állandó gondot okozott. Jól tudták, hogy az iskola megnyitásával a modern rabbiképzés

ügye még nincs teljesen megoldva, ehhez szorosan hozzátartozik a növendékek ellátásáról való gondoskodás. Meg is alkották »Écz Chajim« név alatt az intézet tanulóit segélyező egyletet, de az adományok nem gyűltek az ügyszükséges mértékben. Az »internátus« új eszme lévén, nem hódított a modern jótékony körében: az »Écz Chajim«-ról nagyobb hagyománnyal, 20.000—20.000 koronával, csupán *Gomperz Zsigmond*, *Kaufmann Dávid* apósa és *Wahrmann Sándor*, a mély érzésű zsidó emlékeztek meg. Amit a magyar zsidóság 30 év alatt a rabbiképzés ügyére áldozott, nem áll arányban sem a cél nemességével és nagyságával, sem a hazai zsidóság a jótékony egyéb terein tapasztalt jószívűségével és bőkezűségével. A fájdalmas hézag betöltésére vállalkozott *Boschán Jakab* és boldogult jószágos neje született *Csillag Berta*, midőn holdutczai háromemeletes házukat közös végrendeletükben a rabbiképző növendékeire hagyományozták. Felemelő tudat, hogy e szegény tanulók egyike, ki a nagyilekű alapítók fiát oktatta, keltette életre a hálás szülőikben szunnyadozó eszmét. E sokat rágalmozott törekvő ifjuság tisztességével és tudásával felekezetiünk jobbjaiban, hol érintkezésebe juthatott velük, mindig szeretetet ébresztett. Ennek a kedvező hatásnak legfényesebb példáját *Boschán Jakab* és neje alapítványában láthatjuk.

Boschán Jakab és hitvese nevéhez fog fűződni a magyar rabbiképző internátusa, melynek sokat vajdudó ügye dülőre kerül. *Boschán Jakab*, az egyszerű munkás férfiú, ritka mértékben teljesítette a talmud követelését a tanulók, a talmidé chakhámim támogatását illetőleg. És ugyanezért neve élni fog a tudomány hajlékában. *Boschán Jakab* egyébiránt is tisztelője volt a tudásnak, a régi zsidó tipikus vonása, amely, sajnos, eltűnőben van. Egyéniségének alapvonása a jószág, amely minden bajon segíteni szeretne. Ez a jószág vezérelte az egykori ibrányi földbirtokost cselekvéseiben és ugyanezért a fővárosi zsidóság megválasztotta egymásután előljárónak, az árvaház alelnökének és végül a Chevre Kadisa elnökének.

E tisztségeket nagy lelkiismeretességgel látta el, híven szolgálva az ügyeket és felekezetiét. A Chevre Kadisa benne ügybuzgó elnököt talált, ki e nagyszabású jótékony intézetet minden irányban támogatta és szolgált. Ez állásától megvált, midőn anyagi függetlensége önhibáján kívül — visszaéltek

jóhiszeműségével és jóságával — megrendült. E helyzetében Hatvany-Deutsch József, az orsz. rabbiképző-intézet vezérőrnagyának elnöke segítségére sietett, amennyiben alapítványával kapcsolatban ügyeit megelégedésére, valamint az összes érdekeltek megelégedésére rendezte.

A rabbiképzőnek hagyományozott házát a következő legátumok terhelik. Évi 2000 korona a pesti hitközség számára, az izr. tanítóképző növendékeinek támogatására 12.000 korona, a pesti Chevra Kadisa aggók házána 20.000 korona, az izr. kézmű- és földmívelési egyesületnek 12.000 korona, a pesti izr. hitközség fiárvaházának 20.000 korona, a nőegyesület leányárvaházának 6000 korona, a nőegyesület népkonyhájának 2000 korona. Mindezek az alapítványok csökkentek, minthogy az ügyek rendezhetése végett valamennyi intézet, mint a főörökös rabbiképző, az őket illető rész egy harmadáról lemondottak. A rabbiképző-alapítvány gondozását az örök-hagyó rendelkezése szerint kuratórium veszi át. Ennek tagjai: az orsz. rabbiképző-intézet vezérőrnagyának mindenkor elnöke, a pesti izr. hitközség mindenkor elnöke és előjárósága kebeléből kiküldendő három tag. A kuratórium elnöke Kohn Sámuel dr. pesti főrabbi. Kivüle tehát jelenleg a kuratóriumnak még csak két tagja ismeretes: Hatvany-Deutsch József és Weinmann Fülöp dr.

Dr. Bacher Vilmos elnök az orsz. rabbiképző-intézet tanári karának 1908 decz. 30-án tartott értekezletén bejelentette, hogy az intézet növendékei jötevéjének végtisztességén az intézet háláját az alább közölt gyászbeszédben tolmácsolta és két növendék által kaddist mondatott. Egyuttal javaslatot tett az intézet kegyeletének miképp való kifejezésére, mely javaslat későbbi időben ki fog egészíttetni. Boschán Jakab emléke örökké élni fog a magyar Izrael papjai és papnövendékei közt. Áldás kíséri a jámbor emléket.

BOSCHÁN JAKAB KOPORSÓJÁNÁL.

יש קנה עולם בשעה חמה (Ab. zára. 10 b.). »Van ember, ki Egy órában szerez magának örökkévalóságot!« Ilyen ember, tisztelt gyászoló gyülekezet, volt a megdicsőült férfit, kinek

meghatottan álljuk körül koporsóját. És ilyen óra volt amaz óra, melyben lelkének egy nemes és nagy elhatározásával minden időkre sorozta nevét azon intézet jötevéi közé, melynek vezérőrnagyának megbízásából és melynek tanári testülete nevében fölszólalok, hogy én is a tisztelet és hála, a kegyelet és gyász szavaival búcsuzzam el tőle.

Az emberszeretet és jószívűség, a vallásunk és tudománya iránt érzett benső hódolat ihlették amaz órát, melyben Boschán Jakab egyetértve és együttérezve áldott emlékü, angyali jósága feleségével — kivel most a halálban újra egyesült — azt határozták el, hogy földi pályájuk lefolyása után földi birtokuk nagyobb része az Orsz. rabbiképző-intézet birtokává legyen.

Szívüket meghatotta, megdöbbentette azon szomorú tény, hogy ifjak, kiknek szellemét a tudásnak, zsidó és világi tudásnak dúsan folyó forrásai táplálják, a külső élet legsanyarubb föltételei közt kénytelenek fejlődni és művelődni; azon szomorú tény, hogy egy intézet, melynek a magyar zsidóság hazafiságára és a magyar király kegyelmére emlékeztető országos alap biztosította palotaszerű hajlékát és biztosítja fennmaradását, hogy ez az intézet szerény mértékben sem biztosíthatja növendékeinek a készülési jelen feladataihoz és jövőendő szent hivatásukhoz méltó hajlékot és otthont.

E szomorú tény mélyen érintette a megboldogultnak és élete hű társának egyaránt emberi és zsidó érzésű szívét és azt a gondolatot érlelte bennük, hogy végrendekezésükben első sorban az Országos rabbiképző-intézet szegénysorsú növendékeiről gondoskodjanak.

És gondoskodtak oly módon és oly mértékben, hogy, mikor gondolatuk tétlő fog válni, új korszak kezdődik majd intézetünk történetében, új korszak, mely véget fog vetni nem egy busító, sőt megszégyenítő jelenségnek és melynek fölvirradásához mindenha Boschán Jakab és nevének emléke fog fűződni.

És emlékekben meg fog valósulni a zsoltár azon ígéje melyet régi tanítóink (Keth. 50 a) a maradandó és hathatós jötekonyságnak némely módjára vonatkoztatnak és mely ekkép hangzik: הן יעשר בביתו וצדקתו עומדת לעד »Vagyon és gazdagság van házában és örökké fennáll igazsága.« (Zsolt. 112. 3.)

E ház, melyből immár utolsó útjára készülünk kísérni urának földi maradványait, e ház, mely eddig tanuságot tett vagyonról és gazdagságról, ezentúl esztendőknék és időknek hosszú során át tanuságot fog tenni igazságról, jótékonyaságról, zsidó szívről, emberszeretetről.

E ház birtoklása a nemes alapítók végső akaratának értelmében mindenkorra a magyar zsidóság főiskolájára fog átmenni; de mindamellett, vagyis inkább éppen ezért mindenkoron hozzá lesz kötve e házhoz első birtokosainak neve. Tanulók százai meg százai a nemzedékek hosszú sorában áldó szóval fognak megemlékezni róluk, s így fogják nevezni e házat: בית יעקב. Jákób, Boschán Jakab, háza; a kegyelet és hála soha el nem apadó érzései nemzedékről nemzedékre fognak átöröklődni a nagylelkű és melegszívű jótevők iránt, kik, midőn egyetlen fiuk korai kimulása megfosztotta őket a szülői szeretet gyümölcseitől, a szülői örömtől és reményektől, arról gondoskodtak, hogy alapítványuk által számtalan szülőnek teljék örömük és teljesejék reményük gyermekeikben, hogy teljék öröme, teljesejék reménye az intézetnek, mely azokat neveli, valamint a magyar zsidóságnak, mely az intézet neveltjeitől is várja felekezeti állapotainak javulását, vallásos érzésének és tudásának tisztulását, gyarapodását, belső békéjének és külső tekintélyének növekedését, szilárdulását.

És így magasabb értelemben is lesz ez a ház בית יעקב (Jes. 2, 5.), Jákób, azaz Izraelnek, az egész magyar Izraelnek háza! Homlokzatáról pedig, bár láthatatlan írással messzire fog ragyogni a próféta ígéje: «לבו וכלב באר ה'». »Jertek, hadd járjunk az Örökkévaló világosságában!« Szólni fog ez ige intőleg, buzdítólag, lelkesítőleg azoknak, kik e ház jótéteményeit élvezik, és szólni fog azoknak is, kiknek közepéből emelkedett megboldogult testvérünk, hogy az emberszeretet és tudomány-tisztelet művelésének maradandó, lélekemelő példáját adja.

Te pedig, megdicsőült barátunk, menj לאר באר ההים (Jób 34, 30), megvilágosodni az élet, az öröklét világosságában! Földi léted alkonyára felhő borult, de most יבקע כשר אורך (Jes. 58, 8) felhasad mint a hajnal világosságod. יהלך לפניך (Jes. 58, 8) előtted megy igazságod és az Örökkévaló dicsősége kísér téged! Ámen!

Budapest.

DR. BACHER VILMOS.

FRIEDMANN MEÍR.

1831. július 10. — 1908. november 23.

Rövid betegség után »öregem és jóllakva napokkal« tért örök nyugalomra Bécsben a lefolyt év november 23-ik napján *Friedmann lektor* és vele a zsidóság tudományának egyik kiváló képviselője dőlt ki az egyre ritkuló sorokból. A Kassa melletti Kraszna falu szülöttje szegény sorból emelkedett fel a szellemi arisztokrácia magas körébe, tisztán vasszorgalma és veleszületett képességei által. A modern zsidó tudomány e fénylő alakja ifjú éveit a hazai zsidóság legsötétebb köreiben, az egyoldalú talmudizmus és korlátolt chaszidizmus világában töltötte Ungvárt és vidékén, de a biblia szeretete és az olthatatlan tudásvágy, az eltűnőben levő magyar bóchervilág sok tehetséges tagjának ékessége, ösztönözték, hajtották és kiemelték a szellemi szegénységből. De míg mások, kik hasonló körülmények között útnak indultak, világi műveltség szerzése után, világi pályákon kerestek és találtak érvényesülést, addig Friedmann, mint sok pályatársa, a zsidóság üdvére és saját becsületére megmaradt ifjúsága ideáljánál, szíve és elméje gazdagságát a zsidóság és irodalma szolgálatának szentelte. Majdnem félszázadot töltött e nemes munkában, tanítva az ifjúságot és fejlesztve a tudományt és felekezetünk mély halálja kíséri nemes emlékét.

Friedmann Meír munkakörére ifjúságának életfolyása mellett leginkább Jellinek Adolf, a fényes szónok és nagy tudós, volt befolyással, kinek tanácsára a régi talmudisták által elhanyagolt midras irodalmat választotta tudományos munkássága mezejéül. E téren maradandó becsü alkotásai vannak, mert Friedmannban régi talmudtudás tudományos módszerrel egyesült. Ehhez járult még a biblia és a héber nyelv finom ismerete és ezekből kifejezett megfigyelő képessége. Az agáda nagy birodalmán valósággal királyilag uralkodott és maga is »agadista« volt. Ezzel a készséggel vállalkozott a tannaitikus midrasok új kiadására és kommentálására, melyet *Weiss I. H.* öregebb kartársa — szintén Jellinek hatása alatt — a Szifrával megkezdett (Wien 1862), de a tudományos követelményeknek nem egészen megfelelő módon teljesített. Eleinte járása még ingadozó, így a Szifrá kiadásá-

ban, de később teljes biztossággal haladt a jól ismert úton. Ha maradt is még kívánni való, minek a Steinschneider-Festschriftben kifejezést is adtunk, ez csak annak a jele, hogy a tudományban sincs ugrás.

Főbb munkái illetve edíciói a következők: Szifré (*Wien* 1864); Mechilta (u. o. 1870); Peszikta rabbathi (u. o. 1880); Dabar al-ódóth ha-Talmud (lehet-e a talmudot lefordítani? u. o. 1885.); Maszecheth Makkóth (kritikai kiadás és kommentár, u. o. 1888); Méir Ajin (kommentár a peszah-haggádára, u. o. 1895); Széder Elijáhu rabba és zutta (u. o. 1900); Barajtha di-Melekheth-Hamiskan (u. o. 1908). Weisz I. H. társával együtt szerkesztette 1881-től 1886-ig a Béth Talmud című folyóiratot, amely részvételesség miatt megszűnt. — A biblia körébe vágnak következő héber iratai: »Éseth Chajil«, a Példabeszédek 31. fejezetének magyarázata (*Wien* 1878.); »Ha-Czijjon«, Ezekiel 20. feje. magyarázata (u. o. 1882.); »Széfer Sofetim«, megjegyzések a Birák könyvéhez (u. o. 1891); német nyelven: »Zerubabel« Ézs. 52., 19—53. feje. magyarázata (u. o. 1890). Egyéb önálló iratok: Worte der Erinnerung an Isak Noa Mannheimer (u. o. 1873); Die Juden ein Ackerbautreibender Stamm (u. o. 1878); J. G. Stern, Gedenkrede (u. o. 1883); Worte z. Feier d. 100jährigen Geburtstages d. sel. Predigers I. N. Mannheimer (u. o. 1893); Onkelos und Akylos (u. o. 1896. Biráltuk a JQR-ban). Mint ügyes író és szellemes ember F. számos héber és más nyelvű cikkben fejtegetett tudományos és gyakorlati jelentőségű kérdéseket, folyóiratunkban is.

E nagy irodalmi tevékenység volt az, ami Friedmann nevét Bécsen kívül is messzire ismertté tette. Pedig ez tevékenységének csak egyik ága volt és a bécsiek inkább a szellemes előadót tisztelték és szerették benné. A Jellinek által 1864-ben alapított Béth-Hamidrasban többek mellett Friedmann is állást kapott és széles körökre kiterjedő működést fejtett ki. Szívesen és haszonnal hallgatták a racionalista agadistát: elmésen fejtegette állandóan a heti szakaszt. Sok tanítványa is akadt, kik később mint rabbik vagy más pályákon nevet szereztek. A legbüszkébb volt *Schechter Salamonra*, a new-yorki »Jewish Theological Seminary« jelenlegi igazgatójára. A bécsi rabbiképző megnyilta óta tanította kedvelt tárgyát, a midrast, és ez intézet tanárai és növendékei egyaránt sze-

rették és tisztelték a kedves öreg tudóst. Egyáltalában szerezteméltó egyéniség volt, kit mindenki megkedvelt, aki vele érintkezésbe lépett. Senki sem gondolhatta, hogy e finom, művelt tapintatu úr valaha chászidok társaságában élt és a Kabbala hálójában fogva volt. Friedmann M. fényes példa arra, hogy a külsőleg elhanyagolt zsidó ifjuban milyen erkölcsi és intellektuális erő lakozhatik és ugyanezért az ő pályafutása ez irányban is becses tanulsággal és intő példával szolgál: a 20 éves korában miskolczi leczkeadó, Bécsben 78 éves korában, mint a zsidóság kiváló tudósa húnyta le szemeit.

Friedmann M. minden viszontagság mellett, melyen ifjúságában és még később is keresztülment, a sors kegyeltje volt: a tanításnak és írásnak, kedvelt foglalkozásainak, elhett egész életén át. Ereje öreg napjaira sem csökkent, még utolsó éveiben nagy munkába, a Szifra kiadásába és kommentálásába fogott és ezen dolgozott, amíg a halál hirtelen elszólította. Áldás a jámbor emlékére.

IZRAELITA MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

Az IMIT a lefolyt évben mind szellemi, mind anyagi tekintetben kellő sikereket ért el. A Kunewalder-féle szép-irodalmi pályázatra 6 pályamű érkezett be, melyek közül »A négy fiú« című a bírálók (Ágai Adolf, Bánóczy József, Lenkei Henrik) egyhangú véleménye szerint kiváló alkotás és a pályadíjra teljesen érdemes. A jeles elbeszélés szerzője *Fleischer Zsigmond* nyitrai nováki falusi tanító. A bibliabizottság ifjusági bibliát készített elő. *Dr. Neumann Ede*, kitűnő munkatársunk, nagykanizsai főrabbi megbízást kapott *Geiger Ábrahám* életrajzának megírására. Ugyanis 1910 május havában lesz Geiger, a kiváló rabbi és nagy tudós születésének 100-ik évfordulója. *Putai József*, kitűnő munkatársunk, »Héber költők« című kétkötetes antológiát állított össze a Társulat megbízásából. Ez részben már elkészült és jelen füzetünkben mutatványt közlünk belőle. Az »Oklevéltár« második kötetével *Frisch Ármin* dr., jeles munkatársunk, foglalkozik és reméli, hogy 3—4 év múlva az anyagot összegyűjtheti. Ezeken kívül a Kunewalder-alapból 1911 június 1. határidővel 100 aranyra rúgó pályadíj van

kitűzve »Palesztina történeté«-re a második templom elpusztulásától a jelenkorig. A felolvasások a folyó évtől kezdve a terézvárosi kaszinó nagytermében tartatnak, amely újítás máris bevált.

Ezen szellemi mozgásra a szilárd alapot a Társulat anyagi erejének és tagjai számának emelkedése adja. A *Freund István* dr. 20.000 koronás alapítványát legújabbán követte *Herzmann Bertalan* 10.200, *Winterberg Gyula* 1000, *Deutsch Sámuel* 500 koronás alapítványa, *Steiner Farkas* és *Steiner József* pedig 200—200 koronával pártoló tagok lettek. A tagok száma: Budapesten 938, a vidéken 338 helyen összesen 1502, külföldön 19, összesen 2459 rendes tag, a tavalyi 2094-gyel szemben. A Társulat vagyona 58.145 korona. A költségelőirányzat az 1908—9. évre kerek összegben 16.000 korona.

Az idei tagilletmény az Évkönyv és *Kecskeméti Ármin* dr. »A zsidó irodalom története« cz. művének második kötete. Az előző évektől eltérőleg a tagilletmény már újév előtt jelent meg és szét is küldetett.

TUDOMÁNY.

JUDA TAURIZI ARAB ESZTER-KOMMENTÁRJA.

A karaizmus irodalmi fénykorát, mely Salman ben Jeruchom, Jússzuf Albászír, Jésua ben Jehuda, Jefet ben Ali nevéhez fűződik, a XII. századtól kezdve a hanyatlás váltja fel, mely a teljes jelentéktelenségig süllyedt. A nagy vita és forrongás, melyet a nagy szurai gáon: Szaadja a karaiták körében az ő polemikus munkáival támasztott, valamint az ennek nyomán járó rabbanitaellenes gyűlölet — a szellemi élet elsekélyesedése s a nyomában járó eltoppultság következtében, mely az idők folyamán beállott — egyre vesztett élességéből. Ezért a karaita irodalomnak ezen értékes vagy legalább érdekes eleme a későbbiek műveiből hiányzik. Azt a csekély eredetiséget, mely a régebbi írónál található, hiába keresnők az epigonoknál. A lengyelországi karaiták rabbanitaellenes kirohanásai inkább ollózások a régiek könyveiből, mint a meggyőződés eredményei. A lecsendesedett rabbanitaellenes áramlat következményeképpen pedig a rabbanita tudósok műveinek méltánylása, utánzása vagy kiplagizálása tűnik elénk. S mikor a mult század legnagyobb karaita tudósa, Firkovitz Ábrahám ismét kezébe ragadja a berozsdásodott kardot s a rabbaniták ellen síkra száll, akkor ez csak anachronizmus volt, (»mert nem élednek fel a halott népek« Longfellow) aminek tudatára maga is jutott, amidőn kirohanásait megbánta.¹⁾

Az eredetiség hiánya s a rabbanita irodalom befolyása mutatkozik Jehuda Méir Taurizi arabnyelvű Eszter-kommentárján, mely kéziratosan megvan a magyar tudományos akadémiának Kaufmann Dávid-féle könyvgyűjteményében.

¹⁾ Gottlob, Bikkóret téledot hakaraim (Wilna 1865) 206. l.

Genizatóredékeken s liturgiai részekén kívül az arabnyelvű zsidó irodalom csak két kötettel van képviselve e könyvtárban. Mind a kettő karaita. Az első egy híres unikum: Jusszif Albászirnak, a X. századbeli karaita tudósnak »Kitáb Almuchtavi« cz. műve, melynek Leydenben levő héber fordítása alapján írta Frankel P. 1872-ben »Ein mutazilitischer Kalam aus dem X. Jahrhundert« cz. értekezését. Az eredetiből, melyet 1887-ben ismertetett Frankel, megjelentek bölcsészettudori értekezések alakjában egyes fejezetek.

A másik kézirat két művet tartalmaz. A könyvtár katalógusa következőképen ismerteti: ישרה שלמן בן ירוחם ישרה אסתר »8° Pap. Neue, leicht lesbare rabb. Schrift, 191 + 50 f (85 in Jerusalem gekauft) Name des Abschreibers משה הלוי בן אברהם הלוי (19 Jh)«. ¹⁾

Az első részre meg kell jegyeznünk, hogy Salman b. Jeruchom a Siralmakhoz írt magyarázatának első fejezetét kiadta Feuerstein Salamon. (Krakau 1898.) A mi kéziratunk eltekintve attól, hogy többrendbeli eltérést mutat szövegében, egy 10 oldalra terjedő előszót is tartalmaz, melyet az említett kiadó nem is látszik ismerni. A lapszámozás csak az előszó után kezdődik, tehát 201 lapból áll a mű. A kommentár végén azt olvassuk, hogy a másolat 1871-ben készült. ²⁾ A másoló az egyiptomi karaitáknál hitközségi alkalmazott volt s apja Jeruzsálemben halt meg. ³⁾

A második rész nem Salman b. Jeruchom-é, mint a katalógus sejteti, hanem Juda Meir Taurizi-é. Neve sem »Sarch Eszter«, hanem »Kisszat Eszter«. ⁴⁾ A kötethez két jegyzőkönyv is van mellékelve, melyeket a másoló a genizában talált. ⁵⁾ Láthatjuk belőle, hogy a karaiták követeket szoktak

¹⁾ Weisz, Catalog, 8. 1.

²⁾ ובאן אלפראג מן קלהא ביום חמישי לחדש מנחם האל י"א"ל בשנת בונה ירושלים.

³⁾ המתחוק, olyan kifejezés mint המתלמד (Neubauer, Aus der Petersburger Bibliothek, Leipzig 1866, héber rész 66. 1.)

⁴⁾ קצ"ה מנולת אסתר.

⁵⁾ Az első úgy látszik maga Taurizi írta, mert ezt olvashatjuk benne: והעצור מכל בני העיר יהודה מאיר רש ונקלה כנר פה רופא כנרה: (בשלום (?) תחת כנפי השכינה) אברהם סופר הנטמן בירו' ב"ת"כ"ה (בשלום) (תחת כנפי השכינה) nem írt volna róla így, még a rim kedvéért sem. A másik úgy kezdődik:

kiküldeni a közelükben elterülő vidékekre, hogy a vetések állása szerint állapítsák meg a szököévet s a niszán havát.

Juda Meir ben Ábrahám ¹⁾ Taurizi életéről csak keveset tudunk. A karaiták »a kiváló orvos« néven ismerik. ²⁾ A XV. században élt Sámuel Almagrebinek irodalomtörténetileg is nevezetes arabnyelvű művéhez, a »Mursid«-hoz magyarázatokat írt. Ő maga az Eszter-kommentárjában említi a Mursid-ot, ³⁾ de nem a hozzáírt glosszáit. ⁴⁾ Egyéb irodalmi működéséről sem tudunk. ⁵⁾

ואינא ונדרת ודקא תאניה פי אלגניה בקיץ מצרים יע"א תלמן וכו'ן עדות לתפיש אלגניה בתאריך התלב ודקא ודקא נין כלאמה ירוזשאלעם שזכאק עמברעקע קולדני, עררל שול אבאדא דאברטנורו (s. Jahrbuch für Geschichte der Juden III. 207.). Az ünnepet ebben az évben a rabbanitáknál egy hónappal előbb ünnepelték, úgy-szintén a görög katolikusoknál, a mint írja: ונארת תלך אלגניה ענד בני: משנה מעובדת ועידנא קבלהם בשנה וקבל נצאיה אלדום לאכן נצאיה אלפריג אלדוי צח חסאנא מענא.

¹⁾ Az első jegyzőkönyvben aláírja magát: יהודה מאיר רופא תורזי. L. még Neubauer 25. l. és Steinschneider, Die arabische Litteratur der Juden (Frankfurt a. M. 1902.) 242. §.

²⁾ 1. l. מולאנא אלעאלם אלפאצל רבי יהודה מאיר אלמלקם באלחכים אלצפי.

³⁾ מרי ורבי שמואל המערבי... דכרה פי כתאבה אלמסמי באלמרשד. Megjegyzendő, hogy a מרי csak rövidítés, helyett מרי, mert a Mursid 1494-ben íratott. L. Kaufmann (Traktat über die Neulichtbeobachtung, Frankfurt a. M. 1903. XIV. 1.) Junovitsch a dissertációjában (Die karäischen Fest- u. Fasttage, Berlin, 1904. 8.) egészen összeavartva e kérdést. Taurizi még akkor nem élhetett, mert a fentemlített jegyzőkönyv kiállítottott וסנה וסנה מאיה ותאניה לששורה וסנה וסנה מהורו רכב. Az egyes számításokat a szöveg romlottsága miatt nem lehet összeegyeztetni, de mindenesetre láthatjuk, hogy 1587—97 közti időről van szó s akkor ifjú volt. Magában a műben is lehet támpontot találni erre az évszámra. A 47. lapon ezt olvassuk: וראית מן כהנאם הדא אל תואריך פי סנה הנו ליצירה הי סנה אתעו לחבור רבאין מן כהנאם וסנה אלה וסנה מאיה ותאניה לששורה וסנה וסנה מהורו רכב. A magyarázat. Hogy az évszámok nem helyesek, abból is láthatjuk, hogy a misna és babilóni talmud szerkesztése között mindössze 179 évet vesz föl, amit sehol sem olvashatott. Ha itt is az első évszámot (5406=1646) fogadjuk el, akkor valószínű, hogy a Kisszat Esztert mint öreg ember írta s a másik két évszámot így kellene kijavítani: אלה לחבור המשנה אקבו לחבור תלמוד בבלי.

⁴⁾ Pinsker, Likkute Kadmoniot, Niszpachim (IV) 143. 1.

⁵⁾ Steinschneider, i. h. azt mondja: »genannt als Verf. eines arabischen Commentars zum Buche Ester, worin er seinen Commentar zu Sacharja zitirt«. Ez tévedésen alapul, mert nem Taurizi, hanem Jefet

Taurizi műve sem mondható kommentárnak a szó valódi értelmében, hanem a nép számára készült feldolgozásnak, épületes olvasmánynak, vagy homiliának. E tekintetben hasonlít azon Eszter-kommentárhoz, mely Livornóban jelent meg 1759-ben s czímlapján Maimuni Mózeszt nevezi szerzőjének.¹⁾ Népies czélzatát mutatja egyrészt az, hogy nevezetes részeket rimes sorokban mond el, részint pedig az, hogy gyakran hangoztatja a vigasznak és bátorításnak szavát, rámutatván arra, hogy az őseket megmentő Isten nem fogja elhagyni az utódokat. E műre is illenek Gaster szavai »The history of the miraculous delivery in the times of Haman and Mordecai held a prominent place in the affection, of the people, during all the years of dispersion and persecution. It was constantly almost contemporary history and conveyed to the people the message of comfort and consolation of which they stood so much in need in those periods of dire hatred and threatening danger.«²⁾

Három részre osztható fel. I. A bibliai szövegnek exkurziókkal félbeszakított körülírása. II. Az Eszter könyvével többé-kevésbé összefüggő 12 kérdés. III. A chanukka megünneplésének visszaautásítása s ennek kapcsán elmélkedés a karaismus keletkezéséről.

Az egészben alig akadunk eredeti gondolatra, mégis Jefet ben Alin,³⁾ Jehuda Halévin,⁴⁾ Bachja ben Aseren⁵⁾ és Sámuel Almagrebin⁶⁾ kívül nem említ más író. Idéz ezenkívül »egynehány tudós-tól,⁷⁾ »a tudósok-tól,⁸⁾ »a deras

b. Ali kommentárjáról van szó. A 28. lapon ugyanis az a kérdés van felvetve, miért szenvedett az egész zsidóság. Taurizi Jefet művéből idéz egynehány neszetet, majd azt mondja: וְכֵן הָיָה לְכָל אֶמְלַת יִשְׂרָאֵל שֶׁנִּסְעוּ מִדֶּבֶר סִינַי עַד הָאֵלֶּם בְּחֹזֶק יָדָם וְכֵן הָיָה לְכָל אֶמְלַת יִשְׂרָאֵל שֶׁנִּסְעוּ מִדֶּבֶר סִינַי עַד הָאֵלֶּם בְּחֹזֶק יָדָם . . . הדא מה דביה אלקים . . . אמלקם ובריה לו. S csak azután mondja el Taurizi saját véleményét, amiből láthatjuk, hogy az egész esak idézet Jefet kommentárjából.

¹⁾ Kohut emlékkönyv (Semitic Studies in memory of A. Kohut, New-York, 1897.) 249. l.

²⁾ Kohut emlékönyv 167. l.

יפת הגדול הלוי וצ"ל 27.³⁾

⁴⁾ 46. 1.^{b)} 45. 1.⁶⁾ 28. 1.

7) 9. és

בעין מן עלמא אדרבאין. 31. 1. בעין אדרבא. 39. 1. es 39. 1. אדרבא. 12. 1. אדרבא.

*) 12. 1. אלעלמא

emberei«-tól,¹⁾ »a magyarázók«-tól²⁾ magyarázatot. Történeti tudását valószínűleg Ábrahám ben Dávid krónikájából merítette. Ismeri a chanukka történetét tárgyaló Megillat Antiochust is.

Mondattani szerkezete, nyelvtani sajátosságai, vulgarizmusai általában olyanok, amilyeneket ebben az irodalomban találhatunk.³⁾ (Diakritikus pontokat s egyéb írásjeleket nagyon ritkán használ a kézirat másolója.) Karaita sajátosságaihoz tartozik, hogy a bibliai személyek elé rendesen ezt a jelzőt teszi »urunk«. A négybetűs istennevet két jad és egy vav betűvel írja.⁴⁾ Némely pontozott héber szó kiejtése eltérő a mienkétől.⁵⁾ Ha egy-néhány műszót találunk művében, mely az iszlám vallásos fel fogásának felel meg, úgy ez csak nyelvszokás.⁶⁾

L.

A 12 sorból álló bevezetést valamelyik másoló írta. A szerzőről mint elhunytól beszél s dicsőíti őt mint kiváló tudóst s kiváló orvost. Magasztalólag szól szép munkájáról, melynek hasznos megjegyzései úgy a hallgatójuknak, mint olvasójuknak lelki épülésül fognak szolgálni a hitbeli s a világi dolgokban.⁷⁾

Maga Taurizi rímes részlettel kezdi, mely Istent mint

אל־אוֹלֵךְ פִּי אֶלְדֶּרֶשׁ 3. 1. és אהל־ אֶלְדֶּרֶשׁ 17. 1.¹⁾

אלמפסרין אצחאב אלדרש 3. 1. אלשארחין 21. 1.

²⁾ Ezekről Landauer a Kitáb alámánát (Emunoth vedeoth) bevezetésében (Leyden, 1880. XIV—XVII. ügyszintén Lambert, *Commentaire sur le Séfer Yesira* (Paris, 1891. XIII—XV.) Érdekes vulgarismus 12. l. פה"ן אר"ן (L. Goldziher, *Kitáb maáni alnafs*; Berlin, 1907. 21. l. ahol az egész irodalmat jellemző sajátságok, pontatlanságok felsorolását olvashatjuk).

*) L. eről Steinschneider, Monatschrift 1895. 130. 1. Nemcsak a karaiták írják ez istenvevet két jod és egy vav betűvel, hanem a rabbániták is. L. Kitáb maáni alnafs 1. 1. Egy Schechter által kiadott fragmentumban három joddal van írva (Saadyana, Cambridge 1903. 26. 1.). V. ö. Steinschneider, Hebr. Bibl. XXI. 30.

דומא רבתיא 44. 1. אלפסין 21. 1. קרי ומתיב 34. 1. מור דפי 8. 1.
43. 1. (Onias) חניי.

מִן מֹשֶׁה רַבֵּנוּ אֵלֵי בָאתֶם אֲלֹנִיִּין 1. 23, בְּלִיפָּהּ מֹשֶׁה רַבֵּנוּ 1. 20.⁶
 יוֹם אֲלֹנִמְעָה 1. 50.

יִתְחַפֵּעַ בָּה אֶלְקָאֲרִי וְאַלְסָאֲמַע פִּי דִינָה וְדִנְיָאָה 1. 1. ד)

a végtelent s a hatalmast dicsőíti, ki az őseit megszerette, mert őt szolgálták s egyetlen voltát hirdették a népek között, miért is kiválasztotta utódaikat s megesküdött, hogy nem hagyja őket elveszni. Ha néha büntetéssel sújtja őket, akkor ez neveltetési célból történik, hogy megtérésüket előmozdítsa.¹⁾

A bibliai könyvben elbeszélte eseményeket röviden összefoglalja s csak ott állapodik meg, ahol valami megjegyezni valója van. Achasverosról azt mondja, hogy közvetlen Cyrus után következett s uralkodásának elején belháborúkkal volt elfoglalva. A megillának kifejezése »minden hatalmas ténykedése s hősiessége« (10, 2.) e harcokra vonatkozik. Ezért nem bírták a szamaritanusok megakadályozni rágalmaikkal mindjárt uralkodásának elején a Cyrus által engedélyezett templomépítést (Ezra 4, 6.). A nagy lakomán, melyet Eszter könyve leír, vonatkozott megjelenni a királynő. Miért? A tudósok egy része azt mondja, hogy ittassanak tartotta Achasverost s félt attól, hogy kijózanodva haragudni fog reá, mert engedelmeskedett s megjelent a nyilvánosság előtt.²⁾ Mások úgy vélekednek, hogy a perzsáknál szokásos a királynőnek a királylyal való együttes megjelenése, amit Neh. 2, 6. is bizonyít, ahol ketten egymás mellett trónolnak, valamint az a körülmény, hogy Eszter lakomához hívja a királyt, amit a perzsa szokás ellenére nem tehetett volna, s így tehát vonakodásának okát másban kell keresnünk. Valószínűleg félt a jelenlevők kritikájától. Egyikük-másikuk azt mondhatta volna, hogy az ő felesége, testvére és leánya épen olyan szép lehetne, ha úgy csinosíthatná magát mint a királyné.³⁾ Lehet különben, hogy a királynő végzetes makacszkodása úgy magyarázható, hogy ő maga ivott kelleténél többet, már pedig az ital a nőket még jobban izgatja mint a férfiakat. Ez alkalmat ad szerzőnknek antialkoholikus exkurzióra. Az ide vonatkozó midrás (Eszter rabbati 5. fej.) is szól ebben az összefüggésben Noéről s a borról. Ugyanezt teszi

¹⁾ U. o. קסמה בראתה אנה לא יהלמם כל אן עשו יאדבהם לינבהם. אלי אלרנו אליה.

²⁾ V. ö. Szefer Ha-óser (Eupatoria 1835.) Eszter 1. fej.-hez וישמע המלך כי ראו אותה יהונה כי יאמר אני שכור הייתי.

³⁾ U. o. א. למא מאנה לבוא נאמר פחדה שיאמר אחד מהם כי בתי או. אשרי יפה ממנה. Lásd még Midrás Eszter 3. és Megillá 12 b. Midrás Aba Giorion (ed Buber) 7. l.

Taurizi is. Noét szőlőültetése előtt a szentírás »igaz férfiú-nak nevezi, miután a szőlőt tenyésztette, úgy: a föld embere.¹⁾ A »jaj« szóra mutató vav betű 15-ször fordul elő a szőlő plántálásának elbeszélésénél.²⁾ »Feltakaródzott sátrában« — ezt a bibliai kifejezést úgy magyarázza a héber szöveg szerint, hogy Izrael a bor élvezete miatt ment fogságba,³⁾ amint meg van írva Jezs. 28, 7. »a bor miatt tévelyegnek s a részegítő ital következtében bolyonganak«. A bor tulságos élvezete a többi érzéki vágyakat is felgerjeszti,⁴⁾ ami az észszerű élet-móddal ellenkezik s lehetetlenné teszi a lét tökéletesítését, a szentséget.⁵⁾ Különösen végzetes a bíróra nézve, mert elhomályosítja esztét. Arab neve is beburkolást jelent.⁶⁾ Mindezt azért tartja szükségesnek elmondani, mert purimkor tulságos mértékben szoktak némelyek inni.

A király 7 tanácsadója között Memukhan, a legfiatalabb szólalt fel. Ezt a különös körülményt a midrás úgy magyarázza, hogy feleségét nem hívta meg a királyné s azért bosszút forralt ellene.⁷⁾ Szerzőnk is ielveti a kérdést, de nem idézi a midrást, hanem azt mondja, hogy hallomása szerint a királyok elnöklete alatt történő tanácskozásoknál a befolyásolás elkerülése céljából előbb a legjelentéktelenebb embert szót s azután sorjában az okosabbak, míg a király dönt.⁸⁾ Ezt a magyarázatot Levi b. Gersom kommentárjában is olvashatjuk.⁹⁾

A 2. fejezet tartalmát röviden elmondván, megjegyzi Mordechai nevénél, hogy két szóból áll s tiszta myrrhát

¹⁾ Ber. r. 36.

²⁾ ודבר פי קצתה מ' ויין והמא... ופיהם וערות. A talmud Szanh. 70 a. nem számítja a főneveket v. ö. Rasi e helyhez, l. még Ber. r. 36.

³⁾ יתגל בתוך אהלה בתוך אלהא יעני אהלה לאנה אסם לישראל לאנה. ויתגל בתוך אהלה בתוך אלהא יעני אהלה לאנה. V. ö. Ber. r. 36.

⁴⁾ ולם אלגין באלאהמהאך פי אלשרב פך כל עלו נמיע שוחא אלדניאה.

⁵⁾ אלמראד באלקרושה הוא כמאל אלדאת.

⁶⁾ 4. l. פי לנה אלערב אלנמא יסמי מכמר.

⁷⁾ Eszter. r. 4.

⁸⁾ פאנה אלדנ מא סמעתה... אן אראד אלמלך ראי יפעלה... פאבהרי יתשר ראיהם אולא מן אצנרהם.

⁹⁾ R L B G, Perus (Königsberg, 1860) 44. l. כשישאל עצה מרבים. V. ö. Szanh. 96 a.

jelent.¹⁾ »Férfit«-nak nevezetik kiválósága jelzésére.²⁾ Eszter nevét az arabbal összefüggésbe hozva »urnő«-vel magyarázza.³⁾ Mivel a név az elvonultság fogalmát is magában foglalja, fejtegeti azt is, hogy az asszonynak otthon a helye s idegen férfiakkal csak a legszükségesebb beszélgetésre szorítkozzék.⁴⁾ Midőn Mordechai magához vette árva hugát, megvalósította a Jezsajas 58, 7-ben foglalt intést »véretdől meg ne vond magadat«. Megtanította héberül írni és olvasni s ő adta neki azt a szép héber nevet: Hadasza = Myrtus.⁵⁾ Ez az elnevezés nemcsak szépségére, üdeségére vonatkozik, hanem jövődőlést tartalmaz. Mint a myrtus összenyomva s megízelve keserű, olyanképen keserítette el Hamán életét.⁶⁾ Midőn a királyi udvarba vitték, nem is kérdezték tőle származását, mint a többiektől, annyira el voltak ragadtatva szépségétől. A király egybekelése alkalmából adományokat osztogat. Nálunk viszont az uralkodó megajándékozása szokásos.⁷⁾ Mint királynő is megtartotta vallását s kísérete is az ő hitét vallotta.⁸⁾

Mordechai megmentette a király életét, mert az összesküvők nyelvét értette.⁹⁾ Ebből is láthatjuk, hogy hittestvéreinknek a héber nyelven kívül egyéb nyelvet is kell tanulniok.¹⁰⁾ Chiskija király emberei az asszír király követjeivel arameusul is beszélhettek volna (Jezs. 36, 11.). Jer. 10, 11-ből is következik,

¹⁾ V. ö. Eszter r. 6 és Megilla 10 b. מורדכי = מורדכי.

²⁾ לאן לפשה איש וזעת ארנל כמא דכי פי אלכתאב אלעיו איש מלמד שרה מרדכי שקול בדורו במשה v. ö. Eszter r. 6. גם האיש משה.

³⁾ 7. 1. אסתר מענתא סה אלמלך ודלך משתק מן שרה לאן אלסם מרדכי מן אסתר.

⁴⁾ ואיצא לאסתר מעני אכר והו מן אתה סתר לי לאן [א]תוונת ואנסתרת לאן עלי אלממראה אלמתוונת ואנב אן תתסתר מן אלמגאל פלמחא אלמקראת אלמבראני אלמלש איצא וכאנת כמלה אלמעני כלך.

⁵⁾ וכלקה וסמארה באסם חס והו באלמבראני הדסה ופי לנה אלעיר אסה לאן אלסם אדא מלס ונר לה מראה לדאיקה כדאך למא קצר המן.

⁶⁾ אסתר וסמארה באסם חס והו באלמבראני הדסה ופי לנה אלעיר אסה לאן אלסם אדא מלס ונר לה מראה לדאיקה כדאך למא קצר המן.

⁷⁾ V. ö. Eszter r. 6. צר גמאעה אליהוד ועדמה ומיסה דקתה מראה אלממ מה הדסה ריחה מתוק וכו.

⁸⁾ פי. וזאנא הדא באנהם אלא תסלסן סלסאן יאכרו מן אלרעיה לצאיר (?)

⁹⁾ V. ö. a Gaster által kiadott Eszter Midrást (Kohut emlékkönyv 175. l.) ועוד אמרו חכמים דיל שחוריעה אותם שהיא יהודית וגיירה אותם בסתר.

¹⁰⁾ אהפמו עלי קתלה פטור דלך למרדכי לבונה עארף לזאתהם.

¹¹⁾ 8. 1. וימן דלך נחן נעלם באן לס תקבת תעלמה אללנה אלגיר עבראנה.

hogy a régi Izraelben a héber nyelv mellett az aram nyelvet is ismerték. Csak a nyelvekben való jártasságuk által nyerik meg a királyok tetszését. Dánielt és társait a kaldeusok nyelvében tanúsított nagyfokú haladás tette a babiloni királynak kedves embereivé. Csak így fogják a másvallásuk mondani Deut. 4, 6. szavaival: »bizony böles s belátó e nép«. A másvallásuk említése alkalmat ad neki arra a megjegyzésre, hogy az iszlám népei törvényeinket is megvetik, míg a keresztények tisztelben tartják azokat, bár vallási okokból legnagyobb mértékben gyűlölnék bennünket.¹⁾ Abból pedig, hogy Mordechai a hallottakat bejelenteni sietett, nehogy hallgatása által büntetné legyen, láthatjuk, hogy a bűn tanuja épúgy elveszi büntetését Istentől, ha hallgat, mint maga a tettes.²⁾ S ez nemcsak arra az esetre vonatkozik, ha hittestvéréről van szó, hanem minden esetben, hisz a 6. parancsolat minden megszorítás nélkül tanítja: »ne ölj«. ³⁾ A tóra humanizmusa még az állatokra is kiterjed, láthatjuk Ex. 23, 5. A levágatás törvényei, a késre vonatkozó előírások ⁴⁾ a szelidségre akarnak tanítani.

Hámán a hatalomra jutása után nem bírta rávenni arra, hogy leboruljon előtte. Vonakodásának oka az, hogy nem egyszerű meghajlásról van szó, mert ez esetben engedelmeskedett volna a király parancsának,⁵⁾ hanem Isten előtt szokásos hódoló földre borulásról.⁶⁾ Lehet, hogy ruhájába valamilyen bálványának képét himeztette be.⁷⁾ Hámánnal szemben, akiben

מא אחדא מן אלמלך אלמלקדמה אחתקך בישראל ואנכא שרעה ואכסלה ואדעא בנסכה ניר אומות ישמעאל יכניעם במהרה אל חתי מלך אדום אישו מע כונהם אכבר עדאנא מן גהה אלדן פאנהם מצאדקן בתורת משה כל מן אשלע עלי אחדא פאעל שי מן אלמחמאת או מן אלמגפר (?)

או מן אלממתי ענה פי אלשריעה ויסכת ענה כאן הו מתלהם איצא אלגין אלשריף קאל לא תרצת ולם עין בקולה אחך ובל הו קול עמום

עלי סאור אלמכלוקת

אלאלה אלדי ירבת בהא חדדה מאציה סאלמה מן אלכשונה 10. 1.

וכי קנשין היה וכי V. ö. Eszter r. 6.

אעלם כאן לא יגוב אלדשתחווה ואלבריע (sic) ואלבריעה ניר ללהא Ugyanez a nézet talál kifejezésre Széfer Haóserben (Eszter 3. fej.) השתחיות המן אלחית היתה.

és Eszter r. 7. וקד ימכן אן רקמו פי מלבוס המן צור ואשכל עיו עשה לו צלם מרוקם על בנדי.

a Példabeszédek 6, 16—20 alatt felsorolt hét bűn egyesült,¹⁾ Mordechai kijelentette, hogy még akkor sem borul le halandó előtt, ha életével kell fizetni. És ez Izraelnek törvénye.²⁾ A bölcsék mondták ki, hogy az embernek meg kell magát inkább öletnie, de a legnagyobb kényszer alatt se kövesse el e három bűn egyikét sem: bálványimádás, vérfertőzés s vérontás. Miután Hámán a királytól a zsidókat megsemmisítő rendeletéhez a beleegyezést elnyerte, Mordechai Eszter rendeletére bójtót rendelt el, amely peszach ünnepére esett.³⁾ A harmadik napon a királyné, mielőtt a király elé járult, fohászában azt mondotta: »Könyörülj árva szolgálódon, aki olyan mint a gyenge özvegy. Nincsen nekünk más segítségünk mint te. Emlékezzél a régi szövetségre, szerezz kegyet az uralkodónál, biusítsd meg az átkozott Hámán tervét.«⁴⁾ Azon az emlékezetes estén, amidőn a király előtt felolvasták a krónikát s a belépő Hámán arra a kérdésre, mi történjék azzal a férfival, akit a király ki akar tüntetni, elvakultságában mindjárt magára gondolt, kitünt ismét annak az igazsága, hogy a »gonoszok vágyaiknak szolgálai.«⁵⁾ Az Eszter könyvéhez írt haggáda egész párbeszédet ír le, mely Hámán és Mordechai között folyt le, midőn az előbbinek vezetnie kellett Mordechait a városon át.⁶⁾ Taurizi ezt felhasználja. A megilla szerint Hámán felesége megjövendölte neki bukását.⁷⁾ Sokan ezt a jövendölést Istentől inspirált ösztönnek mondják, hasonló a Bírák 7, 14-ben elmondott álommegfejtéshez. Némelyek szerint ez csak egyszerű következtetés mint I. kir. 20, 32. Sokan azt hiszik, hogy felesége ismerte a történetet, tudta mint járt Faraó, Nebukadneczar, akik gőgüknek estek

¹⁾ וְכָךְ אֵתְמַע פִּיה אֱלֹ כְּצֵאל אֶלְמְדוּמָהּ

וְהָיָה הוּא מְדַבֵּר יִשְׂרָאֵל וְקָאֵל אֶלְעֲלָמָא דִּיל עַל גִּי אֲשִׁיאי יִקְהֵל²⁾
וְהָיָה הוּא מְדַבֵּר יִשְׂרָאֵל וְקָאֵל אֶלְעֲלָמָא דִּיל עַל גִּי אֲשִׁיאי יִקְהֵל²⁾
וְהָיָה הוּא מְדַבֵּר יִשְׂרָאֵל וְקָאֵל אֶלְעֲלָמָא דִּיל עַל גִּי אֲשִׁיאי יִקְהֵל²⁾

³⁾ וְכָאן פִּי הַג אֶלְפִסְטִיר פִּי סְבָעָה אִיאַם אֶלְעִיר

⁴⁾ יֵא רַב סֵר וְלֹא תַעֲסֵר וְיִדְחֵם וְאֶנְעֵל לִי הֵט וְאֶפֶר עֵנִי אֶלְסִלְטָאן¹⁾
יֵא רַב סֵר וְלֹא תַעֲסֵר וְיִדְחֵם וְאֶנְעֵל לִי הֵט וְאֶפֶר עֵנִי אֶלְסִלְטָאן¹⁾
יֵא רַב סֵר וְלֹא תַעֲסֵר וְיִדְחֵם וְאֶנְעֵל לִי הֵט וְאֶפֶר עֵנִי אֶלְסִלְטָאן¹⁾

⁵⁾ וְכָאן נֶא אֶתְמַד וְכו': אֶלְעֲלָמָא דִּיל עַל גִּי אֲשִׁיאי יִקְהֵל²⁾
וְכָאן נֶא אֶתְמַד וְכו': אֶלְעֲלָמָא דִּיל עַל גִּי אֲשִׁיאי יִקְהֵל²⁾
וְכָאן נֶא אֶתְמַד וְכו': אֶלְעֲלָמָא דִּיל עַל גִּי אֲשִׁיאי יִקְהֵל²⁾

⁶⁾ וְכָאן נֶא אֶתְמַד וְכו': אֶלְעֲלָמָא דִּיל עַל גִּי אֲשִׁיאי יִקְהֵל²⁾
וְכָאן נֶא אֶתְמַד וְכו': אֶלְעֲלָמָא דִּיל עַל גִּי אֲשִׁיאי יִקְהֵל²⁾
וְכָאן נֶא אֶתְמַד וְכו': אֶלְעֲלָמָא דִּיל עַל גִּי אֲשִׁיאי יִקְהֵל²⁾

⁷⁾ V. ö. Megilla 16 a.

⁸⁾ סְבָחָאן מִן אֶלְמֵהֶם בְּמָא קֵאלוּה לֹאן כְּלֵאמֶהּ אֲשֶׁר צִיר עֲלֵיהּ וְעֲלֵהֶם¹⁾
סְבָחָאן מִן אֶלְמֵהֶם בְּמָא קֵאלוּה לֹאן כְּלֵאמֶהּ אֲשֶׁר צִיר עֲלֵיהּ וְעֲלֵהֶם¹⁾
סְבָחָאן מִן אֶלְמֵהֶם בְּמָא קֵאלוּה לֹאן כְּלֵאמֶהּ אֲשֶׁר צִיר עֲלֵיהּ וְעֲלֵהֶם¹⁾

áldozatává. A királynő kérése a lakoma alkalmával rimes sorokban mondatik el. Charbona, ki Hámán gonoszságait leleplezi, a derás emberei szerint azonos Eliahu prófétával.¹⁾

Így ért véget a rémes 70 nap, mely alatt Hámán dühöngése tartott. Taurizi bizonyára tudomással bírt arról, hogy Ánán ennek emlékére 70 napi bójtót rendelt el, de nem említi.²⁾ Bójtben töltötték a birodalom zsidói idejükét s azon tudatban, hogy bűneik okozták a csapást. Vallásuk parancsait teljesítették, bármennyire gúnyolták is őket.³⁾ Mikor Mordechai, a benjaminita, legyőzi Hámánnak Agagnak ivadékát, akkor megvalósult a tóra szava (Gen. 49, 27.) »Benjamin ragadozó farkas ... estére prédát oszt.«⁴⁾ S ha Mordechai ideje nevezhető estének, mennyivel sötétebb volna a mi időnk, ha a száműzetésnek értelmesei — akik alatt a karaita tudósokat érti — nem világítottak volna. A 8. fej. 16. versének magyarázatával s egy kezdetleges rimekben⁵⁾ végződő héber imával, mely a régi nemzeti dicsőség és áldozati kultusz helyreállítását, a pogányság megszüntetését kéri, befejezi a szöveg parafrázisát.

II.

Mielőtt a kérdések tárgyalására menne át, szükségesnek tartja megemlíteni a teljesség kedvéért azt, amit a purimról mondanak a rabbaniták. »Barátaink«-nak nevezi őket, úgy, mint Salman ben Jeruchom a saját felekezetebelijeit.⁶⁾ A rabbaniták nem tartanak két napot, mert hagyományaik szerint a városok, melyek fallal vannak körülvéve, adar 15-én

קֵאלוּ אֶהֱל אֶלְדִּירֵשׁ אֵנָה אֶלְהֵו עִיָּה צִיר לָהּ בְּצַפֵּת רִגְלָא מִן כְּדָמָהּ¹⁾
קֵאלוּ אֶהֱל אֶלְדִּירֵשׁ אֵנָה אֶלְהֵו עִיָּה צִיר לָהּ בְּצַפֵּת רִגְלָא מִן כְּדָמָהּ¹⁾
קֵאלוּ אֶהֱל אֶלְדִּירֵשׁ אֵנָה אֶלְהֵו עִיָּה צִיר לָהּ בְּצַפֵּת רִגְלָא מִן כְּדָמָהּ¹⁾

²⁾ Ananig megy vissza s Jakob Kirkiszáninál, Lévi b. Jefetnél, Elia Hadaszinál, a II. Aron b. Eliánál, Elia Basjaszinál említetik, mint szokás a Niszán hó 13-ától Sziván 23-áig tartó bójt. L. Harkavy, Likkute Kadmoniot II. 40., 130., 133., 149., 157., 164.

³⁾ לֹא תִרְכּוּ מֵא כֹאנֵו עֲלֵיהּ מִן אֶמֶד דִּינֵהֶם מַע כֹּנֵהֶם פִּי אֶלְצִיק¹⁾
לֹא תִרְכּוּ מֵא כֹאנֵו עֲלֵיהּ מִן אֶמֶד דִּינֵהֶם מַע כֹּנֵהֶם פִּי אֶלְצִיק¹⁾
לֹא תִרְכּוּ מֵא כֹאנֵו עֲלֵיהּ מִן אֶמֶד דִּינֵהֶם מַע כֹּנֵהֶם פִּי אֶלְצִיק¹⁾

⁴⁾ V. ö. Per. r. 99. és Tanchuma (Buber) Vajchi 15.

⁵⁾ יִמְהַר הָאֵל לַעֲמִי יִשְׂרָאֵל בִּיאַת הַנּוֹאֵל וּבְנֵן בֵּיתוֹ וְהִדְרָאֵל וּקְבֵל שְׂאֵלָה¹⁾
יִמְהַר הָאֵל לַעֲמִי יִשְׂרָאֵל בִּיאַת הַנּוֹאֵל וּבְנֵן בֵּיתוֹ וְהִדְרָאֵל וּקְבֵל שְׂאֵלָה¹⁾
יִמְהַר הָאֵל לַעֲמִי יִשְׂרָאֵל בִּיאַת הַנּוֹאֵל וּבְנֵן בֵּיתוֹ וְהִדְרָאֵל וּקְבֵל שְׂאֵלָה¹⁾

⁶⁾ אֶצְחָאכְנָא 134. Pinsker.

olvassák a megillát. Abból indulnak ki ugyanis, hogy Eszter könyvében el van mondva (9, 19), hogy a nyílt városokban lakó zsidók a 14-ik napot ünnepelik, amiből következik, hogy a többieknek 15-én kell ezt tenniök. De ez téves magyarázat. A könyv csak a tényt mondja el s nem törvényt akar megállapítani.¹⁾ Ha a 9 fej. 29. figyelmesen nézzük, láthatjuk, hogy az ünnepnek Eszter által való megállapításánál nyoma sincs a különbségtévesnek. Époly helytelen a rabbaniták magyarázata, mely szerint a 27. versben előforduló »évről évre« kitételnek az első része közönséges, a második része szökő-évre vonatkozik,²⁾ vagy a 28. versben előforduló »városról városra« kifejezésből következtetett különbség a nyílt s a körülfalt városokra,³⁾ mert a szentírás mindezt megemlíttette volna.⁴⁾ Az sem helyes, hogy a szökőév alkalmából adar havában nem is ünnepelnek s így eltörlék az ünnepet. »A régiek könyvében«, — a misnát érti alatta⁵⁾ — mely a megilláról szól, azt olvashatjuk: »ha olvasták a megillát s az év interkaláltatott stb.«. Az utolsó szó a rabbaniták ellen irányítható, mert azt mutatja, hogy valamikor a hold alapján állapították meg a tavaszi hónapot s nem naptárszámítás alapján. Ezért a német zsidók,⁶⁾ kik nem ülik meg a purimot helyesen, vétkeznek Eszter könyvének világos rendelete ellen. Evvel összefüggésben kikel az újhoid kihirdetése ellen is. A karaitáknak ellenben Isten kinyitotta szemeiket s megülik a purimot idejében mint »a vígságnak s ünnepnek napját« (9, 22). Vígság alatt a böjttől való tartózkodás értendő, ünnep alatt pedig az, hogy e hónapban házasságot szoktak kötni s az egybekelés napja félünnepszámba megy.

Az ezek után következő 12 kérdés némelyike elég naiv. A kérdésekben és feleletekben való tárgyalási mód a karaita

¹⁾ 24. l. אלמנה פעל ען תלך אלמנה.

²⁾ Meg. 6 b. חסון לשבט אף כאן אדר חסון לשבט.

³⁾ V. ö. Megilla 2 b.

⁴⁾ אעלם אן לו כאן כמא זעמו כאן מן אלזאנב ידכיהו פי אלמנה.

⁵⁾ Meg. I. 4. A misna neve nála אלזאלין, Salman b. Jeruchom-nál és אלזאלין (Pinsker 131.)

⁶⁾ 26. l. אשכנזיין.

irodalomban eléggé kedvelt.¹⁾ Sámuel Almagrebi is írt szentírásmagyarázatokat ilyen módon.²⁾

Az első kérdés az; miért büntette meg Isten Hámán rendeletei által az egész zsidó népet.³⁾ Jefet felveti e kérdést — valószínűleg Eszter kommentárjában, melynek kézírata Pármában van — s többféle nézetet említ. Elsősorban azt, hogy Nebukadneczar képe előtt leborultak. De ez nem jó magyarázat, mert e bünbe csak a főváros népe esett. Van egy másik nézet, mely szerint bünük az volt, hogy a király lakomáján ettek a tiltott ételekből. Ez ellen is fel lehet hozni az említett ellenvetést. Némelyek véleménye szerint bünhódásuk oka az, hogy nem akartak engedelmesskedni Cyrus felhívásának s nem vonultak fel mindannyian hazájukba. Ám ezen bünük csak akkor szűnt volna meg, ha valóban visszatértek volna a szent földre. Jefet maga azon, Czion gyászolóihoz — ahogy a karaiták nevezték magukat — méltó véleményben van, hogy a büntetés azért érte őket, mert egészen megfeledkeztek a Jeruzsálem feletti gyászról. Mihelyt meghallották, hogy a második templom felépült, nem buslakodtak többé, holott a gyászolásnak csak a harmadik templom felépítésekor szabad megszűnnie, amint azt kifejtette Zecharja kommentárjában. A Mursíd szerzőjének magyarázata is összefügg ezzel. Szerinte az volt a bünük, hogy egyáltalában feladták a templom teljes felépülésének reményét, amire Énekek én. 5, 3. is czéloz. Miután keleti szokás szerint kijelenti, hogy »Isten ezt jobban tudja«, ő maga is igyekszik magyarázatot adni. Mikor a perzsa birodalomban kihirdették, hogy a király királynét keres, mind-egyik abban reménykedett, hogy az ő leánya lesz a kiválasztott s egyik sem bánta, hogy ott kell hagynia vallását. Ellenben Eszter és nagybátyja nem így gondolkodtak, s azért a nehéz napok csak a megpróbáltatás, de nem a büntetés napjai voltak mindkettőjük számára. Ebből különben azt tanulhatjuk, hogy Isten a gonosz szándékot is megbünteti s épúgy megjutalmazza a jóakaratot, ha hiányzott is kivételéhez a szükséges erő.

¹⁾ Pinsker II, 145. אלמסאלאת ואלזאב (helyett מריק) על טייק שאלות תשובות של המלמד הגדול הרב אבן יעקב. Neubauer 146.

²⁾ Steinschneider, Die arabische Litteratur, 82. l.

³⁾ V. ö. Meg. 12 a. מפני מה נתחייבו שונאיהם של ישראל שבאיתו הדור כליו וכו' azonkívül Eszter r. 7.

őrizték meg Ezra és a nagy zsinat embereinek hagyományos olvasásmódját, nem tudják már a különbséget. Olvasásuk elromlott, mert környezetük kiejtése hat rájuk. Nem tudják a magánhangzókat helyesen kiejteni. A vav betűt összetévesztik az aspirált bész-szel, a chesz-t a kaf betűvel.¹⁾ Majd a héber írásról szól. A négyzetes betűkről ugyanazt mondja mint a talmud, hogy a legegyszerűsebb s a legtökéletesebb írásmód, mert nem folynak össze benne a betűk s illő is, hogy a leg-tökéletesebb tan a legtökéletesebb formát nyerte.²⁾ A tóra négyzetes betűkkel adatott kezdettől fogva. Oly nézet az, mely Philónál is található, de amelyet a talmud bölcseinek: nagy része nem osztott.³⁾ Ha valami profán dolgot akarunk írni, akkor egybefolyó írást használunk s ez a kurziv írás nevezetik »héber«-nek, amelyet azért hoztak be, hogy a szamaritánusok ne tudják később elolvasni a zsidók leveleit.⁴⁾ Erre a furcsa indokolásra, mely a talmud idetartozó tudósításainak összezavarásán alapszik, talán a keleti keresztények ama eljárása adott alkalmat, hogy előszeretettel használnak nem-arab betűket, hogy a mohammedánok előtt olvashatatlanok legyenek leveleik.⁵⁾ A kurziv írás módja — mondja szerzőnk — már

annyira szerteágazott, hogy a karaiták alig tudják olvasni a rabbaniták, az európai (frank) országokban lakók írását. Hogy a kurziv írás is szent, azt a circumcisióból vett képpel illusztrálja. Épúgy mint az arab szövegnél, úgy a hébernél is a szabályos olvasási módot kell elsajátítani. Az elsónél az esetekre kell vigyázni, a másodiknál a hangjelek melódiáját kell ismerni. A melódia már Dávidtól eredt. Ez alkalommal felsorolja a hangjeleket, melyek neve némileg különbözik a mi rendes elnevezéseinktől.¹⁾

A 8. kérdésre, hogy miért nincs a megillában Isten neve említve, két feleletet ad. Az első az, hogy az egész történet a pogány évkönyvekbe lett beírva, s ezért nem akarták kiírni az istennevet, mert bálványnevet tettek volna helyébe.²⁾ A második felelet: nincs is rá alkalom, amennyiben nem tartalmaz sem intést, sem lelkesítést. A rabbanita tudósok ezért csodálkoztak azon, hogy a könyv a kánonba került. E megjegyzésnek kapcsán, mely a talmudban (Meg. 7. a.) található vélemény általánosítása, megrójjá a rabbanitákat, hogy a naptárszámításnál önkényeskednek. Ez a megjegyzés tulajdonképpen a 9. kérdéshez tartozik, mert ott van szó arról, hogyan került Eszter története a 24. könyv közzé s ugyanazt feleli rá, mint előbb, hogy Eszter megmentése a többi 23. könyvnek is megmentése.

A 10. kérdés: Miért nevezik e könyvet Eszter után s miért nem Mordechai után, holott a szöveg az ünnep megállapításában Mordechait helyezi előtérbe (9, 20). De Eszteré a főérdem. Ő koczkáztatta életét, nélküle nem juthatott volna Mordechai a királyi udvarba s ő az udvarban is megmaradt vallásosságában, bár fogolynak s így minden vallásos parancs

¹⁾ 36. 1. יעלמן אולארהם גיל בעה גיל הרה אלקראאה אלדי נחן. נקראת לאנא תאבעין לעורא הסופר ואנשי מנסת הגדולה פי אללהן ואלשעמים וצפה כרונו אלמלכים ואטהאר אלקמין הגדול ואלפתה גדול ואלסטול אלדי יסמא פחה קמון וכרונו אלחרוף בהברת הלשון יעני בפצאחה לסאן לא יכון מתל קראאה אכואנא אלרבאני אלדי אכטלו פצאחה אלקראאה בלשון הקדש וצארו ילפטו מתל לפס אלספרנו ואלתריך ואלאשכנו אלדי לא יקרו ילפטו בעהה מא פי כהאב אלעזי יו ויא כמא תראהם ארא קאלו חרף ווא יקולו באך ואלית יקולו בא ארא קאלו חכם יקולו באכאם וארא קאל [ ] אלדי יקולו אלקה וארא כמא כלמה בקמין יכרונו בפתח ועלי הרא אלמקיאם קים שי יטול שרחה. A vav kiejtéséről szól Simon Durán is (Schreiner, Zur Geschichte der Aussprache 15. 1.)

²⁾ 37. 1. ואשורי משתק מן כי אשורי בנות ומן ישר Szanh. 22 a.

³⁾ Löw u. o. 55. 1. Hamburger II. 1212. Posnanski, Kohut emlékkönyv 439. 1.

⁴⁾ 37. 1. כט מעלק יסמ עברי בניר צפה אלשורי. A kurziv írás mellett külön írásmódként szerepel Karo Józsefnél, Even Ha-ezer 126. (Löw II. 75.)

⁵⁾ Löw u. o. 81.

¹⁾ 38. 1. פלדלק יחתאן אלקארי אלי תעלים הקאין אללפאש. ותצריפהא וסלובהא ואעראבהא . . . ופי כתב אנביאה עיה ינב אן יכון עארף אסמא אלנקודות ואלשעמים ותלחנהם וצוורהם וחס ככין אלדי בעד לנרמיהו ואליביו איצא. A. alatt a. et érti l. Heidenheim, Mispet Hateamim (Rödelheim, 1808) 5 b. Rendesen csak 3-féle שופר-t sorolnak fel. A talán מורים שופר vagy שופר megfelelője l. Derenbourg, Manuel du Lecteur, Paris 1871. 103. 1. és ספרים ג' טעמי ed. Pollák IV. vagy שופר לגלגל (Heidenheim, 6 b.) Az olvasásról azt mondja (38. 1.) לאן שרופ אלקראאה תכון בתלחין ותננים וישל וחט ופצאחה.

²⁾ V. ö. Széfer Háoser bev.

megtartásától mentnek tekinthette volna magát. Ebből is levonhatjuk azt a tanulságot, hogy mi száműzetésünkben is ragaszkodjunk hitünkhöz s tiltott ételeket ne együnk. Chananel, Misael és Azarja csupán ezért menekültek meg. Midőn Dánielt bevetették az oroszlánverembe, Isten angyala azt mondta az oroszlánoknak: megehetitek rajta azt, ami tiltott ételekből származik s miután körülszaglásták s nem találtak rajta olyasmit, békén hagyták.¹⁾ Majd a megtérésről elmélkedik s a helyes megtérésre 4 feltételt állít: 1. A vétek bevallása, 2. az eltökélés, hogy tettét nem ismétli, 3. a jóvátevés, 4. az Istentől való bocsánatkérés. »Tudd meg testvérem, minden tiltottért büntetés jár.«²⁾

A 11. kérdésben azt fejtegeti, hogy miért lett Eszter könyve a hagiografákhoz csatolva. A kánon könyveinek sorrendje szerint, mely csak a palesztinaiaknál van helyesen megállapítva, Dániel könyve előtt foglal helyet, mert ennek próféciája későbbi időkre is szól.

Végre a 12. kérdésre adott válaszában azt mondja Taurizi, hogy a megmenekülés elmúltával az ünnep nem veszté el jelentőségét, amennyiben a száműzetés viszontagságaiban erősít bennünket az eseményre való gondolás.³⁾ Hiszen közel van hozzá a nisanz hava, amikor a keresztények azt a vádat terjesztik ellenünk, hogy a zsidóknak a peszach ünnepéhez egy keresztény nő vérére van szüksége.⁴⁾ A purimi események ébren tartják azt a reményt, hogy az áldozati szent edények visszahozatnak Rómából, mint egykor Babiloniából.

קאלו אלסבאע נאכלה קאל להם כלו מה פי נסמה מן אלמחרמא...¹⁾
פשמנ ראוהא פראה ענף.

אלתובה להא ארבע שרוט א' אלננס ואלאערתאך בין יד' 1. 41.²⁾
אללה תע' באלכמא אלדי פעלה ואלבי' אשהארה' עלי נפסה לנאלקה אנה לא ירנע אלי פעלה ואלבי' אלתובה ללאה אן כאן פ'ט פי שי מן חקוקה או פי אואמרה וישאיעה ואן כאן פי חקוק אלננס י'פיה ויסתברי אלדמה מנה ואלדי' 4.
שלב אלעפו ואל נפראן מן אלמלך אליחמאן V. 6. Chovot Halebabot VII. 4.

י'ברו עלי אלמחואל ואלמתן ואלמקת ואלשקא ואלאנבאר ויעלמו.³⁾
ויהקקו עלי אן להם עיין אללה.

י'כוצא אדום הרשעה חתי אן פי חדש ניסן יעמלו עלילות 48. 1.⁴⁾
ברשע כאן לא י'ה ענר אליהו עמל עיד אלפטר אלא בקהל ואחד מן אלנצארה ויאכרו דמה ואשיא אבר לא האנה לנא בלכרהא.

Mert hogy ott vannak, — mondja Taurizi — azt olyantól hallottuk, aki látta azokat, amint lepecsételve őrizet alatt tartják s csak nagy ünnepeiken mutogatják.¹⁾

III.

Mintegy függelékül teszi föl a kérdést, hogy a karaiták miért nem ünnepelik a chanukkát, holott az olajkorsó nagy csodája fűződik hozzá. A feleletnek lényege az, hogy az ünnep már a karaita szétválás után történt. Felhasználja az alkalmat, hogy a szakadás idejéről szóljon. Elfogadja — úgy látszik — azt a nézetet, hogy Antigonus két tanítványától származnak a karaiták, de tiltakozik ama tanok ellen, amelyeket a rabbaniták Antigonus két tanítványának s híveinek, a czadokeusoknak tulajdonítottak.²⁾ (A régi karaiták mindig kikelték a czadokeusokkal való azonosítás ellen, de viszont a rabbanitákat gúnyosan farizeusoknak mondták). Bizonyítékul felhossa Bachja b. Asernek nyilatkozatát: »az izraeliták naptárszámítás szerint rendezték ünnepeiket, míg Antigonos-nak, az exilarchának, a szanhedrin elnökének, két tanítványa nem lett renegettá s hirdetni nem kezdték azt, hogy ne számítás alapján történjék a hónapok megállapítása«. Bachja tehát megengedi, hogy Czadok a számítás ellen opponált, azaz a helyes eljárást követte, mert azt Taurizi máshol fejtegette, hogy az egész naptárszámítás Izsák Nappachának a műve. Ez a koholmány, melynek főforrásául Hai gáont említik, az egész karaita irodalmat bejárta.³⁾ Jehuda Halevi — folytatja

י'סבב אללה תע' אנאכה אלכלים מן רומא רבנא עלי מא הו' 44. 1.¹⁾
משהו ויחבי מן ראה להנאך עלי אן אלכלים מחפוטין פי כמה כנדיה מלוקה קיל מן לנה אלפריסיה. תחת תלומות מלובם פינורוהא פי יום אדם הגדול van szó, nem tudom. Talán csak kombináció, Meila 17 b. és Aboda Zara 11 b. alapján.

יהאשא אללה תע' במא אבתרעוה באנא מנכרין עונש ושכר 45. 1.²⁾
Jefet a rabbanita nyelvet »farizeus« nyelvnek nevezi. Vajjon konkrét esetről (Daniel kommentárja. kiadta Margolioth, Oxford 1899, 2. fej. 15 versben).

Bachja b. Aser Pentateuch kommentárja, Bó hetiszakas (ed. Krakó 79 b.)
אלה ומהא שנים מימות משה רבנו ועד אנשינוס וכו'. Bachjának a kijelentése R. Chananel véleményével azonos L. Bornstein a Sokolov emlékkönyvben (Sefer Hajóbel, Varsó 1904, 160. l.) Hai gaon, kiről itt szó van, valószínűleg ugyanaz mint Hai b. Nachson (l. u. o.).

szerzőnk — is bevallja, hogy a karaiták nem azonosak a talmudban előforduló eretnekekkel. A kazár király előtt ugyanis nem mert valótlanságot állítani.¹⁾

Ami pedig a chanukka eseményét illeti, azt a »Megillat Antiochus« nyomán a templom elpusztulása előtti 206. évre, azaz 100 évvel Czadok fellépése utánra teszi. Taurizi chronologiai számításai nagyon zavarosak. Megemlíti Nagy Sándornak az igazságos Simonnal való találkozását. A királynak a zsidókkal való jó bánásmódját két dologgal tették emlékeztetessé. Először azzal, hogy minden kóhén utána nevezte el újszülött fiát s azután ő vele kezdik a görög, azaz a seleucida időszámítást. Mindezt talán Ábrahám b. David krónikájából vette, mert a seleucida időszámítás szerinte is Nagy Sándornak a főpappal való tárgyalásával veszi kezdetét. Ez esemény után számítjuk a próféczia megszűnését is, azaz a teremtetéstől számított 3450-ik, az egyiptomi kivonulás 1000-ik évében.²⁾ Hogy bebizonyítsa az eretnekség pusztító hatását elmondja — Menachoth 109b alapján — Simon két fiának, Siminek és Oniasnak történetét. Az igazságos Simont, valamint Mordechait azzal a diszfő jelzővel illeti, hogy egyike »a jó fügeknek« (Jer. 24, 3.).³⁾ A karaiták

A karaiták Szaadjától is idéznek ilyen kijelentést, Pinsker IV. 95. l. Az Izsák Nappacha naptárjáról szóló mese talán arra megy vissza, hogy Sámuel naptárszámításának Jochanan b. Nappacha szerepel. (Chulin 95 b.) Hogy Hai gaontól idézik, ez olyan koholt, mint amikor Szaadjának tulajdonítják Anan ama tilalmát, hogy a hús és bor élvezete tilva van az exiliumban (Harkavy 194.). Mindketten valószínűleg polemizáltak a nekik tulajdonított nézetek ellen.

¹⁾ 46. l. אך הקראים משתדלים בשרשים בתולדות. Héberül idézi a Kuzariból (III. 65, a Cassel-féle kiadás 293. lapján) s azt fűzi hozzá: הדיא ראיחה פי כתאב לייורה הלוי ערבי אללפט ומנקול בלגה עבראי: ומשהור עד אלרביאין הדיא אלגול כאנה מן כופה מן כור אלמלך דבר לה וההברה הביאו מרביאין הרע (I. Neubauer, i. m. héber rész 4. l.)
²⁾ Rapoport Ezech Milin 67. l. és 73 b.

קאלו ען שמעון צדיק אנה כאן כהן גדול והו מן פצלה אלחאים
³⁾ Mordechairól Kaufmann (Traktat über die Neulichtbeobachtung, 16. l.) azt olvassuk: בל אנמא ינב עליהם אן יחבעו אלמהור אלדי יצעה אהל גלות והיוסין עלי מא s az utolsó két szót úgy fordítja:

igen gyakran magukra is alkalmazták e kifejezést. Ennek kapcsán megtámadja a rabbanitákat, akik mindenre, amit kigondolnak, azt mondják, hogy halachikus intézkedés hagyományozva a Szinai hegynél s ha valaki az igazságot keresi, elnevezik czadukeusnak, épúgy mint Czadokról és Boethusról mondják, hogy a túlvilágot tagadták, holott csak a szóbeli tan érvényét tagadták, az ünnepek megállapításában biblikus alapra helyezkedtek s megtartották a péntek esti gyertyagyújtásnak tilalmát.¹⁾ A rabbaniták azonban nemcsak türük a gyertyafényt péntek este házukban, hanem azzal is megszegik a szombatot, hogy az ételt pénteken beteszik a kemenczébe s másnap megeszik melegen, vagy egy nemzsidót behívnak szombaton, aki tüzet rak a kávé meglegetéséhez.²⁾ A karaiták a chanukkát már csak azért sem tarthatják meg, mert péntek este is éghetne a chanukkai mécs. Befejezésül fohászodik, hogy Isten nyilatkoztassa ki, kinek részén van az igazság s szüntessen meg minden véleményeltérést vallási dolgokban.

* * *

Lehetőleg híven igyekeztünk visszaadni a kommentár gondolatmenetét, mely a maga nemében jellemző a karaita

»diese werden mit dem Femininum die טיבות genannt«. A fordítás érthetetlen, helyesen באלחאים אלטיבות olvasandó. Jerobeam idejében is megvoltak ezek a jámborak, Pinsker 101. **אנחים ונאנים ודוגלו נם** (K. 22.). Egyéb nevek: **שוישים, תמי, דרך, תמימים** (Jefet Sir hasirim magyarázata ed. Barges, Páris 1884, 185. l. és 187.) A rabbaniták által használt צדקים szót már Salman javította צדוקים-ra, aki a zsoltárnak minden szóp kifejezését a karaitákra alkalmazza. (Fürst, Geschichte des Karaerthums, Leipzig 1865, 78. l.) Mint conjectura szerepel Löwnél, Ben Chánanja I. 347. l.

¹⁾ 50. l. כמא תעלם מן קצה צדוק וכיתום לאל אלהם תתבו עליו סורה.
ואחדה ומדחב ואחד פי טרקה אלחורה... ונעלהם אלהם לא יאמנו... כדאך אסתמרו עליו תחיים וגור אלחאר מוודה ומשעלה פי אמאכאנהם יום אלסבת ואיצא תואירו פי זמאנה עליו יקד אלסרע צארו יחשו אלחשמה פי
אלאפראן מן יום אלזמעה יום אלסבת וכוונה ויאכלה סון ואיצא יעבו אחד מן אלמאם יעמל פי ביתהם נאר חת יתסלנו פירא פי זמאן אלשעת וישבכו להם אלחקהו וישכחוה.

irodalomban, bár a régi mondás alkalmazható rája: »ami jó benne, nem új, s ami új, nem jó.« De van egy közvetett tanulsága. Mutatja, hogy bármennyire foglalkoztak is a karaiták a bibliával, ha a nép lelkiületére akartak hatni, ha a szöveget szellemmel akarták megtölteni, a midrást kénytelenek kiaknázni. Sem a patrisztikus, sem a karaita homília nem közelíti meg mélység, elevenség, melegség és szépség tekintetében az aggadikus midrást, melyben — összehasonlításkor látjuk legjobban — valóban a zsidó néplelek teremő szelleme lüktet.

Budapest.

DR. RICHTMANN MÓZES.

STEINSCHNEIDERNEK EGY POSTHUMUS IRATA.

Steinschneider tudvalevőleg azon szerencsés és Istentől megáldott természetekhez tartozott, kiknek »frissége nem tűnt el«, mondhatni az utolsó lehelletig. Legutolsó iratai sem árulják el 90 éves agg szerzőjüket, aki a szabatsóság és elevenség mellett, tekintettel van a rájuk vonatkozó minden új jelenségre. De még a síron túl is nyújtja szellemi termékeit, mert csak nemrég jelent meg egy irata a bécsi akadémia (mely egyesegyedül tartotta szükségesnek a zsidó tudomány eme herosát levelező tagjává választani) üléseinek tudósításai között, melyet tulajdonképen nem is szabadna posthumusnak tekinteni, mert szerzője még életében mutatta be nyomtatásra készen. Ez az irat egészen különálló irodalmi fajról szól, még pedig a vitázó (Rangstreit) irodalomról, pontosabban szólva a vitázó költészetéről. Értendő alatta »oly irodalmi, m. p. leginkább metrumos költemények, melyekben két vagy több tárgy az elsőbbségért vetélkedik, rendesen azért, hogy kölcsönös elismeréssel kibéküljenek vagy hogy egy választott ítélőbíró rámutasson a relativ becs határozott körére«. (5. l.) »A vitázó költemény oly irodalmi forma, amely a legkülönbözőbb tartalomra alkalmazva, ellentétes tendenciák szolgálatába szegőd-tethető, miáltal tanulságos forrása a nép (Folklore) és a művelt osztály kulturtörténetének.« (20. l.)

Ezt az iratot is csak egy Steinschneider készíthette, ki a középkor irodalmának legnagyobb részében járatos lévén, ezt rendre vizsgálat alá veszi. Mint látjuk (3. l.), az élő

európai nyelvek közül az említett irodalmi fajban leginkább a francia áll előtérben, illetőleg a Provence, mert a troubadourok különböztették meg a költeményeknek e különálló fáját, a vitázó költeményt (az úgynevezett Tensons, l. 10. l.). Másodsorban következnek az olasz *Contrasti*, melyek lassanként személyes előadásá fejlődnek (l. alább), és az angol vitatkozó költemények (Dialogue, Discours, Combat stb. név alatt). Kevésbé van képviselve a német, legkevésbé a spanyol nyelv (de annál inkább a középkori latin, l. 4. l.). A keleti nyelvek közül: az arab, perzsa, héber és török, sőt még az új arameus is. (136c sz.). Összesen 252 költemény 146 számmal,¹⁾ melyek *a, b, c*, sorrendben a vitatkozó tárgyak szerint vannak elrendezve. Mi a hébernyelvű vitázó költeményeket vesszük figyelembe, melyek ויכוח, ריב, מריבה és מחלוקת csoportok szerint vannak felsorolva és szám szerint 39 darabot ölelnek fel. Azon dolgok közül, melyek ezekben tárgyaltnak, kiemelendők: szem és szív (4. sz.), biblia és tudomány (98. sz.), Chanukka és ünnepnapok (16. sz., lásd szombat és Chanukka 91. sz. meg szombat és ünnepek 92. sz.), toll és kard (31. sz., lásd St. p. 57. 1 alatti citátumot Abóda Zára 17b jegyz. הסיף והכרס: 5: א' סיף ב' כרס), a lélek és értelem (104. sz.), talmud és bölcsészet (110. sz.), jó és rossz indulat (יצר הרע és יצר טוב) (114—115. sz.), bor és víz (különben is gyakori téma, 124—129. sz.) stb.

A héber vitázó költemények legelső szerzőjének St. Ábrahám ibn Ezrát tartja és állítólag az arab صناعات utánezatai (l. 7. l.).²⁾ Ez állhat a költeményeket illetőleg, de a tárgy maga a zsidó irodalomban már elég régi, amire a legjellemzőbb bizonyíték (és ezt Steinschneider nem említi) a Gen. Rabba c. 83 végén előforduló vitatkozás a szalma, a torzs és a pelyva között, melyek közül mindegyik azt erősítgeti, hogy az ő kedvéért vetik be a mezőket. הבהן הקש והמוץ מייבים

¹⁾ Hogy a számozás a költemények számának nem felel meg. onnan ered, mert a később hozzászatolt és *b, c, d*-vel jelölt költemények az előbbiektől közé szurattak be, l. 2. l. 1. jegyzetét.

²⁾ Igen valószínű, hogy a provencebeli Tensons formája is az araboktól ered.

[נ"א מדיינים] זה עם זה, זה אמר בשבילי מרעה השדה זה אמר בשבילי מרעה (הארץ וכו').

Mindenképen jobban bizonyítja ez a példa a kifejtendő témát, mint a vita a lélek és a test között a bűnért való felelősségről, mely a talmudban az Antoninus és Rabbi között lefolyt beszélgetésben maradt ránk (Szanhedrin 91a; nem Abóda Zára 71 mint Steinschneidernél 105. sz.-ban). Steinschneider szokásától eltérőleg bővebben fejtegeti a dolgot és azt gondolja, hogy az említett parabola semi ered az indusoktól (יהודי סוד), hanem a zsidóktól.

Kimerítően tárgyalja még a következő témákat: a héber betűk vitája (12. sz.), amihez hozzá kell tennünk, hogy Salomon Sarbit Hazáhab költeménye: מריבה נתינה בינות הברים semmi vonatkozásban nincsen az אלהות דר' עקיבא-val. Ebben ugyanis minden betű külön-külön verseng az elsőbbségért és ócsárolja a rákövetkezőt. Az Alef pl. mondja הם נאולים והרשים אתי הופך לראשים... ואתה (Beth) תהפוך רצים לכבדים וכו'.

Dávid Cahana adta ki ezt a költeményt a hebréi-ből az 1893. (Varsó 1893).¹⁾ — Aztán rendezői az évszakokat a különböző nyelvek szerint (44—48. sz.) még pedig a következő egymásutánban: keleti nyelvek, latin, francia, olasz és angol. Épúgy rendezői a bor és vízről szóló költeményeket, m. p. elsősorban a héber (124—229. sz.), aztán a latin (130—131. sz.), francia (132—133. sz.), spanyol (134. sz.), olasz (135—136. sz.) és német (136. sz.).

Különös figyelemre méltó a bölcsesség- és balgaságról szóló rész (136), mert itt szembeötlő az olasz Contrasti-val való rokonság, valamint ennek az átmenete a drámához, amit a szerző egy héber példával megvilágít, t. i. Szimcha (vagy Simon) Callimani allegorikus קול שמחה vagy נצוח ההכמה cz. drámájával (Velence 1733.). Csodálatos, hogy a Luzzatto S. D. által analógiaul kiadott לישרים הלה cz. népszerű dráma is talált utánzókra két oroszországi héber autorban. Az egyik א"רם הכהן név alatt ismeretes Lebensohn Ábrahám Beernek cz. drámája (Wilna 1867; ib. 1870.), melynek ten-

¹⁾ A 91. sz. alatt tárgyalta ugyanazon szerzőtől való vitázó költemény szombat és chanukka között לפני חנוכה ויובל לפני חנוכה, helyes feltevése szerint a reggeli imából való) ugyanott lenyomatott a מהורר רומניא.

dencziája: לטור האמנה מכל דבר שקר ולהקדישה קדש אך לאמת. A második Malbim M. L. rabbinak כישל ומליצה cz. drámája (Páris 1867; Varsó 1877), hol ugyancsak személyesítve szerepel a stb. St. ezek után bőven tárgyalja az olasz zsidóság állását hazájuk irodalmában és kulturájában és Immanuel makamáiban vizsgálja is az idetartozó költeményeket. Emelendő még, hogy egy másik Olaszországban napvilágra került héber irat, mely hasonló témát ölel föl, t. i. a bölcsesség és gazdagság közti vita (Jehuda b. Sabbatai: מלחמת ההכמה והעשר) nem vétetik fel a gyűjteménybe (p. 18.), mert ebben a vitatkozóknak nem maguk vetélkednek az elsőbségért, hanem képzeleti személyek, kik az egyik, illetőleg a másikért szállnak síkra.

Mindamelletts belecúsztak az iratba olyan dolgok is, melyek nem tartoznak szorosan a tárgyhoz, így különösen a יונה בן יפתה Ábrahám ben Jakob Anantól (49. sz.), mely csupán az erről szóló bibliai szakasznak versformába való öltöztetése (Birák, XI., 12—27.).

Végül megjegyezzük még, hogy mivel a szerző a nyomtatást már nem nézhette át, dolgozatában sok a sajtóhiba.¹⁾

Varsó.

DR. POSNÁNSKI SÁMUEL.

A RÉGI BITÓFÁRÓL.

Dr. Perls Ármin érdekes tanulmányát »A zsidó termet középértéke a talmud korában« (M.-Zs. Szemle 25, 368—377), melyet tulajdonképeni témájában másutt fogok méltatni, e helyen csak abban a pontban teszem szavá, mely a Hámán-féle bitófát tárgyalja (375. l.). Kiindulva a Targum Sáni egy helyéből (8, 11. Perlsnél hibás, olv. 9, 12. p. 267. ed. Lagarde), Perls a következőképen adja vissza a Targum gondolatmenet-

¹⁾ A 2. l., 13. sorban hiányzik »Zeitschriften« után valamely szó; 3. l. 6. s. alulról Furze helyett olv. Fasse; 13. l., 2. s. al. Tesons helyett Tensons; 20. l., 18. s. Psauds h. Pseudo; 25. l., 13. s. Lublinger h. Bibliographie; ib. 20. ארם h. ארם; 29. l., 13. s. al. Khadsa h. Khalfa; 32. l., 7. s. al. יהאמין h. יהאמין; 38. l., 12—1168 helyett 1167; 39. l., 24—3. h. 11; 40. l., 12 Jaos h. Jews; ib. 23. sor, כעלי h. כעלי; 41. l., 15. s. H. L. h. H. B.; 44. l., 4. sor, Aee h. Add; 57. l., 1. j., 4. s. Nazid h. Nagid; 62. l., 13. והפלוסופיא h. והפיו; ib. 15. s. Goldlar h. Gold-

tét: »A bitófa az Irás szerint 50 rőf hosszú volt. Hámán és 10 fia testének kellett $3 \times 11 = 33$ rőf. Minden holttetem közt volt egy rőfnyi üres hely, az 10 rőf. $33 + 10 = 43$. A 10 [.] fiu, Vajzáta, holttestétől a föld színéig volt 3 rőf üres köz, a bitó 3 rőfnyi mélységben állott a földben, ez ad mindössze 49 rőföt. Kérdésbe tehető már most, hol volt az 50-ik rőf? S mire kellett az 1 rőfnyi hézag tetem és tetem között? A felelet az, a testek közti hézag fej és nyak számára kellett, mely szintén egy rőföt foglal el [.] s mert Hámánnak is volt feje, az ő számára is kellett egy rőfnyi üres hely...«

E számításnak az a hibája, hogy ellenkezik a Targum világos szövegével. A Targum ugyanis így számít: A bitófa 3 rőfnyire a földbe volt mélyeszve. A 10. fiu a földtől 3 rőfnyi magasságban lógott (persze, mert máskülönben nem akasztás, v. ö. *in crucem tollere*). Ezen túl a bitófa 44 rőfnyi hosszú (vagy magas) volt: $\text{וְהָיָה אֲרוֹמֵהּ דִּי צִלְיָהּ אֲרוֹמֵהּ וְאֲרָבַע אַמָּוֹת}$, tehát 44 és nem 43 rőf, mint Perls mondja. A számítás most nagyon egyszerű: $3 + 3 + 44 = 50$. Minden tetem 3 rőföt foglalt el a bitófa hosszából; $3 \times 11 = 33$; azonkívül ugyanannyi hézag per 1 rőf = 11 rőf (Hámán és a felső fiu közt is volt hézag!), $33 + 11 = 44 + 3 + 3 = 50$. Mire kellett a hézag? Hát a nyaknál huzzák fel az embert, azonkívül volt még a fej, amire 1 rőföt számítottak, mint Perls helyesen mondja. Mert hát azt a kételyt, vajjon akasztást vagy fölfeszítést ért-e a Targum? nem a fölfeszítés javára dönteném el, hanem az akasztás javára. A zsidók עַל יָקָה alatt is akasztást értettek; azért a fölfeszített Jézus náluk חַלָּה , mint már megjegyezték (l. Winer, Bibl. Rwb. 3. kiad., s. v. Kreuzigung). Különben is az Eszther könyv szövege Hámán és fainak büntetését többször חַלָּה szóval fejezi ki, és nem tehető fel, hogy a későbbiek ezt kiforgatták volna értelméből. Arról tehát, »hogy Hámánt és 10 fiát előbb lefejezték és a fejetlen testeket szegezték a bitófára«, mint Perls a régi magyarázóktól idézi, nem lehet szó. Inkább vol-

blum; ib. 16. d'Israil h. d'Israël; ib. 11. olv. Halberster h. Halberstam; 63. l., 21. Salifa h. Selicha; 64. l., 14. Israeliten h. Ismaeliten; 69. l., 24. Ölbaum h. Feigenbaum; 71. l., 19. אֲרִי חֹמֶה; 77. l., utolsó sor הַחֲמֵה h. הַחֲמֵה ; 78. l., 2. j. Chened h. Chemed; 79. l., 1. j., 8. s. Monatsbl. h. Monatsschr.; ib. 4. j., 2. sor, Pilré h. Pitré; 87. l., 13. s. al., Anspisch h. Aesopisch.

nek hajlandó föltenni, hogy Hámánt és 10 fiát előbb megkövezték, mert ez volt a rendes büntető eljárás a zsidóknál; a megkövezett embert pedig utólag föl is akasztották (l. erről A. Büchler MGWJ 50, 703.). Nincs említve, mert majdnem magától értetődik. Az ne bántson, hogy nem zsidó justifikáció forog szóban, mert elég, ha a képzelet zsidó. Ámde e föltevésre nem fektetek súlyt, mert előttem ugyanis világos a szöveg. A megkövezett ember természetesen fejével együtt jön a bitóra és így meg van a 4 rőfnyi tér.

A fölfeszítés módja, azon körülménynél fogva, hogy Jézus e halált szenvedte, képzeltethető, nagyon sok tanulmánynak volt tárgya (a római jog szempontjából l. *Madwig, Verfassung und Verwaltung des röm. Staates*, 1882. II. 286; a régi irodalmat összeállítja Winer i. h. és különösen *Fabricius, Bibliotheca Antiquaria*, 1713, p. 502.). Nem tárgyalnak azonban egy részletet, mely ugyan nem rendes eljárás, hanem egy embernek a szeszélye, amely azonban ép nekünk nagyon szükséges. Azt olvassuk ugyanis, hogy *Avidius Cassius*, aki 175-ben tudvalevőleg római császárnak vetette föl magát, hadvezér korában a meglazult katonai disciplina helyreállítására új fajta kivégzést talált ki, amely abból állott, hogy magas akasztófára egész hosszában odakötözte a bűnösöket, akiket még avval is kintott, hogy a bitófa alján tüzet gyújtott (*primus etiam id supplicii genus invenit, ut stipitem grandem poneret pedum octoginta et centum... et a summo usque ad imum damnatos ligaret...* [Scriptores Historiae Augustae ed. Peter, Avidius Cassius életében c. 4.]). Egy római láb = $\frac{3}{4}$ cubitus (ez megfelel a héber »rőf«-nek), ama 180 láb magas bitófa tehát = 135 rőf, tehát sokkal magasabb mint a Hámán-féle bitófa. Ezt a midrás-költők nem változtathatták, mert a szöveg nem engedi, hisz az 50 rőfnyi magasság meg van adva; ellenben az a *motivum*, hogy az összes akasztottak füzérmódra lógtak a bitófán, valószínűleg római szokást tükröztet. Ha a latin író ugyanis azt mondja, hogy Avidius Cassius mint első végeztetett ilyen akasztást vagyis feszítést, akkor a kivégzés e módja többször is foganatba vétetett, és a mindenesetre későbbi Targumnak szerzője jól ismerhette. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a kereszténynyé vált Nagy-Konstantin, Jézusra való tekintettel, a római birodalomban eltörölte a feszítést

büntetését; a mi zsidó szerzőnk tehát e procedurát immár alig láthatta. Mindamellett ez észrevétel nem elég arra, hogy a fentvázolt akasztás keletkezési idejét, azaz a Targum e részének szerkesztését, épen a két határidő, t. i. 175 és 325 közé helyezzük. Különben is a Targumban csak a részletezés új, mert maga a tény, hogy t. i. az összes Hámán-fiuk (és valószínűleg az apjuk is) egy és ugyanazon bitófára akasztattak, régibb forrásokban is említetik, nevezetesen b. Megilla 16 b szerint R. Jóchanan az, aki állítja, hogy mindannyian *egy* bitófán lógtak (l. Aggadath Eszther 3, 10. p. 36 b ed. Buber: *בחד וקפא אחריב*, ott *אחריב*, de az hiba.). Már pedig R. Jóchanan csak egy generációval élt később mint Avidius Cassius! A baj csak az, hogy R. Jóchanan szerzősége nem biztos, l. Dikduké Szóferim e helyhez és Buber i. h. Érdekes összehasonlítás *כי מורדיא דלביא* (b. Meg. 16 b, b. Baba m. 87 a, Szóferim 13, 7.), melynek jelentése alkalmasint: mint a hajók evezőrudjai (l. *Lehnwörter* 2, 302. és Bacher MGWJ 1877. 502.); ez inkább vízszintes elhelyezés volna.

Bécs.

DR. KRAUSZ SÁMUEL.

A MENNYISÉG KIFEJEZÉSÉNEK MÓDJA A HÉBERBEN.

A »Magyar Nyelvőr« f. é. IX. füzetében hírt ad Simonyi Zsigmond fontos eseményről a nyelvtudomány terén. Ugyanis a keleti (kinai) Turkesztánban végzett ásatások nyomán a porosz tudósok rendkívül gazdag történeti, néprajzi és nyelvészeti fölfedezéseket hoztak napvilágra. A kéziratokban négy különféle nyelvcsoportot találtak . . . a harmadik valami árja-féle. Ez utóbbira megjegyzi Simonyi: »Ez a nyelv az iránival (perzsával) és indiaival (szanszkrittal) egyenrangú új ága az árja nyelvcsaládnak. Ránk nézve érdekes egyik saját-sága, hogy a 21-től 99-ig terjedő számok úgy vannak szerkesztve, mint pl. a 11—20 a magyarban (egyébiránt több más nyelvben is), t. i. huszon- (főül) egy, huszon- (főül) kettő« stb.

Ez a hír és a megjegyzés késztetett arra, hogy tudósaink figyelmét a héber nyelv mennyiségszavaira, a mondatban való elhelyezkedésükre, a főnévhez és a főnévi szavakhoz való viszo-

nyaikra, valamint az önnönmagukhoz való viszonyukra rátereljem. Ibn Ézra behatóan foglalkozik a számnevekkel, neki különösen föltűnt, hogy miképpen sorakoznak a hímnemű számnevek nőnemű főnevekhez és megfordítva; Kimchi kiváltképpen a számneveknek stat. constr. foglalkozik. Benzew csak a tényeket foglalja rendszerbe, de nem okoskodik róluk.

A tények pedig elég érdekesek. A tőszámnevek tízig hímneműek: *אֶחָד, שְׁנַיִם, שְׁלֹשָׁה*; a ragozás ugyanazon szabályainak vannak alávetve, mint a fő- és melléknévek: *אֶחָד, שְׁנַיִם, שְׁלֹשָׁה*; tíztől-húszig kivétel nélkül a kisebb szám, vagyis az egyesek előzik meg a tízest, de nem egyszerű egymás mellé helyezéssel, mint pl. a latin: tredecim, vagy a görög: endeka, dodeka, triskaideka stb., vagy a német dreizehn, hanem a két számnév stat. constructusba jön: *שְׁלֹשָׁה עָשָׂר*, ami szigorú fordítással: a tíznek három, t. i. a tízzel még három jár, a tíznek még hárma van. (A Targum és a talmudi nyelv *egy* szóval fejezi ki ezeket a számokat, pl. *אַרְבָּעִים* tízennégy. De nem úgy, hogy csak egymás mellé *egy* összetett szóba írja, hanem mintha külön alkotású szó volna. (Jonathan ben Uziel Mózes II. k. 12. f. 6. v.) A húszon túl szabály szerint a magasabb számérték után következik a kisebb érték, a mennyiség egész sorozatán százezerig. *וַיְהִי חַי שְׁנָה מֵאָה וְעֶשְׂרִים שָׁנָה וְשֵׁבַע שָׁנִים*. Szószerinti fordítás: Valának életei Sárának: száz esztendő és húsz esztendő és hét esztendő. Ugyanígy vannak felsorolva Ábrahám életei és ugyancsak így Jismáel életei. Ezen szabály ellen csak Mózes 5 könyvében vannak kivételek. Legérdekesebb Mózes I. k. 5. f. az ember genealogiája, ahol csak Ádám éveinél mondja előbb a nagyobb, aztán a kisebb értékű számot, a többinél megfordítva, éppen úgy Móz. I. k. 11. f. De már József halála 110 éves korban *מָאָה וְעֶשְׂרִים* és Mózes halála is 120 éves korba esik *מָאָה וְעֶשְׂרִים*.

Majdnem határozottsággal állíthatjuk, hogy a második szentély építése idején kivétel nélkül a magasabb mennyiség előzi meg a kisebbet. Chaggái próféta, Dániel, Ezra, Nehemia könyveiben nincs kivétel e szabály alól; az is megjegyzésre méltó, hogy a második templom elpusztulása utáni századokban élt fordítók: Onkelosz, Jonáthán ben Uziel a számok fordításánál eltérnek az eredeti szövegtől és — bizonyára az akkori idők fejlettebb nyelvérzéke szerint — az élő nyelv szójárásához

képest fordítanak. Így pl. ezt a verset: ויהי כל-ימי מהללאל חמש ואלחן minden napjai Mahalalelnak öt és kilenczven év és nyolczszáz év, ekkor meghalt» így fordítja Onkelosz: והיו כל יומי מהללאל חמץ חמץ וקמץ וקמץ : Valának minden napjai Mahalalelnak nyolczszáz és kilenczven és öt év, ekkor meghalt. Hasonlóképpen fordít Jon. b. Uziel is, amiből következik, hogy azon korszakban az izraeliták a számokat a legmagasabb értéktől lefelé a legkisebbikig ejtették ki. Igaz, hogy ez aramul van.

A betűkkel való számkifejezések, melyek még maiglan is élnek a zsidó nép nyelvén, így hangzanak: "ה", "ס", "ש", "נ" מֵצוֹת, "ד", "ר", "מ" אברים, "ל" צדיקים, "כ" בעמר érték után mondja a kisebbet: harminczhárom, harminczhat, kétszáznegyvennyolc, háromszázhatvanöt, hatszáztizzenhárom.

Azt hiszem, hogy a mennyiségek kifejezése módjában egész fejlődési folyamat mutatható ki akár a nyelv, akár a művelődés fokozatára nézve; talán találkozik egyik-másik tudósunk, ki ennek felderítésére egy kis időt szentel. (Van már irodalma. Szerk.)

Budapest.

SCHÖN JÓZSEF.

FOLKLORE.

KÜMPÖT-TÉVELACH.

Toldás a XXV. évfolyam 381. lapján közölt a születés körüli szokásokhoz és pedig a »kümpöt-tévelach« ismertetéséhez. Az ott leírt két táblácskának úgyszólván egy keveréke jelent meg Schwarz Ignácznál. Ezen mindazt olvashatni, csak más sorrendben, amit a fennidézett két táblácska tartalmaz; de nincs rajta a שמירה לילד két szó és az Éliás prófétának a gonosz Lilithel történt találkozásáról szóló mese; azonban rajta van a לילות היה ראשונה négy szó, mely a másik két táblácskán nem fordul elő.

Hát biz én csakis ezen táblácskának ismertetése czéljából nem tértem volna vissza fennidézett dolgozatomra. Jelen inkább incidetális toldásomnak oka egy a már is több mint eléggé babonás »kümpöt tévelach« szerkesztése és sokszorosítása körül fejlesztett és a szentek ikonolatriás kultuszával majdnem azonos válfaj. Egy Hirsch Sámuel nevű marosvásárhelyi lakostól »gezeichnet« jelent meg a Kosmosnál Budapestn egyelőre a mult XIX. század négy קרוי-jának külön-külön arczképét ábrázoló négy ikon, melynek belső, vagyis bekeretelt felülete 27×19 centiméter. Ez többé nem táblácska, ez tábla már. Hja! Es wächst der Mensch (das Bild) mit seinen höheren Zwecken. A négy קרוי a következő: Szófer Móse, az ő apósa Eger Akiba, az előbbinek Hindl lányától unokája Ehrenfeld Sámuel nagymartoni rabbi és Menachem Katz Prossnitz sopronkeresztúri rabbi. Ezen négy קרוי mellképe krém-színű alapon apróbetűs sorokból képzett vonalakkól

alakul. Ismert izléstelen műfaj, mely szerint már régebben készültek Mózes, I. Ferencz József, Montefiore és báró Hirsch stb. különféle arczképei. Én csak kettőt ismertetek ezennel. Először Szófer Moséét, mely négy zsoldtárból alakul. A tipikus strámlis fejét, arczát és szakállát a 90. és 91. zsoldtárok, jobbik mellét a 77. zsoldtár, a balt a 72-ik adják. A fej felett egy köröske tartalmazza a 121-ik zsoldtárt, a mell alatt ugyanilyen betűsvonalas kivitelen egy másik köröske a patriarcháink és feleségeik neveiből, *לֵילִית וְבַלְתָּה דִּילָה הוּצָה, סִינַי וְסוֹסֶנֶן וְסַמְנֵלָה פִּימִיָה*, a kabbalisztikumokból és az Exod. XXII. egyszer idézett és még ötször variált 17. verséből tömörül. A mellkép és a két köralak feketék, a keret és a szöveg többi része aranyozvák. Fenn *לֵילִית וְבַלְתָּה דִּילָה הוּצָה* és legalul *לֵילִית וְבַלְתָּה דִּילָה הוּצָה* formulák egyébiránt pedig az illető *קִדּוּשׁ* szokásos auxetikus czimezéses neve. A másik arczkép Ehrenfeld Sámuelé, Sámuel próféta első könyve 2-ik fejezetének 18-ik versével kezdődik és folytatódik a 3-ik fejezeten át; de meddig, azt nem bírom megállapítani erős nagyító üveggel sem, annyira olvashatlan az elmosódott szöveg. Ezen ikon az előbbinek minden egyéb részével egyenlő még — és ez eléggé csodálatos — a czimezésre is, melyhez ez utóbbinál csak egy róf (י) betű járul még. Eger és Katz képeinek analizálásába nem bocsájtkozom. Nem az teszi ezen ikonokat érdekessé, hogy ki miből alkotta őket, de igenis a nékiek kitűzött exorcizisztikus cél. Én itt e folklore-rovatban csakis szokásaink regisztrálására, azok eredetének magyarázatára szorítok. Kritikájuk más rovatba való, ahol gyárilag avatott »szentjeink« legifjabb dátumu szerepeltetésével foglalkozni lehetne.

ZSIDÓ SZOKÁSOK ÉS SZÓLAMOK.

Éjféli esküvők-ről, az amerikai high-life ezen legújabb divatjáról mesélgetnek most az újságok, azt is felemlítve, hogy ezen divat egy régibb bretagnei szokás felelevenítése. A lengyel zsidóságnál régóta és ma is divatosak a péntek délutáni esküvők, melyek majdnem belenyulnak a Sabesz beköszöntőjébe. A Keleten nemcsak a lengyel zsidók, hanem a többiek is leginkább péntek délután mennek a chüpe alá. Én is kaptam tavaly egy héber lakodalmi meghívót Jeruzsálembe, ahol

Weinstock Mór hazánkfának leányát, Chana-Hindát apjának az ottani »Magyar piac« 81. számú lakásában vezette chüpe alá 1908. márczius 13-án, pénteken délután 2 órakor a Friedmann Chájim nevű vőlegénye, immár férje.

*

Ricz rajt. A veres szín sokféle árnyalatainak egyike. De melyik? Kohn Prager Ghetto-geschichten-jében (Reclam 181) a répa színe riczrajt, de melyiké, a czékláé-e, avagy a muroké? Néhai Kapl Komórner pozsonyi bóchertraktéros a kocsonya színét; néhai Braun Miksa pesti kóser traktéros a halpaprikást, tagtársuk, néhai Wassermann Jónás a füstölt dáreflájait mondta riczrajt színűnek. Nemcsak egy inyencz találta a sikerült sóletet riczrajt fergalt (vergoldet)-nak. Felmerül itt az a kérdés, vajjon a nevezettek melyike alkalmazta leghelyesebben, legtalálókban a riczrajt színt? Elvégre is a riczrajt csak nem lesz a kóser konyhának afféle alapszíne, mint például a müncheni mesternek Piloty-nak és iskolájának festményein a generalsaft névvel is csufolt csokoládébarna szín?

Láng vi dösz gölősz. Hosszú mint a zsidók száműzetésének tartama. Ezt a hasonlatot nemcsak időmérték, hanem hossz mérték gyanánt is alkalmazza a jargon, például feltűnően magas termetre, hosszú orra és fülekre.

Trüllebär. Czammogó járású, esetlen, otromba alakokra alkalmazott név. Azt már nem tudnám kimutatni, vajjon Heine az ő Atta Troll-ját a jargonból vette-e, avagy a Troll ficzmodott-e Trülle-vé.

Der tajt brauch kán nedán. A halál nem igényel hozományt; elveszi az embert úgy is.

Ródes. Bóle-nak is nevezett töltelkes sütemény, mely — kelt tésztából csigaalakúvá idomíttatván — barna felületén a *róza* (רֹזָה) shémáját mutatja.

Dávenen = Imádkozni. A Berliner A. szerint arab eredetű ezen szónak sokféle más magyarázata van. Olyik szerint azonos volna a divin-ennel, tehát azt jelentené, foglalkozni divinis scilicet rebus, vagyis menyeeikkel. Olyik szerint az angol »the dawn«-ból (reggel — reggeli ima) ered. Leginkább elfogadhatni »דָּאָנֶן« szóból eredőnek, mely oldalt, könyvélt lapot jelent; dávenen (dafenen) lapozni, ami nálunk zsidóknál, a mi elég hosszú imádságunknál nagyon is megesik.

Metüstüs görög eredetű szó, melyet gyakran hallani imígyen: mách mich nist metüstüs = ne zavarjál, ne kábíts el, ne bódíts el. *Μεθυστος* görögül az elkábult, az elszédült, a részeg; az *ἀμεθυστος* az ellenkezője. A félnemeseknek nevezett kövek egyikehez, az amethysthöz a legrégibb idők óta az a néphíves fűződik, mely szerint azokat, kik ékszerük gyanánt viselik, a szesz italoktól való megrészegüléstől óvja, amire neve is céloz. (Valószínűleg a talmudi *metustas* »megzavart«. Szerk.)

Dász zach dör róf nit vekczt, czít zach dö kile vek.
A mult XIX. század 50-es éveiből eredő közmondás. A ma 4925 lakossal bíró Hajdusámszonban akkor a hajduböszörményi származású Fried Áron volt a zsidó hitközség rabbija. Ez a prepotens, erőszakos, kapzsi és marakodó ember nemcsak községére és híveire, hanem a határos községekre és rabbi-jaikra is mintha elemi csapásként nehezedett. Expanzív törekvéseiben több magasrangú Bach-huszártól pártfogoltatván rabbinátusának hatáskörét nemcsak Bihar és Szabolcs közelbi, távolabbi rabbitlan községeire akarta kiterjeszteni és magának nagy területet teremteni, hanem a Mózes 5-ik könyvének XIX. fejezete 14-ik versében foglalt tilalommal sem törődve, feltolta magát oly hitközségekre is kerületi rabbijuk gyanánt, amelyek már régóta be voltak osztva illetékes kerületük rabbijának iurisdicciója alá. Balmazújvárost is, daczára az ottani zsidóság ellentállásának, mindenáron próbálta elhódítani a nagykállói rabbi Reb Beris Benét (Binét-Bánét), vagyis Benedikt Bernátnak a kerületét. Sokat fészkelődött, járt-kelt, utazgatott; amikor azonban otthon volt, annyira kellemetlenkedett híveinek, hogy ezek mindenáron szabadulni akartak tőle. Csakhogy ez akkortájt és pedig az akkori politikai hatóságok protege-jével szemben nem ment oly könnyen. Első ízben neki is kellemetlenkedtek. Ha prédikálni kezdett, kimentek a zsinagógából; a rabbikat megillető bizonyos funkciókból kifejeztették; illetményeit elkésve és apránként, fizetését csupa rézkrajczárok alakjában szolgáltatták kezeihez; lakását nem tatarozták, sőt oly rombolásokat ejtettek rajta — persze titokban — hogy azt nem igen fűthette a kürtö ledölte folytán, no meg az eső vize is bele hullott a tető és menyezet szakadékaiban. A mézsáros nem árult neki húst. Sem neki, sem feleségének nem melegítettek mikvét.

Mindezek elsorolása helyett mondhattam volna, hogy boykottálták. Én azonban ezen kifejezést azért nem használtam reb Ajrn Böszörmín esetére, mert az ennél jóval későbbi eredetű, csak a mult XIX. század 4-ik negyedéber keletkezett. Erin zöld szigetén és azért sem, mert részletezve akartam festeni ezt a »boykott«-ot. Más ember az ellenszenv ekkora megnyilvánulása elől menekül; Fried — lucus a non lucendo — Áron azonban — gazdag rokonaitól is támogatva — kitartott és nem tárgított. Hívei nagy része a sok villongást, pörösködést megúván, Debreczenbe költözködtek és immigrációjukkal erősen hozzájárultak a debreczeni zsidó hitközség megizmosodásához. Hajdusámszomból történt elköltöztésükre e szavakkal tökélték el magukat: *Dász zach dör róf nit vekczt, czít zach dö kile vek.* Sokáig nem élveztek azonban Fried Árontól való szabadulást. Ő sem maradt sokáig magára hagyatva elnéptelenült hitközségében; csakhamar ő is bejutott Debreczenbe és pedig rokonának, Fried Károlynak és ez utóbbi barátjainak és párthíveinek befolyásából rabbinak. Innen Ehrlich Edét, ki a pécsi rabbiszékbe ült, sikerült kimarnia, egyébiránt azonban többé már nem vert fel nagyobb port.

Alle nájrösz zen bövl. A 137-ik zsoltár három kezdő szavának *על - נהרות בבל* misogam jargonizálása, mely szerint valamennyi leány afféle nehezen eladható gyatra árú

Vü kán sör iz, dart zen ach káne májlösz. Ahol nincs שיר, dal, ahol hiányzik az éneklés, a dalolás, ott jó tulajdonságok *סערות* sincsenek. A 120—134. számú tizenöt zsoltárnak két kezdő szavát imígyen alkalmazó ezen közmondást egy ma is köztünk járó-kelő litván atyánkfia hozta magával és néhai ר' יצחק Landenberg י"ל nagyváradi rabbi előtt annak egy hívére oly találoán alkalmazta, hogy nevezett rabbi azt minden kínálkozó alkalommal idézgette a tanítványok szép számával dicsekedhető jesibájának bocherjei előtt, akik oszt' mindenféle magukkal vitték az immár honosságot nyert közmondást, mely eszünke juttatja Uhland következő két vers-sorát:

Wo du singen hörst, da lass' dich ruhig nieder,
Böse Menschen haben keine Lieder.

*

Sévó kilesz. Hét igen régi zsidó hitközség, mindmégannyi a galánthai és fraknoi Eszterházy herczegek uradalmai-

nak területén, ahol földesuruk különös oltalmában részesültek. Az efféle oltalomszükségesség 1848 óta valamelyest, az 1867. évi XVII. törvény folytán pedig egyáltalában fölöslegessé válván, ezen községek csakhamar hanyatlottak, minthogy tagjaik, kik mindaddig Wienben — több-kevesebb szigorral kezelt kommoráció élvezésével — csak üzérkedhettek, de nem lakhattak, immár tömegestől telepedtek le a császárvárosban.

Ezen hét község a zárjelben közölt mai összes lakosságával a következő: Boldogasszony = Frauenkirchen (2829), Köpcsény = Kitsee = K'czé (2538), Mosonmegyében; Kabold = Kobersdorf = Kajblszdorf (1229), Kismarton = Eisenstadt (3067), Lakompak = Lackenbach (1622), Nagymarton = Mattersdorf (3799) és Sopronkeresztúr = Deutsch Kreuz = Czelöm (3417). Mindössze 18 501 lakos. Eisenstadt és Mattersdorf magyar neveiben a *martonnak* a betűje ékezet nélküli, tehát nem *márton*. A sévő kilesz-t csufondárosan sébige kilesz-nek is szokták elnevezni.

Budapest.

VADÁSZ EDE.

IRODALOM.

IRODALMI SZEMLE.

Philippson M., az ismert történész, a »Grundriss der Gesamtwissenschaft des Judentums« cz. gyűjtemény számára megírta a zsidók legújabb történetét (Neueste Geschichte des jüdischen Volkes. Band I., Leipzig 1907.). Tulajdonképen az emanczipációért való küzdelem története, amely a francia forradalommal indul meg. A francziák úgy hazájukban, mint a meghódított területeken (Itália, Hollandia, német területek) a zsidókat egyenjogúsították. A német és osztrák-magyar birodalom majdnem egy századdal később jöttek. A zsidók szabadságukat végül elemzésben Franciaországnak köszönik. Helyesen mondja Ph.: »Allerorten, wohin der französische Einfluss drang, hat er für die politische Befreiung, soziale Gleichstellung und innere Entwicklung der Juden segensreich gewirkt. Seit der Vernichtung des jüdischen Nationalstaates gibt es in der Geschichte Israels keine Epoche, die einen so mächtigen Einfluss auf seine inneren und äusseren Verhältnisse geübt hätte. Mit ihr beginnt in der Tat für das Judentum Europas eine neue, die neue Zeit.« (68.)

I. Napoleon, Ph. kritikája daczára (17.), a zsidóügy körül is világgraszoló reformátor. Ph. a magyarokról is beszél 62., 329., 357., 358., 364., 380. Kellő nyugalommal, mint az összes eseményekről, de az emancipáció behozatala kevésbé hűvösen mondatott volna el, ha pl. Poroszországban mondták volna ki egyhangúlag. Az első magasabb zsidó hivatalnokokkal a keresztény Európában, Hollandiában találkoztunk 1797-ben. Ugyanabban az évben két zsidó, Bromet és de Lemon, a hollandus nemzetgyűlés tagjává választott és 1798-ban da Costa a nemzetgyűlés elnökevé (64—65.). Németországban a XVIII. század végén

és 20 évvel később nagy áttérések voltak kisebb hivatalok elérése céljából. Ezen »infámiá«-ról azt mondja Ph.: »Es war... die zweite schmachvolle Bewegung dieser Art, schmachvoll für die gewissenlosen Renegaten, schmachvoll auch für die Beamten- und Priesterschaft, die Untreue und Lügenhaftigkeit belohnen.« (119.) Az orosz kormánytól 1825-ben azt kérték, hogy rabbi-képzőt állítson fel és hogy más rabbikat ne is alkalmazzassanak. (141.) Az első irodalmi egyület Philippson Lajos keltette életre, a mely 1853–1871-ig működött. 4000 tagja volt és szellemi csődöt mondott. (343.) Ennek mintájára alakult 1864-ben az első »Mekiz« Nirdamim« (Silbermann), melyet 1884-ben Berliner A. ismét feltámasztott. (344.) Az első orth. község 1851-ben Frankfurt a. M.-ban alakult meg (u. o.). Poroszországban az első jogi magántanár dr. Behrend volt, ki 1864-ben Berlinben habilitáltatott. (369.) Más német államokban akkor már több rendes egyetemi tanár is volt. A Bnai-Brith zsidó páholyt, amely Európában jótékonyan működik, Henry Jones alapította 1843-ban New-Yorkban. (349.) A zsidók újabb története egyebek eszt azzal a főtanulással szolgál, hogy nem szabad kétségbe esni.

*

Schapiro J. irata: »Die haggadischen Elemente im erzählenden Teil des Korans. Erstes Heft« (Leipzig, 1907.) a bevezetésen kívül pusztán a mohamedán József-mondával foglalkozik, tehát oly témával, melyet több mint egy negyedszázad előtt Neumann Ede, nagykanizsai főrabbi, magyarul feldolgozott. Schapiro talán szintén doktordisszertációt írt, mint elődje, kinek dolgozatát nem ismeri. Sch. végigmegy a József-szurán és pontról-pontra kutatja a zsidó eredetű vonásokat. Az eredmény meglepő. A Koránon kívül Sch. a Korán-kommentárok adatait is vizsgálja. Anyagát egyébkép is növeli a szír és latin egyházatyák irataiból, úgy hogy a József-monda 86 lapra való anyagot szolgáltat. Hirschfeld a 6. lapon idézett német iraton kívül é körbe tartozó angol dolgozatot is közzétett, melyet szerző nem említ.

*

A »Grundriss der Gesamtwissenschaft des Judentums« legújabb kötetét Caro G. zürichi tanár írta és címe: »Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter und der Neuzeit. Band I« (Leipzig, 1908). Az egész mű három kötetre

van tervezve és az első a Hohenstaufok korának befejezéséig terjed. A zsidók gazdasági történetét eddig külön nem dolgozták fel és ugyanezért a jelen mű külön érdeklődésre és egyúttal elnézésre számíthat. A források gyengén folynak és teljes kép nem is adható. A germán zsidó irodalom ebből a szempontból nincs átkutatva, pedig a talmud mellett a responzum-irodalom is számtalan kavicsot szolgáltatna a mozaik-képhez. Más kép elő nem állítható: a zsidók gazdasági tevékenységéről sem a zsidó, sem a nemzsidó világ külön nem beszél. Ez irányban tudományos érdeklődés egész a legújabb korig nem volt. Különben is a közgazdasági tevékenység felekezetek és polgári osztályok szerint való ecsetelése napjainkban is a legnehezebb feladatok közé tartozik. És tényleg csupán jelszavak azok, melyek a zsidók gazdasági tevékenységéről forgalomban vannak. Nem a tények tudásából, hanem egyéni érzésből fakadtak. »In produktiv« kiáltotta el magát valamely német atyafi, midőn a közgazdaság tudományából megtanulta, hogy érdem csak a »produktiv«. Ahol a vallás- és fajgyűlölet hallgat, ott a jelenkori állapotokat projecziálják a multba és azt állítják, hogy a zsidók mindig kereskedők voltak, mint ma. Ez a jelenkor zsidóságáról sem áll egészen, annál kevésbé a régmúlt időről. Az orosz zsidóság jórésze ma kézműves, iparos, sőt gyári munkás, a XVI. és XVII. században pedig pl. az olasz zsidók nagyrészt szabók voltak, így a római, raguzai s más községek többsége. Ez a régen megszáfolt állítás Caro műve után a tények tömegénél fogva végleg kiküszöböltnék tekinthető.

A történelmi adatok elégtelen volta meglátszik Caro művén. A »zsidók gazdasági történetének lényege és fogalma« bevezető fejezet után következik az első könyv: »A zsidók társadalmi állása és gazdasági tevékenysége az ókor kimenetelétől a keresztes hadjáratok kezdetéig«. Nem mind gazdaságtörténet az, miről itt szó van, de nem lehet a főkérdést magában tárgyalni, mert a zsidók szóban forgó tevékenysége szorosan összefügg jogi helyzetükkel és az egyes államok állapotával. C. kénytelen mindkét dologra kitérni és a zsidók tevékenységét az ecsetelt képbe beállítani. A történelmi tények egytől-egyig amellettszólnak, hogy a zsidók ellen hozott megszorító törvények tisztára vallási türelmetlenségből eredtek.

A »zsidó törvények« megokolásai — amennyiben ilyen van — ezt ki is mondják. Ezt utólag, mint a jelenkori gyűlölet szeretné, megváltoztatni nem lehet. Különösen tanulságos a pogány és keresztény világ viselkedése. A pogány római birodalom a zsidóknak épúgy megadta a római polgárjogot, mint többi alattvalóinak. Mikor a birodalom megdőlt és helyébe keresztény és más államok léptek (a népvándorlás korában), a zsidókat mint a pogányokat »rómaiak«-ként kezelték. A zsidók voltak talán az utolsó rómaiak. A rómaiaktól kapott jogokból évszázadokig éltek a zsidók a római birodalom megdőlte után, míg hosszú viszontagság koronájakép a kánonjog vagy ennek hatása teljesen kinullázta őket. A jelenkor a gazdasági kérdéseket tolta előtérbe, átalakult tehát a régi zsidógyűlölet, amely a »Megváltó keresztrefeszítése« hamis forrásból eredt, gazdasági kérdéssé. Ebből a szempontból is elsőrendű fontossággal bír a szóban forgó mű, amely tényeket, nem kedves meséket hoz fel és ezek alapján festi a zsidók közgazdasági tevékenységét a multban. Szépen írt könyv.

*

Az »Irodalmi hírek«-ben feljegyzett »Beihefte zur Orientalistischen Literatur-Zeitung herausgegeben von F. E. Peiser« (Berlin, 1908. Wolf Peiser's Verlag) II. füzeté négy érdekes értekezést közöl. *Staerk W.* az egyiptomi diaspora kezdeteiről szól (1—9). Az általa is kiadott asszuani és elephantinei zsidó-aram papyrusokból (a kiadás ismertetését l. folyóiratunkban XXV. 296—7.) levonja a történelmi tanulságokat. Felhasználja természetesen Jeremiás próféta könyvét is, de nézetünk szerint hivatkozhatott volna a pentateuchus háromszor ismételt tilalmára az Egyiptomba való visszatérés ellen. Ez az ismételt tilalom világos jele a visszatérés hajlama és szörványos megtörténte mellett. Éleseszü megfigyeléseket ad *Perles F.* »Zur Erklärung der Testamente der zwölf Patriarchen« (10—18), *Charles* kitűnő kiadása és fordítása alapján (The Greek Versions of the Testaments of the Twelve Patriarchs... and some Hebrew Fragments, Oxford, 1908. The Testaments... translated... London, 1908.) számos szöveg és fordítási hibát derít ki és a rabbinikus irodalomból párhuzamokat mutat ki. Érdekes pl. hogy Ábóth 4, 1.: »Ki gazdag? Ki örül osztályrészenek« Gad VII., 6. is megvan

(16. lap). A rabbinikus párhuzamok újabb bizonyítékok a rabbinikus mondások régi volta mellett. Ha szerző eltalálta az igazat, akkor Áser II., 9. már célzott a közmondásos »köser disznóláb«-ra, melyről egyébkép már Berésith rabba 22., 13. (és máshol) van szó (17.). *Ungrad*, »Aus den neubabylonischen Privaturkunden« (19—28.) zsidó szempontból is érdekes okiratokat ad átirásban és fordításban. A 1. és 3. okmányban találjuk ezt a kérést: Add nekem leányodat, hogy feleségem legyen (19. és 21. lap). A rabszolgaságra vonatkozó 2. okmányban találjuk a következőt: »a rabszolga... kinek jobbkezére Binunu neve van beírva és kinek balkezére Antija neve van beírva.« Itt látjuk azt a szokást, melyet a bibliából mutattunk ki az asszuani papyrusok tárgyalása közben. (Folyóiratunk XXV. 255. köv. lap.) *Herzfeld*, »Herbaraufnahmen« a régi Asszír-területéről kis herbariumot állít össze, hogy megkönnyítse az asszír-babiloni ékiratokban megmaradt növénylisták növényeinek identifikálását.

*

Bergmann J. érdekes munkát írt e címmel: »Jüdische Apologetik im neutestamentlichen Zeitalter« (Berlin 1908). Az anyagot a rabbinikus, majdnem kizárólag palesztinai forrásokból meríti. Hét fejezetben csoportosítja a vádakát és a védelmet, melyeknek címei a következők: a harc, a biblia, az istenhít, a törvény, a feltámadás, Isten elhagyta Izraélt, Izraél történetéből és vallásából. Végül általános észrevételek következnek. Felette érdekes olvasmány, a melyből megtudjuk, hogy a külső hatásoktól legkevésbé érintett, tehát a genuin zsidó körök miképp védték meg igazait. Meglepők a párhuzamok, melyeket B. a zsidó és keresztény világ nézeteire nézve felmutat. Ebből az következik, hogy az őszsidó körök is értesülve voltak arról, a mit a külvilág körülöttük hangoztatott. A bibliában éltek és ezért természetes, hogy minden állításukra szentirási helyet kerestek és találtak, de ebből korántsem következik, hogy nem gondolkodtak. Függetlenül is gondolkodtak, csak hogy eszméiket bibliai helyhez kötötték, »támasztották«, mert a nép, melyhez fordultak, csak bibliai derasokat akart hallgatni, a bibliai sanctiót kívánta. Az írástudók nem érdemlik tehát B. sürü szemrehányását, hogy csak bibliai versekkel dolgoztak. Részletekbe a mű természeténél

fogva nem bocsátkozhatunk, egyre-másra más összefüggésben fogunk visszatérni.

*

Müller J., Beiträge zur Erklärung und Kritik des Buches Tobit (*Giessen* 1908 = Beihefte zur Zeitschrift f. d. alttestamentliche Wissenschaft XIII) cz. iratában először (1—10) azon feltevésnek ad kifejezést, hogy az elbeszélés magva (a hálás halott meséje) nem zsidó eredetű és hogy eredetileg Tobit és Tobias egy személy volt. Asmodäus perzsa eredetre utal. Az Achiacharos-helyeket (1,21,22; 2,10; 11,18; 14,10-11) M. későbbi interpelációnak tartja (13 lap), mely feltevésre alig van alapja (l. a következő ismertetést). A könyv szerzését meggyőző okokkal 200 körül ante helyezi (16—22), az országra nézve pedig Palesztina (nem Ninive, sem Egyptom) mellett foglal állást (22—24), a misztintén plausibilis. Az eredeti héber volt (25—32). Ez állítását M. egyebek közt hebraismusokkal is támogatja (28—33), melyek előadása után a sémi eredetit biztosnak tartja. »Fraglich bleibt dabei, ob das Original hebräisch oder aramäisch war, da die angeführten Beispiele mehr oder weniger alle aus beiden Sprachen begriffen werden können« (33). Megjegyezzük, hogy a zsidók a szent földön könyveket héber nyelven irtak. Daniel és Ezra is héber könyvek, csupán aram betétek vannak; héber Szirach, I. Makkabeus stb. M. ezután (32—53) a görög fordítás recenzióit vizsgálja és azt bizonyítja, hogy utólagos görögösítéssel többé-kevésbé elsimították a sémi nyomokat.

*

Az előbbivel együtt jelent meg Smend R. irata: »Alter und Herkunft des Achikar-Romans und sein Verhältnis zu Aesop« és az előbbi irat 10—15 lapján megbeszélte Achiacharos Achikar-regény viszonyát veszi kiindulópontul. S. is interpelációt neszel, pedig maga mondja: »dass die Achiacharosstellen des Buches Tobit in sehr bemerkenswerter Weise an den Wortlaut des Achikarromanes anklingen« (64). S. ezután azt bizonyítja, hogy időszámításunk eleje körül »ein ursprünglich jüdisches Achikarbuch bei den Griechen verbreitet war, mit dem der uns vorliegende Achikarroman nahe verwandt, wenn nicht identisch ist« (66). A bizonyítás nagy irodalmi apparátussal — Clemens Demokritos, arab, syr Achikar stb. —

operál és kissé komplikált. Az Achikar és görög Aesop között rokonság áll fenn (76. köv.). »Több esetben a görögénél a sémi minta nagyon szabad feldolgozását látjuk« (85). »Az äsopusi mesék közül több mindenesetre az Achikar-mesék utánzata« (95). »Nur Gräzisten können darüber entscheiden, ob der Fabeldichter, der die Achikar-Fabeln zu Aesop-Fabeln griechisch neu gestaltete, ohne weiteres identisch war mit dem griechischen Autor, der die Achikar-Erzählung auf Aesop übertrug« (100). A görög Akikaros és a syr Achikar külön-külön a zsidó Achiacharosból ered. Az arab Haikár syr szövegből fordított; az örmény Khikar közvetlenül, az ószláv Akyrios görög közvetítés útján szintén a syrból erednek. A syr pedig minden valószínűség szerint aramból fordított (102 köv.). A VI. fejezetben S. azt bizonyítja, hogy Achikar és Szirach egykorúak (109—119). Az elbeszélés magva nem zsidó, Nadan és Achu assyr nevek, de Smend Lidzbarski és mások ellen azt a nézetet vallja, hogy a fennmaradt Achikar-könyvek zsidó-ösre mennek vissza. S. figyelmét elkerülte Friedmann M. dolgozata.

*

A midrasok kiadása és magyarázata körül érdemeket szerzett két tudós, Friedmann M. (Bécs) és néhai Buber Salamon (Lemberg) mellett méltó helyet foglal el dr. Hoffmann D. a berlini orthodox rabbi-szeminarium rektora. Tanulmányköre a tannaitikus irodalom és ezt (misna, halákh, midras) számos irattal és értekezéssel derítette fel. Különben a »Midras Hagádól« berlini kéziratot, melynek jelentőségét először Israel Lewy (Boroszló) ismerte fel, nagy szakértelemmel használta ki. Ebből folyt a »Mechilta de Rabbi Simon ben Jochai« (Frankfurt 1905), melyben ez az elveszett midras jórészt rekonstruálva van. A tóra más könyveinek tannaitikus midrását is rekonstruálta H. egyes publikációiban. Most ezeket kibővítve külön kötetben adja »Midras-Tannaim« cím alatt, melyből az imént megjelent I. rész Deuteronomium 1,1—20,9-re vonatkozik (Berlin 1908, a rabbiszeminárium Értesítőjének melléklete). Az új midrasrészletek, melyek a nyomás által külsőleg is fel vannak tüntetve, természetesen aránylag nem nagyon számosak, de eltérő alakjuk vagy olvasatuk által az eddig ismert részletek is fontosak. Beható tanulmányozás

után a tannaitikus kor hagyományának pontosabb ismeretéhez fog vezetni. A nagyjelentőségű publikáció által a kiadó irodalmi érdemeit öregbítette. Kíváncsok, hogy a folytatás minél előbb lásson napvilágot.

*

Badenben az »Oberrat« az imakönyvet mérsékelten reformálta és reformjait egy *Steckelmacher* által kidolgozott »Denkschrift« által igazolta. Erre óriási agitáció indult meg, a mely bennünket e helyen csupán irodalmi megnyilatkozásaiban érdekel. *Hoffmann D.*, a berlini szeminárium rektora, egy »Sendschreiben« cz. polémikus iratban az orthodox álláspont mellett szállt síkra. Ezt czáfolja *Steckelmacher M.*, a »Gebetsbuchentwurf« és a hozzá tartozó »Denkschrift« szerzője az Irodalmi hírekben említett »Widerlegung« stb. cz. iratban. Tudós, művelt emberek lévén, nem oly vadak, mint a mi őszinte vagy színlelt orthodoxaink, de azért a vita nem kellemes jelenség. A zsidóságnak a jelen korban egész más bajai vannak, semhogy belső czivódásra fecserelje erejét.

*

A »zsidó tudomány« történeti kutatásokkal indult meg és ma, 100 év után sincs ága, amely a tanultakat és tanulatlanokat egyaránt oly erővel vonzaná, mint a zsidó történet. A műveltek zöménél, fájdalom, a vallás főképp történeti tudat, természetes tehát, hogy a mult iránt érdeklődik. És csakhogy Grätz az, kinek nevét a műveltek szélesebb, ha nem is széles rétegei ismerik. Zunz, Rapoport, Steinschneider csupán a szakkörök emlékezetében élnek. A történet iránti érdeklődést a fenti ténynél még elevebben bizonyítja az, hogy a régi, úgyszólván orthodox köröket is hatalmába kerítette. Már a Grätz héberre való fordításának szüksége ezt árulta el, de még inkább az az irodalmi mozgolódás, amely a lengyel-orosz kultúrkörben a saját multjuk felderítése körül koronként észlelhető volt. Nagyjában azonban csupán monográfiák jöttek létre, az általános zsidó történetet Grätz képviseli. Halevy nagy zajjal fellépő története csupán a hagyomány korszakát öleli fel, eredetileg csupán a talmudisták történetének indult, vagyis a Weiss »Dór Dór ve-Dórsav« konkurrens akart lenni. Az utolsó kötet (hátrafelé a III.) már egyébre is kiterjeszkedik, de majd csak az ezután megjele-

nendő részek (még három kötet) lesznek talán teljes történetek. Érdekes tünet, hogy egy évtized előtt orosz származású, de a szentföldön élt, újabban pedig Berlinben letelepedett régi szabású héber tudós az egész zsidó történet önálló feldolgozására vállalkozott és eddig már hat kötetet bocsátott közre. A mű címe: *היסטוריה ישראל* és szerzője *Jawitz W.* Az első két kötet 1905-ben új kiadást ért, az utolsó négy kötet pedig 1898—1907. években látott napvilágot (*Vilna-Krakó*). *Jawitz* Grätz mintájára a címlapon hirdeti, hogy az eredeti forrásokból dolgozik és ugyancsak G. példáját követve, minden kötet végén több hosszabb excursust ad egyes kérdésekről. Az egyes kötetek 12—22 ív között váltakoznak és így a 6-ik kötet csak I. Juda patriarcha haláláig jut el. A jelzett külső terjedelem már mutatja, hogy *Jawitz* műve nem oly részletes történet, mint mintája. Az álláspont is más, amennyiben, különösen a bibliai részben, teljesen konzervatív. Ez nem oly feltűnő, mint az, hogy a talmud adataival szemben kritikai eljárást követ, nem ritkán halálhálai-részletekkel szemben is. Másképp, úgy látszik, történetet a konzervatívok sem tudnak írni. Természetes, hogy sem az egyik, sem a másik eljárást nem szabad szerzőnek szemére lobbantani, mert ki kicsoda. Sőt dicséretes, hogy a saját hívó álláspontját a modern kritikusokkal szemben okokkal, nem káromkodással, védi. A legfőbb dicséretet azonban világos és egyszerű előadása érdemli meg. Héber stílusa teljesen ment a régebben szokásos bombasztól. Az olvasó mindenütt pontosan tudja, hogy a szerző mit mond, ami nem minden hébernyelvű könyvről állítható. Időnk, sajnos, nem engedte, hogy az érdemes művet már most végig olvassuk és csupán egyes fejezeteket nézhettünk át. Ezek alapján formáltuk magunknak a fenti általános ítéletet.

Néhány részlet. J. hallgatólag elfogadja Grätz nézetét, hogy Ezra azért változtatta meg a biblia írását, mert el akart válni a szamaritánusoktól (III. Jegyzetek 15—18.). »Tanulmányok« cz. iratunkat (németül *Zur Einleitung in die H. Schr.*) természetesen nem ismeri. Ott (41—68, ném. 48—79) ezt a kérdést részletesen tárgyaltuk. Most az assuani papirusokból látjuk, hogy a zsidók az aram írást használták már Ezra előtt. Jól érthető tehát, hogy az aram íráshoz szokott Ezra, a szófér, megváltoztatta az írást. A visszavándorolt és

a paleszt. benszülött zsidók jórésze szintén ehhez az elterjedt aram íráshoz volt szokva. A sekély racionalizmus nyilatkozik meg J. azon felfogásában, hogy a Meila 17b említett *בן המלך*, amely megszállta a római császár leányát és onnan Simon ben Jóhaj által kiűzetett, nem volt démon. Két lapot pazarol ennek czáfolására és annak bizonyítására, hogy ez Szemaljon fia volt és mindketten római zsidók (VI, 318—20). A Ben-Temaljon irodalmát természetesen nem ismeri. A misna felírásának kérdését részletesen tárgyalja (VI, 340—49) és arra az eredményre jut, hogy Rabbi maga írta fel. Chagiz Jakob állításait czáfolja, az újakat — nyilván mint »achreneket« — figyelemre sem méltatja. Vizsgálódása ugyanezért már a leírásakor antiquálva van. Nem említi pl. azt, hogy Ráb és Sámuel Ab. Zára elején vitatkoznak arról, vajjon *עיריה* vagy *עיריה* a helyes? De egy sem mondja: nézzük meg az írott példányt, intézzünk kérdést Palesztinába, ahol a hivatalos példányt őrzik. Hasonló a *מכרין* és *מכרין* vita és más e fajta. Különben is Rabbi maga nem írhatta fel a misnát, hisz ő maga is szerepel benne. Sőt akárhányszor az ő nézete a barajthába került és hiányzik a misnában. — I, 137 kifogásolja J. a »zsidó történet« nevet, mert a régiek magukat »izraeliták«-nak nevezték. A modernek kifogásolják az »izraelita« nevet, mert ez a zsidó névvel való szégyenkezésre vall. Az ember ma-holnap azt se tudja, hogy izraelita-e vagy zsidó?

*

A zsidók, mint ismeretes, őshazájukból harmadfél ezer év után majdnem teljesen kiszorítottak. A rómaiak vérontásainál még nagyobb pusztítást vitt végbe az ő rabló közigazgatásuk. Kiket ez sem kergetett el az ősi rögtől, azokat a byzanci jámborság vette pártfogásába. Az új vallás térítései és zaklatásai után megmaradtak az arab hódítók kezére kerültek, amíg az első keresztes hadjárat ezeknek életét is kioltotta, úgy hogy a XII. század derekán már alig lélegzett zsidó a romokban heverő szentély tájékán. Itt-ott lézengtek még zsidók, de zsidó lakosságról már alig lehetett szó. Nachmáni, a Gerónából 1263 után száműzött nagy rabbi nevéhez fűződnek az új zsidó települések a szent földön. Azóta koronként újabb bevándorlások gyarapították a zsidó községet,

különösen 1492 óta, a spanyol kiűzés után. A történet ezen menetéből világos, hogy a mai zsidóság őshazájában nem őslakó. Ilyennek inkább az arabok tekinthetők, kik a zsidók helyeit elfoglalták. És mégis zsidó szempontból is felette érdekes és fontos Hanauer J. E. műve: »Folk-Lore of the Holy Land Moslem, Christian and Jewish« (edited by M. Pickthall. London, 1907.), mert a moszlemek minden bizonynyal sok ősi szokást őriztek meg, melyeket bevándorlásukkor a zsidóktól vettek át. A föld végre ugyanaz maradt és az új fajra, amely egyébiránt a régi fajnak közeli rokona, ráütötte bélyegét. A keresztény folklore szintén rokon lehet az ősi zsidó folkloreral és legalább is mutatja nagyjában, hogy milyenek lehettek az egykori zsidókeresztények. Nem merész az a feltevés, hogy a palesztinai keresztények ereiben még van egy csepp az ősi zsidó vérből. Ha tehát a Hanauer »Jewish«-ja, mint bevándorlott, nem ad elég felvilágosítást a régi zsidókról, megteszi ezt a »Moslem« és a »Christian«, kik az élet örökölték.

H. művét három részre osztotta. Az első szakasz, melynek címe: »A teremtés és különféle szentek és csodák«, első fejezete a bibliai személyekre vonatkozó mondákat ad és csupán az utolsó fejezet szól a biblia utáni korról, Jámbor Simonról stb. Előtérben állanak Ádám, Nőé és Og, Jób, Ábrahám, Lót, Áron és Mózes, Dávid és Salamon, Illés. A második rész »legendákat és anekdotákat tartalmaz, melyek talán tényeken alapszanak«. Ebben a következő részeket vannak: Juda Halévi (elgázolása arab lovasok által), a jaffai kapu mezuzája, a zsidó mosónő, Kalonimos, egy rabbi esete (fel-fedezi a tolvajt), a saragossai purim (124). A harmadik rész oly történeteket és anekdotákat ad, melyek szociális eszméket, babonákat stb. illusztrálnak. Ebben állat- és növénymesék is vannak, de főképp mohamedán dolgok. A 323. lapon a betegágyast védő amulett facsimileje található. Ezt a »kimpettevele«-t Jeruzsálemben nyomatták. A magyarázattal a szerző elárulja, hogy nem értette. Eliezer Worms בעל הוסיפה nála »the author of the Josephtha« és a Baal Sem Tob nála Baal Shem Tor.

Minthogy Hanauer a zsidó dolgokhoz nem igen értett, kritika nélkül vett fel mindent, amit a zsidóktól hallott.

Így pl. 80. lap: Nebukadneczar kilőtt nyilai mind Jeruzsálemre szállnak. Ez a talmudból, illetve midrasból származik. A Juda Halévi históriája szintén nem palesztinai monda, a fentemlített amulett sem szentföldi termék. Minthogy sz. XII—XIII. szerint a moham. és kereszt. világ közös mondáit mellőzte és csakis a Palesztinát jellemzőket vette fel, az ilyen zsidó mondákat is mellőzhette volna. Behatóbb tanulmányozás arról győz meg bennünket, hogy zsidó szempontból a mohamedán rész az értékesebb. Érdekes pl., hogy a palesztinai paraszt, mohamedán és keresztény, két vagy több nagy történelmi alakot egy személylyé gyúr össze. Így Nebukadneczar és Titus *Bukhtunussur* lesz és Nagy Sándor (Iszkender) több ókori hódítót egyesít magában (XI. lap). Ezt az azonosítást a talmudisták is gyakorolták, midőn azt állítják, hogy Kóres, Dárius és Arthaxerxes egy személy (Ros Hasána 3 b). A zsidó elbeszélések, a másik két felekezettől eltérően, némi keserűséget mutatnak. Ez, mint sz. XVII. l. hangsúlyozza, a zsidó faj története folytán megbocsájtható. »A zsidó ma idegen a Szentföldön, és őseinek álláspontja Jézus korában ma a moszlemnél található fel, ki magát szintén Ábrahám ivadéknak vallja.« (XVIII.)

*

Böckenhoff K., »Das apostolische Speisegesetz in den ersten fünf christlichen Jahrhunderten« (Paderborn, 1903.) ismertette az étkezésre vonatkozó keresztény tilalmakat. Ebből kitűnik, hogy a »törvény« megszüntetése nem ment egészen simán. Az őskeresztények jórészt zsidókból rekrutálódtak és ezek az új hit felvétele után is ragaszkodtak többé-kevésbé ősik szokásaikhoz. Sok pogány sem tudta felfogni észszel, hogy a szent könyvben foglalt tilalmak miért szűntek volna meg csupán azért, mert az ótestamentum nevet kapták. Még későbbi századokban is tartották magukat a tilalmak, amint B. újabb munkájából: »Speisesatzungen mosaischer Art in mittelalterlichen Kirchenrechtsquellen des Morgen- und Abendlandes« (Münster i. W., 1907.) látható. Különösen a bálványkultusz által megfertőzött ételek és italok keltettek iszonyodást. Az egyházfők biztatásai nem igen fogtak a népen, melybe ezt a horrt a zsidók ojtották be. Husvétkor klerikusok sem akartak kovászoszt enni. Az apostoli kánonok

(c. 70.) elrendeli, hogy az olyan püspök, vagy pap, vagy diakónus, ki a zsidókkal bőjtöl, vagy ünnepel, vagy tőlük ünnepi ajándékot elfogad, pl. kovásztalan kenyeret és hasonlót, mozdíttassék el, ha pedig laikus, zárassék ki. A laodiceai zsinat hasonló határozatot hozott és (c. 38.) a pászkát külön tilalmazza (más érdekes adatok 4. s köv. l.). Külön poenitentiák léteztek. A tisztátalan állatokat szintén nem ette a nép (10. könyv). Egészen bizonyos, hogy ez a tartózkodás a pentateuchus tilmainak hatása alatt állott, különben nem volna érthető, hogy miért nem ették pl. a tevé. Helytelenül beszél tehát B. a »physisch ekelhafte Speisen« tilalmáról. Hogy kerülne ebbe a csoportba a tőle említett galamb? Idézeteiből azt látjuk, hogy a görög egyház étkezési törvényeket ismert és hogy kedvező esetben megbocsátotta a nyugati (latin, római) egyháznak ebbeli szabadságát. A késői középkorban is voltak még étkezési tilalmak, melyek részben a keltáktól és máshonnan eredtek. Az egyház gyomra sem vett be mindent. Az elhullott (בילה) pl. végig tiltva maradt, úgyszintén a vér (78. s több helyen). Beható tanulmányozás itt is meglepő eredményekre vezetne. Benyomásunk szerint a »noachida parancsolatok« talmudi elmélete a keresztényekre hatást gyakorolt.

*

Duensing H. zsidó szempontból is jelentős munkát adott ki: »Christlich-palästinisch-aramäische Texte und Fragmente nebst einer Abhandlung über den Wert der palästinischen Septuaginta« (Göttingen 1906). Már az ezen szövegekben először található szavak lajstroma mutatja a zsidó arammal való rokonságot, s némely görög-syr szó is található a talmudban. Néhány bibliai helylyel is találkozunk. Az összes töredékek — kettő kivételével — palimpsestek és valamennyien pergamentre vannak írva. Ez utóbbi körülmény annak a jele, hogy Palesztinában és szomszédos területeken az ősi íróanyag, a bőr és preparátumai, a korai középkorban még általánosan használatban volt. A legfontosabb a mi szempontunkból a pal. LXX-ről szóló értekezés (82—151). Apriori feltehető, hogy Palesztinában ősi görög szöveg járta. Semmiel sem bizonyítható, hogy az első fordítók nem voltak palesztinaiak. A bibliát minden időben a legalaposabban Palesz-

tinában ismerték. Az Aristeas-levél szerint palesztinaiak fordították a szent iratokat görögre. Feltevése szerint tehát erre palesztinai írástudók voltak hivatva. Akár igaz, akár koholt az elbeszélése, annyi bizonyos, hogy ő, valamint az olvasók, kikre számított, csak paleszt. tudósokat tartottak képeseknek a fordítás végzésére. Ha alexandriaiak voltak, akkor is Palesztinából vették tudományukat. A példa erre Szirách fordítója. Minthogy a szent földön már a makkabeusok korában erős hellenista párt volt, kétségtelen, hogy tisztán görögül beszélő zsidók is voltak. Ezeknek pedig görög biblia kellett. Még a második században, tehát 300 évvel a makkabeus felkelés után, a görög nyelvnek a bibliára vonatkozó privilégiumai voltak. Ezt a hivatásos írástudók adták neki, ami nem volna képzelhető, ha a vallásos életben nem lett volna a görög nyelvnek tere. Sőt valószínű, hogy Akylas fordítását első sorban palesztinai görög zsidók számára készítette. Ezeket a tényeket a pal. Septuaginta körüli kutatásoknál tekintetbe kellene venni. A részletekre nézve nem vagyunk illetékesek, de bizonyosnak tartjuk, hogy a további kutatások a pal. LXX-ra nézve kedvező ítéletre fognak vezetni.

*

Couard L.: »Die religiösen und sittlichen Anschauungen der alttestamentlichen Apokryphen und Pseudepigraphen« (Gütersloh 1907) hasznos munka. Sok fontos pontra csoportosítja C. a szóban forgó irodalom nyilatkozatait és gyorsan tájékoztat. Erre éppen ezen kevésbé ismert iratoknál nagy a szükség, mert a Kautzsch-féle fordítás tárgymutatója távolról sem kielégítő. C. is a nevezett fordítás alapján dolgozott, de a szétszórót eredeti forrásokat is használta. A tudomány körül érdemeket szerezne az, aki ezeket a könyveket egy corpusban kiadná, akár a meglevő kiadások alapján. Elég volna a lenyomatás, csak mind együtt legyen. Már valamennyinek a fordítás és egy gyűjteményben való kiadása is jelentékeny szolgálatot tett a tudmánynak, mint Bousset (Religion des Judentums), Volz (Jüd. Eschatologie), Köberle (Sünde und Gnade) művei s mások dolgozatai mutatják. C. általános bevezetés után hét fejezetben tárgyalja az anyagot. Ezek sorrend szerint: Isten, angyalok, Isten és a világ, az ember és a bűn, ethika, messiási remények, eschatologia. Helyesen hangsúlyozza

szerző, hogy ezekben az iratokban »ótestamentomi szellem lüktet«. Csak a palesztinai zsidóság elnyomása, részben kipusztítása, okozhatta azt, hogy zsidó körökből kivesztek. Még Akiba idejében több létezett, mint ma ismeretes — a Ben Tigla és Ben Laana mai napig sem kerültek elő. Bizonyos, hogy szellemi tartalmuk részben az agáda tengerébe ömlött be, csak nincs még kikutatva. C. ezt megkönnyíti. Általában jól dolgozott, rövid és világos. Itt-ott keresztény szemüveget használ. »So wird aus dem alten Volksgott Jahve der Weltregent *κύριος*, aus dem *אלהים*, dem Starken, Mächtigen, Gewaltigen *θεός*, d. h. der, welcher angefleht wird stb.« (27). Miért van *θεός*-nak általánosabb jelentése, mint *אלהים*-nak? A másiktól nem akarunk szólni. Hamis az, hogy *אל שרי*-ből lett *κύριος* *ἐνοργάνιος*, hisz létezik *אלוהי השמים* is. A mindennapi imában használt: »Istenünk és őseink Istene, Ábrahám, Izsák és Jákob Istene« elég gyakori az Apokryphákban (30), épígy »a nagy Isten,« »a legmagasabb I.« stb. (31). Az Isten nevei és tulajdonságai jórészt a bibliából merítettek, de nem egyszer igazán csak a rabbinikus hagyományból érthetők meg. Az apokryphákhoz még inkább elkelve egy rabbinikus kommentár, mint az új testamentomhoz.

A 21. §. »a zsidó ethika nomistikus alapja« címet viseli. Már előre tudjuk, hogy C. mit fog mondani. »In ihr tritt an die Stelle des Glaubens die Gesetzeserfüllung als Grundlage des Verhältnisses zwischen Gott und seinem Volk, und dadurch wird sie zu einer rein äusserlichen Gesetzmäßigkeit, zu einer toten Werkheiligkeit, da der Glaube selbst in ihr zu einer gesetzlichen Leistung wird, die Anerkennung von seiten Gottes beansprucht« (139). Ez a bevezető állítás az apokr. és pseudop. ethikájáról, vagyis azonos a talmud ethikájával, melyről ugyanezt szokták állítani. C. sem tagadja, hogy a »törvény« a tóra, de azt mondja, hogy a régi Izráel *hitből* teljesítette a törvényeket, a későbbiek azonban »Gesetzmäßigkeit«-ből. Aki ezt érti, felülmúlja a középkori skolasztikusokat. A tóra iránti rajongó szeretet a keresztény theológusok szemében nem idealizmus, hanem erkölcsi defektus. Hát nem az a fő, hogy a hívők szent könyvük parancsolatait teljesítsék? Nincs annak »hite«, ki az Isten könyve útmutatása szerint él? Miben áll a hit, ha nem nyilatkozik meg csele-

kedetekben? Nem a szombat talán a vasárnap alapja? A tíz-parancsolat, a keresztény világnak is alaptörvénye, nem törvény? Van e egyáltalában szó a bibliában *hitről*? Nem folytatjuk a kérdezősködést; az utóbbi kérdés mindent megvilágít. Az izraeliták és vér- és hitbéli utódaik, a zsidók, a hitet magától értetődőnek tartották: minden egyes hitt az Isten létezésében. A hit különös hangsúlyozására nem volt szükség. Különös, hogy a ker. teológus azt a hitet, mely neki kell, a zsidó szent íróktól is követeli. A 25. §. (173 köv.) címe: »Die national-partikularistische Richtung der Ethik«. Ez is közkeletű állítás, de azért nem válik igazzá, mert örökösen bangoztatják. Sok mindenfélét állítottak 1800 esztendő óta, miről végre lemondtak. Lemondanak majd erről is.

*

A »Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums« című gyűjtemény a következő füzetrel indult meg: *Grimme H.*, »Das israelitische Pfingstfest und der Plejadenkult« (*Paderborn*, 1907.) Örvedetes, hogy az általános történet szolgálatában álló tudományos vállalkozás bibliai témával lép a közönség elé, de a kutatás menete felette mesterkélt. Grimme nem talmudista, de azért »salberol«. Kiindul a »Hét istenség«-ből és Ádám előtt (5000 ante) kezdi. Több ezer év után csakugyan megtalál hét démont (ezer esztendő buvár szemében egy nap), előre-hátra következtetésekkel szerencsésen elérkezik a »Plejaden«-hez. »Von Südbabylonien nach Nordbabylonien und Assyrien, dann immer weiter westwärts nach Mesopotamien, Syrien, Phönizien und dessen Kolonien, vielleicht auch nach Nordanabien und Kilikien wanderte im Laufe langer Jahrtausende die Idee von der Dämonen- oder Götternatur der Plejaden und mit ihr die Kunde von Marduk, ihrem Überwinder« (61.). Az adatokat G. a szövegek prepalása után kapja, ha egyáltalában van szövege. Rendszerint a képzelet szárnyain lebeg. A III. fejezet keresi azután a hétesillagzatot a bibliában, ami megjárja, de erőszakosan viszi bele a »sabuóth« ünnepbe (הַ שְׁבִיעִית = plejadok ünnepe, 75. lap). Miután a IV. fejezetben a plejad-mythust Kanaanon kívül kereste, újra rátér (V. fej.) az izraelita pünkösdre. Bibliai területre érkezvén, leereszti képzelete kantárszárát. Bemutatoul azt állítja, hogy »Chag Sabuóth«=Fest für die Plejaden, minthogy pedig Ex 34., 22. az áll, hogy a »Chag Sabuóth«-ot *nekem* ünnepeld, tehát a biblia maga elárulja hogy, a »plejadok ünnepe«

idegen termék (97.). Más szóval Isten maga kívánja a plejadok ünnepét. Ezek után nem meglepő, ha pár sorral alább Numeri 28., 26. versét így fordítja: »Am Tage der Frühopfergaben, wenn ihr *Jahwe* als eurer *Plejadengottheit* ein Speisopfer von neuem Getreide darbringt, sollt ihr Versammlung des Heiligen abhalten«. A G. által aláhúzott szavak szerint már JHWH maga plejad-isten. De ez még mind semmi ahhoz képest, mit G. »vizsgálódásai« közben »megállapít«. A Lag Baómer szolgáltatja a legerősebb bizonyítékokat, mert ez legalább létezik. A többi egyáltalában nincs a világon. A csepűragók le vannak főzve.

*

Valóságos öröm az e fajta olvasmány után kézbe venni oly munkát, mely a való tények között marad. Ilyen pl. *Vincent H.* francia dominikánus 500 lapos kötete, a Kanaan, tehát Palesztina földjén újabban végzett ásátásokról, melynek címe: *Canaan d'après l'exploration récente (Paris, 1907.)*. Mekkora anyag és mily szolid feldolgozás! Szerző a felásott helyeket és az azokon talált tárgyakat autopsia alapján írja le, felhasználva a közrebocsátott ismertető közleményeket és iratokat. Az óriási anyagot összefoglalja és hat, áttekinthetően rendezett fejezetben mutatja be. A több pontra oszló fejezetek címei a következők: 1. A kanaani városok. 2. A kanaani kultuszhelyek. 3. Bálványok, kultusz- és vallásbeli tárgyak. 4. A halottak (temetés és gyász. 3. §.: Az izraelita korszak 1200—600. temetkezése). 5. Keramika (3. és 4. pont: Az izr. és zsidó-hellen agyagtárgyak.). 6. Geológiai és őstörténeti ismertetés. A szükséges tárgymutatók zárják be a művet.

*

A marokkói kérdés keltette érdeklődés a marokkói zsidókra is kiterjed és érthető, hogy a francziák ezeket is meg akarják ismerni és ismertetni. Különös módon teszi ezt *Hess J.* »Israël au Maroc« cz. művében (*Páris*, 1907.). A 70 kép, amely diszít vagy helyesebben diszteleníti, csupa karikatura. Vagy ez talán szecszesszió, egyéni ízlés? A szöveg, a 192 oldalos terjedelem mellett sem sok, mert kevés betű jut egy-egy oldalra és akárhányszor csak két sor áll. Szerző felette hunczutul ír, a zsidók ellen és a zsidók mellett. Bűneiket igazolja, sőt a talmuddal is igazolja, de a lényeg az, hogy sok bűnt ken rájuk. Igaz, hogy az arabokról sem tud semmi jót és a szentelt vizet csak azért nem szedi le róluk,

mert nincs rajtuk. A talmud és Maimuni azon könyvek ugyan, melyek a marokkói zsidókat a végtelen elnyomás és nyomor között megtartották, de nem azért, mert a talmud foglalatja a gyengék stratégiájának az erőkkel szemben, amint Hess 51. kövv. divináció útján állítja. A talmud sehol sem szól arról, hogy mikép kell a vad ellenséget becsapni és hasonló fogásokról. A talmud tisztán a vallásos és erkölcsi életre oktatja híveit, ez az életmód pedig »életfája azoknak, kik erősen fogják«. A zsidó család és szokásai leírása, valamint az üzleti élet és egyebek ismeretése minden hamisság mellett elárulja az elfogult idegent. Száz okot tud a zsidók emanczipációja ellen, főképp félti őket a lemészárlástól. Az általa sötét színekkel festett elnyomás daczára végkövetkeztetéseiben a zsidók ellen fordul. A francia állam még nem tartja markában az új országot, de a francia író máris fél a zsidók egyenjogúsításától. Ez a hálátlanság annál kirívóbb, mert H. maga konstatálja, hogy a zsidók egyik része a felszabadítók pártján van, míg a másik része, az elnyomás daczára, hű maradt a bennszülött néphez. Kijelenti ugyan (184.), hogy ő nem antiszemita, mert tisztességes ember nem is lehet antiszemita, de azért könyve mégis az antiszemitizmust szolgálja. Már pedig a fődolog nem a kijelentés, hanem az eredmény. Antiszemita észjárás az, hogy a marokkói háborút a zsidók idézték fel, a francia és a marokkói zsidók, holott H. maga konstatálja, hogy Marokkóban legfeljebb 200.000 zsidó él, Franciaországban pedig, mint tudja, ennek is csak a fele.

*

A szamaritánusokról összefoglaló munkát bocsátott közre *Montgomery I. A.*, *The Samaritans. The earliest Jewish sect. Their history, theology and literature, Philadelphia, 1907.* A szépen kiállított, képekkel illusztrált mű angol bőbeszédűséggel tárgyalja az összes kérdéseket. A szamaritánusok történetét 722 ante kezdí és napjainkban végzi. Adatok tulajdonképpen csupán Ezra kora óta léteznek. Az előző 300 évben a szamaritánusok már judaizáltak, különben nem volna érthető, hogy a lényegre nézve úgy az írott, mint a szóbeli tan tekintetében mindvégig zsidók maradtak. Sorsuk lefolyása is egyfajta: a szamaritánusok is exiliumba kerülnek, mint a zsidók, többnyire önkéntes kivándorlás folytán. Elterjednek az egész többi birodalomban, sőt az újperzsa birodalomban is, de

a keresztény és mohamedán üldözéseket nem bírják ki, talán önként beolvadnak, és a folyó évezred eleje óta már nem tényezők a népek versenyterén. Vallásuk szigorúsága pretalmudikus és e tekintetben a zsidó vallás régebbi formáit tartotta fenn. Elfogadható az előttünk fekvő mű azon állítása, hogy a szamaritánusok anthropológiai és vallási szempontból egyaránt zsidók (27). Irodalmat azonban nem produkáltak. A targum (aram, görög — Samareitikon — és arab) és néhány kétes eredetű mű ilyenek nem tekinthető (lásd 283. köv.). A legrégibb kommentátor Marka (4. század), ki elődöket idéz. Mások is követték (294. köv.). Egyéb könyveikről és liturgiájukról l. 296—300.; krónikáikról 300—311.; grammatika 311—13.

*

Hehn J. a hetes szám jelentőségét és a szombatot tárgyalja következő, a címbe jelölt két részre oszló iratában: »Siebenzahl und Sabbat bei den Babyloniern und im Alten Testament« (Leipziger Semitistische Studien II. 5. *Lpzg.* 1907). Az első rész 1. fejezetében az assyr. babyl. adatokat gyűjti össze kilencz pontban (4—43), melyek közül zsidó szempontból kiemelendők a *h)* pont, mely a 7-es szám szerepét a magikus-liturgiai cselekedetekben írja le, és az *i)* pont, amely a 7-es periódusokról szól. A 2. fejelem három pontban a hetes szám szentségének eredetét kutatja. A 3. fejelem a 3-as, a 4. fejelem a 4-es számot tárgyalja és az 5. a 7-es számot a bibliában.

Analógiák a bibliához nem hiányoznak, csak hogy a a babyloniaknál a hetes varázsszám (v. ö. pl. 26. köv. lapok), a bibliában pedig kedvelt szám. A hét démon és ellensúlyozó hét istennek (32) a szentírásban nyoma sincs. Nevezetes, hogy Bileam az, aki hét oltárt épített, hét tulkot és hét kőst áldoztat (Num. 23. 1.). Bileam Bálak az Eufrates tájékáról hozatja, tehát babyl. területről és varázsló, ki az ellenséget varázsszerszözökkel elátkozza. Az assyr.-babyl. adatok a bibliai elbeszélés hűségét illusztrálják. A hét napi tisztulást tisztátalanság esetén a biblia előírja. Ha a babyloniaknál is előfordult (42), ami még nem bizonyos, akkor is csupán analógia. Amint érdekes analógia a következő. A tisztulásokat a folyó mellett végezték (43. 11. jegyzet, v. ö. 86. lap), hol a bűvész formulákat reczitálgatták. A külföldi zsidók zsinagó-

gaikat gyakran szintén a folyó partjára építették (M.-Zs. Sz. X. 492—496; XX. 370). A részletekbe nem mehetünk bele, és csak azt hangsúlyozzuk, hogy a babyloniai varázslások, szellemidézéses stb. nem a bibliai iratokban, hanem a talmudi bűvészetben és babonában éreztetik hatásukat. Első sorban a babyl. amóráknál, de az eleven közlekedés folytán a palesztinaiaknál is. Az assyriológusok rossz helyen járnak, midőn a bibliánál kopogtatnak. Hehn is helyesen emeli ki, hogy a 7-es szám szerepe a bibliában csupán azt mutatja, hogy a babyl. kultúra hatalmas volt »anderseits aber auch die für jeden Sehenden offen daliegende Selbständigkeit der Bibel« (77). Egyébkép is józanul ítéli meg H. a pan-babylonisták képzelgéseit (80) és helyesen az újtestamentomban, a talmud kortársainál, talál babyl. befolyást (pl. 82).

A második rész a szombatról szól (91—132). H. szerint שבת gyök nem *pihenést*, hanem *megszűnést, befejezést* jelent, csupán שָׁבַת szóból alakult ki שבת ezen jelentése: szombatot tartani, *pihenni*. A sabbath név pedig שָׁבַת-ból »jóllakottság, teljesség« ered (93), amely נָמַד gyökkel azonos. A hosszú fejtegetés aligha fog valakit meggyőzni. Az assyr *sabbatu* nem azonos a héber szombattal. Elul hó 7., 14., 19., 21., 28. napja nem szombat, hanem szerencsétlen napok, melyeken az isteneket kiengesztelték. A munkaszünet és az ünnepi hangulat, melyek a szombatot jellemzik, a babyloniai hetes napoknál hiányzanak (106. köv.). A 41. lapon H. így nyilatkozik: »dass somit die siebentätige Frist in Babylonien nichts Unbekanntes war, wenn auch von einer regelmässigen sieben-tätigen babylonischen Woche keine Rede sein kann«. A 107. lapon: »Von »offiziellen Ruhetagen« ist nicht die Rede«. »Az izraelita szombat jelentősége« cz. fejezetben (114—129.) tarka vegyülékben váltakoznak a helyes és helytelen állítások. Feltétlenül igaza van szerzőnek Meinhold és Jastrow állításainak czáfolatában, kik közül az első a szombatot újhódnak és az exilium utáni korban a papok által bevezetettnek, az utóbbi pedig a babyloni bűnbánó napból kölcsönvettnek állította. Bibliai adata persze sem Meinholdnak, sem Jastrownak nincs. Nem helyes azonban Hehn azon állítása, hogy a szombat pusztán a hetes szám szentségéből eredt. Képzeltető-e nép, amely elvont elméletből alkotja meg

fundamentális intézményét? Nem természetesebb-e a kinyilatkoztatást tagadó álláspontból, hogy a pihenő és istentiszteleti nap a természetes testi és lelki kívánságból eredt?

*

Nagyszabású mű az összes időszámításokról *Ginzel F. K.* »Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie. Das Zeitrechnungswesen der Völker« (Leipzig 1906.), amely Ideler ugyanilyen című művét három kötetben fogja pótolni. Az első kötet a *babyloniaiak, egyiptomiak, mohamedánok, perzsák*, stb. időszámításának van szentelve. A nevezett népek időszámítása zsidó szempontból is fontos. A zsidó időszámítást a második kötet fogja adni. A mű 20 paragrafusra oszló, nem éppen könnyű bevezetéssel kezdődik, amely asztrológiai és egyéb általános ismereteket ad. Néhány észrevétel. Az évszakok eleinte csupán két időszakot öleltek fel: a száraz és meleg, az esős és hideg évszakokat. Helyesen hivatkozik G. (91. lap) a bibliára, amely csupán *kájicz* és *chóref*-et ismer, de még megfelelőbb a talmudi »napos és esős évszak«. Az évnek hat évszakra való felosztását, melyet G. ugyanott említ és amely a régi perzsáknál is található (283. lap), szintén ismeri a talmud. שֵׁן sajtóhiba. — A hétről a 94. lapon ezt olvassuk: »Die siebentägige Woche ist nicht babylonischen Ursprungs (s. §. 24), sondern hat überhaupt nur ihre Entstehung in Vorderasien zu suchen« (v. ö. 121). A 242. lapon G. már csak ennyit mond: »Den Babyloniern kann sie [die Woche], wie schon (S. 121) bemerkt worden ist, nicht mit voller Sicherheit zugeschrieben werden«. A zsidó kalendárium az órát 1080 részre osztja. Ebben a 60-as számrendszer nyomai látszanak 3×360 , 360 pedig 6×60 (96). A 23. §. a hónapokról szól. A 117. lapon a babyloniai hónapnevek, melyeket a zsidók átvettek, etymológiailag magyaráztatnak. A babyloniaiak az éjszakát három részre (vigilia) osztották (123), mit a bibliában is találunk. A babyloniai II. Adart és II. Elult ismertek, ritkábban említik a II. Niszan (130). A zsidók, mint ismeretes, Adart interkalálták, de a talmudban a II. Elulnak is nyoma van, mert azt a szabályt állítja fel, hogy csak az év végét szabad interkalálni. Ebből következik, hogy más lehetőséget is ismert. Mahler Ede feltevése szerint a babyloniaiak

19 évben 7 szökőévet csináltak (3., 6., 8., 11., 14., 16., 19.) és ez a feltevés az ismeretes szökőévek többségénél bevalik (132). Ez, mint ismeretes, nagyjában a zsidók kalendáriumában mai napig érvényben van. Albiruni azt mondja, hogy a zsidók hasonló interkaláncziók feltalálását a babyloniaknak tulajdonítják (132., 2. jegyzet). Vajjon nem gondolt-e Albiruni babyl. zsidókra? (150. köv.).

Az egyiptomi kalendárium a mi szempontunkból kevésbé fontosnak látszik, ami azon kapcsolatnál, amely más tekintetben a szentföld és a Fáraók országa közt fennállott, feltűnő. Az egyiptomiak a holdévet nem ismerték és a napévek megfelelően a napot reggel kezdték. De a napot és az éjet úgy mint a zsidók 12 órára osztották, amely órák a nap, illetőleg éj hosszúságával változtak. A hét Dio Cassius szerint Egyiptomból terjedt el a népekhez, de az újabb egyptologia azt állítja, hogy az egyiptomiak hete 10 napból állott (165).

A perzsa időszámítás a napot napkeltétől számítja, mint a jeruzsálemi szentély. A kultusz a napot öt időszakra osztotta: éjfélről napkeltéig, innen délig, délutántól est-szürkületig, innen a csillagok feljöttéig, azután éjfélig (288). A délután *בין הערוב*-ra emlékeztet. A csillagok felkeltésétől éjfélig terjedő időszakot Berákhóth első misnájában (v. ö. ugyanott a talmudot) találjuk. Minthogy a biblia az éjszakát három vigiliára (*אשמורת*) osztja, az éjfélre időpont választása idegen befolyásra utal. A perzsák, a Sassanidák, tehát a babyl. talmud korában a 365 napból álló évet úgy egyenlítették ki a napévekkel, hogy minden 120 évben egy hónapot hozzátoldottak. Ez a hónap vándorolt, azaz a következő 120 évben a következő hónapot toldották meg (291). Látjuk, hogy az interkalált hónap nem volt fixirozva és ebből is következtethetjük, hogy hajdanában a holdévnél is vándorolt a szökőhónap, miről előbb beszéltünk. A zsidó kalendáriummal ezidőszent iredalmilag senkisé foglalkozik; érdemes volna módszeresen és rendszeresen a régi időszámításokkal összehasonlítani. Eddigél a kronológusok csupán a direkt adatokat vették figyelembe, holott a talmudban sok a rejtett adat: polémiák, bibliamagyarázatok stb.

*

Luncz A. M. kitünően szerkesztett »Luach Erecz Jiszráél« cz. kalendáriumának XIV. évfolyama az 5669. évre (*Jeruzsálem* 1908) méltó folytatása az előbbieknél. A gyakorlati rész (65 oldal) kiváló ügyességgel és az iredalmi rész (192 oldal) épp oly kiváló gondnal készült és mindkét rész felette érdekes. Az iredalmi rész 13 közleménye közül kiemeljük a következőket: 1. *Jeruzsálem zsinagógái és beth-hamidrasai* (3—46). Számuk nem kevesebb, mint 224. Luncz dióhéjban adja történetüket: alapítási év stb. és a nevezetesebbeket leírja. 3. *A magrebi zsidók történetéhez Jeruzsálemben* (Almaliach A.). Történetük 50 esztendő, körülbelül egy emberöltő előtt emancipáltak magukat a szefardok fennhatósága alól. Külön templomaik (2) és rabbijaik vannak (53—88). 4. és 5. *A jemeni zsidók és énekeik. Szemelvények énekeikből* (101—126 és 127—154). Felette érdekes közlemények. A teljesen megvakult, de azért nagy szorgalommal dolgozó szerkesztő egyúttal könyvkiadó, ki az új Jerusalmi is kiadja, olcsó pénzért hasznos és tanulságos műveket szállít. Címe: *Luncz A. M.* Jerusale. A szóban forgó »Literarischer Palästina-Almanach« árát ki ki maga szabja meg.

*

Hatalmas munkát adott ki »*Arabia Petraea*« cím alatt *Musil A.* három kötetben. Az I. rész »Moab«, a II. rész két kötetben »Edom« (*Wien* 1907—1908). Szerző több ízben bejárta a nevezett bibliai országokat és útjáról pontos leírásokat ad egészen a napig és óráig. Elsősorban geográfiai mű, pontos mérésekkel, képekkel stb., melyben elég sűrűn úti élményekre is bukkanunk. Sok tér jut romok, sírok stb. leírásának. Ez országok jelen lakosairól és életükről természetesen szintén képet nyerünk. Minthogy Brünnow és angolok hasontárgyú műveikben az újabb iredalmat már felhasználták, M. a jegyzetekben régi források idézésére szorítkozik, tehát azokra, melyek zsidó szempontból elsősorban fontosak. Időnk nem engedvén, hogy ezt az ezer oldalas művet végigolvassuk, csupán részleteket olvastunk és a többire nézve lapozgatással kellett megelégednünk. Önálló ítéletünk eszerint nincs e műről, de az általános kritika elsőrendű alkotásnak minősíti. A helylajstromokból látjuk, hogy számos bibliai helységről van benne szó. A jegyzetek is csak a bibliára és más régi görög és egyéb forrásra utalnak. Kétségtelen, hogy a talmudi geográfia nagy eredménnyel volna fruktifikálható, hisz a talmud közelebb

áll a jelenkori Móab és Edómhoz, mint a biblia. Jelenleg jórészt nomád arabok lakják, de kérdés, hogy ezelőtt 2000—1500 évvel mily mértékben lakták zsidók. Az idumeusokat a makkabeusok erőszakkal a zsidó vallásra térítették, tehát zsidók lakták. De valószínű, hogy a fajbéli zsidók is nagyobb számban költöztekdegy Idumeába, mint Móabba. Továbbá kérdés az, hogy ninesenek-e még helynevekben, szokásokban és egyebekben nyomai az egykori zsidóságnak? A kellő tanulmányozást e téren is gazdag eredmény jutalmazná. Még egy pont. Musil az előszavában felsorolja azokat az intézeteket, tudósokat és Maecenásokat, amelyek és akik nagy munkájában szellemileg és anyagiilag, főképp anyagilag támogatták. Tekintélyes sorozat, amely a tudomány általános szempontjából felette örvendetes, megtisztelő a szerzőre is, támogatóira is. Nem akad az utóbbiak közt egy sem, ki a pénzsegély elfogadásában a katolikus papra nézve valami megalázót látott volna. De nem ezért említjük ezt a mindennapos dolgot, hanem az idevágó hosszú lista vége kedvéért. A hercegek stb. után következnek: »Herr Bergrat Max von Gutmann, Herr Moritz von Kuffner und in ganz besonders munifizenter Weise Herr Salo Kohn«. (I. kötet, XIII. lap.) Mi is örültünk e neveknek és mindig fogunk örülni, ha hasonló alkalmakkor szerencsénk lesz hozzájuk és másokhoz. Van még zsidó pénz a tudomány számára Bécsben is, Berlinben is és máshol is. Akadt már zsidó pénz — igaz, hogy nagy ritkán — zsidó tudós számára is. De minek nevezték az ilyen zsidó tudóst? Boldogok, kik nem találják ki.

*

Theodor J. Berésit Rabba kiadásából (Bereschit Rabba mit kritischem Apparate und Kommentare) megjelent a IV. füzet (Berlin 1908). Ezt a kiváló alkotást — midras ily alapossággal és ily fényes kiállításban még nem jelent meg — méltattuk az első füzet megjelenése alkalmából a *Monatsschrift* XLVII. (1903), 379—81. lapjain. Azóta csak három füzet került ki a sajtó alól, minek bizonyára külső okai is vannak. Jelenleg négy társulat szubvenzionálván a kiadást, kétségtelenül gyorsabb tempóban fognak a füzetek egymásután következni. Az apparátus, amely a párhuzamos helyek kijelöléséből és külön az eltérő olvasatok feljegyzéséből áll, maga terjedelmesebb a szövegnél. A kommentár, tömörsége dacára, az előbbieknél legalább kétszeres terét tölti

meg. Már ezekből a külső adatokból látható, hogy Th. mily nagy munkát végzett. Végzett, mert 30 esztendeig dolgozott a Beresith rabbán, élete művén. Bár sokan követnék példáját, hogy régi irodalmunk minden terméke első helyen a misna, a babyl. és jer. talmud, ily lelkiismeretes kiadásokban léteznének. Az előtünk fekvő füzet (241—320) a 25—34. fejezeteket foglalja magában, mind a négy füzet az egész midrasmű egy harmadrészét. Részletekre majd más alkalommal terjeszkedünk ki. Rabbiknak felette hasznos mű.

*

A zsidó életmód félelmetes gyorsasággal tünedezik, ideje tehát, hogy írásban rögzítettessék meg és legalább ilyen alakban örökíttessék át az utódokra. Már ebből a szempontból is örömmel kell üdvözölni egyes községek szokásainak leírását, annál inkább, ha a község jó régi és igen jámbor. Mindkét tulajdonság disziti a kismartoni zsidó községet, melyről dr. *Fürst A.* ebbe a körbe tartozó iratot tett közzé: »Sitten und Gebräuche einer Judengasse (Minhag Asch) geschildert« (*Székesfehérvár* 1908). Ügyes vázlatok az év és a család szokásairól, továbbá az egyletekről és alapítványokról. Azt látjuk, hogy a szokások nagyjában az ország minden jámbor községeinél azonosak. Eltérő típus az északmagyarországi chászid zsidó. A nyugat és kelet áramlatainak találkozásainál vegyes szokásokra bukkanunk. A folklore — nemcsak a zsidó folklore — ezeknek a leírásoknak nagy hasznát látja. Különösen a babona az, amely nem ismer valláskülönbséget. Elsősorban a gyermek, a házasság, a betegségek és halál körül rakódik le. Az előtünk fekvő iratban a II. szakasz (48—65.) ismerteti az említett szokásokat. Kíváncsok, hogy hasonló módon valamely chászid község mutattassék be. Az összehasonlító tanulmányozást ezen a téren is siker fogja koronázni.

*

König E., jelenleg bonni professzor, a legkiválóbb héber grammatikusok egyike, kinek három kötetes »Lehrgebände des Hebr.« cz. műve a legterjedelmesebb, melyet valaha írtak, legújabb iskolai héber nyelvtant bocsátott közre: »Hebräische Grammatik für den Unterricht mit Übungstücken und Wörterverzeichnissen methodisch dargestellt« (*Leipzig* 1908). Az előtte lebegő cél saját szavaival a következő volt: »eine möglichst innige Verbindung der wissenschaftlichen und der praktischen

Darstellungsart und eine höchstmögliche Beseitigung alles abstrakten Regelwesens». (Előszó III. oldal.) Az »abstrakt szabályok« kiküszöbölése és tömött előadás folytán sikerült teljes grammatikát: hang-, alak- és mondatant 110 kisoktáv oldalon adni. Az elrendezés lényegesen eltér a szokástól, amennyiben mind az ige, mind a név tárgyalását kettészakítja. Először ugyanis az építő (erős) igéket és neveket tanultatja meg a partikulákkal együtt és csak azután következnek a gyöngö tövű igék és nevek. Nézetünk szerint ez az újítás jogosult, de végleges ítélet mégis csak a gyakorlatban teendő tapasztalatok után mondható. K. nagy tudása dacára vagy talán inkább folytán nehézkesen ír, ami elemi tankönyvnél súlyos hátrány. Az ilyen mondatot pl. »bezeichnet einen Einschnitt in dem gewöhnlichen Atemstrom«, amely még semmi sem a többihez képest (7. s köv. l.), kezdő, pláne gimnazista, kik számára a grammatika készült, aligha fogja megérteni. Hibákat König a grammatikai szabályokban természetesen nem követ el, de azért van néhány, közöttük súlyos tárgyi megjegyzésünk. 14* (44. §-hoz) »Józsefet megölni« *Kátal* szóval fejezi ki. Épígy más helyeken. — 50. §. *Nébála* (stulta) st. e. נְבִילָה, suff. נְבִילָתִי. Ezek az alakok *nebála* (dög) szóból származnak és nem hihető, hogy *nebála*-ból épígy hangoztak volna. A hozzátartozó gyakorlatban (16*) »tedabbér« áll »tedabbéri« helyett. A kis mondatocská : »Mint a balga nő *szavai* beszélsz te« nem héberes (cf. Jób. 2, 10). — 17* (56. §-hoz) : »A ki bárányt lop, fizesse azt meg«, héberül לֹדֵן, helyesen אִשֵּׁר. — 19* 59. §-hoz) *מחזיק* szót lamed nélkül konstruálja. — 19* (61. §-hoz) a K. által képzett mondat így hangzik : אִשֵּׁר הָעַם אֲשֶׁר יִשְׂרָאֵל אֶת נִדְרָיו. A ritkított szó helyett »nidréhem« olvasandó. — 20* utolsó sor a szórend német, nem héber : »aser« után az állítmány következik, nem alany. — 30* (78. §-hoz) : »És most mondok nektek hármat a héberek talányaiból« מִדְּרָגָתוֹ הֶעָרִיבְתֶּם. K. mindössze néhány héber mondatot konstruált, a többi, nagyon helyesen, a bibliából vette.

*

Kevésbé ismeretes nálunk, hogy a talmudi irodalomhoz az Árukh és Levy művein kívül van még egy angol munka is, amely ugyan az előbbieken alapszik, jelesül Levy szótárán, de mégis elég önálló és sok becses megjegyzést tartalmaz. Szerzője *Jastrow M.*, ki az utóbbi években halt meg, és címe : »A Dictionary

of the Targumim, the Talmud Babli and Jerushalmi, and the Midrashic Literature». Két kötetből áll és 1903-ban lett teljes (London—Newyork). Egyik szembeötlő sajátága, hogy a szavakat lehetőség szerint a sémi nyelvekből etymologizálja. Ebben a törekvésében, mint az már új törekvéseknél szokás, túllő a célon. Az irodalmat, később jelenvén meg, elődeinél valamivel erősebben használhatta ki. Kiállítás az angol művek, vagyis fényes. E pár sor csupán figyelmeztetni kíván a nagy műre.

*

Deissmann A. sikeresen szállt síkra azon általánosan vallott nézet ellen, hogy a zsidóktól eredő görög iratok : a LXX, Uj-Testamentom, több apokrif könyv, zsidó-görög nyelvet mutatnak. Különösen a papyrusokból rendre előkerítette azokat a szavakat, melyekről azelőtt konstatálták, hogy nincsenek meg »a profán görögség«-ben. Ehhez a nézethez csatlakozik *J. Psichari*, az ó- és új görög nyelv és irodalom egyik legkiválóbb képviselője a jelenkorban (Párisban direktor és professzor), a Revue újabb füzetében (LV, 161—208) közrebocsátott »Essai sur le Grec de la Septante« cz. tanulmányában. Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az élő újjörög nyelv gazdag és becses anyagot ad a szóban forgó irodalom nyelvének megértéséhez. Mindkettő a *Koiné* terméke. Fényes bizonyítékokat hoz pl. a sok *Kat-ra* a mai nyelvből (186) s egyebekre. A kérdés az : volt-e zsidó-görög nyelv vagy nem? (193). Ezt tagadja. »Az igazság az, hogy a Septuagintában sok, igen sok hebraizmus van« (197. lent). Frankel »Vorstudien zu den LXX.« és »Einfluss« stb. műveit nagyon dicséri. Tanulmánya végén azon nézethez csatlakozik, hogy a LXX a maszoretikus szövegtől eltérő kéziratból fordított.

*

Eckstein A., magyar származásu bambergi rabbi, új hazája zsidóságának történetével kiváló buzgalommal foglalkozik. Első munkája »Geschichte der Juden im ehemaligen Fürstentum in Bamberg«, melyhez pótlásokat (Nachträge) is adott, terjedelmes monográfia volt. Azóta a bajor zsidók történetéhez két adalékkal szolgált, melyek a bajor zsidó képviselőkkel és a bajor zsidók emancipációs küzdelmeivel foglalkoztak. E. legújabb irata : »Geschichte der Juden im Markgrafen-tum Bayreuth« (*Bayreuth* 1907). Az első hír 1298-ból ered : Neustadt a. d. Aisch-ban 71 zsidó vértanulahalt. Ez az első »vértetel«. A legkiválóbb község

Baiersdorf volt. Bayreuth székvárosból a XVI. század elején a zsidók kiűztek és csak 250 év múlva vétettek ismét fel. A nyolcz érdekes melléklet közt a legérdekesebb: »Der Trousseau einer reichen Jüdin im Jahre 1785«. Sok ékszer, sok egyéb holmi. Tizennégy évvel később a férj elhalt és családja nyomorban maradt. Egyéb-kép a bayreuthi grófság zsidóinak sorsa hasonló volt a többi zsidókéhoz: Pénzkölcsönvétel, nemfizetés császári kegyelem alapján (maga az uralkodó gróf), Schutzbrief, Geleitschein. Több ez utóbbiakból közölve van. Egy-két neves rabbi is volt.

*

Lundgreen F.: »Die Benutzung der Pflanzenwelt in der alttestamentlichen Religion« cz. monografiája (Giessen 1908 = Beihefte zur Zeitschrift für d. alttestamentliche Wissenschaft XIV) abban különbözik Fonck L. általunk folyóiratunkban XVII (1900), 254 ismertetett »Streifzüge durch die biblische Flora« cz. művétől, hogy az anyagot a bibliából veszi, míg Fonck a botanikus szempontjából dolgozott. Az angol irodalmat (Tristram, Hart, Post), melyeket L. VII. l. felsorol, nem használhatta, mert nem tud angolul. Sokan leledzvéen ebben a fogatkozásban, L. jó szolgálatot tett a tudománynak. Nagy részletességgel tárgyalja az anyagot a következő négy szakaszban:

- I. A növényvilág felhasználása mint kultuszhely (1—53).
- II. A növényvilág felhasználása a kultuszhelyen (54—79).
- III. A növényvilág felhasználása mint kultusz tárgy (80—134).
- IV. A növényvilág őstestamentomi felfogásban (135—184).

A bevezetésben (XIX—XXIII.) L. nagy vonásokban jellemzi a palesztinai flórát és ennek jelentőségét az őstestamentomi vallásban. A részletek közül felemlítjük II. 2. fejezetet (57—63), amely arról szól, hogy a Salamon templománál mely fajta fák használtattak építőanyagul. Nagyon valószínű, hogy az elephantinei templom ebben a tekintetben a jeruzsálemi templomnak utánzata volt. Az összefoglalásból idézzük azt a részletet, amely a flórának a bibliai felfogásban való szerepéről szól: »Hier erst zeigt sich der weite Blick über das ganze Gebiet der Flora. Hier erst zeigt sich das tiefe Gemüt, die eingewurzelte Frömmigkeit, die feine Beobachtungsgabe, der zarte Sinn und zugleich der gute Geschmack der Hebräer in der schönsten Entfaltung. Nicht nur die Natur als solche hat er zur Verherrlichung Gottes besungen, er hat sie auch benutzt, um tiefe Aussagen über Gott,

über den Messias und über die personifizierte Weisheit zu machen. Er hat sie nicht weniger benutzt, um den Menschen in seiner Schönheit und Stärke aber auch in seiner Sünde und Schuld, in seiner Ohnmacht, in seiner Geschichte, in seinem Glück und in seinem Unglück, in seinem Entstehen und in seinem Vergehen vor die Augen zu machen.« (185—6).

*

A »Münster'sche Beiträge zur Geschichtsforschung« cz. gyűjteményben, melyet Meister A. ad ki, Rixen C. közrebocsátotta a következő 82 lapos iratot: »Geschichte und Organisation der Juden im ehemaligen Stift Münster.« (Münster 1906.) Az anyag főleg a münsteri levéltárból került ki. Kimutathatólag 1250-ben már voltak zsidók Münsterben és bizonyára 1350-ben, az általános üldözés idején üzettek ki vagy mészároltattak le. Új kor-szak 1532-ben kezdődik, amely 1650-ig tart. Sorsuk kedvezőtlen volt. 1803-ban a »Stift« porosz kézre került. 1869-ben a zs. eman-czipáltattak. Organizációjukról megemlítjük, hogy élükön egy »Befehlshaber« és »Landesrabbiner« állt. A Befehlshaber a magyar vajdának felelt meg, tehát nem involvál olyan dicső dolgot, amelyet a szó mai használatából következtetni hajlandók volnánk.

*

Hyamson A. M. megírta az angol zsidók történetét »A history of the Jews in England« (London 1908), melyet már fényes kiállításánál fogva gyönyörűség kézbe venni. A mű szépségét még emeli 16 díszes kép, többnyire a rabbik arcképei és két térkép, melyek a zsidók elterjedését mutatják a kiűzés (1290) előtt és 1907-ben. H. a jelentékeny előmunkálatok alapján dolgozott és érdeme nem annyira az önálló kutatás, mint inkább az összefoglalás. Wolf, Jacobs, Henriquez, Gaster s mások művei a főforrásai. Az anyagot áttekinthetően 35 fejezetben csoportosítja és a történetet a legrégebb kortól a jelenkorig vezeti le. Az első település természetesen homályba van burkolva, nem egyéb merész feltevésnél, hogy izraeliták már Salamon király idejében kísérték a föníciaiakat a brit szigetekkel folytatott kereskedelmi útjaikon. Egyéb legendák Julius Caesar idejébe helyezik a zsidóknak Angliába való letelepedését, sőt, mint ismeretes, az angolokat a száműzött tíz törzs leszármazottjainak deklarálják. Jó angolok már évszázadok, legalább a XVII. század óta vitatják ezt az azonosságot és ennek a kérdésnek terjedelmes

irodalma van, amely még nincs lezárva. Nagyon valószínű, hogy a X. században már éltek zsidók angol földön. Az analógia alapján feltehető, hogy már a római uralom alatt jöttek zsidók Britanniába, de a tulajdonképi történet 1066-ban kezdődik. Soruk nem volt irigylésre méltó. A kiűzés után csupán egyes zsidó orvosokat tűrtek meg Angliában, de azért szerzőnk mindenféle dolgokról, melyek a zsidósággal összefüggnek, öt fejezetet (XIII—XVII.) hoz össze. A XVIII—XX. fejezet szintén nem igazi zsidó történet, habár ezekben a titkos zsidók letelepedéséről is van szó. Mint ismeretes, Manasse ben Israel buzgólkodott a XVII. század közepén a zsidók befogadása érdekében és az új letelepülés 1655-ben vette kezdetét. Azóta is sok küzdelmen ment keresztül az angol zsidóság, de üldözéseket nem szenvedett. Azt hisszük, hogy új korszak 1881-ben kezdődik, midőn az üldözött orosz zsidók menekültek a barátságos háromkirályság földjére. Az angol zsidók többsége ezekből az emigránsokból áll, kik tulajdonképp munkások és ma már asszimilálva vannak. A gyári szabóipart ők honosították meg és egyébkép is hasznos polgárok-nak bizonyultak. Mindamellet az utolsó években az orosz-zsidó bevándorlást megnehezítették az Alien-Bill által, amely leginkább az orosz zsidók ellen irányul, habár nem zárja ki bevándorlásukat. Az angol példa az Egyesült-Államokra is hatással volt. Mikor kapnak a magyar zsidók Hyamson-féle történetet?

*

Hasznos irat *Bernstein S. G.* berni doktor-disszertációja: »König Nebukadnezar von Babel in der jüdischen Tradition« (Berlin 1907). Sz. a zsidó hagyomány mondáit az egyházatyáknál, továbbá arab és syr forrásokban található mondákkal is összehasonlította. A fődologra nézve, arra t. i., hogy B. az összes adatokat összeállította-e? a jelen pillanatban nem mondhatunk ítéletet. Keveseljük az anyagot. De így is nagyon hasznos és kíváncsú volna, hogy a zsidó hagyományban található összes adatok, melyek bibliai vagy nem bibliai személyekre vonatkoznak, összeállíttassanak. Miután a Bar-Hebraeus és hasonló disszertáció-anyag kifogyott, meg lehetne kegyelmezni a talmud és midras tudomány szempontjából legalább oly fontos adatainak. Végre az irodalom akkor is irodalom, ha zsidóktól ered.

AZ IMIT. 1909-IKI ÉVKÖNYVÉNEK TARTALMA.

Dr. Lövy Ferencz, Véleményszabadság a talmudban.

Dr. Edelstein Bertalan, Az Eszter-legenda.

Lenkei Henrik, Juda Halévi éneke.

Dr. Hevesi Simon, Tünődés közben.

Dr. Leindörfer D., Térjetek vissza, emberfiai.

Varsányi Gyula, Beruria.

Dr. Heller Bernát, Mesék és mondák a farizeusokról.

Dr. Farkas József, Kohelet tanulsága.

Téglás Gábor, Zsidó nevű vagy jelzetű helyek és régiségek Dácia területéről.

Dr. Kiss Arnold, Három vers.

Dr. Frisch Ármin, A városi hitközségek teendői.

Reitzer Gyula, Dr. Gruby Dávidról.

Mandl Bernát, A magyarországi zsidóiskolák állapota a XIX. században.

Telekes Béla, Börries v. Münchhausen verseiből.

Dr. Wellesz Gyula, Rothenburgi R. Méir b. Baruch.

Dr. Pillitz Benő, Kalisch M. hat levele.

Bródy Miksa, Nostalgia.

Szabolcsi Lajos, Új költők.

Neumann Ernő, Egy antisemita szocialista.

Dr. Blau Lajos, A megilla körül.

Szilágyi Géza, Lót leánya.

Hevesi József, Márton bácsi hazatér.

Dr. Goldschmied Lipót, Zsidó műtárlatok.

Patai József, A mai héber költészet.

Dr. Kecskeméti Lipót, Az exilium első éveinek hatása Izraél vallására.

EMLÉK.

A Béga partja mellett:
Egy kicsiny paplak áll ott,
Mióta benne laktam,
Oly sok idő elszállott.

Egy öreg pap él benne,
És galamblelkű párja,
A lelkiük szinaranyból —
S ezüst a hajuk szála.

A kicsiny paplak csöndes,
Nem oly hangos mint régen,
Kik benne nevedtünk:
Az élet sodort széjjel.

S a két szülő merengve,
És hó fohászt susogva,
És titkos könnyet ejtve,
Nevünk imába fonja.

S ha jó a péntek este,
Két gyertya lángja lobban,
És fölzendül a zsoldár,
És két szív összedobban.

Halk, bűvös szókat küld szét
A messze nagy távolba —
Az öreg pap megáldja
Hat gyermekét most sorba.

Szószerűen áll. Szombat van.
Komoly, sötét palástban,
A szava ifjan csendül,
A szeme csodás lángban.

És hallom tanítását:
Hitét, mely rendületlen,
Boldogtalan más nincsen,
Csak az, aki hitetlen.

Akik szeretni tudnak
A földi szennybe', sárba',
Akik sohsem gyűlölnék;
Ővék a menny világa.

Mert nincsen igaz ember,
Ki úgy szenvedne itt lenn,
Hogy fiát vagy a lányát
Ne segitené Isten.

S a tiszteletes asszony
Ott fönn a nők karzatján,
Ó perczig sem hitetlen,
De könnyü gördül az arcán.

És hiszek én is abban,
Amit az öreg pap mond,
Bár szívemben a kétség
Oly sokszor szárnyakat bont.

Hiszem a jó győzelmet,
Ha százszor is csalódom,
Hiszem, hogy él az Isten,
Bár könnyem én is ontom.

Ha homályban is járok,
Ha hűtlenek az álmok,
Ha rámszakad az éjjel,
Én valamire várok.

Mert szombat alkonyatkor,
Ha leszálnak az árnyak,
A szerény paplakásban
Tudom, hogy új fény támad.

Fűszer és ámbra illat
Terjeng szét a sötétben,
És bor zamatja árad
A halk, homályos légben.

Zsoldárt dudol az ősz pap
Csodás melódiával —
Én messze vagyok onnan,
De lelkelem oda szárnyal.

A bor mámorba ringat,
Az anyám dalát hallom,
A fűszert ide érzem,
És könnytől ég az arcom.

A zsoldár szava zendül,
A gyertya lángját látom,
E dal, e láng, e mámor
Győztes minden homályon.

Én érezem: sötétben
Fény árad a szívemre,
A paplakból egy áldás,
Egy áldás száll fejemre.

A Béga partja mellett,
Egy kicsiny paplak áll ott,
Kik csöndben élnek benne:
Apám, anyám légy áldott...

Budapest.

KISS ARNOLD.

A KOPONYÁK.

(A מִסֵּר הַכּוֹפֵּנִים-ből.)

Babér köríté homlokát a hősnek,
És fegyverei száz csatában győztek,
S most véres harcban új diadalt szerzett
A nagy király, és tárva a seregnek
A hódolt ország kegyelemre-kényre,
És bevonulnak győzelembe', fénybe.
Halott a város; akik benne laktak,
A férfiak, a katonák halottak.
Az asszonynépség rejtkehelyen bujdos,
És gyermekének rémregéket sugdos.
És Nagy Sándornak, a hős maczedónnak,
Ki nagy királya a legdicsőbb trónnak,
Amin a néma utcák sorát rójja,
A dúlt város egy reszkető lakója
Vetődik útba, s ezt kérdi meg ilyen:
»Hát királyotok merre szaladt innen?
S ha meghalt talán, nincsen-e utódja?
Elárvult vajjon a királyod trónja?»
És amaz így szól:
»A trón üres, és meghalt rég királyunk,
És utódjára is hiába várunk;
Királyi vérből egy maradt csak hátra,
De nyugszik rajta szörnyü végzet átka;
Egy ifju az, ki sirok között bolygva,
A temetőben jár-kel elborongva,
Napestig ott van, s nem hagyja el éjjel,
Én nem tudom, mily bánat él szívében?»
»Vezess el hozzám!» — s csakhamar ott voltak,
Hol sirok mélyén nyugszanak a holtak.
»Óh ifju ember! mit keressz e helyen?
— Így szólt a király — e szomorú kertben?»

S az válaszolt, és rekedt hangja tompa,
 — Göröngyök hullnak így a koporsóra —
 »Koponyát árok, százat, ezret, egyre,
 És száz koponyát forgatok kezembe,
 Csak forgatom, és töprengve azt nézem,
 És azt keresem naphosszat és éjjel:
 Hogy mi különbség van e koponyákban,
 Előttem itt a földi rögben, sárban?
 Melyik volt szolgál? és a király melyik?
 Kutatom egyre, és ki tudja, meddig?
 S hiába nézem, mindegyiknek csontja
 A halál után bizony oly egyforma.«
 És szólt a király: »Kár a fejed törni,
 Akarsz-e velem országomba jönni?
 Rangodhoz méltó sorsod leszen ottan,
 És részed lehet czímber és biborban;
 Vagy van-e talán egyéb kívánságod?
 És óhajodat teljesítve látod;
 Nps rajta ifju! gyorsan, sebtén válassz!« —
 »Óh én királyom — hangzott most a válasz —
 »Hát adjál nekem életet, de olyat,
 Halál amelyet soha el nem ölthet,
 És ifjúságot öregedés nélkül,
 És olyan kincset adjál nekem éktil,
 Amely a szívnek boldogságot adhat
 És könnynélküli, igazi hatalmat —
 Oly gazdagságot, melyben nincs szegénység,
 Oly egészséget, melyet a betegség
 Nem támadhat meg soha gyökerében,
 Hát tegyed azt, hogy ilyen legyen élted,
 És oly örömet, melyhez gond nem férhet,
 Ezt add nekem. Csak így élet az élet.« —
 S a lehanyatló nap ott fönn az égen
 Tűzrózsát hintett szerteszét a légben,
 Alkonyi lángok égtek száz márványon,
 És titkos dalok halkanszálló szárnyon
 Zsibongva zöngtek csodás dallamokkal,
 S a sirokban ott vértelen, halottan
 Feküsznek némán százak és sok ezrek,
 De holtak, élők erre nem felelnek,
 S a borus, ködös, őszi temetőben
 A napcsillagzat most van lemenőben ...

Budapest.

KISS ARNOLD.

HÉBER KÖLTŐK.¹⁾

A »királyi koroná«-ból.

(Kether malechuth).

— Gabirol. —

Isten! Csodásak tetteid nagyon,
 Tied a fenség, erő, hatalom.

Tied a nagyság, a pompa, a fény,
 Téged zeng minden földi s égi lény.

Mind elpusztul, eltűnik, elenyész,
 De te örök örök idődig élsz.

Te vagy a magasztosság, rejtelem,
 Nem bír követni gyalrló értelem.

A lét alapja, titkok titka vagy,
 Nem foghat fel mulandó, kába agy.

Világot tartó, alkotó erő,
 Ki homályból fényt varázsolsz elő.

Tied a jóság, hűség, szeretet,
 Mely szolgáltnak jutalmat rejteget.

Te őrzöd örök élet titkait,
 Mit gondolat nem érthet, csak a hit.

Sugárzó magasban áll trónusod,
 Körülbegnek zengő hymnuszok.

¹⁾ Ezek a versek mutatványok *Patai József*, kitűnő munkatársunk, az IMIT. által kiadandó újabb művéből. Ez az »Antológia« két kötetből fog állni és képet fog nyújtani az egész héber költészet fejlődéséről a pajtanoktól kezdve a mai napig. Az első kötet, amelyet Patai már be is nyújtott, körülbelül Kalirtól Mózes Chajim Luzzatóig terjed, tehát felöleli a héber költői irodalom evolúciójának legfontosabb évezredét. Legtöbb verssel természetesen a spanyol fénykorszak költői vannak képviselve, de amellet bemutatásra kerülnek a francia-, olasz- és német-országi héber költők is. A kötetet bő irodalomtörténeti bevezetés nyitja meg, amely csak vezérfonalnak készült ugyan, de amellet jellemzést ad az egyes költők egyéniségéről is. Patai e nem könnyű feladat teljesítése céljából az orsz. rabbiképző-intézet könyvtárának gazdag újhéber irodalmi gyűjteményét hosszabb ideig tanulmányozta és a rendelkezésére bocsátott szükséges irodalomtörténeti segédesszközöket kellően felhasználta. Patai József megadja a kötet végén minden egyes vers eredeti héber szövegének a helyét és kezdő sorát és így bárki ellenőrizheti a műfordításait, amelyekből a Szemle is közölt már bőven mutatványokat.

Fényedből áradt, sugárzott a lét,
Árnyékod mind, mi nyüzsg szerteszét.

Tied az elhatárolt két világ;
Mely tetre kész't, s mely jutalmat ad.

Tied a jutalom, mely lelkekre vár:
A rejtett fény, az örök dicsugár.

Lelkem, borulj le...

— *Gabirol.* —

Lelkem, borulj le áhitattal
És hódolj Istened előtt.
Fordulj feléje nappal-éjjel,
Ó oltalmazód s jótevőd.
Ki örök vagy, miként az Isten,
Mért követnéd az elvesztőt?
Hisz' tiszta vagy, miként teremted,
Kövesd hát a magasba őt.
Miként az Úr a mindenséget,
Hordja a testet hős erőd.
Zengd hát a titkos láthatatlant,
Ki örök képmására szőtt.
Lelkem, borulj le áhitattal
És hódolj Istened előtt.

Akár merre fordul...

— *Gabirol.* —

Akár merre fordul szemem pillantása,
Mindenütt magasztos fenségedet látja.
Rólad tanuskodik a menny boltozatja,
Mely sugárzó fényed reánk ragyogtatja.
Ha a földnek nézem színes sokaságát,
Sóvárgó ajkaim hatalmatat áldják.
Magamba pillantok s itt is látlak téged
S zengem háladallal örök dicsőség.

Lelkem, állj meg...

— *Jehuda Halévi.* —

Lelkem! állj meg és ne törj
Merészen az égbe föl!
Ne áhitozz rejtekekbe,
Hol szent dicsfény tündököl.

Ne fürkészsd a titkok titkát,
Gyilkos kétség titkon öl...
Hogy mérhetnéd a mérhetlent?
Oceánt egy kis vödör!...
Bízd Istenre utjaidat,
Ha indulsz s ha kikötöl.
Ne bizakodj örömedben
S ne csüggedj, ha gyász gyötör.
Ne kövesd a csábító szót,
Hogy ha hív a kéj, gyönyör.
Szolgája léssz vágyaidnak,
Míg elnyel a sírgödör...
Örömük csak hulló polyva,
Mít a vihar elsöpör.
Jobb ha szolgálsz nagy királynak,
Kit körülvesz égi kör.
Ki rád áraszt dicsőségűt
S dús fényében tükröztöl...
Aldozd néki ösztönödöt,
Mért emésszen földi pör?
Jótetted a tulvilágon
Nagy jutalmat örököl.
Hagy el társat, jó barátot,
Kit könyekkel öntöztöl,
Isten a te oltalmazód,
Aki könyet letöröl.
Ne kutass a tette után,
És ha lesujt, ne pörölj!
Mélységes mély minden tette,
Ám az ész nem fogja föl.
Mondá: »Legyen világosság!«
És szavára fény ömöl...
»S látá Isten, mit teremtett,
S ime tökélyben tündököl«...

Ösvényeid.

— *Jehuda Halévi.* —

Utjaid mily csoda szépek,
Utjaidra büszkén lépek,
Nem botlik meg rajtuk senki,
Tüske, bogáncs meg nem sebzí,
Ösvényedre hitt a vágyam,
Ösvényeden bízza jártam.

Te vagy szirtem, reménységem,
Hozzád vágytam, érted égtem,
Szentélyedbe sóvárogtam,
Leborulni csarnokodban,
Szemeim ragy czélt kerestek,
De nem létel érdemesnek.

Türve hordtam, népem jármát,
Szent fájdalma tépve járt át,
Tőled kértem segedelmet,
Nem hódoltam idegennek,
Megkínóztak hitem miatt,
Ámde lelkem meg nem riadt.

Irgalmas nagy fejedelem!
Feled tekint könyes szemem,
Te vagy örök sziklaváram,
Vigaszt, enyhet tőled vártam,
Nem törtem meg igád alatt,
Mert reméltem irgalmadat.

Csititgattam vérző szívem,
S szolgáltalak büszkén, híven,
S most hogy jobbod lesújtott rám,
Sem hagylak el remény fogytán,
S bár érte gúny s átok fogad,
En szeretem szent tanodat!...

Budapest.

PATAI JÓZSEF.

KÚTFŐK.

310. sz.

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM 137684. SZ. RENDELETE A LELKÉSZI JÖVEDELEM KIEGÉSZÍTÉSE TÁRGYÁBAN.

Tervbe vettem, hogy az országgyűlés elé törvényjavaslatot terjeszszék a lelkészi jövedelmi kiegészítés mértékének emelése ügyében.

E törvényjavaslat előkészítése céljából van szerencsém az Orsz. Irodát tisztelettel felkérni, miszerint az Iroda hatósági körében levő mindazon lelkészségek jövedelméről tájékoztatni méltóztassék, amelyek 1898. évi január hó 1-én már mint önálló anyaegyházak állottak fenn, de az 1898. évi XIV. t.-cz. szempontjából eddig bejelentve nem lettek.

Az egyes lelkészségekre vonatkozó e tájékoztatást akkép kérem eszközölni, hogy a lelkészek a lelkészség jövedelmének kimutatására vonatkozó csatolt B) jelzésű bevallási ivateket az 1898. évi XIV. t.-cz. 11. §-ában és az ezen törvény végrehajtása tárgyában kiadott 4433/98. eln. sz. utasításában foglalt rendelkezéseknek megfelelő módon 3—3 példányban kitöltetik és minden egyes jövedelmi és kiadási tételt a politikai községi, illetve egyházközségi előjáróság által kiállított, a járási főszolgabíró által érdemben hitelesített bizonyítványokkal igazolják.

Ezen eljárási módnak indokául jelen ügy eddigi előzményein kívül az is szolgál, hogy kombinációba vettem, miszerint a megalkotandó törvényben felhatalmazást kérek, hogy annak végrehajtása során az egyes lelkészségeknek adandó állami jövedelmi kiegészítés megállapítására irányuló tárgyalás alapjául a most kért tájékoztató bejelentéseket vehessem.

A küldött B) jelzésű bevallási ivatek kitöltésénél úgy a jövedelmek, mint a kiadások természetesen már nem az 1893—1897., hanem az 1904—1908. öt évi átlag szerint számíthatók fel és igazolandók.

Amennyiben azonban oly lelkészség jelentetnék be, amelynek már az 1898. évi XIV. t.-cz. alapján is joga lett volna a beje-

lentésre, a bevallási ivek ezek tekintetében nem az 1904—1908. évek, hanem az 1893—1897. évek átlaga szerint töltendőek ki.

Ha valamely lelkészi állás üresedésben volna, a jövedelmi bevallást a hitközségi előjáróság eszközli, amely a küldött *B*) bevallási iveket alá is írja.

Felkérem az Orsz. Irodát, hogy a lelkészek, illetve egyház-községi előjáróságok által kitöltött bevallási iveket átvizsgálni és netalan észlelt hiányok pótoltatása után hozzám 30 napon belül felterjeszteni méltóztassék.

Mint hogy pedig a lelkészi jövedelmi kiegészítés mérvének emelését esetleg korpótlékok útján akarnám eszközölni, ezen megoldási mód pénzügyi hatásának kombinálhatása végett oly kimutatásra is volna szükségem, amelyben a következő adatok lennének feltüntetve:

1. A község neve.
2. A lelkész neve.
3. A lelkész mely időponttól szolgál rendes lelkészi minőségben?

4. Ugyane kimutatásban kérem azt is feltüntetni, hogy mennyi minden egyes lelkészségben a hívók száma.

5. A lelkész kisebb, vagy magasabb képesítései, jelesen a középiskola (gimnázium vagy reáliskola) 8 osztályát elvégezte-e?

Felkérem az Orsz. Irodát, méltóztassék hozzám a vezetése alatt álló összes lelkészségekről szóló új kimutatást a jelölt idő alatt felterjeszteni és abban azt kitüntetni, hogy a lelkészek közül kik élveznek jelenleg állami jövedelmi kiegészítést?

A *B*) jelzésű bevallási iveket megfelelő számban csatolom Budapest, 1908. november hó 20.

A miniszter helyett:

Tóth, s. k.
államtitkár.

311. sz.

TIZENKÉT OKMÁNYA MAGYAR-ZSIDÓK TÖRTÉNETÉHEZ (1113—1826).

1.

1113.

Kálmán király a zabori konventet az egyenként felsorolt falvak és puszták birtokában megerősíti. Kiadva: Hazai Okmánytár VIII. 2—7.

... monasterium sancti Ipoliti terminum habet usque ad fontem qui vocatur Narrath cum castrensibus et est via de fonte usque ad montem qui dicitur mons Judeorum, in monte isto duae

partes sunt sancti Ipoliti, tertia pars pertinet ad villam Curtois et sub isto monte est quadam parva insula et postea lapis et aqua Nitria stb.

Az itt említett Curtois, úgy látszik, a nyitra megyei tapolcsáni járásban még most is létező *Krtócz* nevű falu.

2.

1243. jan. 13.

IV. Béla király Simon lovagnak Csenke pusztát adományozza.

A magyar-zsidó oklevéltár I. köt. 22. oldalán Csenke pusztá fekvését nem ismeri s azt kérdezi: vajjon Komárom megyében fekszik-e? Válaszunk: nem! Ezen Csenke pusztá Esztergami megye párkányi járásában Muzsla község határában, a Duna mentén fekszik és az esztergami érsekség tulajdonát képezi.

3.

1258. szept. 2.

IV. Béla király a nyitrai vendégnépeknek egy néhány földet adományoz. A határleírásban említi a Moesonok felé vezető országutat és így folytatja: ... vadit juxta terram ecclesiae nostrae Czeregő nomine cum metis et cadit ad magnam viam et transiens ipsam ad dextram descendit et ascendit ad montem, qui dicitur mons Chepani et ibi est meta; descendens vero de monte venit ad castrum Judaeorum, circa quod est magna meta; inde tendit ad civitatem Nitriensem (Fejér IV. 2., 459.). — A határjárás többi pontjaiból kiviláglik, hogy ezen földrajzi tárgy a most is létező Csápor helység és Nyitra város közötti tájon feküdt.

4.

1326. nov. 8.

Az esztergami káptalan jelenti a királynak, hogy a Kovácsi nevű esztergammegyei birtokot határolta. (I. Mátyás királynak 1466. évi átiratából, melynek eredetije az esztergami káptalan házilevéltárában Lad. 24. fasc. 3 nr. 21 alatt őriztetik.)

... item terrarum arabilium de Kowachy metae sunt sic distinctae, quod primo sunt quatuor metae antiquae prope magnam viam, per quam itur de Strigonio versus Budam; directe eundo pervenit ad quamdam aquam Partaspotok vocatam; ultra metam ipsius aquae est via magna, quae venit de ecclesia sanctae Margarethae versus comitatum Strigoniensem et ultra ipsam viam sunt terrae arabiles ecclesiae sanctae Mariae de campis et pervenit ad locum sepulturae Judeorum de Strigonio et sic terminantur metae terrarum arabilium de terra Kowachy.

Ez tudtommal a legrégebbi hazai okirat, mely zsidó temetőről szól.

5.

1842–1882.

Dévény város kérelme I. Lajos királyhoz.

A magyar-zsidó oklevéltár (I. 64.) a darab keltezési idejét 1342–1382-re teszi, a mi nagyon is határozatlan, mert ez csak azt mondja, hogy I. Lajos uralkodása alatt bocsátották ki. Lehet az időpontot közelebből is meghatározni.

A darabban szereplő nevai Tröttel Miklós, Pozsony-megye főispánja, e minőségben 1323. máj. 17-től 1348. decz. 24-ig mutatható ki. Pok nb. Megyesi Móricz fia Simon pedig, kinek főispánkodása alatt a királyi levél a Dévényben pusztított tűzvész alkalomával elveszett, 1351. decz. 6-tól 1360. márcz. 29-ig a főispán; utódja pedig 1360. ápr. 24-től 1362. júl. 25-ig Katyisz nb. Szécsényi Kónya, kit 1382-ig még számos más főispán követett. Miután fenti darab világosan hangsúlyozza, hogy ama tűzvész Simon főispánsága alatt keletkezett, a kérelmezők tehát az okirat kiállításakor mint már régebben lezajlott eseményről emlékeznek, kézzel fogható, hogy az okiratot már csak Simon egyik hivatali utódjának kormányzása alatt bocsátották ki és így a kibocsátás keltezése az 1360. márczius 29-ike utáni időszakra esik.

6.

1885. febr. 4.

I. Lajos király János nevű kőfaragójának Buda királyi városában a hajdani Zsidó negyedben egy kuriális házhelyet vagy telket (fundum curiae seu locum sessionalem) új adomány czimén ajándékoz. Vette a király e telket méltányos áron Karácson mestertől (a magistro Cracheno); fekszik pedig Miklós ítélőmester, a királyi titkos pecsét őre és István fia Szentdemeteri Bessenyő Gergely házaik szomszédságában (Századok 1908. évf. 753).

7.

1455. aug. 19.

A zágrábi káptalan tanúsítja, hogy Bedewlych Egyed mészáros egynéhány birtok elfoglalása ellen tiltakozik (Mon. Histor. nob. commun. Turopolje I. 353.).

»... pro certa summa pecuniae, quam praefatus condam Thomas supanus olim *Elie Judeo* solvere tenebatur stb.«.

8.

1467.

II. Pál pápa hordozható oltárprivilegiumot engedélyez a következőknek (Történelmi Tár, 1899. évf. 260.):

»*Catherine Judee* mulieri *Quinqueecclesiensi*« stb. Nem

éppen bizonyos, hogy ezen Katalin zsidó származású, mert nincs kizárva, hogy »Zsidó« a családnéve. Lehet ez »a zsidó Katalin« vagy »Zsidó Katalin« pécsi nő.

9.

1567. júl. 11.

Szőcs Gergely nevű egri huszár Forgách Simon egri főkapitányval szerződik, hogy a budai Mojzes nevű gazdag kereskedőt kérészeríti.

Ezen, sok diplomáciai tárgyalásra okot adott esetre vonatkozólag lásd »Századok« 1907. évf. 518–520.

10.

1707. máj. 29., július 11., júl. 18., 1708. febr. 1., máj. 1., máj. 2., máj. 14., máj. 24.

A munkácsi uradalom haszonbérleti szerződésai (Történelmi Tár, 1907. évf. 485–489.).

Az ezekben szereplő zsidók a következők: 1. Lachmanovics József, 2. Abrahamovics Máyer, 3. Jakubovics Boruh (= Baruch = Benedek), 4. Abeszanczy Jakab, 5. Lachmanovics Lázár, 6. Salomonovics Márk, 7. Izraelovics Ábrám, 8. Abrahamovics Isaih.

11.

1789. Sasvár.

Házassági szerződés Levy Juda és özv. Schalothnének Princze nevű leányával.

Contrakt.

Gutes Glück treibe hervor und bringe in die Ehe wie das Kraut eines bewässerten Gartens, die Worte dieses Bundes und dieses Contracts, welche die 2 Partheien gemacht und verabredet haben zur Zeit der Trauung am donnerstag, das ist den 29-ten Tag des Monath Kislev im J. 5550 von erschaffung der Welt, nach unsere Anzahl hier Loco Sasin nemlich d H. (= der Herr) Abraham Levj aus Kütse und sein H. (= Herr) Sohn der Bräutigam Juda auf der eine Seite und die Witve Schaloth deren Tochter Sprinze die Jungfer Braut auf der andere Seite, vor uns unterschriebene Zeigen haben diese Partheien auf alle weise, wie es nur vortheilhaft sein kan, über alle Worte dieses Vertrags der hier nun folget, den Mantelgrif gemacht.

Der Vater des Bräutigams hat seinem Sohn zur aussteuer geben 1330 f. — baar, nach abnehmung den 10-ten Theil und ihn mit Ehren Kleider für den Sabat, die Festäge und Marktäge

bekleidet, so auch Brautgeschenke Standesgemess und nach dem Verheltnüss der Aussteuer; hat auch ferner seinem Sohn dem Bräutigam den *Chaliza* Brief von allen seinen Brüdern unentgeltlich aus gewirkt, auch hat sich der Vater des Bräutigams *obligirt*, auf alle Weise seinen Sohn und Schwieger Tochter nach dem 1-ten Jahre der Ehligung unter seine *Protection* zu nehmen, einen guten Unterricht im Handel zu geben.

Die Mutter der Braut hat zur Aussteuer ihrer Tochter gegeben 3000 f. Rc. (= Reichscourant) baar, nach Abgebung den 10-ten Theil, hat sie mit Ehrenkleider auf dem *Sabat* festäge und Werkzüge, Kopfputz, Bettzeig, Hiltuch und Geschenke zu dem Bräutigam, alles Standes gemess und nach der Grösse des Braut-schatzes mit geben, wo sich die obige *Vilve* verpflichtet dem Ehepaar ein volständiges Jahr, von der Trauung an, an ihrem Tische zu speissen unentgeltlich.

Von nun an aber soll gedachtes Ehepaar mit einander in Liebe und fründlichkeit leben und weder er ihr, noch Sie ihm etwas in der Welt verhehlen, sondern beide sollen gleiche macht über ihre Güter haben.

Solte aber (welches nicht geschehen sollte) zwischen sie ein Zank oder Streit entstehen, so dass er sich gegen seine Gattin etwas so betragen, dass Sie es nicht aushalten könnte und darüber Klagen müsste, so solle er ihr gleich und ohne Verzug 10 f. zu ihrem Unterhalt alle *Monath* geben, so lange der Zwist dauert und alle ihre Ehrenkleider, die zu ihrem Leibe gehören, vornehmlich aber soll Er mit ihr vor Gerücht erscheinen, unter dem sie stehen und zwar innerhalb 14 Tagen nachdem Sie es von ihm verlangt hat, auf den Ausspruch dieser Richter soll die gantze sache und Streitigkeit ankommen. Wenn sie sich aber darauf wieder verglichen haben, so soll die Frau in ihres Mannes hauses zurück gehen und alles was im baaren Gelde, Kleider und Kleinodien zurück bringen.

Was Todtes Välle anblangt, ist folgendes verabredet worden; wen(n) bemeldeter *Juda* im 1-ten Jahre nach der Trauung sterben sollte ohne von seiner Ehe Gattin ein lebendiges und gesundes Erben zurück zu lassen, so soll gedachte *Frau* alles zu sich nehmen, Geld, Geldes werth, Kleider und Kleinodien, wie oben bemeldet ist, aber nicht das ihr im Traubrief und Vermehrungsbrief vermachtes Geld.

Solte Er aber im 2-ten Jahre der Vermählung sterben ohne ein Erben, so nim Sie alles was Sie zu ihm gebracht hat, Geld, Geldeswerth und Kleinodien und die Helfte von ihr Vermehrungsbrief.

Wenn die *Frau* im 1-ten Jahre nach der Trauung ohne beständigem Samen von ihrem Manne sterben sollte, so soll er ihrem Erben nach Abzug der ordentlichen Unkosten alles wider herausgeben, alles was er von ihr bekommen hat.

Stirbt sie im 2-ten Jahre nach der Hochzeit ohne Kinder, so soll Er ihre(n) Erben die Helfte von dem herausgeben, was Sie mitgebracht hat, nach abzug der ordentliche Unkosten.

Stirbt sie aber im 3-ten Jahre der Vermählung und in den folgenden Jahren, so soll es nach dem Gesetz *Gottes* gehalten werden; dass der Mann die Güter der *Frau* erbe, Sie aber nimt ihr Trau- und Vermehrungsbrief; in allen diesen Vällen soll Sie zufoederst ihren Trauring nehmen, ohne es ihr von ihrem Traubrief abgezogen werde.

Alles was hier stehet, ist von uns unterschriebene Zeigen mit dem *Mantelprief* und Handschlag geschehen vollkomend, nicht schein *Contract* auch nicht als ein blosser entwurf, worauf beide *Partheien* sich eigenhändig unterschrieben haben.

Abraham Salomon Levy
Juda Sohn Abraham Levy
Eliesser Hönich
Schaloth Sasin

Marcus Broda als erbetener Zeige
Jacob Paskes
Begläubiger der
Kitzer Juden gemeinde als Zeige.

*

Gyűjteményekben lévő egykoru másolat. Az egész szöveg német betűkkel van írva, csak az itt aláhuzott, illetve dült betűkkel szedett szók latinul vannak írva. *Sasin* annyi mint a Nyitra-megyében még most is létező *Sasvár*, melyet a tótok *Sassin*-nak, a németek *Schossberg*-nek neveznek. Jellemző, hogy a szerződés nem a német nevet használja. — *Kittse* a Moson megyében lévő *Köpcseny*, melyet a németek *Kitsee*-nek neveznek. — *Hiltuch* valószínűleg annyi mint *Hülltuch* vagyis *takarókendő*.

12.

Adóslévél 1826-ból.

Kötelező levél.

84. for. 52. xr. az az Nyolczvan négy foréntokról és ötven két xrokról, mely summával, én *alulírot Csajagi Benj Lerh zsidó*, még a mult 1824-ik Esztendei Junius 24-én és 25-én Néhai Szőke György Ur Vagyoninak kőya vetve által történt eladatása alkalmatosságával általam vásárlott némünemü vagyonoknak árával ados maradtam, kötelezem magamat s vagyonimat, hogy a fent írot summát, a' midőn kívántatni fog 6 PC. (= Pro Cent) Törvé-

nyes érdekével le fogom fizetni. Költt. Csajágon October 18-án 1826.

Azaz 84. fr. 52. xr. (Héber nyelven :) Bnijn Lehr m'tsajag.
azaz Benjamin Lerh.

Elöttem Karácson Istvány T. N.

Weszprém Vármegye Eskütye előtt.

Jót állok érette Henes János.

1835-ki December 14-én Veszprém-ben tartatott közgyűlésben a fentebb kitett adósság a törvény értelmében intabuláltatott. Költt mint fellyebb.

Boronkay Boldizsár T. N. Veszprém Vármegye első al jegyzője.

*

Papir. Eredetije az én gyűjteményemben.

»Lerh«-re vonatkozólag kiemelendő, hogy ez nem Lerh, hanem *Lehr*, amint ezt az adós sajátkezű héber aláírása bizonyítja.

Párkány.

Közli: DR. WERTNER MÓR.

VEGYES.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Theodor I.* Bereschit Rabba mit kritischem Apparate und Kommentare, Lief. IV., *Berlin*, 1908. — *Erdős I.* *Erdős A.* és *Erdős M.* Mire kell ügyelnünk az írásnál? *Budapest*, 1908. — *Dr. Fürst A.* Sitten und Gebräuche einer Judengasse (Minhag Asch), *Székesfehérvár*, 1908. (Ára 1 korona). — *Dr. Bacher V.* Két zsidó-perzsa költő Sáhín és Imráni, *Budapest*, 1908. (Az orsz. rabbiképző-intézet 1907/8. évi Értesítőjében). — Ugyanaz németül: Zwei jüdisch-persische Dichter Schahin und Imrani *Budapest—Strassburg*, 1908. — *Dr. Silberfeld I.* Hangok a szívekhez. Szónoklatok. *Nyíregyháza*, 1908. (Ára 3 korona). — Beihefte zur Orientalistischen Litteraturzeitung, herausgegeben von *F. E. Peiser*. II. *Staerk W.* Die Anfänge der jüdischen Diaspora in Aegypten. *Perles F.* Zur Erklärung der Testamente der zwölft Patriarchen. *Ungnad A.* Aus den Neubabylonischen Privatarkunden. *Herzfeld E.* Herbaraufnahmen aus Kalcatt-Serkatt-Assur, *Berlin*, 1908. (Wolf Peiser Verlag. Ára 4 M., az Orient. Litteratur-zeitung előfizetőinek 2'40. M.). — *Dr. Neumark D.* Geschichte der jüdischen Philosophie des Mittelalters nach Problemen dargestellt. Erster Band Die Grundprinzipien. I. Erstes Buch Einleitung. Zweites Buch. Materie und Form. *Berlin*, 1907. (Verlag von Georg Reimer. Ára 15 márka). — *Dr. Poznański S.* The Karaite Literary Opponents of Saadiah Gaon, *London*, 1908. (K. I. a IQR XVII—XX. köteteiből). — Ugyanaz. Un Commentaire sur Job de la France Septentrionale, *Paris*, 1906. (K. I. a REI 1906. évfolyamból). — *Dr. Schapiro J.* Die haggadischen Elemente im erzählenden Teil des Korans. Erstes Heft. *Leipzig*, 1907. (Schriften, herausgegeben von der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums). — *Caro G.* Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter und der Neuzeit. Band I., *Leipzig*, 1908. (Grundriss der Gesamtwissenschaft des Judentums. Ugyanazon társulat kiadása. Kiadó cég: Buchhandlung Gustav Fock, G. m. b. H.). — *Dr. Gudemann M.* Jüdische Apologetik. *Hogau*, 1906. (Ugyanazon gyűjtemény.) — *Erkönyv.* Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Szerkeszti *Bánóczy József*. 1909. *Budapest*, 1909. — *Kecskeméti A. dr.* A zsidó irodalom története. Az IMIT által jutalmazott pályamű. Második kötet. *Budapest*, 1909. (Az IMIT tagilletményei.) — *Belasco G. S.* Pilpul al Zeman Zemanim Zemanéhem, mely Jóna Rápanak tulajdoníttatik. *London*, 1908. (Csupán héber czímmel.) — *Cassuto M. dr.* La famiglia

di David da Tivoli. (Kül. leny. a *Corriere Israelitico* 1906. és 1907. évfolyamaiból.) — *Ugyanaz*: Un Rabbino fiorentino del secolo XV. *Firenze*, 1908. (Kül. leny. a *Rivista Israelitica* III. és IV. évfolyamaiból.) — *Ugyanaz*: Un pittore ebreo fiorentino del secolo XVII. *Casale*, 1907. (K. l. a *Vessillo Isr.-ból*.) — *Dr. Marmorstein A*, Talmud und Neues Testament. *Vinkovci*, 1908.

Schweitzer Ede lovag táborszernagygyá lett kinevezve. Ily magas rangot zsidó az osztrák-magyar hadseregben még nem ért el, a nevezett is csak nyugalomba vonulása után. Ez a karrier annál feltűnőbb, mert Schweitzer táborszernagy pályafutását mint köztívész kezdte. Részt vett az 1866-iki háboruban és a boszniai okkupációban, mely utóbbiban különösen kitüntette magát.

Lovag Wechselsmann Ignác és neje Neuschloss Zsófia Vakok Tanintézete. Ez az új intézet 1908 decz. 20-án avatott fel. Az ünnepi beszédet *Weinmann Fülöp dr.* udvari tanácsos, hitközségi elnök tartotta. Az impozáns épület, melyet Lajta Béla műépítő épített, a Mexikói-út 60. sz. alatt van és 50 növendéket vehet fel. Az első növendékeket 1908 február 28-án vették fel, felerészben zsidók, felerészben keresztények. Az alapítványi összeg 1,700.000 korona.

Halász Náthán, a pesti izr. hitközség leányiskolájának igazgatója, majdnem 60 évi tanítói működés után nyugalomba vonult. Bucsztatása nov. 7-én, a szombati istentisztelet körében meghatározott módon folyt le. A nagyérdemű tanfőúr bokros érdemei közül kifénylik a nagy vallásosság, melyre a rábizott leánynövendékeket mindenkor nevelte.

Dr. Bernstein Béla, kitűnő munkatársunk, ki szombathelyen 15 évig működött mint rabbi, Nyiregyházán egyhangúlag főrabává választott.

Engelsmann Izráel zalaegerszegi főrabbi nov. 25-én ünnepelte félézázados rabbiságának jubileumát, melyen a hitközségben kívül a város összes hatóságai és vezérei is részt vettek. Az ünnepi szónok dr. Hevesi Simon pesti rabbi volt.

Zsidó képviselők a török parlamentben. Mindössze négy van, kik Konstantinápoly, Szaloniki, Smyrna és Bagdadban választattak meg. Jeruzsálem, melynek lakossága legalább két-harmadrészben zsidó, török képviselőt választott.

Zsidó kertészképző. Az izr. magyar kézmű- és földművelési egyesület kertészképző telepet létesít, melyhez 300.000 koronára van szüksége. Ezen összeg java része már összegyűlt, ami főképp Herzog L. M. bárónak köszönhető, ki egy-maga 60.000 koronát ajándékozott. A pesti izr. hitközség és az Izr. Közalap szintén a támogatók közt vannak.

TÁRSADALOM.

KORNFELD ZSIGMOND

1852—1909

Kornfeld Zsigmond hosszú és nehéz szenvedés után márczius 24-én a keddről szerdára virradó hajnali órában kilehelte nemes lelkét és hazánk szegényebb lett, egy kiváló fiával, mert Kornfeld Zsigmonddal oly férfiú szállt sirba, ki a hazai közgazdaságnak és a hazai közéletnek egyaránt hatalmas tényezője volt. Működésében, mint a tőzsde elnöke és mint számos bank és társaság vezetője következetesen országos érdekektől vezéreltette magát, amely mellett az egyéni és magánérdekek háttérbe szorultak. Mindig magas és általános czélok lebegtek szemei előtt és nagy czéljaival, nem ezek rovására emelkedett egyéni súlya. Ebben áll az igaz egyéniség, hogy a közel harmonikusan összeolvadni képes. Nem vagyunk hivatva tevékenységének jelentőségét méltatni, megtette ezt a napi sajtó, midőn azt különféle oldalról világitotta meg, egyértelműen ecsetelve a nagy veszteséget, amely az országot érte. Tünetmentes pályafutásában a hatalmas emelkedésnél is erősebben ragadja meg a figyelmet a nemes mód, melylyel a csúspontig ér. Elejétől végig aranytiszta út és előkelő gondolkodás. Mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a bankigazgatót és tőzsdeelnököt népszerűség vette körül. Számos elismerés jutott osztályrészüül, ő Felsége a főrendiház tagjává nevezte ki és csak az imént bárói rangra emelte. A közvélemény, bár korunk a kitüntetéseknek általában nem barátja, Kornfeld Zsigmond kitüntetéseit, az utolsót is, ritka egyértelműséggel

örömmel üdvözölte, mert oly férfiút ért, ki országra szóló működésében mindenha a köz érdekeitől vezéreltette magát és első helyre egész életében a pénz világában nem mindig uralkodó etikai szempontot tette. A sajtó szintén ritka egyértelműséggel ünnepelte a való érdem legmagasabb helyről jövő honorálását és részletesen, ha nem is kimerítően, méltatta Kornfeld Zsigmond érdemeit. Gazdag életéből ki-kiragadta azt, ami elsősorban keltette fel figyelmét. Az ünnep csakhamar gyászra vált: Kornfeld Zsigmond meghalt. A sajtó nekrológjaiban ecsetelte a súlyos veszteséget és számos oldalról világított rá kiterjedt működésére, de tevékenységét részleteiben majd csak a jövő fogja teljesen ismerni és hiven méltatni. Midőn ezekre utalunk, mi, kik a sokféle mezőn egyforma erélylyel és messzilatással tevékeny férfiú érdemeit méltatni különben sem vagyunk hivatottak, csupán saját szempontunkból mondunk néhány szót.

Kornfeld Zsigmond nemcsak képességei, hanem érzései tekintetében is ritka férfiú volt. Tiszta nemzeti és általános emberi érzés teljes összhangban volt markáns személyében mély zsidó érzéssel. Nemcsak született, hanem meggyőződéses zsidó, ki eredetére büszkébb volt összes kitüntetésénél, a rangemelés sem véve ki. Nagyatyja Mordechai Bär Kornfeld Goltsch-Jenikau kis csehországi városban jeles rabbi volt, ki Aron nevű fiát maga tanította vallási és világi ismeretekre egyaránt. A később nagy híre szert tett »Reb Áron Jenikau« oly nagy tehetségekkel volt megáldva, hogy 18 éves korában, atyja halála után annak talmud-iskoláját átvette és »Rosjesiva« lett. Ebben az ismert és becsült talmud iskolában a növendékek száma gyakran 80-ra is felrúgott. Messze földről sereglett az ifjúság a kis városba, hogy a nagy mester lábainál ülhesse és tudásszomját kielégíthesse. Midőn Montefiore Mózes 1840-ben Damaskusból, hol az ismert vérvád ügyében járt, visszajött, útjába ejtette Jenikaut, hogy Áron Jenikaut láthassa. 1864-ben az akkor 69 éves rabbit szembaj érvén, emlékezetből egy könyvet alkotott, amelynek tartalma 300 bibliai parancsolat. Ebben a számok iránt bámulatos érzék nyilatkozik meg: minden egyes parancsolat betűszámértéke egyenlő az azt tartalmazó tóráverszámértékével. A mű 1865-ben Prágában ki lett nyomva és címe: *Cizijunim le-dibré ha-kabbala*. E publikáczió kívül még

csupán egy cikket bocsátott közre a »Sómér Czijon Haneeman«-ban. Erre a nagytekintélyű, tudás és jellem által egyaránt kiváló nagybátyjára Kornfeld Zsigmond talán büszkébb volt, mint egy angol lord az őseire. Ritka nagy kegyelettel őrizte emléket és aligha mult el nap, hogy megfedkezett volna róla. Ahol alkalmá nyílt, erről a bátyjáról megható szeretettel emlékezett meg. Egyizben előttünk is. Áron Jenikau kéziratos hagyatékát valóságos kincsként őrizte és a héber iratokat, prózát és verset, a maga számára lefordíttatta. A tudás tisztelte, amely Kornfeld Zsigmond jellemének egyik szép vonása volt és különféle alakban nyilvánult, ezen vérrokonának emlékenél hatványozottan nyilatkozott meg.

Ily szeretettel csüggött Kornfeld Zsigmond ősein és feleketén. Mint ismeretes, nagyméretű elfoglaltsága daczára mint a pesti izr. hitközség alelnöke és egyébként is hiven szolgálta a zsidóság ügyét. Midőn a területális mozgalom megindult, Zangvill, a mozgalom vezére, nagy reményeket fűzött Kornfeld Zsigmond tekintélyéhez és befolyásához. Tényleg kész volt a mozgalmat teljes erejével támogatni, azon nézetet vallva, hogy a hontalanná vált zsidók letelepítése egy területre hittestvéri és emberi kötelesség és egyuttal hazafias tett, mert megkiméli az államot attól, hogy szegény üldözöttek elől határait elzárja. A zsidó ügyeket általában mindig érdeklődéssel és szeretettel kísérte. Birtokán, a trencsénmegyei Rakoviczon külön templomot építtetett, melyet maga tartott fenn. Kornfeld volt az egész község; az őszi ünnepeken, melyeket rendesen ott töltött, maga vezette az istentiszteletet, mint kultuszelőjáró, az »alijá«-kat is osztogatta. A zsidó vallás különben is manapság laikusnál alig található mértékben foglalkoztatta. Szerette volna megoldani a nagy problémát: élet és vallás harmoniája.

Életrajzi adatai röviden a következők:

Kornfeld Zsigmond 1852 márczius 27-én született a csehországi Jenikauban. Tanulmányait Prágában elvégezvén, több bankháznál működött Prágában, Bécsben és Párisban és 20 éves korában Prágában már a cseh bankkegyesület, majd pedig ugyanott az osztr. kereskedelmi és hitelintézet igazgatója lett. Magyarországra 1878-ban került, mint a Magyar Általános Hitelbank igazgatója. Ezen minőségében és mint számos

más vállalat alapítója vagy vezetője az országnak nagy szolgálato-
kat tett, mit az államférfiak, első sorban Wekerle
Sándor miniszterelnök, és mások készségesen elismertek.

Érdemei elismerésül a király 1890-ben a harmadik és
1893-ban a második oszt. vaskorona-renddel tüntette ki és
1901 december 22-én a főrendiház tagjává nevezte ki.
Kornfeld Zsigmond igaz régi zsidó családi életet élt. Fele-
sége, ki a Frankfurter nemesi családból származik, öt gyer-
mekkel ajándékozta meg, kik közül báró dr. Kornfeld Mór a
Ganz-gyár vezérigazgatója; báró Kornfeld Pál a Hitelbank
igazgatója; leánya dr. domonyi Domonyi Mór felesége; egyik
fia még gyermekkorban van.

Gyenge test, szívós akarat, erős lélek, hatalmas elme:
zsidó tulajdonságok, melyek Kornfeld Zsigmond személyében
egyesültek. Életében és munkásságában ősi zsidó erények
domborodnak ki és ugyanezért pályafutásából a zsidóságra,
melynek nemes tulajdonságai és képességei egyéniségének
alkotó elemei voltak, szintén esik egy fénysugár. A hazai
zsidóság nem szegény jeles férfiakban, mégis alig-alig akadt
köztük, kiket a köztisztület annyira díszített, mint Korn-
feld Zsigmondot. Ez meghatóan jutott kifejezésre végtisztes-
ségén, amely a tőzsdeépületből márczius 26-án ment végbe.
Ott voltak az ország nagyjai, a kormány, a törvényhozás, a
társadalom színe-java, számos külföldi kiválóság, nagyszámú
nép. Eljöttek mindnyájan, hogy lerójják hódolatukat az örökre
távozó jeles férfiúnak.

Örök áldás nemes emléken.

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYŰJTEMÉNY

ORSZÁGOS MAGYAR IZRAELITA KÖZMŰVELŐDÉSI EGYESÜLET.

Utolsó füzetünkben röviden jelentettük már, hogy mozga-
lom indult meg egy közművelődési egyesület megalakítására.
A munka azóta szakadatlanul folyt, az eszme terjedt és lelkes
pártolókra talált nemcsak a fővárosban, hanem a vidéken is.
Ez utóbbi körülmény arra vall, hogy a zsidó közművelődés elő-
mozdításának és fejlesztésének szükségét országosan érzik. Fele-
kezetünk közművelődési ügyeit a kultúra iránt veleszületett fogé-
konyságánál és becsülésénél fogva mindenha szívén viselte, a
lenézett régiek érette a jelenkor szülöttjeitől meg sem értett nagy-
méretű áldozatokat hoztak. A régi zsidó gyermekei tanításáért
oly összegeket fizetett, melyek vagyoni viszonyaival arányban
nem állottak. Akárhány szülő a falatot is megvonta magától,
hogy gyermekeit taníttassa. A köznevelés céljaira is bőkezűek
voltak, persze a maguk felfogása és módja szerint. Ez a zsidókba
összeségükben és egyenként belé nevelt hajlam a szellemi kincsek
iránt alkotta a zsidókra virradt új korszakban, melyben az álta-
lános európai kultúra körébe beléptek, azt a számos és eredményes
iskolát, melyek még ma is élnek. Saját erejéből, nem feleslegé-
ből, hanem rendszerint csekély vagyonából emelte a népművelés
számára különböző fokú iskoláit. Sem az állam, sem a társadalom
nem járult hozzá anyagilag a népnevelés eme nemes gócpontjai
megalkotásához, de támogatta erkölcsileg, elismeréssel és buz-
dítással. A legújabb időben hozott törvények azonban a gyen-
gább zsidó iskolákra oly terheket rónak, melyeket azok elviselni alig
képesek. Hogy a törvények éle a zsidó iskola ellen irányult-e vagy
nem, az teljesen mellékes a tényleges hatás mellett, amelyet
szakférfiak véleménye szerint gyakorolni alkalmasak. Ehhez
több más kedvezőtlen tapasztalat járul, melyet felekezetünk az
utolsó években tett.

Talán nem tévedünk, ha részben ezekben a külső körülmé-
nyekben látjuk azokat a faktorokat, melyek a közömbösöket is
felébresztették nembánomságukból. Arra a belátásra jutottak,
hogy közművelődési érdekeikért saját maguknak kell síkra szállani.
Midőn körülöttünk minden előre halad, nem lehetünk mi az egyet-
lenek, kik hátra maradunk. Régi igazság, hogy a tudás erő. De
éppoly igazság, ha nem is oly régi, hogy a nép széles rétegeinek

műveltsége, egyezőval a közművelődés is erő. Ezen hangulat közepette kellő időben vetette fel *Hevesi Simon* dr. az Izraelita Magyar Közművelődési Egyesület eszméjét, melyet a szükséges erélylyel propagált. Több havi tanácskozás és propaganda után márczius hó 21-én az új egyesület nagy lelkesedés közepette megalakult.

A szükség teremtette meg az O. M. I. K. E.-t és ennek megfelelően programját a legszélesebb alapokra fektette. Ezt a programmot, minthogy legközelebb közrebocsátandó alapszabályaiba felvette, nem kell részleteiben ismertetnünk. Különben is még lesz alkalmunk velük foglalkozni. Ugyanezért a jelen cikkbe csupán a legközelebbi teendőkre fogunk rámutatni. Ez alatt nem az Egyesület propagandáját értjük, mire nézve tanácsokkal nem szolgálhatunk és az eddigi eredményeket tekintve, felesleges is. Meg vagyunk győződve, hogy az Egyesülettel kellő arányokban fog erősödni. De ehhez nézetünk szerint az egyik előfeltétel, hogy az Egyesület minél előbb a cselekvés terére lépjen. Programjának azon pontjait, melyek túlságos nagy anyagi áldozatok nélkül megvalósíthatók, azonnal valósítsa meg. Ilyen programpontoknak tekintjük mi a szaktanfolyamokat, a népies előadásokat és az olvasó könyvtárt. Az O. M. I. K. E. hazafias céljait kiválóan szolgálja, ha a felnőtteknek segítségére siet a magyar nyelv és írás megtanulására. Hazánk poliglott ország lévén, minden lelkes magyarosodó törekvés mellett, sokan vannak még a zsidók között is, kik magyarul beszélni vagy írni nem tudnak. Ezeknek alkalmat kell adni, hogy kívánságaik teljesedhessenek. Ily magyar nyelvi tanfolyam költségeit az Egyesület már most is elbírja és a tanfolyam ellátására szükséges erőben nincs hiány. Nem kétkedünk, hogy jelentkezők nagy számban lesznek. Ez az ügy oly egyszerű, hogy ajánlásának bővebb megokolása felesleges. A más irányú tanfolyam, melyet az O. I. M. K. E. programjába felvett, a zsidó ismeretek terjesztése. Szégyenünkre be kell vallani, hogy e tekintetben a jelenkor a mult mögött messze elmaradt. Nemcsak a vallásos életmód, hanem a vallásos ismeretek is hanyatlottak. Áll ez a műveltekről és műveletlenekről egyaránt. Mint mindennek a világon, úgy ennek a jelenségnek is megvannak a maga okai. De bármik legyenek ezek az okok, az okozott tényeken ez nem változtat semmit és nem ment fel bennünket azon kötelezettség alól, hogy a bajt tehetségeink szerint megszüntetni

iparkodjunk. Orvosszerű vallásunk eszméit, gazdag irodalmunk termékeit és hosszú, változatos multunk ismertetését célzó szak- és népszerű tanfolyamok berendezése kínálkozik. A szellemi inségen segítenünk kell. Vannak még, még pedig nagy számban, kikben lelkesedés él azon eszmékért, melyek mellett apáink vész és vihar közt kitartottak. Alkalmat kell adni mindenkinek, hogy a zsidóság multjával és jelenével megismerkedjék. A zsidó vallás eszméi és a zsidó nép nagy multjának ismerete nemesbítení fogja lelkiüket és emelni öntudatukat az élet sanyarúságai között. Ez a cél, amely vallásos és humanisztikus egyaránt, búsas jutalom minden fáradozásért és áldozatért. A zsidó nép teljesen el van hagyatva, sok bajai közepette már azt is jótéteménykép fogja érezni, ha tudja, hogy szerencsésebb testvérei a szellem és szív eszközeivel emelni kívánják.

Mindkét cél, a magyar nyelvi és a zsidó ismeretek tanfolyamának célját, egyaránt szolgálni alkalmas az olvasó-könyvtár. Ez tulajdonképp az előbbieknak kiegészítése. De egyúttal oly köröket is vonzana, melyek az előbbi intézményeket igénybe nem veszik, akár azért, mert nincs rá szükségük, akár azért, mert erre nincs érkezésük. Minden nagy városban, különösen Amerikában és Németországban, felállítottak már népkönyvtárakat, melyek mindenütt fényesen beváltak. Ép ezért annyira elszaporodtak, hogy ügyeik pertraktálására saját orgánumot alkottak. Fővárosunkban a hiányzó olvasó-könyvtárakat a szakkönyvtárak kénytelenek pótolni. Természetesen ezen feladataik körén kívül eső igényeknek a kellő mértékben nem tehetnek eleget. Az O. I. M. K. E. az általános közművelődést szolgálja egyúttal, ha oly olvasó-könyvtárt állít fel, melyben közönsége a zsidó ismeretek mellett a magyar irodalom klasszikusait is olvashatja. Hazafias működését ez csak emelni fogja. Nem bocsátkozhatunk részletekbe, de az itt érintett irányt tartjuk a legcélszerűbbnek arra, hogy a hazafias és vallásos közművelődés emeltessék. Közönségünk kívánságainak, úgy hisszük, szintén ez a mód felel meg leginkább, amely a magyar világi és vallásos irányt magában egyesíti. Ismételjük, hogy az új egyesületnek minél előbb munkába kell állania. Ezt pedig csakis a fentérintett intézmények életbehívásával kezdheti meg.

*

A márczius 21-én tartott közgyűlésre az ifjúság is nagy számmal jelent meg, ami az ügy barátait örömmel töltötte el. Az alap-

szabályokat pontról-pontra felolvasták és némelyiknél erős vita keletkezett. De *Leitner Adolf* dr. orsz. képviselő, ki az ülésen elnökölt, míg vége felé *Hevesi Simon* dr. felváltotta, nagy tapintattal minden nehézséget elsimított. Módosítások voltak. Végül megejtették a választást, mely után báró *Herzog Mór Lipót* elnökért küldöttség ment, kit megérkezésekor nagy éljenzéssel fogadtak. *Leitner* orsz. képviselő üdvözlése után báró *Herzog* kifejtette tetszéssel fogadott programját, mely után a közgyűlés véget ért. A hivatalos lista, amely változatlanul fogadtatott el, a következő:

Tiszteletbeli elnökök: Hatvany-Deutsch Sándor, báró Guttman Vilmos, báró Kornfeld Zsigmond, dr. Kohn Sámuel, dr. Mezey Mór, dr. Weinmann Fülöp, Winterberg Gyula.

Tiszteletbeli tagok: Herzmann Bertalan, báró Herzog Péter, Kiss József, özv. Neumann Árminné, dr. Stiller Bertalan, Weisz I. Manó, lovag Wechselmann Zsófia.

Elnök: báró Herzog Mór Lipót.

Társelnök: dr. Hevesi Simon.

Alelnökök: 1. dr. Grauer Vilmos, 2. dr. Kohner Adolf, 3. dr. Leitner Adolf, 4. csepeli Weisz Manfréd, 5. dr. Adler Illés, 6. dr. Fischer Gyula.

Tükkár: dr. Weiller Ernő.

Pénztárnok: Fleischl Károly.

Ellenőrök: maróti Fürst Bertalan, Krasznai Aladár.

Könyvtáros: dr. Blau Lajos.

Háznagyok: dr. Neumann Árpád, dr. Zahler Emil.

Ügyész: dr. Hevesi Illés.

Számvizsgálók: dr. Ágoston Pál, Ribári Mór, dr. Stein Emil.

Igazgató tanács: Adler Lajos, Adler Gyula, dr. Ágai Adolf, Breitner L. Zsigmond, dr. Ballay Lajos, dr. Bacher Vilmos, dr. Bakonyi Samu, dr. Bernstein Béla (Szombathely), dr. Basch Gyula, dr. Deutsch Ernő, dr. Domonyi Mór, Ehrlich G. Gusztáv, dr. Eulenberg Salamon, dr. Farkas Emil, Grünbaum Miksa, dr. Glass Izidor, Hatvany József, Kohn Arnold, dr. Kiss Arnold, dr. Kelemen Samu, dr. Kecskeméti Lipót (Nagyvárad), báró Kornfeld Pál, Löwinger Vilmos, dr. Löw Imánuel (Szeged), Lányi Mór, dr. Munkácsi Bernát, Márkus Miksa, dr. Mezey Ferencz, dr. Neumann Ede (Nagykanizsa), dr. Nagy Sándor, dr. Rózsa Izsó (Szeged), dr. Rosenberg Gyula, Ribári Mór, dr. Perls Ármin (Pécs), dr. Stil-

ler Mór, Steiner József, gávosdai Sváb Sándor, Sándor Pál, Stern Ábrahám, dr. Stein Emil, dr. Simon József, Szabolcsi Miksa, Simmerlik Mór, Székely Ferencz, Szatmári Mór, erényi Ullmann Gyula, dr. Venetianer Lajos (Ujpest), dr. Weiszburg Gyula.

Központi választmány: Abeles Zsigmond, dr. Altmann Ferencz, dr. Ágoston Pál, dr. Bauer Mór, dr. Blauner Mór, Breitner Lipót, Baumhorn Lipót, Baneth Sándor, dr. Bodor Zsigmond, dr. Brody Samu, dr. Brody Alajos, Burger Lajos, Donáth Gyula, Deutsch Antal, dr. Dóczy Imre, Donáth Manó (Trencsén), Eisler Sámuel, Erdős István, dr. Ernyei Mór, dr. Ernyei Miksa, Eppinger Károly, Eisler Mór, Fellner Leó, dr. Frenkl Gyula, dr. Fleischmann Sándor, Fleischmann Sándor, dr. Frisch Ármin, dr. Fischer Lajos, Feldmann Mózes, dr. Farkas Pál, Forrai Gábor, Faludi Gábor, Fodor Károly, dr. Frank Sándor, Fröhlich Ármin, Goldmann Mihály, Gerő Attila, budai dr. Goldberger Leó, dr. Grossmann Zsigmond, Goldzieher Géza, dr. Gross Jenő, Gelléri Mór, Goldfinger Jakab, Györgyei Antal, dr. Hernád Henrik, dr. Hajdu Miklós, Horner Samu, dr. Holitscher Vilmos, Handler Jónás, dr. Kemény Géza, Kovács Róbert, Kun Lajos (Baja), Kemény Dávid, Kondor Ignác, Koppely Géza, Komáromy Sándor, dr. Kovács József, Klein Berthold, Kramer Marczel, Krishaber Leó, Lichtschein Mayer, Leveleki Ármin, Löwy Dávid, Loránt Dezső, dr. Links Ármin, Mezei Simon, dr. Mohr Mihály, Mezey Ernő, Magyar Lajos, Nagler József, dr. Oláh Dezső, Ötvös Károly, dr. Pátkai Dániel, dr. Patay József, dr. Reich Lajos, dr. Reich Miklós, Rákosi Jakab, dr. Richtmann Mózes, Rosenberg Mór, dr. Ruttkai Miksa, Ranschburg Gusztáv, Rotmiller Tivadar, Reiner Mihály, boglári Simon Jakab, Salamon Jakab, dr. Salgó József, dr. Stern József (Ó-Buda), dr. Székács Sámuel, Szabó József, Tsuk Sándor, dr. Temesváry Rezső, dr. Vaisz Sándor, dr. Vadász Aladár, Vajda Miksa (Galgócz), Weisz Mór, dr. Weisz Mór, dr. Weisz Miksa, Wertheim Ármin (Székesfehérvár), Weiszfeld Adolf, Wolfner Nándor.

TÁRSADALMI SZEMLE.

A napilapokból azt olvassuk, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter a függetlenségi pártban a kongruatortörvény előterjesztése alkalmával oda nyilatkozott, hogy a kongruát később egységes alapon kívánja rendezni. Szószériuti

nyilatkozatát nem közölték, de ez volt a lényege. Feltesszük, hogy e lapok az értekezletről helyesen referáltak és felette örülünk neki. Az igazságosságnak csakis az egységes rendezés felel meg és reméljük, hogy ez a rabbik kívánságait is kellő módon ki fogja elégíteni. Az egységes rendezést kívánják a protestáns felekezetek is, melyek a kongrua ügyét dülőre vitték. A »Protestáns Szemle« utolsó füzetének »Külföldi egyházi szemlé«-jében már az alapelveket is olvastuk.

*

A német zsidóknak több teljes bibliafordításuk van: a régi biurista-féle (Mendelssohn s mások), Zunz, Philippson, Fürst, legújabbán Bernfeld. A berlini hitközség mégis elhatározta, hogy új bibliafordítást eszközöltet és erre a célra 20.000 márkát szavazott meg. Az összeget felemelni is kész, hogy ezt a nagy munkát, amely — saját nyilatkozata szerint — dicsőségére fog válni az egész német zsidóság előtt, kellő sikerre vezethesse. Íme egy nagy ügy, melyben a magyar zsidóság a németet megelőzte. Magyar mintára készül a mű is, amennyiben külön szerkesztő-bizottság és külön fordítói gárda fog működni. Eddig 36-an jelentkeztek a munkában való részvételre. Örömmel jegyezzük fel ezt a tényt mindkét irányban, mert rendszerint elől a német és hátul a magyar zsidóság megy. Alkalmilag megemlítjük, hogy a kisebb hitközségek hitoktatásának támogatására a porosz állam első tételkép 40.000 márkát bocsátott rendelkezésre, melyet már a jövő évben fel fog emelni.

*

»A »Mekiczé Nirdámim« héber irodalmi egyesület, amely már két ízben szűnt meg, újból feltámadt. Élre *Simonsen D.*, volt koppenhágai főrabbi kerül, *Posnanski S.* kitűnő munkatársunk titkár, hazánkat pedig *Bacher Vilmos* képviseli. Ennek az egyesületnek a célja, mire czíme is utal, az, hogy a régi héber irodalmat, amely kéziratokban alussza hosszú álmát, kinyomatás által új életre ébressze. Van már munkaprogramja és a nyomás meg is kezdődött. Első sorban *Brody H.* kitűnő Juda Halévi kiadása folytatódik; *Chajes H.* pedig Taanithra régi kommentárt ad ki. A régi héber irodalomnak még mindig nincs elég kelendőse és az egyleti pártfogásra szorul. Hasznos célját tekintve, bővebb ajánlásra nem szorul.

TUDOMÁNY.

ÚJ MAGYAR-HÉBER NYELVTAN.

Hornyánszky Aladár, teológiai tanár Pozsonyban: Héber nyelvtan, kezdők számára. 1. kötet: Alaktan. Megjelenik a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter támogatásával, Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása, 1908, 8°, 339 oldal. Ára 4 korona. Keleti Könyvtár 1. sorozat, 1. rész.)

A »Keleti Könyvtár«, melyet szerkesztője, Hornyánszky Aladár, a czímben nevezett művel minden további tájékoztató nélkül megindított, örvendetes jele nemcsak a keleti tanulmányok, hanem az általános kultúra emelkedésének is hazánkban. Különös örömmel kell üdvözölni azt, hogy a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter a kultúrtörökvések középpontjától távol eső keleti tanulmányokat magas pártfogásába vette. Nem kételkedünk abban, hogy a »Keleti Könyvtár« a feldolgozandó irodalmi ágak és tudománysszakok gondos megválogatása mellett meg fogja találni tanulmányozó- és olvasóközönségét egyaránt. E megválogatásnál a szaktudomány általános céljain kívül különösen szem előtt tartandók a hazai viszonyok. Ez utóbbi szempontból szerencsés gondolatnak tartjuk, hogy az új vállalkozás oly művel indul hódító útjára, melynek hiányát az ez irányban érdekelt legnagyobb köre régóta érzi. A héber nyelvet kisebb-nagyobb mértékben az összes felekezetek teológusai tanulják, a mai pedagógia és héber nyelvtudomány színvonalán álló nyelvtani segédkönyvre tehát égető szükség van. Hornyánszky ezek szerint érdemes és szükséges feladat teljesítésére vállalkozott, midőn kezdők számára héber nyelvtant írt.

Nézzük már most, hogy feladatát mikép oldotta meg? »Kezdők számára« készült nyelvtanról lévén szó, az első kérdés az,

hogy megfelel-e a tankönyv kitűzött céljának? A második kérdés az, hogy a tudomány színvonalán áll-e? Van még egy harmadik szempont is, melyből elemi grammatikát rendszerint nem kell vizsgálni és ez az, hogy tárgyilag helyes-e? Más szóval nincsenek-e a nyelvtanban elemi tévedések? Hogy a legkellemetlenebb dologon minél előbb túlessünk, ismertetésünket e tévedésekkel kezdjük, még pedig csupán olyanokkal, melyek vita tárgyai nem lehetnek. Az első szám az oldalra, a második szám a paragrafusra vonatkozik.

10 (11) »יִם plene, י defective van írva.« A bibliában a kérdéses szó (*nap*) körülbelül 1500-szor található, d י-nak írva egyetlenegyszer sem. Valószínűleg azért, mert י már le van foglalva יָ (tenger) számára; (a duálisban יִי kétszer def.). De akár áll az általunk feltett ok, akár nem, tény az, hogy י soha napot nem jelent és így példának — melyre különben számtalan más van — fel nem hozható. Hasonló יָ (9). Egyetlenegyszer sincs defective írva, viszonyító betűvel csupán kivételesen, ragokkal is csak ritkán. 49 (57): »Csak ritkán tétetik ki a dages forte, ha a névelő után jövő szó sva mobiléval kezdődik.« Nem »ritkán«, hanem az esetek többségében kitétetik a dages, mert a dages kieshetésének szabálya csupán יָ קם és a sziszegő betűkre áll, ezeknél is legkevésbé a névelő követelte dagesre. H. talán félreértette Gesenius 35. §-át (onnan vette két példáját) és a 20. §. m pontját. 84 (101): »a többi törzseké az imperfectumtóból egy präfigált és magánhangzóval ellátott מ-mel« (képeztetik a participium). A dült betűvel szedett két szóban hamis szabály rejlik, mert a piél és pual participiumának מ-je sevával van ellátva. A tévedés annál feltűnőbb, mert a szabály után a participiumok felsoroltatnak. 88 lent. A héber mondatok Ézs. 2, 2. és 3. verseiből vétettek, פֶּלֶא הַיָּמִים helyett תֵּהָא הַיָּמִים olvasandó. 99. (112 végén) a paradigmában יִלְכָּשֵׁם holott Ex. 29, 30, az egyetlen hely, ahol előfordul, יִלְכָּשֵׁם található. 105 lent. A primae gutturalis igék közül kihagyja az א-al kezdődőket, pedig ezek nem valamennyien א igék. H. maga mondja (148. lap): »A kal imperf. némely א igénél olyan, mint a primae gutturalis igéknél«. 150 »יָדָה menekül.« Helyesen: elrepül, megszökik, a német *entfliehen*, *entweichen* itt nem *menekülést* jelent, melyre a héberben יָדָה תֹּא szolgál. U. o. felhossa מִיָּד alakot, amely az egyetlen helyen, hol előfordul (2. Sám. 23, 6.), יָדָה gyök-

ból ered. — 116, 1. sor: »יָדָה fut.« Helyesen: menekül. Az alapjelentése Gesenius szerint: elsiet, de nem fut, ami héberül יָדָה. — 169 (182 végén): »יָדָה kal imperfectum יָדָה, néha יָדָה.« Tényleg pedig csupán egyszer (Példabeszédek 3, 30) található יָדָה, de ott is a Keré יָדָה. — 174, 1: »Az eredeti megmaradt ezen egyetlen egy esetben: יָדָה.« De Gen. 21, 16 előfordul (קִשָּׁה) és a 184. lapon H. maga tárgyalja יָדָה וְהַתְּחִינָה és a többi alakokat, mondván: »Ezekben ugyanis nemcsak az eredeti י maradt meg mindenütt stb.« Legalább utalni kell a paragrafusra. — 186 A יָדָה igékre felhossa קִי (okád) gyököt. De ez nem יָדָה, hanem יָדָה ige. Ezt mutatják a hifil alakjai, pl. Lev. 18, 28; 20, 22 יָדָה, a főnév קִי (Ézs. 28, 8). יָדָה-ban (Lev. 18, 28) a ה a nőnemű jelzője. Az egyszer (Jer. 25, 27) előforduló יָדָה összevont alak יָדָה-ból.

A יָדָה igékről szóló 20 oldalon (169—188) nem találhatóék ezek a minden elemi grammatikában feljegyzett alakok: יָדָה, יָדָה, יָדָה stb., helyettük a 178. oldalon ez a szabály olvasható: »végre 4. hogy azon formákban, amelyek az apokopé után két mássalhangzóra végződnek, gyakran a kiejtés könnyítése végett e 2 mássalhangzó közé ě segédhangzó toldatik közbe, amely ě azonban mint segédhangzó külön szótagnak nem számít és a hangsúlyt soha nem viselheti.« Példát H. ezután sem ad, csak a paradigmát variálja: יָדָה, יָדָה, יָדָה, יָדָה stb. A tanuló nem is sejtethi, hogy יָדָה és יָדָה stb. oly alakok, melyek a héberben elő nem fordulnak, sőt elő sem fordulhatnak, mert a szóban forgó alakok csak bizonyos tövekből képezhetnek. Ezenfelül י alatt a héberben nem állhat sevá a szó végén. Téves az az állítás, hogy az ě segédhangzó »gyakran« toldatik be, mert ez a »rendes« eset, a többi a kivételes. — 194 (198) בֹּא alakjainak előadása után, melynek végén H. megjegyezte: »Egyéb törzsek a בֹּא-tól nem fordulnak elő«, külön paragrafust szentel »az א elhagyásának az írásban«, melyet így fejez be: »Ezen gondtalan elhagyása az א-nak úgy a szó bensejében, mint annak végén megtalálható: בֹּא helyett בֹּא, בֹּא helyett בֹּא, azonban csak szórványosan és kivételesen.« Legalább ezerszer található a bibliában בֹּא alakjai, ezek között csupán egyszer-egyszer בֹּא (1. Sám. 25, 9) és בֹּא (1. Kir. 12, 12), még pedig mint Kethib és Keré. Erről mondható: »szórványosan?« Egyszer található még בֹּא (1. Kir. 21, 29 Kethib-keré) és négyszer a fel nem

hozott מִלְכִּי. A külön paragrafus létét talán Gesenius 74. §. 4. (202. lap) és 76. §. 7. pontja (214. l.) félreértésének köszöni. — 236 (221, 5): »מִלְכִּיּוּת« királyság, többese מִלְכִּיּוּתִים. Hajlandók volnánk két sajtóhibának tekinteni, ha a 253. oldalon nem olvasnók ragozva is: מִלְכִּיּוּתִי מִלְכִּיּוּתִי. Szerzőt félrevezette az utóbbi helyen ragozott מִלְכִּיּוּתִי מִלְכִּיּוּתִי, melyeket betűről-betűre azon szabálylyal vezet be, mint a מִלְכִּיּוּתִי-ót, holott az előbbinél a מ képző, az utóbbinál ellenben többeti. Egyébiránt מִלְכִּיּוּת közönséges szó, amely a bibliában 50-nél többször fordul elő (מִלְכִּיּוּתִי stb.). — 215 lent. St. abs. פֶּהָר, st. constr. פֶּהָר (paradigma). Ehhez H. megjegyzi: »A פֶּהָר mintájára menő nevek az egyes st. constructust rendszeren a פֶּהָר forma szerint képezik.« A minta azonban téves, mert פֶּהָר soha sem képez פֶּהָר-et (247. még egyszer említettetik פֶּהָר, פֶּהָר, פֶּהָר). — 216, 10. sor: פֶּהָר fal. Helyesen: kerítés; fal = חֹמֶה. — 226 (217. §. b): פֶּהָרִים, פֶּהָרִים. Ez a ἀπαξ εἰρημενον Jób 3, 5 (יִם) פֶּהָרִים alakban található. Grammatikánk (talán Stade 231. §. alapján) szó nélkül új alakot statuál.

229. מִכְלֵ. Ez hamis, mert az egyes מִכְלֵ Valamint senki sem állítja, hogy város = עִיר a többes מִכְלֵים alapján, épúgy nem állítható מִכְלֵים alapján, hogy az egyes מִכְלֵ. — 243. פֶּהָרִי. Helyesen: dágés nélkül a פֶּהָר-ben (Ezra 9, 3. 5 stb.). Az alak מִכְלֵ paradigma után idéztetik mint példa »az ered. ā-nak i-be vékonyulására«, a 245. lapon újra mint példa: »a lazán zárt szótagban: מִכְלֵים, מִכְלֵים paradigma után. A 246. lapon H. még ki is mondja, hogy »az 1. radikális alatti zárt szótagban ő helyett i található: מִכְלֵ«, tehát saját szabálya szerint csak tévedésből maradt ki ezen a helyen a dágés. — 256: »bāhim-ból מִכְלֵים (barom), st. cstr. מִכְלֵים. Soha, mindig מִכְלֵים, birtokraggal מִכְלֵים. Közönséges szó, körülbelül 40-szer van a bibliában. — 257. פֶּהָרִי. Helyesen: bejárat; ajtó = פֶּהָרִי. — 268: »vannak esetek, melyeknél a hangzó mennyisége változó: פֶּהָר és פֶּהָר (kórakás), פֶּהָר és פֶּהָר (kert).« A két példa hamis, mert פֶּהָר és פֶּהָר csupán pausában fordul elő. Nem tudom, honnan vehette szerző ezeket a példákat. — 268. מִכְלֵ (tövis). Erről ugyanaz áll, ami מִכְלֵ-ről (229), t. i. az egyes מִכְלֵ. A többesszám Ez. 2, 6 מִכְלֵים, de u. o. 28, 24 az egysz. מִכְלֵ. — 272, 5. sor: מִכְלֵ gyökből cülácil alapformából מִכְלֵ (tücsök). Az egyetlen helyen, ahol ez a szó előfordul (Deut. 28, 42), מִכְלֵ vagy מִכְלֵ-nak van pontozva. —

281: מִכְלֵ (idegenben lakás), többese מִכְלֵים. Miért nem mondja szerző itt, mint némely más helyen: csak többesben? Hisz az egyesben épp úgy nem használható, mint pl. מִכְלֵים stb. Kérdés továbbá: honnan tudja, hogy itt az egyes מִכְלֵ, holott egy lappal előbb ő maga biztonsággal állította, hogy מִכְלֵ az ő-nak ű-ba áthangzásával az egyes מִכְלֵ-ből keletkezett? — 287. מִכְלֵ (gond.). A biblia mely helyén van a szónak ez a jelentése? Talán מִכְלֵ-val való felcserélés? — 288. מִכְלֵ és מִכְלֵ (segítség). Csupán Zsolt. 88, 5 és 22, 20. fordul elő és jelentése: erő, erősség. Az utóbbi versben közvetlenül utána következik: מִכְלֵ segítség. — 296. H. מִכְלֵ suffixumos alakjait adja, noha ebből a gyökből egyetlenegy ilyen alak sem fordul elő a bibliában, eközben מִכְלֵ-et képez (egy birtok, több birtokos), amely מִכְלֵ-től (több birtok, több birtokos) csupán az írásban különböznék. Ez nem áll, a helyes alak: מִכְלֵ. — 298. מִכְלֵ (váltságdíj), többese מִכְלֵים. Egyesszám nincs és csak a többesszám jelenti a váltságdíjat. Épp így mondhatná H., hogy מִכְלֵ szűzesség, többese מִכְלֵים szűzességek. Gesenius szótárában מִכְלֵ-t helyesen nem jegyzi fel, mint megcsillagozva szokta tenni oly szóknál, melyekből az egyes a bibliában nem található, de azért létezhetett, mert az említett szónál csak a többesnek van jelentése, szóval plurale tantum. — 299, 2. פֶּהָרִי (befedés). A szó konkrét értelmű, tehát takaró, ruha. A német szótárban eredeti jelentésül adott »Bedeckung« szintén így értendő és nem mint nomen actionis. — 301. מִכְלֵ (állandóság). Ezt sohasem jelenti. Gesenius s. v. »Bestand, Wirklichkeit« (mint eredeti jelentés), de nem »Beständigkeite«. — 305. מִכְלֵ (jövedelem). A szó jelenthet ugyan szerzeményt (Erwerb; Ezs. 23, 3), de nem jövedelmet. Alap- és első jelentése: termés. — מִכְלֵ (bemenet). A német »Eingang« itt »bejárat«. — 307. מִכְלֵ (apa), constructusa ritkán מִכְלֵ, rendszeren מִכְלֵ. »Ritkán«, csupán Gen. 17, 4. 5, még pedig מִכְלֵ etymológiájában. — Ugyanez jegyzendő meg 308 מִכְלֵ-ra, nem »ritkán«, hanem csupán csak Ez. 23, 44. — 310 lent: nāc rāt-ból מִכְלֵ, locativusa מִכְלֵ. Hol van ilyen alak és mi az értelme? מִכְלֵ ugyanis ifjú leányt jelent. — 311: מִכְלֵ constr. מִכְלֵ loc. מִכְלֵ. Rosszul választott példa. Legalább 30-szor található מִכְלֵ és csupán egyszer (Birák 21, 19.) מִכְלֵ, de ott utána לֵ következik, tehát constructusban áll. Analógia מִכְלֵ לֵ (Leviticus 16, 2. 12. 15).

312. H. a 3—10 alapszámok nemét felcseréli. Táblája ez:

Hímnem		Nőnem	
st. abs.	st. constr.	st. abs.	st. constr.
אֶחָד	אֶחָד	אֶחָת	אֶחָת
שְׁנַיִם	שְׁנַיִם	שְׁנַיִם	שְׁנַיִם
שְׁלוּשׁ	שְׁלוּשׁ	שְׁלוּשׁ	שְׁלוּשׁ
אַרְבַּע	אַרְבַּע	אַרְבַּע	אַרְבַּע

(Igy tízig.) (Igy tízig.)

Sajtóhibáról az összefüggés szerint nem lehet szó, mert egy és kettő helyes alakjai után következnek 3—10 alakjai. H. különben egyes megjegyzéseiben külön is nőneműnek mondja pl. שְׁלוּשׁ-t s más számot. A zavart csak növeli, hogy 13—19 számoknál שְׁלוּשׁ stb. már hímnemű, שְׁלֹשׁ stb. nőnemű. A kérdés meritumára nézve a következő jegyzendő meg. Olshausen nem kezdőknek szánt grammatikájában pl. אֶחָת-t *nőnemű alaknak* mondja (396. l.), épp így Stade (pl. 151.), amit különben minden kezdő lát, de nem *nőnemű számnak*. Nincs is grammatika (Gesenius, König, Strack, Steuernagel), amely a szóban forgó számokról a H. által adott táblázatot nyújtana, csupán némely gyöngye preparációban akadtam erre a felcserélésre. König az imént megjelent héber nyelvi tankönyvében helyesen jegyzi meg: »Der Wortklasse nach sind die Wörter für 3—10 zunächst substantiva abstracta (Dreiheit etc.) und daher mit der Femininendung versehen« (Hebr. Grammatik für den Unterricht 55. l.).

317. »Néhány esetben a praepositiones praefixaevel összekapcsolva inf. constructus-formánál a lazán zárt szótag helyett abnorman szorosan zárt szótag található: קִנְיָהּ לְפָל. Hamis szabály. Ugyanis a לְ praep. után rendesen szorosan, kivételesen lazán zárt szótag következik, פ (és ב) után pedig rendesen lazán, kivételesen pedig szorosan zárt szótag következik. Nem áll tehát, hogy »néhány esetben«, hanem »számos esetben« és a לְ praep. tekintetben nem egyezik a ב praep.-val (Lásd Gesenius 163. i; Strack 53. §. d; Steuernagel 53. §. b). — 325: »הֵן hol? és הֵן tól, től kapcsolatából הֵן (honnan)?« Eszerint »hol van« héberül הֵן volna. Azonban הֵן sehol sem fordul elő magában, csakis הֵן. Hol = הֵן. Az ilyesmit legalább világosan meg kell mondani. Nincs tanuló, ki az idézett mondat után azt gondolná, hogy a héberben הֵן sohasem használható הֵן praep. nélkül.

Hornyánszky nyelvtanát minden bevezető tájékoztatás nélkül bocsátván közre, a bírálóra hárul a feladat, hogy a grammatikát általánosan jellemezze. A sémi nyelvtudomány abból indul ki, hogy a héber nyelv azon alakja, melyet a bibliai iratokban találunk, már nem az ősi nyelv, hanem ennek — H. félreérthető szavával élve (5. l.) — romlott alakja. Az egyes szóalakokat vissza kell tehát vezetni az ősalakokra. Az első, aki a héber nyelvet ilyen szempontból grammatikailag feldolgozta, Olshausen volt (Lehrbuch der hebräischen Sprache, Braunschweig 1861), kit 18 évvel később Stade követett (Lehrbuch der hebräischen Grammatik, Leipzig 1879. Olshausennek ajánlván). Ezek a grammatikák nem kezdőknek készültek és a versenyt Gesenius kisebb grammatikájával, amely inkább empirikus, nem vehették fel. Ezt legjobban bizonyítja az a tény, hogy a »Gesenius« már a 27-ik kiadást érte meg, míg a szóban forgó két másik grammatika új kiadásra sem vitte fel, noha sem terjedelemre, sem árra nem igen különböztek az előbbitől. E tény felemlítésével nem kisebbitjük Olshausen és Stade tudományos érdemeit, csupán azt bizonyítjuk vele, hogy grammatikáik nem elég praktikusak. Az elemi héber nyelvtanok nem is követték ezeket, hanem inkább Geseniushoz tartották magukat. A »Porta Linguarum Orientalium« cz. gyűjteményben szintén ily empirikus héber nyelvtan járta egészen 1903-ig, mely évben a kiadócéz magánokokból a Strack-féle héber nyelvtan helyébe Steuernagel-lel újat íratott (Hebräische Grammatik mit Paradigmen, Literatur, Übungsstücken und Wörterverzeichnis, Berlin 1903). Steuernagel eltért az eddigi szokástól. Oly grammatikát ad, — mondja az előszóban — amely a kezdőt bevezesse a héber nyelv tanulásába és egyúttal képesítse nagyobb, tudományos grammatika átvételére. »Daher sind die Gesetze des Vokalwandels besonders eingehend behandelt und die uns überlieferten Formen des Hebräischen durchgängig aus den ihnen zugrunde liegenden, vielfach allerdings nur zu vermutenden ältern Formen (Grundformen) abgeleitet«. E cél elérése végett St. súlyt vet arra, hogy a tanuló kezdettől fogva markirozza a hangsúlyt és hogy a hangzók természetét (rövid, hangsúly által vagy természeténél fogva hosszú) ismerje. Hornyánszky nyelvtanában ezt a módszert követi: előtérben a hangzóváltozás és alapforma, a hangsúly és a hangzók természete áll. A Steuernagel rezervációjáról szó

sincs és a tanuló azt a benyomást kapja, hogy mindvégig a sémi nyelvtudomány biztos eredményeivel áll szemben. De ez nem a fő baj. »Kezdők számára« szóló grammatikánál elsősorban nem az a kérdés, hogy valamennyi felvett ős (vagy régiebb) alak, az úgynevezett alapforma, helyes-e, hanem az, hogy didaktikailag helyes-e, hogy a kezdő először nem a tényleg létezett és létező, hanem »az élő nyelvhasználatban« (H. szava) nem létezett és nem létező héber szót tanulja meg? Úgy tudom, hogy sem a görög, sem a latin nyelvet nem tanítják ily módon; az ezirányú szörványos kísérleteket eredménytelenségük folytán csakhamar abbahagyták. Az idegenajkuak számára készült francia »grammairek« és a hasonlócélú »Deutsche Sprachlehre«-k nem teszik első helyre a vulgaris latint, illetve a gót nyelvet, holott a vulgaris latin és a gót nyelv tényleg léteztek, míg a héber nyelv »alapforma nyelve« csupán »hypothesis«, akár az indogermán ősnylv. A legnagyobb baj azonban az, hogy a tanuló egy héber szóalak helyett mindjárt *hárm-at-négy-et* tanul, egyszerre tehát tulajdonképp három-négy nyelvet egy helyett. Csak a földhöz ne csapja a héber nyelvtant, mint az adomában a debreczeni diák a zsidó bibliát. Steuernagel azt mondja, hogy a tanulót egy nagyobb nyelvtan áttanulmányozására elő akarja készíteni. A magyar-héber nyelvtan erre nem számíthat és kérdés, hogy tanácsos volt-e ily kísérletbe belemenni? Talán nem is kérdés.

A héber nyelvet rendszerint a biblia megértése céljából tanulják, más szóval, hogy a bibliát a héber eredetiben olvassák. Mint tudjuk, a keleti nyelveket szintén ebből a célból tanulták: az orientalisták a XIX. század közepéig csekély kivétellel teológusokból kerültek ki. A sémi nyelvek ismerőinek többsége még ma is teológus. De akár igaz ez az állítás, akár nem, az mindenesetre tény, hogy hazánkban — magyar nyelvtan. más országot nem tarthat szem előtt — újjainkon számlálhatjuk meg az orientalistákat, míg a héber nyelvnek tekintélyes számú tanulója van. Semmikép sem helyeselhet tehát, ha a héber nyelvtan olyan, amelyet a teológusok — egyetlen közönsége — nem használhatnak. Ha a német nyelvű héber grammatikák — más nyelvekről nálunk alig lehet szó — művészetüket abban mutatják, hogy a héber alakokból és szókincsből minél kisebb téren minél többet adjanak, úgy a mi grammatikánk abban mutatja művészetét, hogy ezekből minél nagyobb téren minél

kevesebbet adjon. Ez már külsőleg szembeötlök. Oly ritka a héber szó, hogy az első 28 paragrafusban (22 oldal) mindössze 68 héber szó található és ezek között is 12 קָטָל-ból képzett nem létező alak. Strack (5. kiadás) 109, Steuernagel 114, König 93 oldalon legalább háromszor annyi héber szót és alakot ad, mint Hornyánszky 327 oldalán. Az az aránylag kevés héber szóalak is, melyet grammatikánk betanultat, részben nem létezik, részben csupán, egyszer fordul elő. Példák 110. קָטָלָה és קָטָלָה (Gesenius, 26. kiadás, melyet mindig idézünk, két előforduló alakot idéz); 133. inf. constr. יִרְשׁ csupán Birák 14, 15, de itt is הִלְלִיִּשׁ, míg יִרְשׁ körülbelül 50-szer található. A tanuló tehát megtanulja a kivételes alakot, de nem a rendest. 136. (162. §.) nyelvtanunk végigragozza יִרְשׁ-ot a kal perf. imp.-ban stb., csupa oly alak, amely nem létezik, mert ezek az alakok יִרְשׁ-ból képezetnek. Ime az alakok: יִרְשׁ, יִרְשׁ, יִרְשׁ, יִרְשׁ, יִרְשׁ, יִרְשׁ. Épp így nem létezik יִרְשׁ (143. old. 165. §.) és Gesenius nem is adja. 145. אֶפְסָה. Elő nem forduló alak. Miért nem אֶפְסָה? 148. old. lent יִפְנֶה, nincs és talán nem, is helyes, יִפְנֶה, szintén nincs. 156. קָטָל ill. קָטָל. A tanuló nem is sejtetheti, hogy az első alak egyáltalában nem létezik. 186. (190. §. elején) קָטָל görbének lenni. Csapán Dániel 9, 5. és ott átható értelemmel. 191. מִצָּה imper. és inf. alakjai nem léteznek, Gesenius a paradigmákban (525. oldal) a megfelelő helyekre »fehlte« szót teszi: H. betanultatja és még arra sem figyelmezteti a tanulót, hogy nem létező alakokat tanul. 201. שָׁנָה Csapán Zs. 132, 4. és itt is kétes, vajjon nem שָׁנָה olvasandó-e? Elég a Steuernagel által felhozott 2 másik példa. 210 lent. בָּקָל példa a szegolat (kuti) alakra. A grammatikusok helyesen קָטָל-t hozzák fel, amelyből a szükséges alakok előfordulnak. Pl. קָטָל egyetlen egyszer sem található az irodalomban. De még tarkább a kettős szám. מְלָכִים, מְלָכִים, מְלָכִים, מְלָכִים (211). Gesenius helyesen מְלָכִים-al helyettesíti a paradigmában a dualist. שְׁנֵי, שְׁנֵי, שְׁנֵי (az egyszer előforduló és kétes jelentésű שְׁנֵי-ből [Zsoltár 141, 3] képezve.). מְלָכִים, מְלָכִים, מְלָכִים, שְׁנֵי, שְׁנֵי, שְׁנֵי stb. (212 köv.) monstruosus alakok, melyeket a tanulóval bevágnati nem szabad. Még nem találja elfelejteni. A szerencsétlen שְׁנֵי stb. félrevezeti a kezdőt, azt hitetvén el vele, hogy könyvek héberül שְׁנֵי és nem שְׁנֵי. A paradigma a Zs. 59, 9. egyszer előforduló שְׁנֵי-n alapszik, hol jelentése nem is biztos. Grammatikánk nem mondja, hogy ezek tényleg létező alakok, de azt

sem mondja, hogy nem léteznek. De mivel némelykor mégis említi, hogy a felhozott alak nem fordul elő, pl. 221: »A מְבֹרָחַ forma helyett az Ó-Testamentumban csakis a himnemű végzettel ellátott (מְבֹרָחִים) forma fordul elő« és 93 lent: »nem fordul elő« (hol a nem is oly rettenetes מְבֹרָחִים-nek kellett volna díszleni) a tanuló abba a tévedésbe esik, hogy ott, hol ily megjegyzés nincs, tényleg meglevő héber szavakkal áll szemben. Mindkét helyen paradigmákat tanul, nincs tehát semmi alap a valódi és fiktív alakok disztíngválására. Szépen megtanulja a felsoroltakon kívül: »מְבֹרָחִים vagy מְבֹרָחִים« és מְבֹרָחִים-t (214). Senki sem fogja kitalálni, hogy ezek a szavak, úgyszintén a fenti sorozat, mit jelentenek. Esperanto. Van latin vagy görög nyelvtan, amely a grammatikus-alkotta szavakkal és alakokkal operál?

Különös hatást tesz: מְבֹרָחִים (216. lent) és a paradigma: מְבֹרָחִים (217.). Az első — nem létező alak (= két szó), a második — nem létező szó. מְבֹרָחִים (217.) sincs a bibliai héberben, az új-héberben pedig a hagyományos olvasás מְבֹרָחִים. De hát ez semmi az előbbiekhöz képest és csupán mint útunkba esetet említjük. ἁπαξ λεγόμενα: 236. o. מְבֹרָחִים (csupán Birák, 3, 23: מְבֹרָחִים). Egyáltalán nincs מְבֹרָחִים vagy מְבֹרָחִים, melyeknek helyességében grammatikánk is kételkedik, de azért felhasználja (244.), úgy-szintén מְבֹרָחִים s így tovább 12 szóalak, melyeknek értelmét hebraista nem találja ki (paradigma 245. o.). A 250. oldalhoz megjegyzendő: מְבֹרָחִים és מְבֹרָחִים elég sűrűn található a bibliában, de a mi grammatikánkban felsorolt 15 alak közül egyetlenegy sem. Ugyanez áll a különben csak egyetlenegyszer található מְבֹרָחִים ugyanazon az oldalon adott 3 és a 251. oldalon adott מְבֹרָחִים és מְבֹרָחִים 3-szor is előfordul a bibliában, de grammatikánk inkább מְבֹרָחִים-t tanultat be (253.). 247. »מְבֹרָחִים vagy מְבֹרָחִים«. Első helyen áll az elő nem forduló s egyébkép is ritkább alak. 248. »מְבֹרָחִים, מְבֹרָחִים kell hangzanok.« Nem létező, a héber nyelv ismerőjének szemét sértő alakok.

A névképzés előadásánál, hol a paradigmára való szorítókozás mellett is héber szavakat kell felhozni, egyre fokozódik nyelvtanunk szeretete a ἁπαξ λεγόμενα iránt. Ime egy összehevenyészett kis lista: 256. מְבֹרָחִים (Jer. 2, 19), מְבֹרָחִים (Ézs. 30, 9: מְבֹרָחִים). 262. מְבֹרָחִים (Példabesz. 21, 8). »Az eredeti csak elvételre maradt meg a szó elején, mint a szókban מְבֹרָחִים (gyermek) és מְבֹרָחִים (bűnnel terhelt).« Melyik kezdő sejtí a mondatból, hogy még csupán

מְבֹרָחִים található a héber nyelvkinésben?! (A 31. oldalon mondottakra — utalás nem lévén — nem igen fog emlékezni.) Ez utóbbi szót, mely elég sűrűn használtatik, grammatikánk az egyszer előforduló és a régiek által nem is מְבֹרָחִים, hanem מְבֹרָחִים többször származtatott מְבֹרָחִים kedvéért mellőzi. 262. מְבֹרָחִים az egyes számban egyáltalán nem fordul elő és mi sem biztosítja. Az egysz. מְבֹרָחִים is lehetett. 265. מְבֹרָחִים (Ézs. 28, 20). (I. Kir. 7, 9). 268. מְבֹרָחִים (Jer. 49, 24). 269.: מְבֹרָחִים-től (gombóc) a többes constr. מְבֹרָחִים. Ki tudja ebből, hogy מְבֹרָחִים nem létezik és csupán következtetett alak és ki gondol a gombócznál az excrementumokra? A következő oldalon (270.) hasonló esetben megjegyeztetik: »aziqq-ból csak többesben מְבֹרָחִים (lánczok)«. Előfordul Jer. 40, 1 és 4, de csak névelővel és a Keré szerint az s nem olvastatik. Gesenius a szót csillaggal jelöli. 273. lent. מְבֹרָחִים (Pldb. 23, 2). 276. מְבֹרָחִים (Hab. 3, 10, illetve Mikha 2, 3), מְבֹרָחִים (Zs. 66, 17, a t. sz. u. o. 149, 6). 277.: »többese מְבֹרָחִים, constr. מְבֹרָחִים, suffixummal מְבֹרָחִים.« De csupán az utolsó alak van meg, még pedig csak egyszer (Ézs. 53, 9). 279. 1. sor: מְבֹרָחִים. De csupán a constr.-a מְבֹרָחִים fordul elő egyszer (Pldb. 4, 24). 279. מְבֹרָחִים (szállás) (Jer. 41, 17). 280. מְבֹרָחִים (Ézs. 25, 7), מְבֹרָחִים (II. Kir. 16, 7). 281. מְבֹרָחִים (II. Kir. 4, 2). 282. מְבֹרָחִים (Ézs. 22, 17). 283. »מְבֹרָחִים (képzőművészet)« (II. Krón. 3, 10). 284. 3: מְבֹרָחִים (íjedség) (Ézs. 28, 19). 287. מְבֹרָחִים (Ámosz 4, 13). 286. מְבֹרָחִים (köz). Nincs. Többese pedig nemcsak מְבֹרָחִים, hanem מְבֹרָחִים is. 286. מְבֹרָחִים (part. מְבֹרָחִים-ből), többese: מְבֹרָחִים. De csupán Jer. 49, 7: מְבֹרָחִים és ott sem egészen bizonyos. 290. lent. מְבֹרָחִים (vég). Ez az alak nem fordul elő s csak a többesből vont kétes következtetésen alapszik. Némelyek szerint מְבֹרָחִים, mások szerint מְבֹרָחִים; u. o. מְבֹרָחִים (férő). Az egyesszám nem fordul elő. 291. »Kettős szám מְבֹרָחִים, constr. מְבֹרָחִים, suffixumokkal: מְבֹרָחִים, מְבֹרָחִים.« Ezen alakok közül egy sincs a bibliában. Különös is: a két kecske, mintha ez rendes eset volna, mint pl. a két szem, két láb stb. Egyébiránt miért volna מְבֹרָחִים dualis és nem pluralis? 291. 1. sor: מְבֹרָחִים. Egyesszámban nincsen. 292. és 306. מְבֹרָחִים (ajándék). Csupán Ezekiel 13, 33 és a parázna nőnek adott ajándékot jelenti; a pontozás némelyek szerint: מְבֹרָחִים (l. Ginsburg és Kittel kiadásait). 292. מְבֹרָחִים (Ezekiel 41, 13). 293. 1. grammatikánk מְבֹרָחִים-t ragozza, holott mindössze az utolsó helyen felhozott מְבֹרָחִים fordul elő. Ez is csupán Jer. 50, 15, még pedig csakis a Kerében és értelmére nézve a régiebb fordítók s újabb exegeták eltérő véleményen vannak. 295, 4.

תָּרִיחַ (családság; Birák 9, 31.) 295. פָּרִי (Gen. 49, 22.) 298. מַחֲלֵי (betegség), többese מַחֲלֵיִם. Az utóbbi alak előfordul egyszer (II. Kr. 24, 25), de 1 nélkül írva, az első egyáltalán nem található. 299. פָּרִי (Pldb. 9, 13). 300. מַחֲלֵי (I. Kir. 7, 4 és 5). 301. 4: זָחָה (Ézs. 5, 13, ott is a constr. זָחָה), u. o. נָחַ (u. o. 16, 6). 302. זָ (égési seb; u. o. 3, 24). 306. בָּהֶם (Ezra 10, 1).

Nincs elemi héber nyelvtan, melyben annyi nem létező és annyi ἀπαξ εἰρημένα fordulna elő, mint a mi nyelvtanunkban s egyáltalán nincs héber nyelvtan, melyben az arány az egyszer előforduló s rendes szavak közt ily kedvezőtlen volna. Ez az előszeretet a csak egyszer található szavak iránt annál feltűnőbb, mert szerző a régi rabbik vocalisatiója iránt nem viseltetik túlságos bizalommal. Így pl. a 17. oldalon azt mondja: »miközben persze megesett, hogy helyesen írt szokat is hibásaknak tekintettek... A magánhangzókkal azonban szabadon bántak és itt az általuk helyesnek gondolt olvasási módot érvényesíthették.« Ha tehát »helyesen írt szokat hibásaknak tekintettek«, még pedig »persze«, és van »általuk helyesnek gondolt olvasási mód«, akkor nem tanácsos a grammatikai szabályokat az egyszer előforduló szavakkal igazolni, melyeknél a tévedés könnyebben csúszott be. A tanuló ez irányban teljes sötétségben marad, mert grammatikánk nem mondja, hogy a szavak csak egyszer találhatók. A bibliai forrást H. sohasem említi, mely eljárásában oly következetes, hogy — emlékezetünk szerint — az ó-testamentum szón kívül bibliai könyv neve benne elő sem fordul. E saját-ságával mindenestre páratlanul áll a héber grammatikai irodalomban. De ha ez utóbbiaktól el is tekintünk, tény az, hogy a szóban forgó körülmény, kapcsolatban ama másik kettővel, hogy grammatikánk aránylag csekély szókincset ad, továbbá az alakokat nem a bibliából veszi, hanem saját maga alkotja, azt okozza majd, hogy azok, kik ezt a héber nyelvtant elejétől végig átvették és betéve tudják, nem lesznek képesek a bibliában a legegyszerűbb verset megérteni. A héber nyelv ismerőjére grammatikánk hébersége sok helyen majdnem idegen nyelv benyomását teszi.

Ha már most kérdezzük, hogy a héber szavak kelleténél ritkább alkalmazása és a héber szövegek mellőzése mellett honnan kerül ki a 327 lapos alaktan, a felelet ez: az elméletből. A theoretizálás grammatikánk legjellegzetesebb tulajdonsága.

Ennek méreteiről képet adhat az a tény, hogy az épgyökök igék nem kevesebb, mint 53 oldalon (53—105) tárgyalatnak. König grammatikájában ez a rész 17 oldalt (23—39) foglal el, noha a paradigmán kívül példákat is idéz. Nincs héber grammatika, melyben חָטָא-nak oly nagy birodalma lenne, mint a mi grammatikánkban; az 55 oldalon ugyanis kívül csupán 3 héber ige némely alakja jelenik meg, mint paradigma. Příkladat H. egyáltalában nagy ritkán idéz, a חָטָא alakjait a név tárgyalása közben is előkeríti (pl. 221, 222, 226), mint a hangtanban, amit már említettünk. A Gesenius-féle héber nyelvtan, mely nem kezdők számára készült tankönyv, hanem tudományos kézikönyv, nem vesz igénybe annyi tért az ige suffixumos alakjainak tárgyalására, mint a mi grammatikánk. Emellett Gesenius adja a nyelvtényeket, (a bibliában előforduló idevágó szóalakokat), holott a mi grammatikánk csak paradigmákat ad חָטָא-ból. H. sémáktól, nem nyelvtényektől vezérelteti magát. Az ígéné pl. a sémája ez: 1. perf. és imperf. 2. modusok. 3. igenevek. 4. pausalis, suffixumos és vav consecutivumos alakok. Ezeken, török-szakad, mindenütt egyenlően végigmegy. Részben innen van a nagy terjedelem. Strack pl. a חָטָא igékkel 2/3 oldalon foglalkozik, H. 2 1/2 oldalon (126—129). Strack az összes 9 ige alakjait említi, H. csak 4-et. Az חָטָא igéknél először 3 oldal szabály van (252—255), közben nem létező szavak, míg a 4. oldalon (155) a kal perf. paradigmája, tehát az egész paradigma 20-adrésze, következik. Azután ismét grammatizálás: az, alapformák és változásai. Ez kisebb-nagyobb terjedelemben így megy tovább. Ugyanez áll a חָטָא igékről, hol a kal perfectumának paradigmáját (összesen 9 alak) 4 oldalnyi szabályhalmaz vezeti be. H. 20 oldalt szentel ennek az ígecsoportnak, de nincs tere arra, hogy a 178. oldal utolsó soraiban konstatált kivételekre egy példát idézzon, sem arra, hogy 179. lent חָטָא-t stb. megemlítsen. חָטָא egyeduralgó 170-től 182-ig. 237—242 (teljes 6 oldal) a suffixumokról elméleti szabályok egyetlenegy héber felvilágosító példa nélkül. Ezután következik az alakok tárgyalása, nem kevesebb, mint 67 oldalon (243—309). Ily térbőség mellett a fontos חָטָא-féle ragozás pár sorban intéztetik el, természetesen példák nélkül (151). De nem folytatom tovább, inkább 3 rövid részletet idézek az ecsetelt theoretizáló és grammatizáló sajátság felmutatására.

21. lap. »28. A mássalhangzókkal végbemenő változások. Azon változások, amelyek a mássalhangzókat, erőseket, illetőleg gyöngéket érhetik, a következők:

1. *Kettőzés*. A torokhangokat és ʔ-t kivéve minden mássalhangzónál előfordul.

2. *Aspiráció*, vagyis a begadkefat lágyított kiejtése.

3. *Metathesis*, vagyis egy mássalhangzónak a másik mögé való helyezése. Csakis a ʔ-nál fordul elő.

4. *Assimiláció*, vagyis egy mássalhangzónak a másikba való beleolvadása. Gyakrabban a ʔ-nál ritkán a ʔ ʔ és ʔ-nál fordul elő.

5. *Aferézis*, vagyis a mássalhangzó elvetése a szó elején. A ʔ és ʔ-nál fordul elő.

6. *Szinkopé*, vagyis a mássalhangzó elvetése a szó belsejében. Gyakran ʔ és ʔ-nél, ritkán ʔ-nál fordul elő.

7. *Apokopé*, vagyis a mássalhangzó elvetése a szó végén. A ʔ és ʔ-nál fordul elő.

8. *Felolvadás*, vagyis a mássalhangzó nyomtalan eltűnése. Csakis a ʔ és ʔ-nál fordul elő.

9. *Atmenet* egyik mássalhangzóból a másikba. Csupán ʔ és ʔ-nál fordul elő.

10. *Elvesztése* a mássalhangzós értéknek. Az ʔ és ʔ-nél fordul elő.

11. *Atmenet* mássalhangzóból magánhangzóba. Csakis a ʔ és ʔ-nál fordul elő.

152. lap. »171. Ejtegetéseknek [az ʔʔ ígéknek] fősajátossága abban rejlik, hogy a ʔ, kivéve midőn kettőzve van, szinkopáltatik. A szinkopé következménye, hogy az eredeti rövid magánhangzók összevonatnak, hogy natura hosszú magánhangzók rövid magánhangzókat elnyelnek, hogy egyes eredeti rövid magánhangzók az illető forma jellemzésére natura hosszú magánhangzóba nyúlnak. Továbbá, hogy egyes magánhangzók hosszúságának biztosítására bizonyos alkalmakkor elválasztó magánhangzók lépnek a szóba, végül hogy a hangsúly máshová kerül, mint a legtöbb egyéb ige csoportnál.

1. A szinkopéra és a velejáró magánhangzóváltozásra a következő szabályok érvényesek: A képzés az eredeti alakból történik. Ez eredeti alakokban szinkopé áll be: a) mindazon esetekben, midőn a ʔ előtt nincs magánhangzó. Ilyenkor a forma egyik rövid magánhangzója és pedig rendszeren a tőszótagé, egy törzsben (hofal) a tő elé járuló képzőé, jellemzősül natura hosszú magánhangzóba nyúlik. Pld. jaqūmī—jaqūm—jaqūmī, a vég i elhagyásával jaqūm; hūqūma—hūqūma—hūqūma, a vég «a» elvesztése után: hūqām;

b) mindazon esetekben, midőn a ʔ két rövid magánhangzó közé kerül és nincs kettőzve. Ilyenkor a két magánhangzó a 40. p.-ban ismertetett szabályok szerint natura hosszú magánhangzóba vonatik össze, és pedig ā+ā ā-ba, ā+ī ē-be, ā+ū ō-ba. Pld. qāvāma—qāāma—qāma, a vég «a» elvesztése után qām; māvīta—māīta—mēta, a vég «a» elvesztése után mēt;

c) mindazon esetekben, midőn a ʔ egy rövid és egy natura hosszú mássalhangzó közé kerül. Ilyenkor a hosszú magánhangzó elnyeli a rövidet

és így a ā+ā-ból ā lesz; ā+īből ā; ā+ū-ból ū. Pld. qāvām—qāām—qām; qāvīm—qāīm—qām; qāvūm—qāūm—qūm.

Nincs szinkopé, ha a ʔ kettőzve van. Ilyenkor azonban a ʔ csak ritkán marad meg, hanem rendszeren ʔ-ba megy át. (36. p.) Pld. qavvama—qajjama. [Ez létező alak?]

A »Több birtok suffixumokkal« cz. 227. §. (240. l.) 15 sornyi pusztá szabály után így folytatódik:

»2. szem. hímn.: āj+ʔ=ʔʔ (ejtsd: ēka). A végzet ʔ-ja a kiejtésben elveszett és csak mint mater lectionis szerepel az írásban, a végzet ā-ja a hangsúly alatt ē-be hangzott át;

2. szem. nőn.: āj+ʔ=ʔʔ. A végzet változatlanul megmaradt; a végzet és a suffixum közé segédmagánhangzó, a ʔ miatt i lépett be;

3. szem. hímn.: āj+ʔ=ʔʔ (ejtsd: āv). A suffixum ʔ-ja szinkopét szenvedett, az ʔ mássalhangzóvá vált, mint az ígéknel az i után; a végzet ʔ-ja a kiejtésben elveszett és csak mint mater lectionis szerepel, a végzet ā-ja a hangsúly alatt ā-ba nyúlt;

3. szem. nőn.: āj+ʔ=ʔʔ (ejtsd: ēhā). Keletkezése ugyanolyan, mint a 2. szem. hímnennél.

A többszámaban az āj-végzet a suffixum előtt mindenütt natura hosszú magánhangzóba, ē-be egyesült és az ered. ʔ mint mater lectionis az írásban megmaradt. 1. szem.: āj+ʔ=ʔʔ; 2. szem. hímn.: āj+ʔ=ʔʔ; 2. szem. nőn.: āj+ʔ=ʔʔ; a 3. szem. hímn.: āj+ʔ=ʔʔ;

2. szem. nőn.: āj+ʔ=ʔʔ; a 3. szem. hímn.: āj+ʔ=ʔʔ; 3. szem. nőn.: āj+ʔ=ʔʔ.

Az āj végzet és a suffixumok összekapcsolásából nyert ezen alakjait a birtokragoknak az alapformákhoz kell csatolni. A hozzácsatolás után az alapformák magánhangzóival végbemenő változások kétfélék: a súlyos suffixumoknál a változások mindig ugyanazok, amelyek a többes status constructus formáknál találhatók, a többi suffixumoknál a változások a status absolutus formáknál észlelt változásokkal azonosak.

A több birtok suffixumainak egyike-másika néha a fent közölt alakoktól elütő formában található. Így ʔʔ helyett többször ʔʔ fordul elő az eredeti végződés megtartásával, ʔʔ helyett ʔʔ, a ʔ szinkopéja nélkül és az āj-nak egyesülésével.

Ezt csak mutatónál idéztük, mert az előző 4 és a következő 1 oldal épp így néz ki. Elég, a példa fáj.

Grammatikánk a szabályok tömege, melyben a haladottak sem igazodhatnak el. Meg sem érthetik a szabályok javarészt példák nélkül, ezek pedig, t. i. a példák, mint láttuk, számos esetben egyáltalán hiányozván, a szabályok czéljüket tévesztik. Az elmélet annyira uralja a mi grammatikánkat, hogy gyakorlatokat nem is ad, sőt paradigma-gyűjteményt sem. Erre sem

studunk példát az iskolai héber nyelvtani irodalomból, de más nyelvtani irodalomból sem. Hogy grammatikánk kiegészítették-e majd paradigma-gyűjteménnyel és gyakorlatokkal, arról nem értesülünk, de minthogy szerző könyvét ezek nélkül bocsátotta a könyvpiacra, fel kell tételeznünk, hogy azon a nézetben van, hogy belőle jelen alakjában is meg lehet a héber nyelvtant tanulni. De még ha kiegészítődne is, a nyelvtan nem felel meg céljának, mert alapjában nem iskolakönyv. Nem segédeszköz a héber nyelv megtanulására, hanem mintegy öncél; grammatika nyelv nélkül.

Grammatikánk vázolt fogyatkozásai mellett apróbb kifogásokat, mint pl. 127: »pl. לִנְתָּ = לִנְתָּ,« mintha még más példa is volna, vagy 258: »בְּצִדָּה, constr. בְּצִדָּה, vagy megmaradó ה-vel בְּצִדָּה,« melynek nincs értelme, s több hasonlót mellőzhetünk. Vizsgálódásaink főbb eredményeit egybefoglalva, megállapítjuk, hogy grammatikánk sok tárgyi hibát mutat, hogy saját maga alkotta alakokkal és számos ἀπαξ εἰρημνεα-val operál, hogy példák nélkül szűkölködő absztrakt szabályokkal van megterhelve. Ezen sajátosságainál fogva nem mutatkozik alkalmas héber nyelvkönyvnek, kezdőknek pedig éppenséggel nem ajánlható.

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

KESZTENBAUM MÁRTON 1825-BEN KELTEZETT VÉGRENDELETE.

Az egy örökké való Istenek Nevében.

Az öröktől fogva való, és folyvást 's öröké tartó Természetes változásoknak fontolása közben az Embernek halandóságát is, világi tekintetből is fontolóra a jozan okossággal nagyon meg egyezőnek tartom, hogy mind tulajdon személyemnek, az utolsó lehelletek között meg nyugtatására; mind pedig fáratságos igyekezettel öszve takarított csekély szerzeményemnek is — Jövendőbe önn akaratom szerint lehető használtatása végett — jó előre a midőn még Isten kegyelméből ép Lélekkel és észszel bírok — szerzett Vagyonkaimról végső Rendelést tegyek; — Mellynek is következőségében bár szinte már Testem egésségemnek több rendbéli

változásai után érezhető gyengülése által lassanként végéhez közelgetne is — elnem mind azon által az én Jehovámnak különös kegyelmességéből¹⁾ megfontolására alkalmas lévén minek utánna leg elsőben is Lelkem az én Jehovámnak, a ki azt Testemnek elrendelgetésébéli céljai felé vezetőül rendelte kezeibe vissza ajánlanám — szerzeményeimről belé értvén a még ez után szereztetendőket előre lett meg fonttolással, és valóságos magam elhatározásával e következő végső Rendelésemet tészem úgy mint

1-ör) Mint hogy a Jozan okosság ut mutatásánál, de tulajdon tapasztalásomnál fogva is én azt igen tisztán érzem, hogy az én Jehovámmal semmi vallásbéli külső külömbözesekre nem figyelmeztetvén, épen, a menyire gyönyörködik a Keresztényekkel való Jótételben mint tulajdon Felekezetemmel tennék jót, ennél fogva, úgy akarom ezen utolsó Rendelésemet tenni, hogy Vagyonomnak egy részével mind a Tekintetes Nemes Vármegyének mellynek kebelébe, és kegyes óltalma alatt több mint 40 Esztendőktől óta van szerencsém lakni, és élni — *Háladatosságomat meg mutassam* és magamat az Emberség kötelessége gyakorlása által további kegyességére, 's emlékeztetére is érdemesebbé tessesem mind a köz Jónak elő mozdításába részt vegyek, mind pedig a gyámoltalanoknak és minden vallásbéli külömbőség nélkül segítő kezeket nyújthassak — De mivel én egyszer mind —

2-or) gondolkozásom módjának becsületes volta felől a későbbiekkel is meg győzetetve lenni óhajtanám, hogy ezt csak valamenyire is elérhessem, — Hagyományomnak mind a köz Jóra mind némelly magam részeseknek elő menetekre még a későbbi időkbe is léendő befolyását — jó előre ki eszközteni, 's ezeknek Talpkövéül szerzeményemnek gondviselőt is rendelni elkerülhetetlenül szükségesnek tartanám meg kértem e végett is minden nemű szerzeményemnek — a mellyről csak itten Rendelést tészek, Gondviselőül rendeltem Tettes Richter Ferencz Tábla Bíró Urat, mint a kinek Characteréhez nyugottan bizzakodnom elég okaim vannak — olly világos meg határozással azomba hogy ámbár én tisztelt Tábla Bíró Úrnak egyeneségében egészen meg nyugott légyek is mind azon által a Jövendőségre nézve meg kívánom,

¹⁾ A vármegye birtokában levő stórskönyvben még ezen szavak vannak e helyen: »még egészen ép és ember tehetségeihez képest minden tárgyának.«

hogy szerzeményemnek minden gondviselői annak a lehetséggel leendő oltalmazására Hittel is kötelezzék magokat, és a Jövedelem hova lette éránt a 10-k pontban meg határozott mód szerint törvényes számot adjanak — tudván továbbá azt is,

3-or) Hogy ezen foglalatosságot, 's fáradságot még a Köz. Jónak elő mozditása tekintetből nem válalja 's válalhatja ingyen senki magára, hogy ennél fogva a tisztelt Gondviselő Urnak valamint minden ő utánna következő jelesen pedig 10-k pontba körül írt mód szerint választatandó Curator vagy Gondviselő Urnak meg jutalmaztatások, és a közben jöhető törvényes költségeknek fizetések éránt is gondoskodnom kell; — e végre tehát rendelek a leg biztosabb Capitalisaimból egy Summát 32000 Pftig olly világos kifejezéssel mind azon által, hogy ebből Harmintz az az No 30000 Pft valóságos Tőke pénzé rendelvén ehez nyulni soha szabad ne légyen hanem tsak az Interesse használtasson, jelesen pedig 800 Pftot a Curator Ur a maga részére fogja szedni, ugy azomban hogy mivel ezen Munkát egynek tsak nem tellyes lehetetlen volna végezni tehát ezen Hagyományom Fiscalisának ezennel rendelt, 's eddig is dolgaim 's Pereim körül szorgalmatosan fáradozó Fiscalisomnak Nzt Reskó Mihály Urnak Esztendőnként azon fellyebb specificalt Summának Interesteséből 400 Pftok fizetessenek, a ki is egyetértőleg a Gondviselő Urral tartozik administralni ezen egész Hagyományomat, a mi pedig ezeknek fizetésekből fel maradna azt olyan törvényesen is meg álható költségekre melynek többé vissza nem térnek p. o. Diurnumokra (Magának a Curátornak és Fiscalisnak is competálván valamint Uti költség és ha Hagyományom védelmére a Vármegyén kívül lennének kénytelenek menni és mulatni) 's a többi efféle költségeket fogja fizetni, és a mi ezektől fel maradna azt az említett Tőke pénzhez fogja kaptsolni, hogy a lehetőség az is nevededjen, — a mi pedig a hátra levő 2000 Pftot illeti, ezeket a Gondviselő Ur azonnal külöm választva, az elől forduló ollyan Költségekre, a melyeknek törvény szerint még vissza kell térni p. o. Perbéli Taksák, exhibitio, Executiok, s' több a félék folyvást, és mindig kész pénzbe tartja, 's tartsák 's Számadásaik alkalmával hijjánosságokat legitimályák mert ebből vég képpen el költeni egy forint sem szabad, sőt ha valamellyik Curator generositása és lágytsága miatt az efféle költségeket vissza nem térítetné, az hijjánosságot a Magaiból tartozik vissza fizetni.

4-er) Ezeket így előre bocsajtván, a Tettes Nemes Vármegye által az Emberiség Javának elő mozditására, 's jelesen az örölteik számára most legg közelebb fel állítatni határozott Intézetnek mennél jobban lehető fel álhatása végett (ámbar előttem tudva nints be vétetik é vagy egy a zsidó Nemzetségből vagy sem) rendelek egy Tőke pénzt 20,000 Pftig olly feltétellel alatt mind azon által, hogy ezen Tőke pénzt el költeni szabad ne legyen, Sőt az Interestének is fele a Curator Ur által minden Esztendőbe a Capitalishoz kaptsoltsasson hogy így jövedőbe egy szép Summára válván a Tettes Nemes Vármegyének czéllya annál sikeresebben el éretessen a másik fele pedig fizetessen minden Esztendőbe a kívánt Czélra leendő fordítása végett a Tettes Nemes Vármegye Pénz Tárljába. —

5-ör) Hogy az Ispotályokba lévő szerencsétlen Koldusokra is valamennyire szerzeményem ki terjedjen a végett az Ujhelyi Ispotályokra rendelek jelesen pedig az Romai Catholikusok Ispotályára 100 fto az Reformátusokra 100 fto az Ó Hitűekre 100 fto az összeséggel pedig 300 fto melyeket a Gondviselő Ur által azonnal ki fizetessenek.

6-or) A Tolvajoknak és Zsiványoknak 's más forma Köz csendességet háborgató rosz Embereknek ennyire lett el szaporodásukat én egyedül a neveltetés és Tanítás módjainak hijjánosságokból vélvén származni 's hogy a közönséges Tanítás módja ezen Tettes Nemes Vármegyében már tsak egyedül a 'Sidó Nemzetségnél igen hijjános világossan látván — meg határoztam magamat hogy Nemzetemnek ezen hibáján tsak valamennyire is segíteni; — 's ez által őket az Társaság hasznosabb Tagjaivá formálni a menyire tőlem ki telhetik igyekezem össze állitok tehát e végre 100000 Pftból egy Tőke pénzt hasonló képpen olly móddal, hogy a Tőke pénzhez nyulni szabad ne legyen — hanem tsak az Interestéből fog Curator Ur az ezen Tettes Nemes Zemplény Vármegyébe helyheztetett S. A. Ujhely városában lévő 'Sidó Templom Udvarán, vagy ha ez ellen kifogás lenni találna azon esetre egy más ezen czélra szereztetendő Udvaron egy alkalmas oskolát fel állítani és azt a Curator Ur az Ujhelyi 'Sidó Rabinussal 's az általa ki rendelt két bétületes 'Sidóval értekezve ugy organizálni hogy ebben egyenesen Atyámfiainak árvaí ingyen neveltessenek 's tanitassanak, most előre ezen egész czélra több nem is határozthatván ennél hogy;

a) Az Oskolának Inspektora mindég az Ujhelyi 'Sidó Rabinus, vagy a Rabinus által ki neveztetendő, 's ezen hivatalra alkalmas 'Sido fog lenni következés képpen néki fognak az Árvák béjeltetni 's kötelesége lesz hogy a Tanulók Summát a Curator Urral határozzák meg és a Tanulókra tett költségről a Curator Urnak számadolyon mellyeket a Curator revidéálván a Magaival együtt a Tettes Nemes Vármegyének bé adja,

b) Az oskola Inspektornak a ki egyedül tsak 'Sidó lehet fizetése Esztendőnként 400 Pft lészen, köteles lesz a Gyermekeket jó rendbe tartani, őket az ő Szertartásokhoz képpst illendő Tudományokba nevelni, 's Tanítóik által neveltetni

c) A többi Tanítóknak Számát 's fizetését meg fogja határozni a fő Gondviselő Ur az oskola Inspectorával együtt, itt még tsak azt az egyet kívánván el rendelni, hogy az oskola fel vigyázónak, és Tanítóknak fizetése az oskola minden többi szükségeivel együtt az egész Jövedelem fele részét, soha is semmi esetre meg ne haladja, sőt igyekezni köteles a Gondviselő Úr, a Rabinussal vagy az oskola Inspectorával, hogy mennél több maradjon fel az Árváknak szálásaik élelmek 's Ruházatjok meg szerzésére, hogy így annál több Árvák és annál jobb móddal és annál tovább nevel-tethessenek és tanitathassanak.

d) Azon esetre pedig ha Apámfiainak annyi Árvái magokat nem jelentenék a menyinek tanítása jó gazdákodás mellet ki telhetne, szabadságában lesz a Gondviselő Urnak a Rabinussal értőleg más szegény idegen 'sidó Árva gyermekeket is tanítatni, közönségesen mindegyik tanulóra nézve, meg jegyezvén mind azon által azt, hogy ha az első két Esztendő alatt, a további tanulásra alkalmatlannak találtnak azon esetre ugyan ezen iskolai intézetem jövedelemből azon mesterségre tanitasson ki, a mellyre leg nagyobb hajlandósága van — hogy a Társaságnak leg alább így használható Tagjává válhasson — Ha végre

e) Mind ezek mellet is valami a költségből fel maradna azt a magokat tanulasokba és mesterségbe meg különböztető Árváknak jutalom gyanánt osztasson ki — továbbá

7-er) Hitem szerette arra ösztönöz, hogy annak Elöljáróit is szerzeményemből részesítessem. — Rendelek tehát e végre is 10,000 Pftból álló Capitalist az Ujhelyi, B. Kereszturi és a Zemplényi Járásokba lakó Rabinusokra, ugy mind azon által hogy a Capitalis örökösen meg maradjon, hanem annak Interesse Esztendőnként

egyenlően fel osztasson a Gondviselő Ur által a nevezett Rabinusok között.

8-or) Rendelek továbbá 100000 Pfból álló Capitalist, Istenbe boldogult Efraim Burkovits, kedves Testvérem Gyerekeinek, nem különben Joel, Aron, Gutlya, Rajszlya, és Peszlya Testvéreim successorainak (ki végén Nuta nevezett 's Lengyel országba Jasenyitza Városába lakozó Peszlya Testvérem Vejét, kire ezen Rendelésem ki nem hat) végtére több magokat jelentő és közlebről Atyámfiainak Testvéreim vagy azoknak successori által el esmért kedves Atyámfiainak valamint ezeknek successorainak (de nem értvén mind azon által azokat, a kik ne talántán már valami viseletek miatt¹⁾ Testi büntetésre vagy Tömlöztzre ítéltettek, mert ezekre az én hagyományom ki nem terjed) ugy azonba, hogy a Capitalis örökösen sérthetetlen maradjon egyedül tsak az Interesse osztasson ki, minden Esztendő végével a nevezett Atyámfiainak ezek pedig ne talántán vég képpen ki fogyván ezen egész Summa proportio szerént oszolyon széjel a 3-k, 4-k, 6-k pontokba érdeklött töke pénzekhez, világosan ki terjesztvén ezen Határozásbéli jegyzésemet azon Summára is a mi ne talántán ezen egész végső Rendelésem gondoskodásom felyől maradna és ezen potoló summákra nézve és minden tekintetbe az ottan már ki szabott rend szabás tellyesitessen valamint ellenkező esetre is

9-er) Ha a Curatornak lett Resignatio után valamely Capitalis az adós tehetetlensége miatt valami részben meg kisebitné vagy (a Curator hibája nélkül mind azon által) talán egészen el is veszne akkor ezen jövedelemre ki ható hijánosság minden pontokra nézve kivéven egyedül a Harmadik pontot proportionalis befolyással legyen,

10-er) Mint hogy azonba az edig látható 9. pontok közül rendelésem álandóságával egyik sem biztat kívánván e részbe magamat meg nyugtatni, 's a köz jóra törekedő álandó talpkövet szerezni bátorokodtam a Tettes Nemes Vármegye tapasztalt kegyességéhez, és a köz jóra törekedő igyekezetem éránt való figyelméhez annyit bizni — hogy még ezen utolsó rendelésem végre hajtásának munkába vitele ért és oltalmazásá ért egyedül a Tettes Nemes Vármegye előtt esdekelyek — esedezem is tehát alázatossan méltóztasson ezen utolsó akaratomnak forma szerént való munkába vitele jelesen szerzett vagyonjaimnak inventatioja,

¹⁾ A törzskönyvben ezen kitétel van: «szézés vétekek»

és a második pontba ki nevezett Curator Urnak Resignatoriuma mellet kezeihez való adattások, nem különben ugyanazon 2-k pontban érdekelt hitnek fel adása végett is, a Tettes Nemes Vármegye által nevezendő egy Tábla Biró Urat egy Szolga Biró Urat Esküdt Társával együtt az én költségemre kegyesen ki küldeni, be adandó Relatiokat a Tettes Nemes Vármegye Leveles társába is be vevén hozám ezen utolsó esedezésembe olly Kegyeséggel viseltetni a melly szerént Hagyományom Gondviselőjének számadásai mind esztendőben 's jelesen a Bőjtbe tarttatni szokott Törvényszékek alkalmával (Kilencz tagokból álló számvevő széket a 3-k pontba érdekelt Interestből fizetendő legg alább Dupla Diurnum mellet kegyesen ki rendelvén) revidiáltatni, a Curatornak rendelésem eránt tapasztalható hűségtelenség esetébe azont törvényesen ki halgatattván, az okozhatott Kárnak vissza térítése mellet ugyan azon Számvevőszék¹⁾ el mozditatni, 'sakár mellyokból lett változást esetébe, ezen Tettes Nemes Vármegye Tábla Biráji közül helyébe mást jó Karakterűt jó Lelkű és törvényest választani, ezek szerént a Hagyományomnak egészességét és utolsó Rendelésemmek állandóságot bölts óltalma által Kegyesen elő segíteni méltóztasson, meg határozván ennek következtében azt is, hogy a 3-k pontba általam ki nevezett Fiscalisnak, valamint a következőknek is változások esetébe helyekbe egyenesen a Tettes Nemes Vármegye nem pedig a Curator Ur választhasson Fiscalist. Mellyeknek ezen utolsó Sorokban is lett megerősítések mellet adom ezen utolsó akaratomat magában foglaló végső rendelkezésem. Költ S. A. Ujhelyben Aug. 26-ik napján 1825-k Eszt. 'Sidó irás L. S. —

Alább irtak hitelesen bizonyitjuk hogy ezen zárt Testamentum maga a Tesztáló Kesztenbaum Márton által előnbe terjesztetvén élő szóval vallotta előttünk együt jelenlevők 's e végre általa meg hivottak előtt hogy ez egyedül az ő végső rendelkezését foglalja magában. — A mint hogy azt most előttünk minden pontjaira nézve meg erősítette. Költ S. A. Ujhely Aug. 26. 825. Szirmay Szirmay Josef Tettes Nemes Zemplény Vármegye Tábla Birája s. k. (P. H.) Görgön Görgön Antal azon Tettes Nemes Vmegye Tábla Birája s. k. (P. H.) Tállyai Szirmay János azon Tettes Nemes Vármegye Tábla Birája Első Vill. Fiscalisa s. k. (P. H.) Rhédei Rhédey László azon Tettes Nemes Vármegye Hites m. Jegyzője s. k. (P. H.) Kozma Miklós azon Tettes Nemes Vmegye Tábla Birája s. k. (P. H.)

¹⁾ A törzskönyvben itt ezen szó is van: 'által.

Hogy ezen Másolás¹⁾ a tegnapi Köz gyűlésen felolvasott eredeti Testamentummal mindenben meg egyezzen, hitelesen elismerem. Ujhelyben Dbr 1-ső napján 1829-dik Esztendő. Dokus László Tettes Ns Zemplény Vármegye fő Jegyzője.

*

Kesztenbaum Mártonnak ezen akkori időben hazánkban talán páratlanul álló, okos és nemes lélekre valló végrendeletét — 1829 november 28-ikán kora reggel bekövetkezett halála után harmadnapra olvasták fel Zemplén vármegye közgyűlésén.²⁾ Az újhelyi zsidóság vezető emberei a végrendelet nagyszerűségét rögtön felismerték. Bizonyítékul szolgál erre az, hogy hiteles másolatát már másnap, december 1-én, a vármegye főjegyzője, Dokus László, megerősítette.

Mint hogy Kesztenbaum Márton életrajzát hitközségem érdeemes veterán tanítója, Knopfler Sándor, a millennium emlékére az iskolaszék megbízásából megírtott történetében a sátoraljaújhelyi izr. anyahitközség népiskolájának első lapjain közölte, elégségesnek tartom, ha e lap olvasóit ezen kitűnően szerkesztett könyvre figyelmeztetem. Ugyanott fogja találni az érdeklődő az alapítványból fentartott, illetőleg segélyezett iskola, valamint a Kesztenbaum-alapítvány kezelésének a történetét.

Itt csak annyit óhajtok megjegyezni, hogy Zemplén vármegye, illetőleg a számvivőszék lelkiismeretesen kezelte a reabizott hagyományt. Kesztenbaum 262.000 váltóforinról végrendekezett. Azonban a hagyaték összeírása alkalmával sok bevehetetlen kötvényre is akadtak, úgy hogy a biztos tőke 159,048 vft 51¹/_s krt tett ki. És bár az első gondnok, Richter Ferencz halála után jelentékeny hiány mutatkozott, a minnek csak egy részét hajthatták be a vagyonából, mindazonáltal 1879-ben a tömeg vagyona 123.457 o. é. frt 31 kr-ra rugott, a mi 308.688 vft 27 kr-nak felel meg. 1907-ben a vagyon már 347.247 K. 21 fill. volt, tehát az eredeti tőke kétszeresénél jelentékenyen több, bár mindig megtette a bizottság a végrendekező kívánságait.

¹⁾ A mely a sátoraljaújhelyi izr. anyahi köz-éj jegyzőkönyvében van meg. — A vármegye birtokában levő törzskönyvben levő másolat újabb helyesírással és jelentéktelen változásokkal van leírva. Csak a jelzett három helyen van feljegyzésre érdemes más kiétel illetőleg szövegezés.

²⁾ Lásd a törzskönyv 3-ik lapját.

Ez alkalommal még pótolni kívánom Knopfler fentemlített könyvét a következő adatokkal: Sátorlajújhelyen már 1785-ben volt zsidó elemi iskola. II. József császár rendeletére ugyanis, mint másutt hazánkban, úgy Újhelyben is kényszerítették a zsidók iskolát nyitni. Az 1786—7-iki tanévben volt az I. osztályban 16 tanuló, a II.-ban 12, a III.-ban 12. Az iskola a kassai tanulmányi kerülethez volt beosztva, a hol Kazinczy Ferencz volt a tanfelügyelő és a ki már az akkori újhelyi zsidó iskoláról megjegyzi, hogy »az előmenetel jó«. A helyi felügyelője volt Weil Sámuel »községi« rabbi.¹⁾ Tanítóját Monis Ábrahámnak¹⁾ hívták. Ez volt a nagy császár rendeletére alakult zsidó iskolák közül az egyetlen, a melyben három osztály volt, a többiek egy vagy legfeljebb két osztályúak voltak csupán. (L. IMIT. Évkönyv 1901., 201—203. l.)

Bár ezen iskolák a császár halála után majdnem mind hanyatlásnak indultak, míg lassan teljesen feloszlottak, az újhelyi zsidó iskola jó sokáig fentartotta magát. Erre lehet következtetni Zemplén vármegye levéltárának 1807-iki év 133. számú indexéből, a hol Grinfeld Marcus¹⁾ mint Normalis Scholae Judaeorum Professor van megemlítve. (L. Magy. Zsidó Szemle XXII. évf. 106. l.)²⁾

A 34-ik lapon említett Deutsch Sámuel tényleg Liptó-Szent-Miklósról jött S.-A.-Újhelybe. Ugyanis a Ben-Chananjah II. évf. 26. lapján olvashatjuk a következőket.: Nordungarische Skizzen — S. A. Újhely.... Samuel Deutsch, der 10 Jahre lang an der öffentlichen israel. Haupt- und Unterrealschule zu Liptau St. Nikolaus vortrefflich gewirkt hat, eine sehr tüchtige Lehrkraft.

S.-A.-Újhely.

DR. GOLDBERGER IZIDOR.

HÁMÁN BITÓFÁJA.

A zsidó termet közép mértékéről szóló cikkemben (M. Zs. Szemle XXV, 368—377.) dr. Krausz Sámuellel szemben azt akartam bebizonyítani, hogy a talmud korabeli zsidó test-

¹⁾ Ezen három férfiúról bővebbet mondani ma még nem tudok. De remélem, hogy e lapok hasábjain legközelebb majd jelentést fogok tehetni róluk.

²⁾ 1808-ban a 352-ik számú indexben pedig ez áll: A zsidó normalis Professort kérik az Újhelyiek, hogy ne csak maguk fizessék, amely iránt rendelés tétetik.

magassága a középén aluliak csoportjába tartozott. S mint-hogy állításom súlypontját legfőbbképen arra helyeztem, hogy a test hosszúsága a láb sarkától a koponyatetőig nem 3, hanem 4 rőföt tett ki, Hámán bitófáját is kellett bizonyításom körébe belevonnom.

Eszter második targumja szerint Hámánt és 10 fiát egyazon bitófára akasztották fel, a hol minden holttestem 3 rőfnyi helyet *על הלה אמן* foglalt el. Ez azonban az én állításomat, hogy az egész test hossza 4 rőföt tett ki, megdöntené. Ámde azt hiszem, sikerült valószínűvé tennem, hogy test alatt itt nem az egész magasságot talptól fejtetőig, hanem csak talptól vállcsucsig, szabad érteni. Erre kellett 3 rőf. A nyak és fej befogadására szolgált az az 1 rőfnyi üres hely, mely holttest és holttest között fennmaradt *רחוק מזה אמתה היה*. Minden test számára tehát nem 3, hanem 4 rőf kellett. Ugyanannyit foglalt el Hámán holtteste is. De honnan kapjuk ezt az 1 rőfnyi helyet Hámán feje számára? A számítás nagyon egyszerű:

A bitó 50 rőf hosszú volt. Ebből 3 rőf a földbe volt beásva, 3 rőfnyi hely, a föld színétől Vájzata talpáig, üres volt. Marad 44 rőf. Ebből

$$11 \text{ holttest per } 3 \text{ rőf} = 33$$

$$10 \text{ hézag} \quad > 1 > = 10$$

43.

Hol volt a 44-ik rőf? A 44. rőf volt a bitófa eleje, felső vége, a melyre Hámán feje támaszkodott. A targum ezt a rőföt nem említi, de a számítás helyessége és a logikai következetesség egyaránt szükségessé teszik, hogy ezt a ki-fejezetten, világosan meg nem említett rőföt az összegbe be-
értssük.

Dr. Krausz Sámuel az én kérdésemre: hol van a 44. rőf, másként felel. Szememre hányja, hogy szembehelyezkedtem a targum világos szövegével, a mely 44 és nem 43 rőf-ről beszél. Kioktat, hogy számításomba lényeges hiba csuszott. Mindjárt ki is javítja. Én abban tévedtem, hogy csak 10 hézagot vettem számításba, holott »minthogy Hámán és a felső fiú között is volt hézag!« 11-et kellett volna számításba vennem. Az ő számítása tehát egyszerű:

11 tetem per 3 rőf = 33

11 hézag » 1 » = 11

44.

A mi az első szemrehányást illeti, hogy ellenkezésbe keveredtem a targum világos szövegével, az ellen nem védekezem. Hiszen hogy Hámán válla fölött találtam meg azt a keresett egy rőfnyi helyet, éppen a mellett bizonyít, hogy én is 44 rőfre tettem a bitófa magasságát.

Hanem második kifogására és állítólagos hibám kiigazítására csak azt mondhatom: *כי ימים ושנים מר אמר להם שמעתי*.

Az én számításomnak Krausz szerint az a hibája, hogy csak 10 hézagot számítottam, holott 11-et kellett volna számítanom. Evvel az állítással szemben a következő kérdéseket vetem fel:

1. Ha minden holttetem számára 4 rőf hosszú terület kellett, 3 a test és 1 a nyak és fej számára, hogyan férhetett el Hámán holtteste 3 rőfnyi területen?

2. Ha a bitófán csakugyan 11 hézag volt, mint Krausz helyesbíti, kinek a feje foglalta el a 11-ik hézagot, mikor Hámánnak mindössze csak 10 fia volt?

3. Miért nem olvasta össze a targumban előforduló *היה רחוק מיה* (az utolsó 3 rőfös nem számít) hogy meglátta volna, hogy a targum csak 10 hézagról tesz említést?

4. Egyáltalán igaz-e, lehetséges-e, hogy a bitófán 11 hézag volt? A hézag úgy keletkezett, hogy fölötte is, alatta is holttest volt, a felsőnek talpa és az alsónak válla közt levő üres hely, az volt a »hézag«. Ám ha 11 holttestet hosszában helyeznek el, olyanformán, hogy mindegyik tetem és tetem között egy rőfnyi hely üres maradjon, akkor nem 11, hanem csak 10 hézag támad. Ha egy vonalat 11 darabra törünk csak 10 törést kapunk. A törések száma mindig eggyel kevesebb, mint a darabok száma. Hámán bitófáján tehát csak 10 hézag volt.

Állításomat elejétől végig fentartom. Sőt avval a hittel kecsegtetem magam, hogy dr. Krausz Sámuel is belátja, hogy nem én voltam az, a ki a targumot félreértve hibásan számított.

Pécs.

DR. PERLS ÁRMIN.

IRODALOM.

WINTER ÉS WÜNSCHE MECHILTA-FORDÍTÁSA.

Mechilth a. Ein tannaitischer Midrasch zu Exodus. Erstmalig ins Deutsche übersetzt und erläutert von Jakob Winter und Aug. Wünsche. Mit Beiträgen von Prof. Dr. Ludwig Blau. Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1909. XXIV + 380 oldal, nagy-oktáv. Ára füzve 10 M., kötve 11-20 M.

A régi midras-gyűjtemények között a »Rabbi Jismáél Mechil-tája« cím alatt ismert midras Mózes 2. könyvére talán a legrégibb azok közül, melyek ránk maradtak. Nemcsak szerkesztésre nézve az első, vagy legalább egyike az elsőeknek, hanem tartalomra nézve is. Jismáél, Akibával ellentétben, a régi exegezishez és kétségtelenül nyelviileg és formailag is a régi szöveghez ragaszkodott. Bár a konzervatív vonás mellett, amely a zsidó hagyományt általában jellemzi, az Akiba-féle új alakba öntést sem szabad túlságos radikálisnak tekinteni, de kétségtelen, hogy nemcsak a szóbeli hagyománynak a bibliai szöveghez való kapcsolásával szaporította az exegezist, hanem a régi hagyományokat is többé-kevésbé újra formulázta. A tényt konstatálhatjuk, habár a fejlesztés és változtatás méretei ez idő szerint felkutatva még nincsenek. Csupán exegetikai terminológiájára derítették eddigelé némi fényt, kivált Hoffmann »Zur Einleitung in die halachischen Midraschim« cz. kiváló iratában. Jismáél ellenben, mint már 13 exegetikai szabálya mutatja, melyek a Hillél 7 szabályaitól csak abban különböznek, hogy egy szabályt hétre fejlesztett ki, alapjában konzervatív ember volt. Ez pedig az általában konzervatív zsidó hagyományban nagy szó. Ez oknál fogva az ő iskolájából kikerült midras-mű, melyhez a Mózes 4-ik könyvére vonatkozó Szifre is tartozik, a régi zsidó hagyomány-nak leghívebb tolmácsa.

Különbséget kell tenni valamely mű irodalomtörténeti és tartalmi meghatározása között. Maimonides kódexe például irodalomtörténetileg 1180-ból való, de tartalmára nézve termé-

szetesen előbbi korokból ered. A zsidó hagyomány megítélésénél ezt a különbséget szem elől tévesztik. Hogy a legismertebb példát hozzuk fel, a misnát említjük. A kritika azt mondja, hogy a 3-ik század elejéről való, mert hisz szerkesztője, Juda patriarcha, akkor halt meg (219.) és ezenfelül a műben még néhány későbbi tekintély is említetik. Ez azonban csupán a végleges szerkesztésre nézve áll, nem pedig a misnában foglalt tételekre. A priori minden egyes tétel régibbnek tekintendő mindaddig, amíg bebizonyítva nincs, hogy először a szerkesztés idejében került szóba és határozatra. Mert a misna szerkesztője, mint már ez az általánosan koncedált czím mutatja, a misnát nem alkotta, hanem csak összeállította és így a hagyomány meglevő anyagából merítette. Különös is volna, ha feltételeznők, hogy a szombati törvények, melyekért a zsidók már Júda makkabi idejében, hiteles történeti adat szerint, életüket áldozták fel, — lemészároltatták magukat az ellenség által, de szombaton fegyverhez nem nyúltak — csupán a misna szerkesztésekor lettek volna alkotva. Téves tehát a kritika azon álláspontja, melyen leginkább keresztény theológusok állanak, hogy a misna, valamint a tannaitikus művek általában 200-ból valók és »későbbiek«. A modern kritika szemében ugyanis minden »későbbi«. Az igazság az, hogy a zsidó hagyomány zöme már jóval időszámításunk előtt létezett. Különös is volna, ha Ezra, az első írástudó, és Juda, a misna-szerkesztő, között letelt 650 esztendő üres maradna? Ezra és Jóchanan ben Zakkai között kerekén 500 esztendő fekszik. A kettő között élt írástudók nevei csupán szórványosan fordulnak elő a hagyományban. A mai kritika álláspontja szerint tehát a »törvény« a nevezett fél évezredben »nem képezetett«.

Az itt röviden érintett tények és egyéb megfontolás alapján mi azon nézetet valljuk, hogy a hagyomány *tartalmilag* időszámításunk előtti korokból való. De formailag sem lesz a változás általános és mélyreható, legkevésbé a Jismáél hagyományában. E szempontból a Mechilta elsőrendű fontossággal bír, mert ebben a legbiztosabban tanulmányozható a midras, és mondhatjuk a halákha ősi alakja. Nagyonfontosságú munkát végeztek tehát Winter és Wünsche, a zsidó és keresztény theológus, kiknek nevéhez már több jelentős közös alkotás fűződik, midőn a szóban forgó misna-gyűjteményt németre fordították és így módon a tudós világ széles köreinek hozzáférhetővé tették. A zsidó hagyomány

ismerői ugyanis, kik a XVI—XVII. században a keresztény tudósvilágban nem voltak ritkák, egyre kevesbednek, holott a zsidó hagyomány ismerete az őskereszténység és a szentírásmagyarázat története, az archeológia és a szentföld ismerete szempontjából és egyéb szempontokból nekik is nélkülözhetetlen. Az Ugolini latin fordítása pedig megbízhatatlan és különben is ritka. A néhány év előtt napvilágot látott svéd fordítás majdnem ismeretlen, különben is csupán egy része a Mechiltának, ezenfelül csak kevesek által olvasható és így tekintetbe nem jöhet.

Német fordítás eddig nem volt. A fordítók a munkát egymás között úgy osztották fel, hogy Wünsche az agádikus és Winter a halákhikus részeket ültette át. Akik a talmudot »tanulják«, a fordításról kicsinylőleg gondolkoznak. Nem is szoktak szabatosan fordítani és épp ezért fordítási hagyomány nem fejlődött ki. Ez okból a zsidó hagyományt fordítani felette nehéz, miről a legnagyobb talmudisták a legkönnyebben meggyőződhetnek. Próbálják meg. A talmudtanuláshoz előtérben a magyarázat áll; Rasi, aki nélkül egy lépést sem tesznek, magyarázó, nem fordító. Régi körökben tényleg az a nézet uralkodik, hogy a talmudot — a megszokott szóval az egész hagyományos irodalmat jelöljük — nem lehet lefordítani. Ez megfelel ama másik kijelentésnek: más könyveket »olvasnak«, a talmudot »tanulják«. Van ebben igaz mag. A talmud ugyanis írott, de nem irodalmi mű. A talmudisták otthon gondolkoztak, az iskolában vitakoztak, a diszkusszió quintesszenciáját megformulázták és beemlékelték. Egész gyűjtemények is pusztán az emlékezetben őriztettek. A talmudi tételek, diszkussziók stb. ezen eredetüknél fogva nem olvasásra, hanem szóbeli közlésre szánvák és érthető, hogy pusztán fordításuk nehezen érthető. A talmud előadása tényleg mai napig nem parafrázis, hanem kommentálás. A fordítás tehát ezen szövegeknél valóságos művészet. Magyarázó betoldások nélkül nem is sikerült és a művészet abban rejlik, hogy ily toldások, melyeket fordítóink mindig zárjelben adtak, aránylag ritkák, noha szó szerinti átültetést nyújtanak. Ahol homály maradt, a vonal alatti magyarázatok szolgálnak felvilágosítással. Ez sem volt könnyű munka, mert, mint tudva van, a Mechilta számos helye az összes kommentátorok előtt érthetetlen maradt.

A részletekre most nem teszünk észrevételeket, egyrészt azért, mert a fordítás átvizsgálása és a korrekturák olvasása

közben ezeket már megtettük és másrészt azért, mert lesz még alkalmunk a homályos helyeknek külön értekezésben való megvilágítására. Sok még itt a teendő. Ha a felhozott körülményeket tekintetbe vesszük, a Winter—Wünsche fordítását kiváló alkotásnak fogjuk tekinteni. A próba a fordítás sikerült voltára az, hogy a szöveg nélkül megérthető-e? Ez a jelen áttüztetésnél bátran állítható.

A bevezetésben a fordítók a Mechiltáról mint műről tájékoztatnak. A munka fontosságát e sorok írója különösen egy példával, az »istenfélők« és prozelitákról szóló részlet kifejtése által igyekezett megvilágítani. Helyén lesz itt még egy általános észrevételt tenni. A tannák nem ritkán a régi felfogás helyébe újat tettek, de ilyen esetben ezt megokolják és a régít megczáfolják. A formula ilyenkor az, hogy az új felfogás előadása után a régi ezzel a kitéttel: »azt hinnéd« (vagy hasonló) vezettetik be. E sajátosság által megtudhatjuk még ma is, mi volt a régi magyarázat. Így például Exodus 22, 8-ra a Mechilta megjegyzi, hogy אלהים bírót jelent. Ezután folytatja talán az Urim és Tumim? Ebből látjuk, hogy a régi felfogás a szószerinti volt. Ez áll, hogy még két példát említsünk, bizonyára a ius talionis-ról és a szigorubb szombati törvényekről. Téves tehát azon közkeletű állítás, melynek legismertebb képviselője Schürer híres történetében, hogy »az írástudók a törvény igáját« súlyosbították. Ép az ellenkező áll. Több ízben jegyeztük már meg, hogy az engesztelő nap törvényei a samaritánusoknál, kik ezen a napon a csecsemőt sem szoptatták, szigorubbak, mint a sokat káromolt »farizeusoknál«. A samaritánusok nem követték a rabbikat abban a fontos új szabályban, hogy életmentés minden törvényt eltaszít.

A bevezetés után a Mechilta-fordításban értekezésünk következik, melynek címe: »A szóbeli tan műkifejezés eredete és története és a zsidó hagyomány gyűjteményeire vonatkozó néhány észrevétel«. Ebben azt bizonyítottuk, hogy »a szóbeli tan« csupán »az írott tan« ellentétéképp használatos, de önmagában sohasem nevezik a hagyományt »írott tan« névvel. Valószínű, hogy a kitétel a pogányok megtérítése közben veretett és nem a νόμοι ἄγραφοι vagy lex non scripta utánzata. A többi észrevétel szintén a hagyományt jelölő terminusokra vonatkozik.

A mű használhatóságát emeli négy lista, melyek tartalmazzák: 1. az előforduló parabolákat; 2. az összes idézett bibliai

helyeket; 3. az előforduló tannák neveit ábéczé sorrendben; 4. a Mechilta terminológiáját szintén ábéczé sorrendben. A fordítás ezen mellékletek által azoknak is jó szolgálatot tesz, kik különben az eredetit használják. Minthogy Wünsche rabbinikus szövegek áttüztetésében felette nagy jártassággal bír, mondható, hogy ebben művészi tökélyre vitte, az új alkotás mindazoknak ajánlható, kik ugyanebben az irányban képességeiket fejleszteni és tökéletesíteni akarják. Az ár a mű terjedelmességéhez képest mérsékelt.

IRODALMI SZEMLE.

Kecskeméti Armin pályanyertes művéből »A zsidó irodalom története« a befejező második kötetet az imént adta ki az Izr. Magyar Irodalmi Társulat és mint az elsőt, tagilletményül küldte szét. A zsidó irodalom ismerete e körülmény folytán széles körökbe hat el, ami magában véve örömdetes jelenség és kiváló érdem. A Karpeles-féle »Geschichte der jüdischen Literature«, amely 23 év után ép most került másodszor kiadásra, talán tíz év alatt sem került ily nagy számban a közönség kezébe. Az új és első magyar zsidó irodalomtörténet keletkezését már elmondottuk folyóiratunkban (XXV. 297—298.), hol általában jellemeztük is. A jelen bemutatás tehát főképp a tartalom ismertetésére és néhány megjegyzésre szorítkozik. A második kötet, mint az első, három részre oszlik és kerekén 700 év irodalmát öleli fel, 1204-től napjainkig. 1. rész: »a tudományellenes visszahatás kora« 1204—1550 (5—122.), 2. rész: »ellentétes irányok forrongása« 1550—1750 (123—199.), 3. rész: »a politikai s a szellemi emancipáció kora« 1750—1900 (200—299.). Mint látjuk, a korszakok, valamint a nekik szentelt tér arányosak. Az anyag felette gazdag s Kecskeméti tömör stílusát dicséri, hogy két kis kötetbe, kerekén 42 ívre, összeszorította, anélkül, hogy előadása homályossá vált volna. Az egész irodalmat természetesen nem ölelhetette fel, ez a művelt közönségnek szánt műben nem is lett volna helyén. Nem bibliográfiát ad, hanem irodalomtörténetet. E czélnak megfelelően kritikát is gyakorol, amit csak helyeselni lehet. E pontban a mű az első kidolgozáshoz képest lényegesen enyhült, de nézetünk szerint még mindig túlszigorú. Grätz, az éles és elmés ítéletek mestere, népszerű irodalomtörténetben nem követendő minta. Igazságos

szemüvegen át szemlélve a zsidó irodalmat, bámulni kell a termékenységet. Az egész világon elszórt zsidó nép ország és állam, vagyon és nyugalom nélkül mennyiségre és minőségre oly fényes irodalmat produkált, amely a világirodalomban jelentékeny tényező. Talán nincs nép, amely e tekintetben a zsidó népet felülmúl. Semmi esetre sincs egynek sem ily hosszú kort, kerekén harmadfélévezredet felölelő irodalma. Mi a syrek, örmények, koptok s hasonló népek irodalma a zsidókéhoz képest? Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy ellenséges világ, elnyomás és üldözés közt keletkezett, akkor e szellemi gazdagság forrását, a zsidók intellegenciájára mellett is, tisztán a mérhetetlen idealizmusban és kipusztíthatatlan optimizmusban találhatjuk. Mindkettőnek pedig alapja a rendületlen istenhít. A profán zsidó irodalom szintén abból az erőből és bizalomból fakadt, melyet a vallásos jámborság a zsidó népbe beoltott. Még napjainkban is láthatjuk, hogy a régi jámborságú zsidóság köréből mennyi szellemi erő és törekvés emelkedik ki az általános kultura javára. Ez még ugyanaz az őserő, amely a régi zsidókban élt és alkotott. A népek nemeslevele az a szellemi kincs, melylyel az emberiség kulturáját gazdagították. Ha a népeket valaha e szempontból vizsgálni fogják, a lenézett zsidóság önérettel mutathat rá az ő évezredes irodalmára. A magyar zsidó irodalomtörténet jobbainkban remélhetőleg ily gondolatokat vált ki és buzdításul fog nekik szolgálni, hogy ki-ki a saját körében a régiek idealizmusával és erélyével munkálkodjék a köz és a kultura javára.

*

Székelly István a budapesti kir. magyar Tudomány-Egyetem rektori székét 1908. évi szeptember hó 15-én a következő beszéddel foglalta el: »A bibliakritika főkérdései korunkban.« (*Budapest* 1908.) Az aktuális témát három részre osztotta. Az elsőben (7—21) »Mózes könyveinek eredetéről«, a másodikban (21—36) »Babel és a bibliáról«, a harmadikban (36—51) »Az evangéliumi kérdésről« szól. Mint látjuk, az első két rész a zsidó teológiát is érdekli. Sz. a mérsékelt bibliakritika, nagyjában a konzervatívabb protestantizmus álláspontján áll. »Elismerjük, hogy a Mózes könyveinek újsága és összetétele mellett annyi tudással és elmével összehordott bizonyítékoknak igen nagy ereje van. Azok után azt védeni, hogy a Pentateuchust jelen alakjában és szószerint

Mózes írta, nem látszik lehetségesnek. A források és némely kisebb forrástörödékek megkülönböztetése is igazolt föltevésnek tekinthető.« (17.) »Ha igaz is, hogy a könyvet [a Pentateuchust] a fogság után szerkesztették és hogy forrásai a királyok korában eredtek, ebből nem következik, hogy a tartalom is új.« (19.) »Mózes könyveinek tehát úgy a történetnek, mint a törvényeknek egy része, talán egész lényege anyagára nézve ősrégi, akár Mózes-korabeli lehet; legalább is döntő érvek ezek ellen nincsenek.« (20.) Az e pár mondatban tükröződő nézet, mely velejében csupán az egész pentateuchkritika keretében volna taglalható, kritikai álláspontokra vall. Hogy egyeztethető evvel össze a következő állítás: »Krisztus és az apostolok, mikor Mózes törvényéről vagy könyvéről beszélnek, ezzel vagy csak Mózes vallását és parancsait jelölik, vagy pedig a könyvet elfogadott irodalmi néven nevezik, de nem foglalnak állást a szerzőség kérdésében.« (12.) A megfelelő jegyzet még hozzáteszi: »Ez egyszerű paedagogiai alkalmazkodás. Az irodalomtörténeti kérdés fölvetése szükségtelen volt, sőt botrányt okozott volna.« Közérthető nyelven Székely ezen nyilatkozatai azt jelentik, hogy Jézus és az apostolok tudták, hogy Mózes nem szerzője az egész tórának, de ezt opportunizmusból elhallgatták. Ez a hallgatás 1800 esztendeig hagyta meg az embereket a régi balhitben, míg a »hitetlen« protestáns teológia a »hívó« katolika teológiát felvilágosította a történelmi igazságról. Nem akarjuk ezt a kérdést behatóan tárgyalni, de azt tudjuk a vallástörténetből, hogy vallásalapító fundamentális kérdésben — szent irata ilyenek tekintendők — sohasem félt attól, hogy őszinte színvallása »botrányt okoz«. Minthogy az apostolok »homines illiterati« voltak, »az irodalomtörténeti kérdése«-re nézve csupán inspiráció folytán lehetett volna a közéletünél eltérő nézetük. Kérdés azonban, hogy mi célja van az inspirálásnak, ha az inspirál a reverált igazságot »paedagogiai alkalmazkodás«-ból híveivel közölni sem meri? Egyébiránt aki megnézi az evangélium ama verseit, melyekre szerző magatalt (János 5., 46. köv.; Máté 19., 8.; Márk 12., 26.: »nem olvastátok-e Mózes könyvében«; Luk. 24., 27.: »Es elkezdte Mózesrel és az összes Próféták és megmagyarázta nekik az összes iratokból« stb.), nem kapja azt a benyomást, hogy ezekben a Mózes szerzőségére nézve hátsó gondolat lappang. De kérdésünk szempontjából döntő a következő hely:

»Ne gondoljátok, hogy azért jöttem, hogy a Törvényt (= Mózes öt könyve) vagy a Prófétákat megszüntessem; nem megszüntetni jöttem, hanem teljesíteni jöttem. Mert bizony mondom nektek, míg a föld és ég el nem mulik, egy iota vagy egy szegecske se muljék el a Törvényből, míg minden megtörtént. A ki e törvényekből csak egyet, akár a legcsekélyebbet megszünteti és erre tanítja az embereket, a legcsekélyebbekhez fog számíttatni az Egekben» (Máté 5, 17—19).

A *Törvényben* egész részek nem Mózesről, vagyis az Istentől erednek és mégis megmarad az utolsó szegecske, míg ég és föld áll?

A »Babel-Bibel« kérdésben, melyet sz. az irodalmi apparátus bő ismeretével tárgyal, azt a divatos nézetet is felemlíti, hogy »a babyloni, miként az egyiptomi vallásban is merültek föl bizonyos monotheistikus áramlatok.« De hozzáteszi, hogy »ezek egyszerű iskolai vélemények voltak«. (35.) Kérdés, hogy voltak-e ilyen áramlatok? De még ha voltak is, a főkérdés az, hogy milyennek képzelték az »egyistenséget«? Zeus, Jupiter, Baal, Osiris, Mitra stb. akkor sem fedezi a zsidó monotheizmus fogalmát, ha híveik egyetlennek képzelték volna, mert a zsidó monotheizmus kritériuma az, hogy Isten erkölcsi törvények szerint cselekszik és ezt követeli híveitől. Felette jellemző, hogy a zsidó hagyományban az Isten neve rendszeren: »a szent«.

Beszédje utolsó részét sz. az »evangelium kritika« kérdésének szenteli és az evangélium irodalmi kritikáját »evangeliumcsonkítás«-nak nevezi. (50.) Ez a kérdés bennünket nem érdekelvén, hallgatással mellőzzük. De nem hagyhatjuk szó nélkül azt az odavetett állítást: »Különben ezt a kérdést eldöntötte maga a zsidóság, midőn Krisztust keresztre feszítette.« (42.) Az általunk aláhuzott szavak egymásnak ellenmondanak. A zsidó törvény nem is ismeri a keresztre feszítést, mint halálbüntetést. A tudós rektor a nagy rabbinikus irodalomban egyetlen egy helyet sem mutathat, hol a rabbi, a keresztre feszítést elrendelik. A keresztre feszítés római büntetés volt, melyet politikai bűnösöknél alkalmaztak. »A zsidóság keresztre feszített« tehát contradictio in adjecto. Különben is a talmud a kereszténységgel semmiféle kapcsolatban nem áll, nem zsidó források által is megerősített értesítése szerint »negyven évvel a templom elpusztulása előtt elvétetett (a zsidóktól) a főbenjáró ügyekben való ítélkezés« (j. Szanhedrin I. 1. és

VII. 2.; b. Szanh. 41a. [v. ö. Sabb. 15a.]; *Mommsen*, Römische Gesch. V. 512.; *Blau*, A bűnhalmazat stb. 7. lap), az I. század 30-ik évében a zsidók tehát már senkit sem ítéltettek halálra. De mégha igaz volna is, hogy a jeruzsálemi zsidók és nem Pilatus mondta ki és hajtotta végre az ítéletet, akkor is csak az akkori jeruzsálemi zsidók feszítették keresztre és nem a »zsidóság«, sem konkrét, sem absztrakt értelemben. Székely István urat nemcsak mint tudós, hanem mint igazságos férfit is ismerjük és tudjuk, hogy a szóban forgó mondattal, mint az összefüggés mutatja, csupán azt akarta kifejezni, hogy a palesztinai zsidóság Jézus tanait nem fogadta el. Ezt azonban az elfogulatlan történelmi kutatások után nem lehet az idézett, napjainkban félreérthető rövid formulával kifejezni. Még csak azt jegyezzük meg, hogy a 45. lapon a régi zsidóságról tett két kijelentéshez (v. ö. 48. lap 11. sor) sok ség fér.

*

Sayce A. H. a bibliakritikát az archeológia tényeivel veti össze következő művében: »The Higher Criticism and the Verdict of the Monuments«, a mely 1893 óta hét kiadást ért meg (London 1908). Sayce nem foglal el dogmatikai álláspontot, de konstátálja: »Az archeológiai ismeretek minden haladása a hagyomány mellett és a magasabb kritika szubjektív következtetése ellen van. Egyetlenegy esetben sem erősítette meg az ú. n. »kritikai« elméletet; ellenkezőleg, ahol csak archeológiai felfedezések tanuskodhattak, ott ez elméletek alaptalanoknak bizonyultak« (XIV. l.). A gazdag anyagot S. 12 fejezetre csoportosítja. Az I. fej.: Magasabb kritika és keleti archeológia és a II. fej.: A keleti irodalom régisége, mintegy általános bevezetés. Tárgyalás alá kerülnek a babyloni, kanaáni és egyiptomi elemek a Genesísbén. A legfontosabb fejezetek egyike: »Az assyr tanúság az Ótestamentum mellett« (IX.). A X. és XI. fejezet azt bizonyítja, hogy a későbbi bibliai könyvek (Dániel, Ezra, Krónika) mennyi hitelt érdemelnek. A krónikáiró irányzatos, a számokat túlozza, de nem koholják az elbeszéléseket. A kritikusok oly mértéket alkalmaznak könyvére, mint egy modern történeti munkára, tekinteten kívül hagyva a Kelet irodalmi szokását és ízlését. Sayce a XII. fejezetet, melynek címe »Következtetések«, ezekkel a sorokkal vezeti be: »Az Ó. T. elbeszéléseit szembesítettük, ahol csak

lehetséges volt, az ó-keleti világ emlékeivel és történelmi pontosságuk és hitelük be lett bizonyítva az archeológiai kutatások utolsó kutatásai által» (554.) Megelégedéssel olvassuk egy hivatott kutatónál, amit több ízben kimondtunk, hogy az európai tudós saját gondolkozása szerint ítéli meg a bibliai írókat: »Apologéták és magasabb kritikusok úgy tárgyalták az Ó. T. könyveit és tartalmukat, mintha ezek a könyvek Angliában, Francia- vagy Németországban irattak volna... Átalakítjuk a régi Izráel embereit az európai középkor embereivé, sőt némelykor a modern Európa embereivé és úgy kritizáljuk a bibliai írókat, mintha újságok és revuek korában éltek volna» (558). Végül S. Hammurabi kódexét tárgyalva, helyesen mutat rá arra, hogy a Pentateuchus kritikája abból a két feltevésből indult ki, hogy Mózes korában nem tudtak írni és hogy »hihetetlen« (Wellhausen szava), hogy ily régi korban törvénykönyvet szerkesztettek volna. Mindkét feltevést megcáfolja Hammurabi törvénykönyve (562).

*

A »Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft (Sitz: Frankfurt a. M.)« V. kötete (Frankfurt a. M. 1907) 14 német és 3 héber közleményt tartalmaz (384+64 lap). Ezek között teljesen értéktelenek a *Bondi*, *Kottek* és *Hausdorff* cikkei: Jámor Simon, Az újjhold-ünnepről, Hillél 7 szabályáról (245—277, 371—381, 382—4). Ezek *Halevy* Izsák, a német orthodoxia új orákuluma által szerzett mű egyes pontjainak »ausredolásai.« Nem csoda, hogy ily értekezés hatása alatt a szóban forgó egyület: »Verein zur Abwehr der Wissenschaft«-nak nevezték. Halevy egy ötletét, hogy t. i. a szanhedrint már Gabinius szüntette meg 55 ante, czáfolja *Hoffmann*: »Bemerkungen zur Geschichte des Synedrion« (225—244). Igen becses *Marx* A. dolgozata: Untersuchungen zum Siddur des Gaon R. Amram (341—366 német, 1—38 héber rész). Kéziratokból összeállítja a variánsokat (héber rész) és a sziddur kérdéséhez irodalomtörténeti bevezetést ad. A kötet majdnem kizárólag a zsidó nép és irodalma történetébe tartozó dolgozatokból áll: I. *Ullmann* S., Geschichte der spanisch-portugiesischen Juden in Amsterdam im XVII. Jahrhundert (1—74). II. *Lewin* L., Deutsche Einwanderungen in polnische Ghetti II. (75—154). III. *Auerbach* M., Zur pol. Gesch. d. Juden Palästinas im III. u. IV. nachchristlichen [!] Jahrh. (155—182).

IV. *Landsberger* J., Zur Biogr. d. Baruch Wesel ersten schles. Landrabbiners ca. 1699—1754 (182—205). V. *Stein* S., D. Behandlung d. Notlüge im Talmud (206—224). VI. (*Hoffmann*). VII. (*Bondi*). VIII. *Goldhor* J., D. Grenzen d. Ostjordanlandes bei der Besetzung durch die aus Babel heimkehrenden Exulanten (278—296). IX. *Dukesz* E., Z. Biogr. d. Chacham Isaak Bernays (297—320). X. *Barth* J., Zu den neuen Papyrusfunden in Elephantine (321—334). XI. *Eppenstein* S., Joseph Karas Comm. z. Buche Josua (335—40 német, 39—60 héber). XII. (*Marx*). XIII. *Sulzbach* A., Das ספר בשר על נבי נחליים (367—70). XIV. *Miszellen* (*Kottek* és *Hausdorff*), melyek elmaradhattak volna. *Sulzbach* a »nagy Mordechai« kéziratból közli a nevezett könyvből vett idézeteket. Rab Bibi gáon műve. S. ebben kételkedik, de a döntvények rövidsége, stílje, a végeken levő: »így van a halálkha«, mind gáoni eredetre vall. Ha tehát a Maharilben nincs a név után a gáon cím, az kieshetett a kéziratból, a nyomtatványból stb., sehogy sem oly döntő, mint S. magára nézve vallja. Az. I. cikk szerzője, azt hiszem, magyar eredetű rabbi. *Eppenstein* a régi bibliakommentárok már bevált kiadója. A II. cikk nagy szorgalomra vall. Számos név fordul elő benne, index még sincs.

*

Dr. Guttmann Mihály Maftéach Hatalmud cz. héber nyelvű művéből, melynek eddigi füzetait már ismertettük, az imént került ki sajtó alól az ötödik füzet. Az egész az »Ábrahám«-cikknél van szentelve (320—400), melynek eleje már a negyedik füzetben közöltetett, a vége pedig a hatodikban fog jönni. A műről általában már elmondottuk nézetünket, a jelen alkalommal csupán azt konstatáljuk, hogy tökéletesbedik. Jelesen gazdagodik az irodalmi apparátus, mely szerzőnek jelenleg teljesebben áll rendelkezésére, mint azelőtt. A »Maftéach« két jelessége az anyag teljessége és áttekinthető rendezése, melyek encyclopedikus műnél első helyen állanak. Reméljük, hogy szerző már az »Ábrahám«-cikkségén e cikkség tárgymutatóját fogja adni, szintűgy a többi terjedelmesebb cikknél. Ez az újítás a mű kezelhetőségét jelentékenyen meg fogja könnyíteni. Az »Ábrahám«-ról szóló rész egész kis könyv, teljesebb, mint a Guttmann által is idézett »Leben Abrahams nach der Sage« Beertől, még be sincs fejezve és máris 377 pontból áll. A nyomás korrekt, csupán itt-ott pattant.

le vagy cseréltetett fel egy-egy betű, melyek azonban az olvasót nem zavarják. Technikai okokból ezeket az elkerülhetetlen sajtóhibákat nem részletezhetjük. A cenzura ענין szavát azonban nem szabad használni.

Néhány részlet. A Beresith rabba 38., 6. Gen. 11., 1. e két szavát: שִׁמְרוּ דְּבָרִים חַדִּים így magyarázza: ה' אֱלֹהֵינוּ ה' אֱלֹהֵינוּ (חֻקָּא לִין כִּיד).

A דְּבָרִים szó a kommentátorok szerint azt jelenti, hogy éles, vagyis káromló szavakat mondtak Isten és Ábrahám ellen. De ezen felfogás szerint a bibliai szövegben nem maradna szó az »egyetlenek«-re, hisz אֱלֹהִים = הֵיחָד; továbbá »szavakat mondani« pregnáns kitétel, amely már magában is a »rossz« szavakat jelenti, nincs tehát szükség az »éles« jelzőre. Azt hiszem tehát, hogy az agadista a notarikon módszer szerint két szóra bontotta a kérdéses szót és a szöveget következőképp olvasta: דְּבָרִים + אֱלֹהִים = »szavak (azaz. becsmélő szavak) az egyekre«, t. i. Istenre és Ábrahámra, kik »egy«-nek neveztetnek. Az alef, mint a misna nyelvében (pl. אֶחָד), értelemben vétetik, a alef pedig az aram אֶחָד alapján az »egyek« értelmében. A szöveg eredetileg így hangzott: דְּבָרִים אֱלֹהִים שִׁמְרוּ דְּבָרִים חַדִּים »szavak egyek (azt jelenti) szavak (becsmélők) az egyekre.« Ezt a szöveget nem értvén, kihagyták az ötödik szó elejéről az alef. Így állt elő a jelen szöveg, melyet Guttman 329., 45. idéz. De hogy az általunk rekonstruált szöveg a helyes, mutatja még a Jalkut olvasata: דְּבָרִים שִׁמְרוּ דְּבָרִים חַדִּים, amely úgy értelmezi a bibliai szöveget, mint mi feltettük, csak hogy világosan kiírja.

Az egyiptomiaiaknál a circumciziót csak a papokon hajtották végre. Római időben külön kellett kérni. Nem érdektelen, hogy ennek a szokásnak visszhangját halljuk egy anonym midrasban, mely szerint Maleachi 2., 8. »megrontottátok a Lévi szövetségét« a circumcizióra vonatkozik, mert a leviták voltak az egyedüliek, kik a pusztaiban is körülmetélték magukat (Jalk. Siméoni II., 589; Guttman 364., 169.). Az öszvér meddősége sokat foglalkoztatta a régieket, előfordul egy görög-zsidó szerelmi varázsförműben is (l. O-zsidó bűvészet 97). Ebbe a körbe tartozik az is, hogy a népek Ábrahámot »meddő öszvér«-nek nevezték (Guttman 360., 193. és már előbb is).

*

Ratner B. magántudós megfeszített szorgalommal dolgozik a pal. talmud variánsgyűjteményén, melynek címe: »Ahabath Cijon vi-Jerusalajim«. A legújabb kötet a Peszáchim-traktátusra vonatkozik (Petrikof 1908 = 5669). Nagy apparátussal dolgozik, amely túlhíomólag a nyomtatott rabbinikus irodalomból áll és a variánsok száma légió. A szóban forgó traktátusra magára 142 lapot tölt meg. Kérdés, hogy mily értékűek a kommentárokban és egyéb művekben található olvasatok? Nézetünk szerint előzőleg az egyes auktorok által nyújtott olvasatokat kritikái vizsgálat alá kellene venni, még pedig két szempontból. Először meg kell állapítani, vajjon pontos-e az illető mű nyomása? Másodszor, mennyi hitelt érdemelnek a szabotosság szempontjából a szerző idézetei? Sokan vannak, kik nem magából a Jerusalmiból idéznek, hanem másodkézből. Némelyik túlságos bizalommal viseltetik emlékezeté iránt. Ezeket a kérdéseket kell előbb megoldani, ha a tanúságokat mérlegelni akarjuk és nem számlálni. Jelen alakjában Ratner műve anyaga nem kritikái olvasatok gyűjteménye. Azonban így is rendkívül becses és nélkülözhetetlen segédeszköz mindazok számára, kiknél a szöveg jelent valamit, ami, sajnos, nem állítható minden talmudistáról.

*

Hillel Lichtenstein (LS), kit »Reb Hillel« név alatt egy emberöltő előtt az egész országban ismertek, nem annyira mint kolozsvári, szikszói és végül kolomeai rabbít, hanem inkább mint városi prédikátort, ki négyórás beszédekben szokta »a nemzedék bűneit« felsorolni, több moralizáló könyvet nyomtatott ki életében. Egyik unokája az imént »Tesubóth Béth Hillel« cím alatt több levelét és feleletét bocsátotta közre (Szalmár, 1908), melyek kortörténeti szempontból felette érdekesek. Mindjárt az első levél szelíd meglecikéztetése Lów Jeremiás neves sátoralajuhelyi rabbinak. A másik hasonló és szintén egy »gáon«-hoz van intézve, kinek nevét a kiadó elhagyta. Ugyanezt cselekedte a 39. számmál, amely a címzés »az egész diaszpora tanítója« és a tartalom szerint kétségtelenül Schreiber Ábrahám Sámuel Benjamin pozsonyi rabbihoz van intézve. Reb Hillel kifogásolja, hogy a címzett »Prediger«-t alkalmaztat, mit atyja sohasem tűrt volna meg. Ez a »Prediger« nem más, mint a »Reb Feisch« név alatt ismert Fischmann pozsonyi »maggid«, ki előbb Kolozsvárt, Lichtenstein

községében volt rabbi. »Szégyen, gyalázat« a legenyhébb szó, a mit L. alkalmaz. A »Fortschrittspartei«-nak kitépi utolsó hajaszálát (pl. 8. szám, 76). Hasonló módon beavatkozik a szent férfiú egyéb ügyekbe, magánviszonyokba is, miben csak következetes volt, mert nyilvános- és magánügy között az ő felfogása szerint nincs különbség. Legfényesebb akciója mégis a Hildesheimer Izrael dr. ellen indított volt (13—14. szám). Hildesheimer már ekkor nem élt ugyan Magyarországon, hanem Berlinben, iskolát még ott sem akart felállítani, hanem Jeruzsálemben. De L. nem ismert országhatárokat, az ő birodalma nemcsak az osztrák-magyar monarchián, hanem Európán is túlterjedt. Már a »Chabaczeleth« jeruzsálemi újság ellen is kibocsátott egy »Szózat«-ot (11. sz.), de a Hildesheimer-féle vállalkozást egyáltalában nem tűrhette. Amit erről a jelen hazai orthodoxia által imádott rabbiról mond, azt a toll iszonyodik leírni. Az enyhébb nyilatkozatokból mutatól: »egész törekvése, hogy a tórát és istenfélelmet gyökerestül-magvastul kitépje és hogy szaporítsa az istentagadást és az »apikorszesz«-t Izráelben« (10b). Ebben az ügyben Szófer Chajim, akkor (1873) munkácsi, később pesti rabbi buzdította az akció vezérét. Leveléből közöl egy részletet, melyben egyebek közt ez található: »Ha az Örökkévaló nem hagyott volna nekünk maradékot, Hildesheimer és gonosz apostola által egész Magyarország kitért volna.« De, mint említettük, ezek a nyilatkozatok még az enyhébbek közül valók. L. a hazai orthodox irodának egyik főtámasza volt akkor is, midőn már Kolomeába tette át székhelyét. Gyűjteményünkben is többször van szó a két »Kanzlei«-ről (46. szám), a a status quo-nak se híre, se hamva ne legyen (31c). Német zsargonban is vannak responzumok. Amulett is előfordul (15a). A kiadó még halákhikus responzumokat ígér.

*

Dr. Harkavy Ábrahám nagy hírű orosz zsidó tudós tiszteletére 70-ik születésnapja alkalmából (1905. nov. 20) ünnepi iratot adtak ki barátai és tisztelői, melyet báró Günzburg Dávid és Markon J. szerkesztettek és dr. Posnański Sámuel kitűnő munkatársunk korrigált. Német címe rövidítve: »Festschrift zu Ehren d. Dr. A. Harkavy« (Pétervár, 1908). Összesen 38 dolgozatot tartalmaz, melyek közül 26 héber, 12 német, francia, angol

és görög nyelven van írva. Ily terjedelmes ünnepi irat (737 oldal, 507 héber, 178 más nyelven, és 52 bibliográfiai összeállítás) zsidó tudós tiszteletére még nem látott napvilágot és általában talán csupán a Nöldeke-Festschrift terjedelmesebb. Ugyanezen okból a rendelkezésünkre álló tér keretében nem sorolhatjuk fel az összes dolgozatok címzeit és többnél csupán a szerzők neveit említjük fel. Kezdjük a héber résszel. *Maggid* (Posnański javításai és pótlásai) Harkavy irodalmi tevékenységének bibliográfiáját adja. Nem kevesebb, mint 392 szám, héber, orosz, német, francia és angol nyelven (IX—LII). *Halévy J.* (Páris) a bibliában előforduló drámai elbeszélésekről értekezik. *Friedmann M.* (Wien) Hózséa könyvét kommentálja. *Sarsowsky A.* összehasonlítja a kánaáni és a bab. hónap neveket. *Bornstein H. J.* (Varsó) az assuani papyrusok keletei alapján kronológiáról értekezik. Némely pontban egyezik azzal, mit az említett papyrusok tárgyalása közben folyóiratunkban kifejtettünk. *Chajes H.* (Firenze) Judith könyvének szerzőségét a makabeusok korába helyezi és az e feltevés mellett szóló okokat csoportosítja. *Ratner B.* (Wilna) megállapítja, hogy Lévi ben Sziszi halákhagyűjteményét a b. talmud számos ízben idézi, de a j. talmud nem ismeri. *Margulies S. H.* (Firenze) néhány észrevételt tesz a Jer. Sabb. traktátusának elejére. *Eppenstein S.* (Briesen) kiadja Szaadja gáon két előszavát Zsoltárkommentárjához és az első négy zsoltárhoz. *Epstein A.* (Wien) kimutatja, hogy a gáonok történetéhez kétféle (szurai és pumpeditai) forrásaik vannak. Kiváló dolgozat »A kairuvaniak« *Posnański S.* tollából (Varsó). *Bacher V.* Kiadja Mózes ibn Chiquitilla arab fordítását és kommentárját Jóbbhoz. *Brody H.* (Prága) Juda Alharizi »Széfer ha-Anak«-ját. *Blau L.* egy könyv bekötőtábláján talált néhány lapról bizonyítja, hogy az eredeti tőszafóth, a *הוקן* gyűjteményének maradványai, ennek kapcsán jellemzi az eredeti tőszafóth-gyűjteményt és egyszersmind kimutatja, hogy a vilnai talmudkiadásban kinyomott és »az öreg Izsáknak tulajdonított« tőszafóth nem tőle való. *Buber S.* (Lemberg) mutatványokat ad Sámuel ben Niszim Masznut midras-művéből Mózes I. könyvéhez. *Grünhut L.* (Jeruzsálem) a kéziratos »Maróth Elohim« cz. művet ismerteti. Adalékokat szolgáltatott még ebbe a részbe: *Margolis M. L.* (másolóhibák a LXX-ban), báró Günzburg D. (Pétervár), *Cowley A. E.* (London, 1. arab geniza-lap Sámuel ben Chofni talmudbevezetéséből), *Israelsohn J.*

(Kiev, Jehuda ibn Bal'am arab kommentárja Jeremiášhoz), *Lambert M.* (Páris), *Freimann A.* (Frankfurt a. M., Hizkia Juda Feiwei Teósim »Teka Sófar« új kiadása), *Kahana A.* (Chasidizmus a XVIII. sz. közepén), *Markon J.* (Pétervár, Machzor a kaffai rítus szerint), *Jaré Giuseppe* (Ferrara), *Berliner A.* (Berlin). A nem-heber részben *Lévi J.* (Páris) Ben-Szira III. fejezetét magyarázza, *Köhler K.* (Cincinnati) »megmenti« a zelotákat (kannáim), *Landauer S.* (Strassburg) kiad egy geniza-töredéket Pseudo-Jonathánból, *Lów J.* (Szeged) összeállítja az aram kigyóneveket, *Krauss S.* (Wien) újra megbeszéli a dél-orosz feliratokból a rabszolgafelszabadításokra vonatkozókat, *Papadupulos Keramis* (Pétervár) a misnára vonatkozó héber-görög glosszáriumból részleteket mutat be és beszél meg görög nyelven, *Fraenkel S.* (Breslau) arab geniza-töredéket, *Goldziher J.* az attributomokról szóló névtelen arab traktátust (Kaufmann-kézirat) és *Gottheil R.* (New-York) a kairói karaiták érdekében kibocsátott, 1024-ből kelt rendeletet ad ki. *Steinschneider M.* Mózes ibn Ezra és Jehuda Halevi kortársairól szól. Ez pontosabban egy névlajstrom (104 szám) azon személyekről, kikkel a két költő érintkezésben állott. *Schwab M.* (Páris, ismeretlen párisi sírfelirat), *Lewin L.* (Kempen, a kalischi zsidók történetéhez).

*

»Theologische Studien. Theodor Zahn zum 10. Oktober 1908« cz. ünnepi irat (*Leipzig*, 1908) 16 értekezése közül zsidó érdekűek a következők: *Caspari*, Die Bundeslade unter David (23—46), *Klostermann*, Das Schulwesen im alten Israel (193—232), *Nestle*, Die zwei Namen Kapernaum und Kaiphaz (251—270), *Sellin*, Die Schiloh-Weissagung (369—390). Közvetve zsidó szempontból is jelentősek: *Bonwetsch*, Der Schriftbeweis für die Kirche von den Heiden als das wahre Israel bis auf Hippolyt (1—22). *Grützmacher*, Die Haltbarkeit des Kanonbegriffes (23—46). Ez utóbbiból látjuk, hogy a kánon forgalma a reform óta mily nehezen állapodik meg, miből látható, hogy az ó-korban a zsidó kánon elvetése folytán mily zavarok támadhattak az egyházban. A talmud nyelvhasználatát érinti *Riggenbach* értekezése: »Der Begriff der διαθήκη im Hebräerbrief« (289—316). R. csupán csak érinti ugyan ezt a nyelvhasználatot (300. l. jegyzet), de részletezhette volna, ha az idevágó irodalomban jártas lenne. *Sanday*,

»The Apostolic Decree (Acts XV. 20—29)« sokat tárgyalt kérdésről szól. Az apostolok megtiltják »a bálványt, a fajtalanságot, a megfojtottat és a vért.« S. 320—21 keleti és nyugati recenziót állít egymásmellé. Benyomásunk szerint az Apostolok Cselekedete írója előtt a talmudban elég sűrűn említett három főbűn lebegett, melyek miatt az ember életét köteles feláldozni (»ölesse meg magát, de ne hágya át«). Az első kettő az apostolok határozatában még felismerhető, a harmadikból: שפיכות דמים (= vérontás, emberölés) származik αἷματος καὶ πικρῶν (Acta XV. 29. és 20. XXI. 25 (keleti szöveg). A nyugati szövegben XXI. 25: ἐδωλόθησαν καὶ αἷμα καὶ πορνεῖαν (πικρὸς nélkül) teljesen egyezik a talmudi tétellel. Eredetileg talán nem az állatvér élvezetéről volt szó, hanem vérontásról (az emberölésről). *Hauck A.*, »Die angeblichen Mainzer Statuten von 1261 und die Mainzer Synoden des 12. und 13. Jahrhunderts« (71—89) zsidó szempontból azért nem érdektelen, mert u. o. a zsidók is tartottak ebben a korban ily synodusokat, melyeknek határozatai mai napig ismeretesek, részben érvényesek. A bevezetőleg említett cikkek, mint már czímeik mutatják, a bibliára vonatkoznak.

*

A husiatyni »Dobhebbe Sifthe Jeschenim« cz. egyesület, amely tulajdonképen nem más, mint *Schwager* és *Fränkel* könyvkereskedők, már több érdekes héber könyvet nyomtatott ki, melyeket annak idején ismertettünk. Legújabb kiadása: »Tóráth Kóhanim im Pérus Derekh Hakkódes« (*Husiatyn*, 1908). A kommentár szerzője *Don Vidal Carfathi*, ki a XVI. század közepén élt Fezben és a hasonló nevű rabbinak az ivadéka (Michael, Or Hachajjim, s. v.). Jelen műve most először lett kiadva *Margulies* Náchum észrevételeivel. A Szifra szövegével együtt lett kinyomatva, de az előbbiről a kiadók nem nyilatkoznak. Úgy látszik, hogy nem a Weiss szövege. Pl. 8. fent többször מִיָּמֵי áll (feltűnő, hogy 99 megint מִשְׁמֹרֶה Weiss szövegének (4c) helyett. Természetesen »mesumad« a helyes és a Sulchan-Arukh tárgyalói a cenzura nyelvén beszélnek, midőn a »mumer« fajtáit oly sűrűn emlegetik. Felületes megtekintéssel apróbb eltéréseket konstatálunk és itt-ott az editio princeps-re való utalást látunk. Vajjon a kommentátor ismerte-e a Weiss által kiadott RabD kommentárt, nem tudjuk. Találunk ugyan megjegyzést: »a RabD magya-

rázsa» (pl. 66., 429., 441. oldal), de kérdés, hogy nem vette-e a szerző a RAbD más műveiből? Csak felvetjük a kérdéseket, melyekre a kiadóknak felelni kellett volna, anélkül hogy határozott véleményt kockáztathatnánk. Vidal Czarfathi a rabbinikus irodalom segítségével készítette kommentárját, de azért mégis rövid. Ez mindenesetre előny. Lapozgatásból azt látjuk, hogy Vidal a rendes rabbinikus művek körén kívül eső könyveket nem idéz és e körön belül is csupán az ismerteket, legfőbbször a toszafistákat. Némelykor a talmud szerint magyaráz, anélkül hogy ezt külön kiemelné (67. lap, 1. jegyzet).

*

Posnański S., varsói rabbi, kiváló buzgalommal dolgozik és legtermékenyebb tudósaink közé tartozik. Munkaköre főképp a gáoni korszak, melynek körébe tartozik legújabb irata is: *The Karaite Literary Opponents of Saadia Gaon* (London, 1908. Különlenyomat a Jew. Quart. Review XVIII—XX. kötetéből). Szaadja polémiái a karaiták ellen annyira az elevenre találtak, hogy a karaiták kerek ezer év óta, a X. századtól napjainkig ezáfolgatják, az első Ben Zuta, az utolsó az ismert Flirkovits Ábrahám. Nem kevesebb mint 49 karaita tudós szállt síkra a veszedelmes gáon ellen, a legtöbb a X. és XI. században (14—14), a legkevesebb a XV. és XVIII. században (1—1). A XVI. században a karaiták és rabbaniták között nagy irenikus mozgalom volt és valószínű, hogy a polémia szünetelése ezzel a hangulattal függ össze. Bár P. az arab-zsidó és a karaita irodalom első ismerői közt foglal helyet és nagy alapossággal kutatott és dolgozott, mégis feltehető, hogy gyűjteménye nem teljes, már azért is, mert nem minden karaita polémiája került az utókorra. Hisz a karaita irodalmat rabbanitáknak kellett felfedezni a zsidó tudomány újjászületése idején, a mult század második felének elején. Elöl jártak az oroszok: Pinsker és Harkavy, kiknek méltó követője Posnański.

*

Horovitz S. a boroszlói szeminárium idei Értesítőjében tanulságos iratot bocsátott közre e címmel: »Ueber den Einfluss der griechischen Philosophie auf die Entwicklung des Kalam« (Breslau, 1909). Renan azt állította, hogy az arabok bölcseletében csupán

a Kalam volt eredeti. Ezen általánosan elfogadott nézettel szemben H. bizonyítani igyekszik, hogy a Kalamra befolyással voltak a stoikusok (6—44.), a platonikusok (44—69.) és a sophisták (70—78). Az utat, melyen a stoa filozófiája az arabokhoz eljutott, H., mint kiemeli, nem ismeri, de a tényre nézve, nézete szerint, kétség nem foroghat fenn. A 4. fejezet (78—91) a tavallud komplikált fogalmáról szól. H. kéziratokat is használt és világosan ír, úgy hogy ez idegen észjárást érthetővé teszi. A részletekre nézve az ítéletet a speciálístákra kell bízunk. Minthogy a Kalam a zsidó vallásbölcseletben jelentős szerepet játszik (Maimóni ismerteti és czáfolja tanaikat), H. értekezése a zsidó irodalom szempontjából is jelentőséggel bír.

*

Rosanes Salamon A. szép művet bocsátott közre a török zsidók történetéről héber nyelven a következő címmel: רבני ימי ישראל בתוריה על פי מקורם ישרים (Husiatyn, 1907.). Az előttiünk fekvő első rész 1300—1520. terjedő időszakot öleli fel. A török birodalom görög tartományaiiban azelőtt is laktak zsidók, de a byzanci zsidók történetével Rosanes nem foglalkozik. Csupán a török fenhatóság alatti sorsukat beszéli el. R. tudományos módszerrel dolgozik és szépen ír. Alig van zsidóság, amely érdekességre a szóban forgóval vetekedhetnék. Az egész zsidóság van itt együtt kicsiben, mert az egész világból verődött össze. A keresztény országok türelmetlensége az iszlám birodalmába szorította a magyar, olasz, német, francia, spanyol és más zsidókat. Ezek majdnem kivétel nélkül önálló községeket alkottak, melyeket évszázadokon át, részben mai napig, tartottak fenn. Győztes a műveltségénél és számarányánál fogva hatalmasabb spanyol zsidóság lett, melynek nyelvét és szokásait a többi néptörzsek is felvették. Feladták a görög, bolgár, olasz, német stb. nyelveket, de a nevekben és egyes szavakban még tovább élnek. A magyar zsidók emlékét a Madsar családnév és a Budun községnév őrzik még. Érdekes, hogy az osztrák fővárost sok zsidó Bécsnek nevezi, melyet a magyaroktól vettek át. Görögül (a családban) csupán néhány városban beszélnek még zsidók, németül csak az újabb bevándorlók. R. könyve mutatja, hogy a zsidók közt gazdag szellemi élet volt. Irodalmi termékeik a kor

általános (keresztény és mohamedán) szellemének megfelelően vallásos tartalmúak, de világi könyvek sem hiányoznak. Kár, hogy a spanyol prepotencia az apró nemzeti zsidó gyűlekezeteket elnyomta és felszívta.

*

A »Die Kultur der Gegenwart« eddig napvilágot látott és általunk ismertetett kötetei közt egy sincs és nem is lesz egy sem, amely zsidó szempontból nagyobb érdeklődésre tarthatna számot, mint a »Systematische Philosophie«, amely az imént jelent meg (Berlin-Leipzig, 1907). Tíz vázlat van benne a jelenkori német bölcsezet egy-egy elsőrendű képviselőjétől és — a németek lévén a mi kultúrkörünkben a bölcsezet vezető művelői — bátran mondhatjuk, hogy ez a vázlatgyűjtemény a jelenkori bölcsezetet dióhéjban. Ime a vázlatok címei: 1. A bölcsezet lényege 1—72 (Dilthey W.). 2. Logika és ismerettan 73—102 (Richl Alois). 3. Metafizika 103—137 (Wundt W.). 4. Természettudomány 138—172 (Ostwald W.). 5. Lélektan 173—246 (Ebbinghaus Herm.). 6. A történet bölcsezete 247—281 (Eucken R.). 7. Erkölcstan 282—312 (Paulsen F.). 8. Neveléstan 313—348 (Münch W.). 9. Ästhetika 349—388 (Lipps Th.). 10. A bölcsezet jövőendő feladatai 389—422 (Paulsen F.). Ebben a tíz dolgozatban minden kérdésre feleletet kapunk, persze a bölcsestestek egyéni véleménye szerint sok pontban váltakozót. De a világi bölcsestest felel, épúgy mint a keresztény teológus, csupán mi üzzük a struczbölcsestestet. Gabirol, Maimuni stb. az általános bölcsestest vezérlo alakjainak utódai ez idő szerint a vallásbölcsestesttörténet filológiáján felül ritkán emelkednek. A zsidó bölcsestest története sincs még megírva, a jelenkori bölcsestesti irányokhoz való rendszeres állásfoglalásról pedig szó sincs. Hogy ez sem a zsidó vallás, sem a zsidó bölcsestest eszmekincsében nem gyökerezik, mutatja pl. Cohen Hermann, marburgi egyetemi tanár, erkölcstani rendszere, amely általános jellege mellett is zsidó eszméket fruktifikált és mutatta a közelmúltban Steinthal. De bármikép álljon a dolog, az első kötelesség a problémákkal való foglalkozás. A természettudomány nem áll közelebb a bölcsestesthez, mint a teológia, a bölcsestest szülőanyja, és mégis nemcsak állást foglalt vele

szemben, hanem maga is produkált metafizikát. Példa rá nem Ostwald, a nagyhirű természettudós, mert az ő »Naturphilosophie«-ja a »bölcsestest« nevet új értelemben veszi, hanem Wundt, ki szintén természetbúvár és mégis metafizikát alkot. A szaktudósok — az előttünk fekvő kötetben Dilthey és Paulsen s mások — a vallás problémáját tárgyalják; a zsidó vallásbölcsestest pedig — az irodalomból ítélve — annyi dicső előd után hallgat.

De nem akarjuk ezt a fájó kérdést tovább firtatni és áttérünk néhány részletre, melyek nem ugyan a mű, de a mi szempontunkból nagy jelentőségűek. A közszellemre talán mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a »természettudomány« (138—172 Ostwald) a közhelyek benyomását teszi. Ez a tény azt bizonyítja, hogy a természettudománynak felvirágzása idején annyi fanatikus propagátora támadt, hogy bölcselete a legselesebb körökbe jutott el. A kutatások eredménye a következő szavakba foglaltatik össze: »dass Naturphilosophie im heutigen Sinne nichts anderes bedeutet als eine Zusammenfassung und Vereinheitlichung unseres gesamten Wissens von der Natur, dies Wort im weitesten Sinne genommen« (171). A világ keletkezése, amely oly széles tért foglalt és foglal el a vallás és bölcsestest spekulációiban, O. szerint épúgy nem tartozik a természettudomány körébe, mint a világ végéről való okoskodás, mert ezekről nem lehet semmit sem tudni (u. o.). Maimuni is azt állította, hogy a világ örökvoltát nem lehet bizonyítani.

O.-tól eltérőleg Dilthey, Ebbinghaus és Paulsen a vallás problémájával behatóan foglalkoznak. D. (Religion und Dichtung in ihren Beziehungen zur Philosophie 37—55) és P. (Die Zukunftsaufgaben der Philosophie, különösen 399. köv.) körülbelül mindenre felelnek, persze a maguk módja szerint, mire a jelenkori zsidó vallásbölcsestest nem felelnek. Midőn az olvasót a könyvre magára utaljuk, csupán néhány megjegyzésre és néhány idézetre szorítkozunk. »Die Epochen des menschlichen Lebens durchlaufen in typischer Entwicklung, wie Goethe sah, verschiedene Weltanschauungen« (37). A részletes kifejtés emlékeztet a talmud azon állítására, hogy Salamon király ifjú korában az Énekek Énekét, férfikorában a Példabeszédeket, aggkorában a Predikátort, a hiúságok hiú-

sága bölcsészettét írta. A világnézletek típusait, mondja D., összehasonlítva kell tanulmányozni. »Eine solche vergleichende Betrachtungsweise erhebt den menschlichen Geist über die in seiner Bedingtheit gegründete Zuversicht, in einer dieser Weltanschauungen die Wahrheit selber ergriffen zu haben« (38). Kutatva a vallás fogalmát, a következő definícióhoz jut: »Wo irgend der Name Religion auftritt, hat diese zu ihren Merkmal den Verkehr mit dem Unsichtbaren« (39). Ezt D., mint mondja, a történetből és az ethnológiából látja. Ha azonban emlékezünk arra, amit Tacitus a zsidók istenéről mond, hogy az »invisible« és arra, hogy úgy az Onomastikonok, mint a görög bűvészpapyrusok az *ἀόρατος* szóval a tetragrammaton adják vissza (Ózsidó bűvészet 112. köv.), akkor e definíció helyességében kételkednünk kell. Ézsajas és a Zsoltárok a pogány isteneket nem tartják láthatatlannak. D. csupán azt mutatja, hogy nem képes a régi és részben új emberek fejével gondolkodni. A primitív vallásos eszmékről hadd álljon itt a következő mondat:

»Aus diesem Verkehr mit dem Unsichtbaren, der auf Erlangung von Gütern, Abwendung von Übeln gerichtet und durch besondere Personen vermittelt ist, entwickeln sich die primitiven religiösen Ideen innerhalb dieser Schicht der Religiosität . . . . . Die suggestive Kraft der Glaubensinhalte, ihre gegenseitige Bestätigung, die nach derselben religiösen Logik wie ihre erste Feststellung fortging, dann die gleichsam experimentelle Beglaubigung, die aus der erprobten Wirkung eines Fetischs, einer Manipulation des Zauberkünstlers kam, ganz wie wir heute die Kraft eines Gnadenbildes durch die Kranken erprobt und in Abbildungen und Berichten der Wallfahrtsorte zu Zeugnis massen fixiert sehen, dann auch die Aktionen der Zauberer, Orakelpriester, Mönche . . . . . all das stärkte die religiöse Art von Gewissheit« (41 köv.).

Rövid okoskodás után már a 43. lapon eljut D. az egyisteniség eszméjéhez. »Auf verschiedenen Wegen hat sich von früh an die Zusammenfassung der göttlichen Kräfte in einer höchsten vollzogen. Dieser Vorgang hatte sich bis um das Jahr 600 v. Chr. bei den wichtigsten Völkern des Ostens durchgesetzt. Die Einheit der Namen, die Herrschaft des im

Sieg bewährten stärksten Gottes, die Einzigkeit des Heiligen, die Auflösung aller Unterschiede in dem mystischen religiösen Gegenstände, die Einsicht in die einmütige Ordnung der Gestirne — diese und andere ganz voneinander unterschiedene Ausgangspunkte führten zu der Lehre von dem Einen Unsichtbaren. Und wie in den Jahrhunderten, in denen diese grosse Bewegung bei den östlichen Völkern sich vollzog, ein höchst lebendiger Verkehr zwischen ihnen bestand, kann man nicht zweifeln, dass derselbe auch der Verbreitung des grössten Gedankens dieser Zeiten förderlich gewesen ist«.

Zsidóról, kérem szeretettel, nincs itt szó. »A Kelet népei«, »eleven forgalom«, »a győzelemben kipróbált isten« stb. ezek születték a monotheizmust 600-ban időszámításunk előtt. A bölcsész szuverénül konstruálja a történetet, csak nem fogja magát a tények által zavartatni. D. a sorok között megteszi a babylóniakat, perzsákat s a Kelet más »fontosabb« népeit monotheistáknak, talán a görögöket is. Sőt annyira megy, hogy a keleti népek ezen istenét erkölcsös istenszémének dekretálja, midőn így folytatja:

»Aber jede dieser Anschauungen von der die Welt bedingenden Einheit trägt an sich die Marke ihres religiösen Ursprungs in den Merkmalen von Güte, vorsehender Einsicht, Beziehung zu menschlichen Bedürfnissen«. Lehet, hogy e helyen nem az ethikai monotheizmusról van szó, mert a vallásos világnézet típusainál ez utóbbi külön említették a következő mondatban: »Aus diesem Charakter der religiösen Weltanschauung können die Haupttypen und deren Beziehungen zueinander verstanden werden. Evolution des Universums, Immanenz der Weltvernunft in den Lebensordnungen und dem Lauf der Natur, ein geistiges All-Eines, hinter allem Geteilten, in das die Seele ihr Eigenwesen hingibt, die Dualität der guten, reinen, göttlichen Ordnung und der dämonischen, der ethische Monotheismus der Freiheit« stb. (45).

A zsidókat D. ott említi, hol nincsen helyén. Azt állítja, hogy a Zarathustra dualizmusa a zsidó és keresztény vallásba behatolt (48). Ez nem áll, mert a zsidó vallás hivott képviselői az Egyisteneszméjét sohasem homályosították el.

Ebbinghaus a pszichológiát adván elő, a vallásról is beszél (228—233), jelesen a vallás keletkezéséről, a kultusz-

és papságról, a vallások különféleségének okairól, az istenfogalom mélyítéséről. Ez utóbbi ebből áll: »die Götter werden sittliche Gestalten« (232). Az erkölcs csupán egyféle lehet és ezért áttöri a nemzeti korlátokat. Ugyanebből következik, hogy az erkölcsiség hordozója, tehát az Isten is csak egy lehet. »Aus diesem Grunde sind alle die grossen Versittlicher und Verinnerlicher der Religion, die jüdischen Propheten, Jesus, Plato, Zarathustra, zugleich auch Vertreter einer einheitlichen Gottheit. Andere Gründe kommen hinzu, und so tendieren alle höheren Religionen nach dem Monotheismus, obwohl es ihnen, wie die halbgottähnlichen Bildungen des Christentums zeigen, schwer wird, ihn gegen die widerstrebenden Bedürfnisse der Masse zu erreichen« (u. o.). Egyszerű nyelven az igazság az, hogy a monotheizmust és a vele kapcsolatos etikát a zsidó néptől vették át, már amennyire »az ellenkező tömeg« befogadni képes volt. A »tendálás a monotheizmus felé« új frázis, mely tetszés szerint alkalmazható a divatba hozott babyloniakra és a divatba hozandó Mitrasra stbire. Miért »tendált« csak? Évszázadokig mindig csak »tendált«. Meghalt, és még mindig a »tendálás« stádiumában volt. E. (242—243) még egyszer hangsúlyozza a monotheizmus erkölcsi hatását, kiemelve azt, hogy az Egyisten csak *egy* emberiséget ismer. »Der göttliche Wille ist die natürliche Erklärung für die kategorische Form der sittlichen Vorschriften..... Durch diese Angliederung an die Religion aber wird dann wieder ein anderes begünstigt: die Allgemeingültigkeit der sittlichen Vorschriften, ihre Ausdehnung auf den Verkehr mit allen Menschen, wie sie uns als selbstverständlich erscheint..... Und so finden wir denn innerhalb unseres Kulturkreises in den letzten Jahrhunderten vor unserer Zeitrechnung mit der Entwicklung einer monotheistischen Religion sowie eines in gewisser Hinsicht monistischen Denkens auch die allmähliche Entwicklung einer allgemeingültigen, alle Menschen umfassenden Sittlichkeit«. E. maga ritkított betűkkel figyelmezteti olvasóit az erkölcs általános érvényességére. Az utolsó mondat után az ember azt hinné, hogy most a zsidókról lesz szó. De csálódik: Plato és Zeno következik, azután pedig: »Vor allem

aber, am eindringlichsten und erfolgreichsten, ist das die Predigt Christi: Ihr habt gehört, dass gesagt ist, Du sollst deinen Nächsten lieben und deinen Feind hassen. Ich aber sage euch: liebet eure Feinde«. Übrigens ist diese Entwicklung noch nicht abgeschlossen. Bestehlen und Plündern auch des unbewaffneten Feindes gehört wohl nicht mehr zu den guten Werken wie ursprünglich, aber doch auch nicht zu den Schandtaten wie das Plündern zu Lande«. E. nem tudja, hogy Mózes III. könyve 19. fejezete 18. versében, melyet Jézus idéz, nem áll az: gyűlöljétek ellenségeiteket. A zsidó morál ezt nem prédikálta. De hát ezt E. nem tudja, de azt csak tudja, hogy a zsidó nép létezett! Ami pedig a »be nem fejezett fejlődés« illeti, wozu in die Ferne schweifen? Nem hallott E. a zsidók legyilkolásáról és kifosztásáról napjainkban? Nem tudja, mi a pogrom? Nem hatolt Kisenef, Siedlce, Odessa stb. lemezároltjainak jalkiáltása Berlinbe? Az erkölcs, mondja helyesen E., kiterjesztendő minden emberrel való közlekedésre. Hogy fér ezzel a követelménnyel össze a zsidók az erkölcs körül való érdemeinek következetes elhallgatása akkor, midőn a zsidót az erkölcsi szűkkeblűség hazug ráfogásának leple alatt napjainkban is gyilkolják és fosztogatják? Nehogy az ismertetéseinknek húzott korlátokat teljesen áttörjük, csupán utalunk *Eucken R.* a mi szempontunkból is érdekes részletekben bővelkedő történetfilozófiájára (247—280). Ugyanezen okból *Paulsen F.* erkölcsstanát (282—311) is átugorjuk. Ez utóbbit annál inkább tehetjük, mert Paulsen eszméiből a »Die Zukunftsaufgaben der Philosophie« című (389—422) dolgozat megbeszélésében, melyre most áttérünk, fogunk egyet-mást idézni.

Paulsen az »objektív idealizmus« híve és általában megjegyezhetjük, hogy filozófiájával, mint a Kantianizmus legtöbb irányzataival, a zsidó vallás alaptanai összhangba hozhatók és várjuk a hivatott bölcseledőt. Nézzük először az isteneszmét. »Die »Ideen«, im besonderen die Gottesidee, sind ein unveräusserliches Stück unserer denkenden Weltbetrachtung: die Wirklichkeit ein einheitliches logisches System, gesetzt in einem *intellectus archetypus*, einem »anschauenden Verstand«. Und die praktische Vernunft vollendet diesen Gedanken: die Wirklichkeit ein »Reich der Zwecke«, ein System von

»Gedankenwesen«, das seine Einheit in der Idee der Vollkommenheit einer absoluten Vernunft hat« (399—400).

A metafizika második nagy problémájáról, a kosmológiáról, monistikus vagy monotheistikus-pantheistikus világnézletet fejt ki P. a 405 s. köv. l., melyet térszűke miatt nem reprodukálhatunk. Okoskodása folyamán az »All-Eins« [= Isten] fogalomhoz jut, melyről (408) úgy nyilatkozik: Nem vagyunk képesek ezt »in konkreter Anschauung zu erfassen oder auch nur die allgemeinen Züge dieses Wesens, die Form seines Daseins und seines Selbstbewusstseins, oder die Art, wie in ihm Wille und Intelligenz gestaltet und zur Einheit zusammengefügt sind, zu bestimmen« stb.

A metafizikai spekuláció után a vallás problémájára térve át, konstatálja, hogy a kath. és prot. teológia közt mi a fundamentális különbség és hogy Kant lényegében a Luther álláspontján áll (411—12). Íme néhány idézet:

»Und darum kann an die Natur niemand »glauben«; glauben kann man nur an etwas über der Natur, aller religiöser Glaube war immer und überall transzendent. Von den primitivsten Regungen im Fetischismus, bis zu seinen geistigen Formen im christlichen Monotheismus ist dem religiösen Gottesglauben das Hinausgehen über die Natur zu übernatürlichen Mächten eigen, bei denen Hilfe und Heil gesucht wird« (413).

Miért »christlich« a monotheizmus? A zsidó és a mohamedán vallás nem monotheizmus? A »Physikotheologie« és »Historikotheologie« lehetetlenségét bizonyítván, így folytatja: »Das ist der grosse Riss, der durch das Leben der Menschheit, durch die Seele jedes Einzelnen geht, der Riss zwischen dem verstandemässigen Erkennen und dem religiösen Gottes- oder Vorsehungsglauben. Er war immer vorhanden die Neuzeit hat ihn zur gähnenden Kluft erweitert« (414). De oda konkludál, hogy a filozófia a hit és tudás közt közvetíti a békét. »Es ist Kant's Ueberzeugung, dass die kritische Philosophie gerade diesen Dienst der Menschheit zu leisten berufen sei, dass die menschliche Vernunft mit sich selbst zur Eintracht bringe, indem sie dem Glauben als einer selbstständigen und nicht minder wichtigen Funktion neben dem Wissen ein eigenes Gebiet verschaffe und so den langer

Krieg zwischen ihnen mit einem gerechten und dauernden Frieden beendeige« (415).

Mikor kapjuk mi meg ezt a filozófiát? Természetes, hogy a bölcsészetnek is közerthető nyelven kell beszélnie. Paulsen maga konstatálja, hogy ebben a tekintetben az angolok és francziák a németek fölött állanak. »Wenn Abwesenheit des »gesunden Menschenverstandes« allein die Philosophie machte, dann wäre Deutschland das an Philosophen reichste unter allen Ländern« (420). Németország a *Doctor inintelligibilis* hálás földje. »Es liesse sich ein nicht uninteressantes Buch »Vom Nutzen der Inintelligibilität« schreiben, in Deutschland ist mancher Ruhm darauf begründet worden« (421). Mióta ezt irtuk (1907 július), Paulsen, sajnos, meghalt.

*

Hoberg G. előkészít egy »Exegetisches Handbuch zum Pentateuch« cz. kommentárt, melybe egyúttal felveszi a héber és a latin szöveget. A latin szöveg az inspirált, tehát autentikus, a héber pedig koncesszió a modern tudománynak. A latin textus szent, melyhez nyulni nem szabad, a héberrel azonban újabb idő óta szabadon lehet bánni. A kath. teológusok ily módon szabad kezét nyernek és a protestáns mintára többé-kevésbbé szétszedik az eredeti szöveget, a fordítás érintetlenül marad. Ha nem látnók, mesének tartanók. De így van. A héber tóra zsidó, a latin katolikus, a héber tehát szabad préda, a latin noli me tangere. Konstatáljuk a tényt ez alkalommal, anélkül, hogy az illető köröket hitükben zavarni akarnánk. Hoberg ezen köröknek kiváló képviselője és »Handbuch«-jából »Die Genesis nach dem Literalsinn erklärte« már második kiadást ért. Ebből H. most külön lenyomatta a szövegeket: »Liber Geneseos, Textum Hebraicum emendavit, Latinum vulgatum addidit« (Freiburg i. Br. 1908). A 2—3. fejezetben pl. az אלהים-ből következetesen kihagyja az első istennevet, a 4. fejezetben pedig a tetrammatont a másikkal helyettesíti. A szöveg nem simul a forráselmélet-hez. 4., 8 a szövegbe teszi a »menjünk« héber szót (Szam., LXX). 4, 15 לָךְ helyébe לָנוֹ teszi (LXX. stb.). De ez újhéber, bibliai héberséggel ige kell. H. a chélempontot az alef baloldálára téteti! 8, 10 első szava H. szerint: vajejóchel, vagy vajejachél. A második jobban dágas van. A sajtóhiba mindig a javasolt olva-

satokban van, a szöveg hibátlan. 40, 10 *niczza* szóban a héből kihagyja a mappiket. A 49. fejezet kivételével kevés emendáció található, lapokon keresztül egysem. A kiállítás gyönyörű. Benyomásunk szerint a héber szöveg a Ginsburg bibliája kiadásából vétetett a sorok áttörésével.

*

Kitünő munka és nélkülözhetetlen segédeszköz: »Systematische Bibliographie der Palästina-Literatur. Auf Veranlassung des Deutschen Vereins zur Erforschung Palaestinas bearbeitet von Peter Thomsen. I. Band 1895—1904«. (Lpzg-Newyork 1908.) A rengeteg irodalmat hét csoportban sorolja fel: Általános iratok, történet, történeti föld- és helyrajz, régiségek, új régészeti felfedezések, a modern Palesztina, földrajz. Az egyes szakaszok áttekinthetően alszakaszokra, illetőleg fejezetekre osztatnak, úgy hogy minden kérdésre könnyen található meg az irodalom. Hogy ez milyen rengeteg, a rövidítve idézett munkák, gyűjtemények, folyóiratok stb. listájából látható. Ez a lista kétszáznál több rövidítést sorol fel. A regiszter maga több mint egy iv (186—203.) pedig három hasáb van egy-egy oldalon. A héber irodalom is tekintetbe vétetett, sőt a cionizmus irodalma is, habár ezek nem teljesek. Mi sem bizonyítja szembeszökőbben a kulturvilág érdeklődését a szentföld iránt, mint ez a napjainkban is szokatlanul gazdag irodalmi produkció. Nem hisszük, hogy a klasszikus Görögországra vonatkozó irodalom terjedelmesebb volna. Külön kiemeljük a mozaikok (95 köv.) és a feliratok (héber, szamaritán, aram, arab, görög, latin) irodalmát (96—111). Részben ide tartozik a korsók, lámpák, pecsétek, sulyok és érmek irodalma is (111—116). Az oroszok szintén nagy buzgalommal dolgoznak és ezek termékeit Th. természetesen szintén felsorolja. Magyar tudósok is képviselve vannak, de magyar nyelvű dolgozatokat Th. nem említ. A mű fényesen van kiállítva és ehhez, valamint terjedelméhez képest (204 oldal) felette olcsó, mindössze 6 korona. Ez is a nagy keletnek, tehát a kiváló érdeklődésnek a jele. Th. az intézeteket is felsorolja, melyek a szentföld kutatásával foglalkoznak; ezek közt — a cionistáké kivételével — zsidó nincs. Az ilyesmire zsidó pénz még akad, de nem zsidó intézmény számára. A nagy romantizmus mellett a zsidóság zömének

ily reális kutatások számára érdeklődése nem marad. Reméljük szebb jövőt.

*

Eldad Hadani halálkhája először Epstein A. bécsi magántudós derített fényt. Jelesül arra figyelmeztetett, hogy volt talmudonkívüli halákha is és ezeknek nyomait felmutatta. Müller D. H. újból kiadta az Eldad-szövegeket, de műve nem hatolt szélesebb körökbe. A sötét geniza ebbe a kérdésbe is bevilágít. Schloessinger M. kiadta a geniza idevonatkozó töredékeit, melyekre Schechter figyelmeztette, ez a liberális tudós, ki a kéziratokat nem csukja el, hanem úgyszólván utána dobja az embereknek. Az új munka címe: »The Ritual of Eldad Ha-Dani reconstructed and edited from manuscripts and a genizah fragment. With notes, an introduction and an appendix on the Eldad legends« (Leipzig—Newyork 1908). Sch. a szövegnek két recenzióját adja és ezeket megvilágítja, rámutatván egyúttal az Eldad »Ritual«-jának helyére a régi halákhabán. A nyelvezetet külön tárgyalja és glossariumot állít össze. Figyelemreméltó az Eldad vágási szabályainak a Friedländer által kiadott jer. Chullin egyes helyeivel való összevetése. Sok a megfelelő azonos szabály. Igaza van Sch.-nek, hogy e párhuzamok akkor is bizonyító erővel bírnak, ha az új Jerusalmi nem eredeti, hanem csak idézetekből van összeállítva (48. lap). Eldad mindenesetre oly vidékről hozta, melyen inkább a palesztinai, mint a babyl. talmud befolyása érvényesült. A geniza-töredék azt bizonyítja, hogy a »Széfer Eldad« nem Eldad műve, hanem csak róla szól. Az *editio princeps* és a közönséges Eldad-elbeszélés tele van interpolációkkal és változtatásokkal. (9. l.) Behatóbban ez alkalommal nem tanulmányoztuk az érdekes Eldad-kérdést, de, azt hisszük, hogy Schloessinger alaposan dolgozott. Ezt elismerhetjük anélkül, hogy elismernénk azt, hogy a 132 lapos mű egy-egy példánya 12 koronát ér. Az ilyen visszaéléseket meg kellene torolni.

*

Leipoldt J. két kis kötetben megírta az újtestamentomi kánon történetét (Geschichte des nt. Kanons. Leipzig 1907/8), melyből az első az ókorra, a második a középkor és újkorra vonatkozik. Az előbbi természetesen terjedelmesebb és zsidó szem-

pontról érdekesebb. A kánon szó, mint ismeretes, keresztény eredetű, habár a fogalom a kereszténység előtti időből származik. Csak az V. században állapodott meg a kánon, még pedig nagy küzdelmek után, előbb a zsidó biblia uralta a tért. A zsidó újtestamentum Luther óta megint bírálat tárgya volt és így ismét van története. Legújabban természetesen a theológusok közt is vannak kritikusi. Hasznos néha a szomszédnál is körülnézni.

*

A lipcsei »Institutum Delitzschianum« a zsidó irodalom ismeretének terjesztését tűzte ki célul. Mondani sem kell, hogy a főcél a misszió és így munkásai már előre tudják, hogy mit fognak találni azokban az iratokban, melyeket még nem ismernek. »Schriften«-jei, melyek közül az első szám most került ki a sajtó alól, szintén a fenti cél kivánják szolgálni. Reméljük, hogy az objektív tudomány szintén hasznát fogja látni. *Krüger P.* nyitja meg a sorozatot »Hellenismus und Judentum in neutestamentlichen Zeitalter« (*Leipzig* 1908). Népszerű előadás három részből, a mely e tárgyról a meglevő irodalom alapján képet ad. *K. Friedländer M.* christianizáló zsidó írói öleli keblére, de azért előadása nincs minden tanulság nélkül.

*

A bécsi hitközség egy »Historische Kommission«-t hívott életbe, melynek célja, hogy az osztrák zsidók történetére vonatkozó kútforrásokat közzétegye. Az első publikáció címe: »Das Judenbuch der Scheffstrasse zu Wien (1389—1420)«, mely *Goldmann A.* műve (*Wien—Lpzg* 1908). Ebben a *Judenbuch*-ban (1—101. lap) 341 adósság van bejegyezve. A Scheff-utczában szegény nép (hajósok stb.) lakott és így nagyobb összegek nem igen szerepelnek, 50 font talán a legmagasabb. Ebből a száraz anyagból G. a bevezetésben (VII—XLII) levon némi történelmi adatokat és tanulságokat. Érdekesek a zsidó nevek. Az utolsó bejegyzés 1420 márcz. 11-éről van keltezve, a függelék (102—109) még 29 adósságra vonatkozó bejegyzést ad más két forrásból (*Grundbuch der Herzogin von Österreich és Christenbuch*, mely utóbbiba zsidó követelés tévedésből jegyeztetett be). Az »Anhang«-ban G. kiadja az 1421. évi zsidó kiűzésről és égetésről

szóló »Das is di Winer Gezera in teitsch« cz. iratot (125—132) és a zsidókra vonatkozó ítéleteket (*Die Urteils-Verkündigungen*). Mindkettőt megvilágítja alapos bevezetésében 112—124. Az ítéletben érintett ostsértés vádjáról a zsidóknak tudomásuk sem volt, a jól informált zsidó irat sem tud róla. A rettenetes kegyetlenségek igazolására szolgált a világ előtt. G. alaposan dolgozott és hasznos munkát végzett, midőn ezeket az egyébiránt nem ismeretlen kútfőket teljesen kiadta. A csendben működött bizottság tudomásunk szerint még több hasonló publikációt készített elő.

*

Marcus Ahron, ki az új chaszidizmust eredeti ötletekkel ismertette terjedelmes kötetben, most még terjedelmesebb kötetben hadat üzen a modern bölcészetnek, különösen pedig a héber nyelvészetnek a következő műben: »Barzilai, Sprache als Schrift der Psyche. Ebräisches Wurzel-Wörterbuch« (*Berlin* 1905). A 365 lapos (nagy oktáv) munka csupán az első rész. Első olvasásra a bevezetést nem értvén elég világosan, nem olvastunk tovább és így kénytelenek vagyunk e rövid jelentéssel a munka létezéséről hirt adni.

*

A »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums« megbízásából *Bacher W.*, *Brann M.*, *Simonsen D.* és *Guttmann J.* Maimonides 700. halála napjának emlékére a következő több kötetre terjedő művet adja ki: »Moses ben Maimon. Sein Leben, seine Werke und sein Einfluss«. Az első kötet, a mely az imént került ki a sajtó alól (*Leipzig* 1908), 13 dolgozatot tartalmaz. Egyelőre közöljük a kötet tartalmát:

Zur Einführung.

Bloch, Philipp, Charakteristik und Inhaltsangabe des Moreh Nebuchim.

Cohen, Hermann, Charakteristik der Ethik Maimunis.

Guttmann, Jacob, der Einfluss der maimonidischen Philosophie auf das christliche Abendland.

Pagel J., Maimuni als medizinischer Schriftsteller.

Ziemlich, Bernhard, Plan und Anlage des Mische Torah.

Elbogen I., Der Ritus im Mische Torah.

Schwarz, Adolf, Das Verhältniss Maimuni's zu den Gaonen.

Eppenstein S., Beiträge zur Pentateuchexegese Maimuni's.
Friedlaender, Israel, Die arabische Sprache des Maimonides.
Friedlaender, Israel, Der Stil des Maimonides.

Peritz, Moritz, Das Buch der Gesetze, nach seiner Anlage
und seinem Inhalte untersucht.

Rosenthal, Ferdinand, Die Kritik des maimonidischen »Buches
der Gesetze« durch Nachmanides.

*

A bécsi rabbiszeminárium Értesítőjében adja ki Friedmann M. a »Baraita di-Mlecheth ha-Mischkan« című régi művecskét (Wien 1908.). F. a létező négy kiadáson (Velence 1602., Hamburg 1782., Offenbach 1802. Jellinek-féle Béth Hamidras III. 144.) kívül két kéziratot is felhasznált, alapul az offenbachi kiadást vévén. Ujra kiadta a Jalkutból (Pekudé szakasz végén) a »R. Náthán 49 Middóth-ja« cz. midrast. Mindkét iratot tanulságos bevezetéssel látta el, melyekben odakonkludál, hogy ezek tannaitikus eredetűek. A legbecsesebb a bő kommentár, melylyel az első művet kíséri. Flesch ezt a művet szintén lenyomatta és németre fordította. A szóban forgó irat nem kommentár, mint Friedmann a címlapon nevezi. Nincs midras-alakja, tehát semmiképp sem kommentár. Egészen úgy néz ki, mint a misna és tulajdonképp ugyanolyan leírása a pusztai hajléknak, mint Middót traktátus a jeruzsálemi templomnak. Alakjából és ezen analógiából érthető, hogy némely régi forrás »misna« névvel illeti. Ezzel nem azt akarják kifejezni, hogy a mi misnánkhoz tartozik, hanem csak azt, hogy alakjára nézve misna és nem midras. Ezzel közelebb jutottunk a probléma lényegéhez, ahhoz t. i., hogy ily leírás egyáltalában létezik. Minden bizonynyal a jeruzsálemi szentély leírása szülte. Talán azzal együtt találták a régiek (Mér és Jehuda előtti) halákhagyűteményekben. Behatódabb kutatás ezt a feltevést talán megerősítené.

*

Neumark David, a cincinnati »Hebrew Union College« új tanára, kinek a zsidó filozófia történetéről szóló nagy művének első kötetét már bemutattuk (XXV. 177), az említett intézet Értesítőjében (Catalog of the Hebrew Union College, May 1908.) kimerítő (91 lapra terjedő) monográfiát bocsát közre Juda Halévi filozófiájáról (Jehuda Hallevi's Philosophy In Its Principles). Neumark az

általánosan elfogadott vélemény ellen fordul, mely szerint Juda Halévinek nem voltak filozófiai alapnézetei és mely szerint teljesen Gazalitól függött (első fejezet 6—14). A második fejezet a főproblémával és a »Kuzari« strukturájával foglalkozik (15—35). A harmadik fejezet címe: »A metafizikai-történeti világfelfogás« (36—52.) és a negyedik fejezeté: »Az isteni attributumok tana« (53—81.). A függelék (82—91.) kemény polémia Kaufmann: »Geschichte der Attributenlehre« cz. könyvének Juda Halévire vonatkozó szakasza ellen, a mely 134 lapnyi terjedelme dacára J. H. filozófiai alapnézetére semmi czélzást sem tesz. N. azt állítja, hogy Kaufmann általában utólag írta jegyzeteit munkájához, melyek a szöveggel csak laza összefüggésben vannak. N. kifogásolja a zsidó vallásbölcsezet történetíróinak azt az általános tendenciáját, hogy minden nézetre »valamely arabs könyvben« keresik a forrást. Egyik példakép kiemeli azt, hogy a zsidó vallásbölcsezt állásfoglalását az anthropomorfizmus kérdésében szintén arab forrásra vezetik vissza, holott az ősrégi zsidó felfogás, amely már a targumokban s a zsidó irodalom egyéb régi forrásaiban található. Neumark, ki nagy művének második kötetét készíti elő, Jehuda Halévit a Gabirol-csoportba sorozza.

*

A »Theologischer Jahresbericht« néhány év óta, mint annak idején jelentettük, szakmák szerint külön-külön is kapható részekben jelenik meg. Az első két, illetve három füzet az előázsiai irodalom, a biblián kívül eső vallástörténet és az »ó-testamentum« bibliográfiáját adja. A zsidó irodalom szintén fel van sorolva, 1907-re az I. részt Gressmann, a II-at Volz állította össze. A III. rész az újtestamentomnak van szentelve. A többi négy rész a zsidósággal és irodalmával már nincs közvetlen összefüggésben. Az ó-testamentomra vonatkozó irodalmi produkció terjedelmességét mi sem mutatja oly szembeszökően, mint az, hogy bibliográfiája — felette rövid ismertetés és számos rövidítés mellett — 108 nagy nyolczadrét oldalt tölt meg. Mekkora bibliaszerepet!

*

Strack H. L., az ismert berlini professzor, ki a boldogult tiszta-eszlári vérvád idején mint szakértő az igazság érdekében felemlte szavát és azóta »Das Blut« stb. czim alatt erről a kérdésről több kiadást ért könyvet írt, azon kevés keresztény tudósok

egyike, kik a talmudot tanulmányozzák. Felette hasznos műve: »Einleitung in den Talmud« (*Leipzig* 1908 — Schriften des Institutum Judaicum in Berlin Nr. 2.), a mely negyedik, átdolgozott kiadásban jelent meg. 21 év alatt — az első kiadás 1887-ben a Prot. Realencyclopädie czikkének külön lenyomata volt — szép eredmény, a mely mutatja, hogy az irat hézagot tölt be. A lefolyt idoszakban a szerző munkáját egyre tökéletesbítette és bővítette, úgy hogy az előttünk fekvő kiadás már 187 lapra emelkedett. Mint Strack minden munkáját, bevezetését is rendszeresség és áttekinthetőség tünteti ki. Különösen hasznos a bő bibliográfia, a mely szakok szerint van csoportosítva. Más helyen (a párisi *Revue des Études Juives* LVII. 140—149. lapjain), terjedelmesebb bírálatot adtunk, ezért itt csupán a fejezetek czimeit soroljuk fel. I. Előzetes megjegyzések. II. A talmud történetéhez. III. A misna beosztása és részeinek rendje. IV. A 63 misnatraktátus tartalma (Maimonides rendezése szerint). V. A pal. talmud. VI. A bab. talmud. VII. A kánon kívüli traktátusok. VIII. A talmudszöveg története. IX. Az írástudók kronológiai jegyzéke. X. A talmud jellemzéséhez. XI. Szövegpróbák fordítással. XII. Irodalom (12 csoportban). Három regiszter. Végül egy idézet az előszóból: »Immer suchen noch unwissende Agitatoren (die meisten von ihnen sind zugleich böswillig) dem christlichen deutschen Volke vorzureden, dass das Judentum »den Talmud ängstlich mit allen nur erdenkbaren Mitteln geheim halte«, Bekanntwerden seines Inhalts fürchte, ja dessen Bekanntmachen seitens eines Juden für ein todesswürdiges Verbrechen halte. Dem gegenüber genügt es, einige neuere Talmudübersetzer zu nennen: E. M. Pinner (még 6 név). Sie alle sind unverfolgt geblieben; ja dem letztgenannten ist zur Durchführung seines ... Unternehmens mehr denn Eine materielle Hilfe von jüdischer Seite geworden. Und Wilh. Bacher hat durch sein sechsbändiges deutsches Werk über die Geschichte der Haggada viel dazu beigetragen, einen Hauptteil des Inhalts des Talmuds bekannt zu machen. Der Talmud (ich wiederhole, was ich seit Jahren mehrfach feierlich erklärt habe) enthält keine Nachricht oder Äusserung, welche, selbstverständlich wenn sie wirklich darin steht, der sprache- und sachkundige christliche Gelehrte zu finden nicht vermöchte... Überhaupt gibt es innerhalb des gesamten Judentums weder eine Schrift, noch eine mündliche Tradition, welche kundigen

Christen unzugänglich wäre. Die Juden sind nicht bemüht vor den Christen etwas zu verbergen, und sie können auch nicht etwas vor ihnen verbergen«.

*

Wright Ch. H. H. irata: »Light from Egyptian Papyri on Jewish History« (*London* 1908) csak részben teljesíti a czim ígértét. W. ugyanis az első két fejezetet az assuani és elephantinei papyrusoknak szenteli ugyan, de először ezekről körülbelül semmi újat nem mond, másodszor szép kiállítású könyve velejében nem a papyrusokról, hanem Daniel könyvéről szól. Szerző ugyanis Danielről két iratot bocsátott közre (*Daniel and his prophecies* és *Daniel and its Critics*), melyekben a modern kritikusok elfogadott nézete ellen, mely szerint a Makkabeusok korában íródott, erőlesen sikra szállt. Ezért több kritikát kellett elviselnie, mint a mennyit elbir. Harmadszor is tollat fogott tehát, hogy megvédje a maga igazait. Miután a harmadik fejezetben »a három schizmatikus templom«-ról — elephantinei, oniás és szamaritán — szólt, áttér a Dániel könyvére, hogy kimutassa, hogy a Makkabeusok korában történt több nagy eseményre Dániel nem czéloz. Az ötödik fejezet Dániel XI. és XII. fejezetében lefestett háborukat fejtegeti, a hatodik fej. pedig az Antiochus-tekercs, Henoch könyve és a Makk. harcokat említő más apokr. iratokról szól. Végül pörbe száll iratainak bírálóival. Eleven irat.

*

Dr. Unger J. J., az iglauri hitközség 82 éves rabbija, összegyűjtötte kisebb dolgozatait »Gesammelte Aufsätze« (*Prag* 1908). Az összesen 23 darab közül tulajdonképen csak a »Studien« czim alatt összefoglalt 6 tanulmány tartozik a szaktudomány, jelesül a szentírásmagyarázat körébe (a III. a marseillei és karthágói áldozó tábláról szól). Annak idején szépek voltak, ma már kissé elavultak. Az »Analekten« czim alatt összefoglaltak jórészt alkalmi cikkek, melyek megjelenésükkor kellő hatást tehettek. Zunz, Weisse, Kaufmann egy-egy cikk, Lazarus két cikk tárgya. Kaufmannál kiemeli, hogy kéziratokra sok pénzt költött. Fel-tűnően gyenge és hüvös »visszaemlékezés«.

*

A »Verband der deutschen Juden« megbízásából *Freund Ismar* 401 lapra terjedő vaskos kötetben ismerteti a zsidók jogi állását a porosz népiskolai jogban (*Die Rechtsstellung der Juden im preussischen Volksschulrecht nebst den bezüglichlichen Gesetzen, Verordnungen und Entscheidungen, Berlin, 1908*). A mű az új népiskolai törvény (*Volksschulerhaltungsgesetz vom 28. Juli 1906*) alkalmából készült. A porosz állam kialakulásával függ össze, hogy területén a zsidó iskolák számára nincs egységes törvény, főképp Posen tartomány, hol azelőtt nagyobb számú zs. lakosság volt, képez kivételt. A törvények, rendeletek és döntvények tömkelegében csakugyan nehéz volt az eligazodás. A Freund könyve után is valóságos specialista tud konkrét kérdésekben felvilágosítást adni. F. könyvébe azokat a szabályokat is felvette, melyek általános érvényűek és nem vonatkoznak speciálisan a zsidókra és így könyve teljes kódexe az egész porosz zsidó népiskola-ügynek. Ezerféle dologról lévén szó — 7 oldalra terjednek csupán a fejezetek címei — részletekbe nem bocsátkozhatunk. Csupán azt említjük, hogy Poroszországban öt tanítóképző áll fenn (Berlin, Münster, Hannover, Kassel (alapított 1810-ben), Köln) és hogy kerekaszámban 250 nyilvános zsidó népiskola van Poroszországban. A szóbanforgó mű nagy terjedelme és szép kiállítása daczára csak 5 márkába kerül.

*

A »Sammlung Götschen« 345. száma *Hölscher G.* becses irata : »Landes- und Volkskunde Palästinas. Mit 8 Vollbildern und einer Karte« (*Leipzig 1907*). 80 fillérért meg lehet belőle tanulni minden szükséges tudnivalót. A gazdag anyag 13 fejezetre van elosztva : Általános ismertetés, geologia, éghajlat, felület, növény- és állatvilág, lakosság, népelet, gazdasági viszonyok, vallások, szellemi kultúra, állam, telepítések. Név- és tárgymutató. Mint a fejezetek fenti címei is mutatják, a 168 lapos könyvecske a mai Palesztináról minden irányban tájékoztat. H. tömören, de azért világosan ír és hihetetlenül sokat ölel fel. Nagy irodalmi apparátussal dolgozik és csupán a zsidó dolgokban vét itt-ott a pontosság ellen, sőt ellenmondásba is keveredik. Ősi zsidó lakosság H. szerint csak Damaszkuszban és csekély számban talán Száfet és Albukea helységeiben van. A többi 1498, 1648 után és a XIX. században vándorolt be, »főképp az utolsó évtizedben a

ezionizmus mozgékonyága folytán« (69). Hölscher a cionisták lármája félrevezette, épp ez akadályozta a bevándorlást. »Az askenazok, mint köztudomás szerint a kelet-európai zsidóság általában, nem tiszta sémi vér, hanem vegyes faj... A legtöbb (a szentföldön) kézműves és kiskereskedő, csupán kevés földműves« (u. o.). A házak és berendezésük leírása (74. köv.), valamint az egész fejezet a nép életéről és szokásáról fényt derít sok biblia és talmud helyre. A biblia és talmud igazában csak a szentföld minden irányú ismerete alapján érthető. A beduinok, felláchok tömegei még mai napig a Perek tanácsa szerint élnek : kenyeret esznek, vizet isznak és a földön hálnak (76). A legkedvesebb főzelék a *lencse* (77), melynek Ézsau sem tudott ellenállani. Száfetben (138. lap) 23.000 zsidó lakik, amely túl magas szám helyett H. maga máshol kisebb számot ad. Egyéb részleteket mellőzünk.

*

Nagyjelentőségű történelmi kérdést tárgyal *Hoennicke G.* az imént megjelent művében : »Das Judentum im ersten und zweiten Jahrhundert« (*Berlin 1908*). Nem is oly rég az a nézet járt, hogy Jézus megszüntette a zsidóságot, tehát a kereszténység már bölcsőjében toto coelo különbözött a zsidóságtól. A XIX. század történelmi hangulata ezen hangulat-történettel nem tudott megbarátkozni. A tények kiáltó hangját meg kellett hallani és az őskereszténység kutatását előlrol kezdtek. Az induktív módszer itt is diadalmaskodni kezd, habár még nem teljesen. Ezen módszer szerint előbb a tényeket kell megállapítani, illetve az adatokat kell összegyűjteni. Okoskodni csak ezután, vagyis ezek alapján szabad. Az előttünk fekvő mű ennek a követelménynek eleget akar tenni, de tényleg nem teszi a kellő mértékben. Így pl. tagadja (262), hogy a vasárnap a szombat utánzata, pedig ugyanazon a helyen (262) maga említi, hogy a pogány astrologusok a hetet a szombattal kezdték és elfogadja, hogy a hétnapos hét a zsidóságból lett átvéve. A Didache (8) egyenesen kimondja, hogy minden héten a zsidókkal ellentétben szerdán és pénteken kell bójtolni. A Didache-t sokan zsidó eredetűnek tartják, t. i. a zsidóknak — feltevésük szerint — külön katekizmusuk volt a prozeliták számára. Ezt H. tagadja : »Denn in der jüdischen Literatur ist kein sicheres Zeugnis auffindbar, dass in dem Judentum Proselyteninstruktionen vorhanden waren«

(273). Ezzel szemben meg kell jegyezni, hogy az ilyen kérdésben való hallgatás nem feltűnő, mert a talmud csak arról beszél, a mi az iskolában vita tárgya volt. És mégis van nyoma ilyen katekizmusnak, még pedig a kereszténység előtti időből. Ilyen nyomnak tartjuk ugyanis azt a közismert elbeszélést, melyben a Sammai és Hillélnél megtérésre jelentkező pogányról van szó. Egy lábon állva kívánta a zsidó tant megtanulni; Sammai elkergette, Hillél azonban felvette és azt mondta neki: »Ami előtted gyűlöletes, azt ne tedd felebarátodnak. Ez az egész tan, a többi csak magyarázat, menj, tanulj.« Ez az elbeszelés azt tükrözteti, hogy volt katekizmus. Erre vall a kérelem és annak teljesítése, de különösen ez a kitétel: »a többi magyarázat«. Ezt ugyanis tényleg találjuk a *Didache*-ban. Ez ugyanis első utasításul adja: »1. Szeresd az Istent, ki téged alkotott. 2. Szeresd felebarátodat mint tenmagadat. 3. Mit nem akarsz magadnak, azt ne tedd másnak«. Csupa ismeretes tétel. Az első kettő Deut. 6, 5 és Lev. 19, 13 (az Új-Testamentomba átvétetett Máté 22, 37—39), a harmadik tétel az, a mit idéztünk. Ez szintén behatol az Új-Testamentomba, de pozitív alakban: Mindent, a mit az emberektől kívántok, ti is tegyétek nekik (Máté 7, 12). A *Didache* tehát nem Mátéból vette, hanem Hilléltől, illetve már Hillél is a prozelitakatekizmusból vette. Döntő bizonyítéknak azonban azt tartom, hogy a *Didache*, csakugy mint Hillél, a főtétel után így folytatja: *Τούτων δὲ τῶν λόγων ἡ διδασχὴ ἐστὶν αὕτη.* »Ezen igéknek a magyarázata pedig ez.« A forma tehát ugyanaz, melyet Hillélnél is találunk, maga a *Didache* név azonos a Hillél מדרש szavával. Erre nem figyeltek.

Számtalan pontban korrekturára szorul H. könyve, de meg kell elégednünk a szakaszok felsorolásával. I. A zsidóság az első és második században. II. Az evangélium elterjedtsége a zsidók közt. III. A judaizmus. IV. A zsidóság utóhatása a kereszténységben. Az egyik függelék a talmudban előforduló »min«-ről szól. Szerző szerint is főképp zsidó-keresztényt jelent.

ÉNEKEK ÉNEKE.

(Morris Rosenfeld.)

Selymesfüvű rét ölében,
Ezüstcsermely partja mellett,
Hol a pálmák ringatódznak,
S aranyözönt hint a nap —

A Keletnek legszebb lánya
Legelteti a királynak
Nagyfalkájú nyájait —
Sulamit, a pásztorkány.

Alighogy az ifju hajnal
Édes, arany tekintettel
Széjjelnéz a völgy ölén:
Sulamit köszönti őt.

Szépségétől tűzpir ömlik
Szét az égnek peremén,
S hozzá való szerelmében
Lesz a nappal oly meleg.

És az ifju, pálmás erdő
Szerelmes lesz öbelé,
S ezer madár nyelven kérdi:
Van-e szebb, mint ez a lány?!

S Kelet földjén minden fűszál
Azt susogja: nincsen szebb!
És a büszke pálmák mondják:
»Nincsen szebb, mint ez a lány!«

Megdalolni nagy szépségét,
Szelid báját festeni —
Hol van ecset? hol van oly toll?
S hol oly költő lángszava?

Alabástromot ölelek
Göndörteli sugarak:
Kristályfehér vállaira
Igy ömlenek fűrtjei.

Az alakja mint a pálma,
S bársonysima hattyunyaka
Fehérsége oly vakító,
Mint a hó a hegyek ormán.

Korálpiros arca fölött
Fekete szem éjjele,
S mint a hamvas május maga
Biborfonál ajaka.

Bársony arca gödröskéin
Búbáj, édes ifjuság,
Szemeinek lángparázsa
Gyújt, hevít és elvakít.

S lábainál feküszik
A leghatalmasb korona,
Korona, mit Kelet földjén
Bölcs király hord a fején.

A nagy király hírét vette
Sulamit szépségének —
És meglátta, s megszerette,
És remeg, és így beszél:

»Minden virág Sáron völgyén,
Olajfák és cyprusok,
Az erdőkben minden czédrus,
Karmel, Hermon az enyém.

Intek: és a lábaidhoz
Lehajlik a Libánon,
Hősök, princzek, fejedelmek
Hűbéres cselédeim.

Tigriskölyök s kis madárnak
Beszédeit értem én,
A pacsirta trillázását,
S az oroszlánbömbölést.

Vad, sikongó szélviharok,
Csöndesednek szavamtól,
És ha hívom: jó a sátán,
És parancsamat lesi.

Bölcseségem, mint az égbolt,
És dalomtól illatoznak
A mezők, a virágok, —
Es a kincsem mesesok.

Gyémántokkal fizetek én,
S aranyomnak száma nincs,

És a nyájad az én nyájam, —
Salamon király vagyok.

A szivednek Sáronjában
Egy kis helyet kér szívem,
Ottan vágyom én pihenni,
Édes lányka! kebleden.

Elégek a szerelemtől,
Szomjamat csak az a harmat
Biborrózsza ajkadon
Olthatja el kedvesem.

Jogar előtt nem hajol meg
Az igazi szerelem —
A király előtt sem hódol meg
Az igaz szív, ha szeret.

A szerelmét dús aranynyal
Hajh! megvenni nem lehet,
Koldus még a nagy király is,
Ha a leány mást szeret.

És a szép lány így felelt most:
»Engedjed meg, nagy király,
Hogy a lelkem érzelmait
Énekszóban mondjam el:

S alabástrom ujjáival
Hárfáját megpengeté,
Lágyan pendült meg a húrja,
S ez a dal kelt ajkain:

»Ott hol a hegyeken,
Bárányok bégnek,
Ott őrzi nyájait
Egy deli pásztor,
Egy deli pásztor —
Érte majd meghalok,
Utána vágyódom,
Utána epedek,
Naponta százszor,
Naponta százszor.

Ezrek közt nincs olyan,
Mint ez az ifju,

Olyan a termete
 Mikép a pálma,
 Mikép a pálma,
 Minek király nekem?
 Minek a príncz nekem?
 Amikor is az én
 Szívemnek álma,
 Szívemnek álma.

Jobb mint a borital,
 Fűszeres ámbra,
 Jobb mint a nárdus is,
 Kedvesem ajka,
 Kedvesem ajka —
 Nincs nálam boldogabb,
 Mikor a pásztorom
 Szorosán átölel,
 A csókját úgy adja,
 Csókját úgy adja.

Mikor őt láthatom,
 Repes a szívem,
 És ha átfonhatom,
 Lángok ölelnék,
 Lángok ölelnék —
 Kicsiny báránycáim,
 Mondjátok nékem:
 Hát nagyobb üdvöt
 Szívem hol lelhet?
 Szívem hol lelhet?

Mondjátok: ti hegyek!
 Harmatos erdők!
 Mondjátok: madárkák
 Ott fűnn a légben!
 Ott fűnn a légben!
 Az én szép pásztorom,
 Délcege szerelmesem,
 Hogy hagyjam cserbe?!
 Ujjongva kértem,
 Ujjongva kértem.

Hallga! már közeleg!
 Énekes halk szavát
 Léptei zörejét
 Hallani vélem!
 Hallani vélem!

Ne reméj hát szívem!
 Ne zihálj kebelem!
 Mert az ily lángokat
 Én túl nem élem!
 Én túl nem élem!«

Nem béget most egy bárány sem,
 Nem csipog most egy madár sem,
 Nem zümmög most egy kis légy sem,
 Még a bogár sem repes.

Nem csobog a hegyi csermely,
 Nem zizzen a rőt haraszt,
 Nem zörren a fának lombja,
 Még az ág sem ringatódik.

A fellegek csöndben úsznak,
 Fűnn az égnek peremén,
 Még a szellő sem susog most,
 Hogy ormán s a völgy ölén.

Mert e perczen találkozott
 A két dal a hegyfokon,
 Pásztorifju s pásztorleány
 Egy dalban ölekezett.

És a király búsan szólott:
 »Boldogabb, mint én, a pásztor!«
 S fájó szívvel fölkereste
 Hideg trónja biborát.

Budapest.

KISS ARNOLD.

KIRÁLYLÁNY ÉS RABSZOLGA.

(Jargon románcz.)

Mint a sötét, barna éjféli
 Haja omló zuhatagja,
 Mint a rózsza biborszirma
 Olyan piros édes ajka.

S mint mikor a csalogány sir
 Bubánatos lágy dalokkal,
 S mint mikor a Nilus habja
 Alkonyatkor halkan csobban.

Szava, mint a hárfazengés —
Es a szeme, mint a hajnal
Lángotszóró mosolygása,
Fönn az égben sincs szebb angyal.

Egyiptomnak messze földjén
Legszebb nő a szép királylány,
Minden szava büszke fenség —
És az arca, mint a márvány.

Rabszolgáknak nagy csapatja
Örzi hiven minden léptét,
S hódolattal csókolgatják
Köntösének selyemszélét.

Minden reggel a királylány
Sétálgat a pálmakertben,
S szebben virit rózsza, jázmin
Akkoron a hűs ligetben.

És egy ifju, délcég szolga
Sápadtabb lesz napról-napra,
Királylány a szép hercegnő, —
És az ifju kétszer rabja.

S a királylány tűzsemével
Reátekint minden reggel,
És az ifju némán néz rá
Alázatos szerelemmel.

És egy reggel így szól hozzá
A királylány, s szeme lobban:
»Szeretsz engem, ne tagadjad,
És a szived értem dobban.

Éltet kívánsz vagy szerelmet?
Kettő közül gyorsan válassz!
Két ut nyílik meg előtted,
Tudni vágyom, mi a válasz,

Vagy élni fogsz, s akkor rögtön
El kell futnod messze innét,
Avagy pedig, ime halljad:
Meveted az élet kincsét

S tiéd leszek egy éjjelre,
S itt maradsz a palotában,

De megölnek pirkadatkor
Szerelmedért kinhalálal.

Tiéd leszek egy éjjelre.
Futni akarsz, vagy megégni?
Válaszodat tudni vágyom.
Halni akarsz, avagy élni?»

Halványabb lett a rabszolga.
Minden lángot elfelejtett.
Menekülni állott készen,
Életet kért, s nem szerelmet.

Már is szökne, de megszólal
Büszkén most a szép királylány,
Szava, mint a kardvas, metsző,
És haragpir villan arcán:

»Ha szeretnél, itt maradnál,
És nem szöknél gyáván tőlem,
Száz halálnak száz borzalma
Sem szakitna el mellőlem.

Ha szeretni tudtál volna.
Mind a kettő tied lenne:
Élet lenne osztályrészed,
És szívemnek hű szerelme.

De mivel te a szerelmet
At igazán nem érezted,
Szerelmet is, életet is,
Mind a kettőt elvesztetted.»

Budapest.

KISS ARNOLD.

HÉBER KÖLTŐK.

Patai Józsefnek az I. M. I. T. kiadásában megjelenő Antológiájából.

Hol van hatalmad? ...

— A Szelichothból. —

Hol van hatalmad, hősiséged,
Mely csodákat tett népedért?
Számúzve örök birtokodról
Hazátlan bolygunk szerteszét.

Gyötörve kinez gond és bánat,
De mi csak járunk utadon,
Oh küldj le gyorsan segítséget,
Mert ellankadtunk már nagyon.

Szégyentől pirul egyre arcunk,
Fogat csikorgatnak reánk,
Gunyolnak, bántnak, csuffá tesznek,
S mi türünk érted, oh Atyánk.
De küldj már vigaszt, adj már enyhét,
Mert immár nem bírjuk tovább,
Oly régen régen hallgatjuk már
Sok ellenségünk gunyszavát.

Királyok királya! oh mentsd meg
Fiaidat az üszkök közül,
Hisz egykor biborban nevelted
S választád örök nemzetül.
Cziónba nézünk sóvárogva,
Hó vágyunk im' feléje száll,
Oh ragyogtasd fel régi fényét,
Hadd tündököljön újra már.

Ne engedd, hogy elpusztuljon,
Ki hajdan szemed fénye volt,
A gyermeked, büszkeséged,
Ki egykor várásban honolt.
Mint irtalmasan megigérted,
Építsd fel újra trónusát,
Hogy megtisztultan imádhasson
Örök-örök időkön át.

Versenyre kél...

— *Gabirol.* —

Versenyre kél az ajkam és a lelkem,
Versenyre kelnek, háborogva bennem.
Ajam eped, hogy dicsőség zengje,
S lelkem sóvárog, hogy lényedre leljen.
De égi seregek is csodálva néznek,
Hogy ismerhetne meg a földi szellem?
A mindenség im tele nagyságokkal,
Mulandó emberajk oh hogyan zengjen?
De te kedvet lelsz tűnő áldozatban,
Ki trónolsz fent az örök végtelenben.
Tekints le rám, midőn elédbe vágyom
S versenyre kél az ajkam és a lelkem.

Hatalmas!...

— *Gabirol.* —

Hatalmas! kit féreg imája megtalál.
Még meddig rejt előlem felhőbolto zár?
Utánad vágyom sóvár epedéssel,
Esdeklő szavam im elébe száll.
Királyom! te vagy örök bizodalمام,
Bús éjjelemben éltető sugár.
Jövök elébed, mint ki álmot látott,
Nagy látomást és megfejtésre vár.
Hallgasd meg imám: fejtsd meg az álmot
S minden kérésem teljesítve már.

Ha Isten...

— *Jehuda Halévi.* —

Ha Isten lelked bizodalma,
Mit rettegten a sors hatalma?
Ha szent neve hited, reményed,
Mitől félnél örömben, bajban?
De te a vágyak fertőjébe
Sülyedtél le, oh dőre, balga!
Sötétben jársz s nem látod, érzed,
Hogy hív a fénynek birodalma.
Siess! Már int a bucsu-óra,
Mit tántorogsz még jobbra, balra?
A gyönyör hamis, hagyj te cserbe,
Mielőtt hűtlen' cserbe hagyna...
Keress kincset, mely örökké tart,
Es hagyj, mit elhord sors viharja!...

SIRALMAK.

I. fejezet.

Mint hagyták magában, egyedül a várost!
Számos volt lakosa, — özvegygyé lett már most.
Nagy volt a népek közt, nemzetek úrnője, —
S im adózó szolga lett mostan belőle.
Sírva sír az éjben, arcán pereg könnye;
Nincs, ki szeretettel vigasztalni jönne!
Barátai mind, mind hűtlenekké váltak,
Az ellenség közé maguk is beálltak.
Nyomortól és a nagy szolgaságtól Júda
Bujdosásnak indult, idegenbe jutta.

Leül a népek közt, nyugalmat nem talál,
 Az ellen eléri, fenyeget a halál!
 Nincs ünnepre jövő, az utak gyászolnak;
 Nagy erős kapui lerontva Cziónnak.
 Hajadonok sírnak, sóhajt a papsereg, —
 Ő pedig magában, egyedül kesereg.
 Kegyetlen ellenség lett most úrrá rajta,
 Ujjong mind, ki néki pusztulást óhajtja:
 Számos vétke miatt Isten megbüntette,
 Gyermekeit ellen foglyaivá tette.
 Eltűnt már Cziónról minden ékessége; —
 Harcosos fejedelmi szarvasokká téve,
 Nincsen nyugalomuk, nem lelnek legelőt,
 Mennek erőtlennül az üldöző előtt.
 Jeruzsálem pedig, lesújtva a gondtól,
 Régi dicsőségre és kincsekre gondol. —
 Ellennek kezébe esett most a népe;
 Gúnyolá az ellen, nem volt segítsége.
 Jeruzsálem vétke nem egy, nem is kettő,
 Oly sok bűne volt, hogy förtellemmé lett ő.
 Kik előbb tisztelték, gúnyolódnak rajta,
 Ő meg félrefordul, keserűn sohajtva.
 Fényben, dicsőségben a végre nem gondolt,
 Elbízta magát s most csodásan meglakolt.
 »Gúnyol az ellenség, vigasztalóm nincsen:
 Lásd nyomorom, szánj meg, oh hatalmas Isten!« —
 Kezét Cziónnak sok drágasága ellen
 Zsákmánylásra nyújtá a pusztító ellen.
 S egy nép, melyről Isten egykor kiszabta volt,
 Hogy »közéd ne jöjjön«, a templomba hatolt.
 Söhajtozik a nép, eledelt kéreget,
 Kincseken vásárol egy darab kenyeret. —
 »Tekints ide Isten, szánakozzáj rajtam;
 Lásd, mily lekicsinyelt vagyok már messze,
 »Mondjátok ti, akik jártatok már messze,
 Oly fájdalom, mint ez, volt-e már vagy lesz-e?
 Van-e oly fájdalom, mint amelyet rámmért
 Isten, haragudva vétkimért, hibámért?
 Magasból tüzet küld, hogy csontom gyötörje;
 Megszalaszt s belévisz a kivetett törbe.
 Büntető kezétől pusztává leszek én, —
 Sínylődöm egész nap, én lesújtott szegény!
 Vétkimért Istentől nyakamban a járom;
 Hogy levegye rólam, hej! hiába várom!
 Oly ellenség elé tett, akivel szemben
 Megállni nem tudok, s remegek szívemben.

Hőseim lesújtá Isten közepettem; —
 Ellenséges népek zsákmányává lettem.
 Ellenemre őket az Úr szőlította;
 S népem', mint szőlőt a présben, letiporta.
 Ezért sírok én most, ezért könnyes arczom;
 Vigaszt, aki hozna, elhullt véres harczon;
 Az ellenség győzött, fiam mind elvesze:
 Sok elesett, sok meg fogságban van messze.« —
 Czión bánatában szétárja két kezét;
 De ki vigasztalná, elszórva szerteszét.
 Körötte az ellen Isten parancsára; —
 Jeruzsálem köztük förtelmu-e vála.
 »Isten igazságos! Engedetlen voltam;
 Vétkeztem én s ezért csak méltán lakoltam!
 Lássátok fájdalmam, halljátok, ti népek,
 Kik szűzím s ifjaim fogságba vitétek:
 Szeretőim, akik bűnre csábítanak,
 Megcsaltak, elhagytak, s most emészt a bánat. —
 Véneim s papjaim éhségtől elhulltak,
 Amint a városban eledelt koldultak.
 Lássad, oh Istenem, mint remegek, félek,
 Bűnöm miatt folyton rettegetben élek.
 Kívül öldös a kard a sok utcán, teren.
 S mintha halált rejtne minden szoba, terem.
 Hej! csak nem ér véget könnyem, sóhajtásom!
 Ellenségem örvend, ujjong e csapáson;
 Csúfolnak, gúnyolnak, nevetséggé tesznek; —
 Ha eljön napjok, mint én, olyanok lesznek.
 Jusson Teeléd mind, összes gonoszságuk,
 És miként énreám, nyujtsd ki karod rájuk!
 Mert búban sínylődöm, sóhajtásom pedig
 Végetlen, számtalan, örömeikre nekik...«

Budapest.

Fordította: B. Gy.

KÜTFÖK.

311. sz.

A MAGYAR ZSIDÓSÁG ORSZÁGOS ÉRTEKEZLETÉ-
NEK JEGYZÖKÖNYVE 1848-BAN.

Protocoll der Generalversammlung der Repraesentanten
sämtlicher Israeliten Ungarns et Nebenländer am 5. 6.
7. 9. und 10. Juli 1848.

Auf Einladung des unterm 4-ten Juni erwählten provisorischen
Comités sind erschienen:

Vom Comitete	Abauj	Herr Selig Glück
»	Arad	» Jacob Steinitz, Ig. Deutsch
»	Bács	» Dan. Popper, Bernh. Basch
»	Baranya	» Mor. Steiner, Laz. Borovitz
»	Békés	» Simon Basch
»	Bereg	» Phil. Fried, Jos. Kroo
»	Bihar	» Dr Fried. Gross, Wolf Weiss
»	Borsod	» Leopold Rosenfeld
»	Comorn	» Sal. Singer, Kalm. Teller
»	Heves	» Leop. Hirschl, Jos. Stern
»	Krasso	» das prov. Comité bevollm.
»	Lipto	» Moritz Diener
»	Neograd	» Ph. Schönberger, Ph. Adam
»	Neutra	» El. Schlesinger, F. & G. Popper
»	Pressburg	» Herm. Pappenheim, S. Brill
»	Sáros	» Heinr. Winter, Leo Holländer
»	Raab	» Dr Leop. Wittelshöfer, El. König
»	Oedenburg	» Ph. Bettelheim, S. Brill
»	Sümegh	» J. Stein, S. Kadlburger
»	Szabolcs	» J. N. Sicherman, D. Eisenberger
»	Zala	» Ber. Leszner, E. Wollheim
»	Tolna	» Phil. Bettelheim, S. Brill, S. Billitzer
»	Torontal	» Josef Basch
»	Trentschin	» Moritz Hübsch
»	Ugocsa	» El. Seidler, Isr. Stein
»	Ungvar	» M. Weiszbach, J. Weinberger

Vom Comitete	Verőcze	Herr Jacob Lackenbacher
»	Weszprim	» Theodor Gutthard
»	Weisenburg	» Jos. Rosenthal, A. Frankl
»	Wieselburg	» Sam. Brüll, H. Pappenheim
»	Zips	» Sal. Winter, Marc. Spitz
»	Zemplin	» Dr Wilh. Schön, J. Schwarz
Stadt	Ofen	» H. Brochfeld, Elkan Menz
»	Caschau	» Dr Mathias Roth
»	Pesth	» Dr J. Schlesinger, L. Hirschler M. A. Weisz, Marton Diosy
»	Fünfkirchen	» Joachim Schapringier
»	Szegedin	» Simon Ausländer, M. Zimmer
»	Trentschin	» Carl Meisl, Sim. Stark.

1. Herr Leo Holländer als Präses des unterm 4. Juni ernannten
provisorischen Comité's begrüßte die General-Versammlung,
spricht in seinem, wie im Namen des Comité's den Dank dafür
aus, dass die Jurisdictions-Gemeinden sich so zahlreich einge-
funden, und erklärt zugleich, dass nachdem alle weiter zu unter-
nehmenden Schritte, von den Bestimmungen und Beschlüssen
der gegenwärtigen General-Versammlung abhängen werden, so
habe die Function des provisorischen Comité's vom 4-ten Juni —
von diesem Augenblicke aufgehört, und sind alle in dem Pro-
tocolle vom 4. Juni provisorisch gefassten Beschlüsse und ge-
troffenen Wahlen nunmehr ausser Kraft und Giltigkeit gesetzt.
— Wird zur Kenntniss genommen, und in Folge dieser Erklärung
das Protocoll der General-Versammlung vom 4. Juni l. J. seinem
ganzen Inhalte nach als annullirt und ungiltig erklärt.

2. Herr Dr Mathias Rott aus Caschau trägt auf die Ernennung
eines Präses an, um die Verhandlungen dieser General-Versamm-
lung in Ordnung zu leiten — und wurde hierzu mit allgemeiner
Acclamation Herr Leo Holländer ernannt, der das Praesidium
übernehmend und dankend für diese Ehre — für die vorkommende
Verhandlung, Ordnung und Ruhe, einen friedliebenden und
ernsten Sinn, eine aufmerksame, von allen Persönlichkeiten freie
Erörterung empfohlen, und vor Allem für nöthig erachtete, eine
Commission niederzusetzen, um die Vollmachten der Herrn
Abgeordneten zu verificiren. — Hiezu wurden unter Vorsitz
des H. Jacob Steinitzer aus Arad, die H. J. N. Sichermann aus
Szabolcs, — Hermann Pappenheim aus Pressburg, J. Schwarz
aus Zemplin und Elias Schlesinger aus Neustadt ernannt.

3. Die Verifications-Commission berichtet, alle Vollmachten
revidirt, und bis auf einige unwesentliche Abweichungen von
dem ausgeschriebenen Formular, in Ordnung befunden zu haben,
mit Ausnahme Bekes, welches bis jetzt noch keine Vollmacht
eingereicht, berichtet zugleich, dass in mehreren Vollmachten
in Bezug auf Religion und Geldauslagen Restrictionen enthalten

sind. — Wird zur Kenntniss genommen, und die Bemühung der berichtiglegenden Commission mit Dank anerkannt.

4. Herr Praeses Leo Holländer übergeht auf die Erörterung des Zweckes der gegenwärtigen General-Versammlung, indem er in kräftigen und einleuchtenden Worten, unsere traurige, und seit dem Umschwung der politischen Verhältnisse unseres Landes, noch viel gedrücktere Lage schilderte, und die Nothwendigkeit darstellte, uns mit festem Willen und Einigkeit zu concentriren, um das gemeinsam angestrebte Ziel unserer bürgerlichen Gleichstellung mit den übrigen freien Landesbewohnern, durch ein männliches, wohl bescheidenes, aber von aller Kriecherei freies Auftreten zu erreichen. Diese Aufgabe kann nur durch die Aufstellung eines Concentrations-Punktes, durch Ernennung eines Ausschusses, Comités oder Repraesentation gelöst werden, welche als Ausfluss der Gesammtisrael. Bevölkerung Ungarns, unmittelbar Hand ans Werk legen, und dem Ministerium, so wie der Gesetzgebung gegenüber, die nöthigen Vorstellungen im Namen sämmtlicher Israeliten des Landes zu machen, berechtigt werden möge.

Herr Dr. Friedrich Grosz aus Bihar findet den Zweck der Vereinigung der ungarischen Israeliten vorzugsweise in der jetzigen bedrängten Lage unseres Vaterlandes, da es von Aussen von Feinden umringt, im Innern vom schmachlichsten Verrath, in seiner Nationalität, der auch wir angehören, und in seinen theuersten Interessen bedroht ist, wir müssen uns daher vereinigen, um dem gefährdeten Gemeinwohl unsere, wenn gleich schwache, doch concentrirte Hilfe anzubieten, und wie es echten Vaterlandssöhnen ziemt, wie es unsere Religion uns gebiethet, unser Gut und Blut auf den Altar des Vaterlandes zum Opfer zu bringen, in sicherer Erwartung, dass der Staat seine treuen Kinder väterlich aufnehmen, und ohne Beeinträchtigung unserer Religion und Gewissensfreiheit uns endlich bei gleichen Pflichten auch gleicher Rechte theilhaftig machen werde, daher es denn dringend nöthig sei, einen Concentrations-Punkt zu bilden, und zwar einen Vorstand, der vor der Hand seine Wirksamkeit auf die Periode des Reichstages ausdehnen, dann aber auch ausser denselben wirken sollte, um für alle vorkommende Fälle in Pesth einen Vereinigungspunkt und schleunige wirksame Hilfe und Verwendung finden zu können. — Nachdem noch über den Zweck und die Nothwendigkeit eines Vereinigungs-Punktes von mehreren Mitgliedern, namentlich Dr. Ignatz Schlesinger aus Pesth, Dr. Mathias Rott aus Caschau, Moritz Diner aus Lipto etc. gründlich und erschöpfend gesprochen wurde, wird von der ganzen Versammlung der Beschluss angenommen, dass es nöthig sei, eine Vertretung der ungarischen Israeliten zu wählen, um mit vorerörtertem Zwecke die Angelegenheiten der Israeliten Ungarns, während des Landtages zu leiten, ohne dass Die-

selbe jedoch ihre Wirksamkeit auch ausser den Landtag auszudehnen habe.

5. In Folge erlangter Ueberzeugung von der Nothwendigkeit einer Vertretung, wurde in Berathung gezogen, worin die Aufgabe dieser Vertretung bestehen soll? und nach längeren Debatten der Beschluss ausgesprochen.

Die Wirksamkeit der zu wählenden Vertretung, bereits in oberörtertem Zwecke ausgesprochen, kann nicht durch Gränz- und Demarcations-Linien bemessen werden, sie concentrirt sich in der Activisirung derselben, für die bürgerliche Gleichstellung der Israeliten Ungarns mit den übrigen Landesbewohnern, und überhaupt für die Verbesserung ihres Schicksals, nach allen Kräften, und mit allen zu Geboth stehenden moralischen und ehrenhaften Mitteln thätigst zu wirken, und kräftigst dahin anzustreben, dass die Israeliten Ungarns bei ihrer treuen Anhänglichkeit und Aufopferung für das gemeinsame Vaterland, das sie stets mit Gut und Blut zu vertheidigen bereit waren, und immer sein wollen, endlich von den vielfachen, ihnen durch Vorurtheil, Hass und Verfolgung aufgebürdeten schmachtvollen Fesseln des Drukes, der Verachtung und Ausschliessung aller Amt befreit, und den übrigen Landesbewohnern, so wie in allen Pflichten, eben so auch in allen Begünstigungen und Rechten angereicht werden mögen.

So sehr nun auch die Generalversammlung das volle Vertrauen hat, dass bei der Wahl der Vertretung vorzugsweise auf rechtlichen — unbefleckten Character, und auf Männer Rücksicht genommen wird, die ausgerüstet mit gutem festen Willen und Fähigkeit — mit Muth, wissenschaftlicher und sprachlicher Befähigung, für unsere gerechte Sache männlich in die Schranken treten, sich die Sympathie des gesetzgebenden Körpers, den Behörden und Aller, die auf die Veränderung unserer Lage Einfluss haben, zu gewinnen, und die vorbezeichnete Aufgabe würdig und erfolgreich zu lösen im Stande sein werden, so sehen sich dieselben dennoch veranlasst, vorzugsweise zu verwahren, dass die zu wählende Vertretung durchaus nicht die geringste Vollmacht haben soll, in Sachen unseres heiligen von den Vätern ererbten Glaubens irgend einen Einfluss nehmen, oder der Gesetzgebung gegenüber irgend eine Concession eingehen zu können, selbst nicht in dem Falle, wie die Rechtserweiterung für uns nur im Wege einer religiösen Änderung zu erreichen wäre. Unsere Religion hat es seit den vielen tausend Jahren ihres Bestandes zur Genüge bewährt, dass sie durchaus keine staatswidrigen Dogmen in sich enthalte, unsere Glaubenslehre die heilige Bibel liegt der ganzen Welt vor, und bithet die Grundlage aller geistlichen Confessionen, unsere Glaubensbrüder hier und anderwärts haben sich stets als treue gehorsame friedliche Unterthanen, als betriebsame nützliche Einwohner, als anhänglich und zärtlich

im Familienleben, nüchtern solid und rechtlich im socialen bürgerlichen Leben bewährt, und dadurch hinlänglich bekundet, wie wenig begründet jene von unseren Feinden aus Unverstand, Vorurtheil, Hass, Verfolgung und Missgunst ausgestreute Anschuldigung ist, als ob die jüdische Religion den Zwecken des Staates zuwider wäre. Der Staat hat somit kein Recht, die Aenderung unserer Religion zur Bedingung unserer politischen Erhebung zu machen, und unter diesem Vorwande, uns die angeborenen Menschen- und zustehenden staatsbürgerlichen Rechte vorzu-enthalten. In diesem Sinne möge sich die zu wählende Vertretung bemühen, derlei ungerechte Forderungen zurückzuweisen, keineswegs aber darf Dieselbe die geringste Aenderung in der Religion eingehen.

6. In Beziehung der in vorstehendem Beschlusse erörterten Eigenschaften derjenigen Männer, welche nunmehr als Mitglieder der Vertretung gewählt werden sollen.

Wird zugleich der Beschluss gefasst, dass die Mitglieder der Vertretung, welche einzig und allein dem Rufe der Israeliten Ungarns folgend, sich für unsere Interessen und Beförderung unserer Angelegenheiten während des Reichstages thätigst verwenden und längere Zeit hier verweilen müssen, zur Entschädigung ihrer persönlichen Spesen entsprechende Diurnen beziehen sollen, und zwar: ununterschiedlich ob dieselben stabil in Pesth ansässig sind, oder aus der Provinz gewählt werden.

7. In Folge vorstehender Bestimmungen, wurde die Anzahl der zu wählenden Vertreter, die Dauer ihrer Wirksamkeit, Summe der Diurnen, die Art der Wahl etc. in Berathung gezogen, und nach mehrfacher Erörterung aller einzelnen Punkte für zweckmässig erachtet, dass sich zuvörderst die Abgeordneten der Israeliten in den vier verschiedenen Districten, nämlich: — diesseits und jenseits der Donau, diesseits und jenseits der Theisz, darüber unter sich verständigen und ihre Vorschläge sodann in der General-Versammlung verhandelt werden sollen — in Folge dessen theilten sich die Abgeordneten in folgende 4 Kreise:

1. Kreis: Com. Bacs, Lipto, Neograd, Neutra, Pressburg, Trentschin, Stadt Ofen, Pesth, Trentschin, zugleich auch von Pressburg vertreten die Com. Tolnau, Oedenburg, Wieselburg.

2. Kreis: Com. Baranya, Comorn, Raab, Somogy, Zala, Weszprim, Weissenburg, Stadt Fünfkirchen.

3. Kreis: Com. Abauj, Borsod, Heves, Zips, Zemplin, Verőcze, Sáros, Stadt Caschau.

4. Kreis: Com. Arad, Békés, Bereg, Bihar, Szabolcs, Ugocsa, Ungvár, Torontál, Stadt Szegedin.

8. Die 4 Districte überreichen ihre Protocolle rücksichtlich ihrer circulariter gepflogenen Verhandlungen, über die aufgestellten Fragen. — Da sich aus diesen Protocollen verschiedene

Differenz-Punkte ergeben, so wurde beschlossen, über jeden einzelnen Punkt, der Reihe nach zu verhandeln und abzustimmen.

9. Da nun über den Zweck, Nothwendigkeit, Aufgabe und Activisirung der zu wählenden Vertretung bereits in den vorhergehenden Bestimmungen, Beschlüsse gefasst worden sind, so kommen die folgenden Fragen zur Berathung.

a) Unter welchen Namen soll die zu wählende Vertretung wirken? — Wird allgemein die Benennung — *Vertreter der Israeliten Ungarns & Nebenländer*, a Magyar országi s' hozzá kapcsolt tartományokbeli izraelita lakosok képviselői — angenommen.

b) Aus wie viel Mitgliedern soll die Vertretung bestehen? — Ueber diese Frage wurde abgestimmt. — 15 Gespannschafts-Abgeordnete, nämlich: Abauj, Arad, Békés, Bereg, Bihar, Borsod, Heves, Krasso, Toronthal, Ugocsa, Verőcze, Zips, Zemplin, Caschau und Szegedin stimmten für zwölf gegen Diurnen zu wählende Mitglieder.

7 nämlich: Bacs, Lipto, Neograd, Trentschin, Stadt Ofen, Pesth und Trentschin stimmten für *Zehn* Mitglieder gegen Diurnen und zwölf Honorarmitglieder.

9 nämlich: Baranya, Comorn, Neutra, Somogy, Zala, Tolnau, Weszprim, Weissenburg und Stadt Fünfkirchen stimmten für *acht* Mitglieder gegen Diurnen, und die meisten auch für zwölf Honorarmitglieder.

4 nämlich: Pressburg, Oedenburg, Ungvár und Wieselburg stimmten für *sechs* Mitglieder gegen Diurnen und vierzehn Honorarmitglieder.

1 nämlich: Szabolcs stimmte für vier Mitglieder gegen Diurnen, und zwölf Honorarmitglieder.

Obzwar nun einzeln genommen für die Zahl *zwölf* sich die Majorität herausgestellt, da jedoch diejenigen, welche für weniger als 12 gestimmt, zusammen genommen 21 Stimmen bilden, und die Zahl 15 übersteigen — so hat Hr. Praeses die ersten zwei Zahlen zusammen genommen, wodurch dieselben 22 machen, und gegen die andern 3 Zahlen, welche zusammen 14 bilden, eine Majorität machen, und auf dieser Grundlage, die Zahl 10 Mitglieder gegen Diurnen in Vorschlag gebracht, was auch von der ganzen Versammlung als Beschluss angenommen wurde.

c) Wie viel soll den in Pesth wirkenden Mitgliedern der Vertretung als Diurnen täglich stipulirt werden? — Da sich in den Districts-Protocollen ein Theil für fünf, der andere für 4 Cnz ausspricht, so wurde ebenfalls zur Abstimmung geschritten.

17 nämlich: Abauj, Arad, Békés, Bereg, Bihar, Borsod, Heves, Krasso, Sáros, Szabolcs, Torontál, Ugocsa, Verőcze, Zips, Zemplin, Caschau, Szegedin stimmten für *fünf* Gulden.

21 nämlich: Bacs, Baranya, Comorn, Lipto, Neograd, Neutra, Pressburg, Raab, Oedenburg, Somogy, Zala, Tolnau, Trentschin,

Ungvar, Weszprim, Weisenburg, Wieselburg, Stadt Ofen, Pesth, Fünfkirchen, Trentschin stimmen für 4 Gulden inclusive aller Reisespesen.

Herr Praeses spricht somit das tägliche Diurnum von 4 Cnz als Beschluss aus — und zwar beginnt das Diurnum für die zehn Mitglieder der Vertretung, vom Tage an, wo sie als gewählte Mitglieder der Vertretung ihre Reise antreten, um ihre Wirksamkeit in Pesth zu beginnen, und dauert bloss für die Zeit ihrer Anwesenheit in Pesth während des Landtages, und bis dieselben wieder nach Hause gekommen sein werden — für jene Zeit, wo kein Landtag gehalten wird, wenn derselbe auch nur unterbrochen wäre, wird kein Diurnum bezahlt.

d) Aus welchem Fonde soll die Bezahlung der Diurnen fliessen? — Die Diurnen werden von den Interessen des Toleranz-Steuerfondes gegen Anweisung dreier Mitglieder der Vertretung ausbezahlt, und ist das Toleranz-Steuer-Verwaltungs-Comité — so wie Hr. Cassier Jacob Kern von diesem Beschlusse der General-Versammlung mittelst Auszugs dieses Protocolls, zu verständigen.

e) Soll die Vertretung für die ganze gesetzliche Dauer dieses bereits eröffneten Landtages, nämlich auf einen 3jährigen Cielus, oder bloss auf die Dauer eines Jahres gewählt werden. Ueber diese Frage wurde abgestimmt.

Für 1 Jahr stimmten 24, nämlich: Abauj, Bars, Baranya, Beregh, Borsod, Comorn, Heves, Lipto, Neograd, Neutra, Sáros, Somogy, Szabolcs, Zala, Tolnau, Ungvár, Weszprim, Weissenburg, Zips, Zemplin — Stadt Ofen, Caschau, Fünfkirchen und Trentschin.

Für 3 Jahren stimmten 8, nämlich: Arad, Békes, Bihar, Krasso, Raab, Torontal, Ugocsa, Szegedin.

Oedenburg stimmt für die Dauer des jetzt eröffneten Landtages.

Pressburg, Trentschin, Verócze und Wieselburg haben nicht gestimmt.

Stadt Pesth hat sich elidirt.

Die entschiedene Majorität, stellt sich somit für 1 Jahr heraus, und wird es als Beschluss ausgesprochen, dass die zu wählende Vertretung auf 1 Jahr, das ist bis 1. August 1849 in Wirksamkeit bleibt; sollte aber damals eben noch eine ungarische Landtags-Versammlung beisammen sein, wird die obige Frist bis zu Ende der damaligen Landtags-Periode verlängert.

In dem Falle aber, wenn unsere bürgerliche Gleichstellung, wie zu hoffen steht, noch vor Ablauf dieses Jahres erlangt würde, so hört die Function der Vertretung vom Augenblicke der königlich erlangten Sanction gleich auf, da dieselbe dann ihre Aufgabe auf das wünschenswerthe gelöst haben wird — sollte aber bis zum Ablauf dieses Jahres die Frage unserer Gleichstellung nur theilweise, oder Gott bewahre, noch gar nicht erledigt sein, so wird sodann die General-Versammlung abermal zusammentreten,

und die weiteren Massregeln bestimmen. Es steht aber der Vertretung frei, auch während des Jahres bei ausserordentlichen Fällen eine General-Versammlung einzuberufen. Auch die Einberufung jedes einzelnen Israeliten wird der Vertretung zur Pflicht gemacht, so oft die persönliche Gegenwart desselben ihr nothwendig erscheint, und Jedes solcherweise einberufene Individuum hat ebenfalls während seiner Anwesenheit und Function in Pesth während der Landtagszeit ein Tags-Diurnum von 4 fr Cnz zu erhalten, inclusive der Reisespesen.

10. Nach vorangegangenen Bestimmungen wurde die Art und Weise der vorzunehmenden Wahl in Berathung gezogen, und die Motion des Herrn Doctor Schön aus Zemplin mit der Modification des Herrn Dr. Rott aus Caschau zum Beschluss erhoben. Es soll nämlich ein jeder der 4 Distrikte 10 taugliche und fähige Individuen nach seinen besten Wissen aufzeichnen, und in der General-Versammlung vorlegen, damit die Wähler mit 40 befähigten Individuen vertraut werden, und die Würdigen und Fähigen, wenn solche in mehreren Distrikten zugleich bezeichnet werden, eo ipso schon die Aufmerksamkeit der Wähler auf sich ziehen, dann scrutinirt jede einzelne Jurisdictions-Gemeinde mit Benutzung dieser vorgeschlagenen Liste von 40 Personen — jedoch ohne gerade auf die daselbst benannten Individuen beschränkt zu sein — 10 Individuen nach eigener Wahl und Einsicht, — die Scrutini werden dem Herrn Praeses überreicht, öffentlich ausgemittelt und diejenigen 10, welche die meisten Stimmen erhalten haben werden, bilden sodann die Vertretung auf die obbestimmte Dauer.

11. Herr Praeses trägt darauf an, dass die Rechnungen der Toleranz-Steuer, durch eine eigends zu ernennende Commission untersucht werden sollen. — Wird genehmigt und zu diesem Behufe aus jedem Distrikte 2 Abgeordnete exmittirt, und zwar:

Diesseits der Donau: Philipp Bettelheim Pressburg; Daniel Popper, Bacs. Jenseits der Donau: Theodor Guthardt Weszprim; M. Fischer Herenda. Diesseits der Theisz: Heinrich Winter, Sáros; J. Schwarz Zemplin. Jenseits der Theisz: J. N. Sichermann Zemplin; Marc. Weiszbach Ungvar.

(Vége köv.)

Keszthely.

Közli: DR. BÜCHLER SÁNDOR.

VEGYES.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Ratner B.*, Ahabath Czijon vi-Jerusalajim Masszeketh Peszáchim, *Petrikoff* 1908 (héber nyelven). — Collegio Rabbinico Italiano. Terza Relazione, *Firenze* 1908. — Festschrift zu Ehren des Dr. A. Harkavy. Aus Anlass seines am 20. November 1905 vollendeten siebzigsten Lebensjahres. Gewidmet von Freunden und Verehrern. Herausgegeben von *Baron D. v. Günzburg* und *I. Markon*, *St. Petersburg* 1908 (Héber czíme: *Zikhrón le-Abrahám Elkjáhu*. Harkavy arczképével. LII. + 507 (héber) + 178 (német), nagy-oktáv). — *Aptovitzer V.*, Das Schriftwort in der rabbinischen Literatur, II. Heft. *Wien*, 1908 (Sitzungsberichte d. Kais. Akademie d. Wiss. Phil.-hist. Klasse. 160. Band, 7. Abhandlung). — Twenti-Fifth Anniversary of the First Graduation from the Hebrew Union College, *Cincinnati*, Ohio, 1908. — *Horovitz S.*, Ueber den Einfluss der griechischen Philosophie auf die Entwicklung des Kalam, *Breslau*, 1909 (A boroszlói szeminárium idei értesítőjében). — *Guttmann M.*, Matteach Hatalmud I. 5. *Budapest*, 1908. — *Markon I.*, Texte u. Untersuchungen aus dem Gebiete des karäischen Ehegesetzes. Nach handschriftlichen Quellen der kais. öffentl. Bibliothek zu Petersburg. I. Band, 1. Heft, *St. Petersburg*, 1908 (Héber nyelven. Héber czím: Mekóroth lekóroth diné násim ve-arajóth éczel hakaraim). — *Wünsche Aug.*, Aus Israels Lehrhallen. Kleine Midraschim zur jüdischen Eschatologie und Apokalyptik. Zum ersten Male übersetzt und durch religionsgeschichtliche Exkurse erläutert. III. Band. 1. Hälfte, (a második sajtó alatt), *Leipzig* 1909. Verlag von Eduard Pfeifer. (Ára 2 márka. 1. és 2. kötet egybekötve 11 márka). — Az odesszai nagy jesiva Értesítője az 1907/8. tanévről tudományos melléklettel: *Czernovitz Ch.* (a jesiva feje), A lopás és rablás törvényei a biblia és talmud szerint, *Odessa* 1909 (Csak héber nyelven: *והשבו* stb.). — *Mandl B.*, A magyarországi zsidó iskolák állapota a XIX. században és fontos feladatai a XX. században (K. 1. IMIT. 1909 Évkönyvéből), *Budapest* 1909. — *Winter J.* und *Wünsche Aug.*, Mechiltha. Ein tannaitischer Midrasch zu Exodus. Erstmalig ins Deutsche übersetzt und erläutert. Mit Beiträgen von Prof. Dr. L. Blau, *Leipzig* 1909. J. C. Hinrichssch'sche Buchhandlung (Ára 10 M.). — *Funk S.*,

Für den Kaiser. Worte der Königstreue aus dem jüdischen Schrifttum, *Brünn* 1908. — *Neumark D.*, Crescas and Spinoza. A Memorial Paper in Honor of the Five-Hundredth Anniversary of the »Or Adonoi« 1909. (Kül. leny. az itt következő műből). — Year Book of the Central Conference of American Rabbis. Volume XVIII. Edited by *J. Morgenstern*, *D. Lejkowitz* and *D. Philipson* 1908—5668. (*Cincinnati* 1909.) — *Lipschitz J.* ספר הנאחל »The Book of Redemption« of Rabbi Moses ben Nachman, *London* 1909. (Héber nyelvű kiadás). — *Landsberg L.*, *Chikre Lew* III. u. IV. Teil . . . R. Meir . . . R. Simon b. Gamliel, *Szatmár* 1908.

Dr. Neumann Ármin udvari tanácsos, január 31-én meghalt. A kitünő férfiú mint orsz. képviselő és mint humanitárius intézmények vezető tagja a köz- és felekezeti életben jelentős tevékenységet fejtett ki. Rövid életrajza a következő. Született Nagyváradon 1845-ben. Balassagyarmaton Deutsch Dávid jesiváján, azután a boroszlói rabbiképzőn tanult, de végre jogász lett Bécsben és 1868-ban Budapesten szerezte jogi doktordiplomáját. Pápán ügyvéd és hitközségi jegyző volt. Innen Székesfehérvárra költözködött, hol megírta »A magyar kereskedelmi törvény magyarázata« cz. 3 kötetes munkát, melynek alapján 1882-ben a budapesti egyetemen magántanárnak habilitáltak, hol 1889-ben cz. rendkívüli tanár lett. 1887—1903 szabadelpvüparti képviselő volt (Bereczk, Háromszék megye). 1898-ban a kodifikációs bizottság tagja lett és az itt szerzett érdemek elismerésül udvari tanácsosi czímet kapott. Sok éven át az »Izr. kézmű- és földművelési egyeslet« elnöke volt. Halála előtti időben egy kertészképzőre 210.000 koronát gyűjtött. A VI. izr. községkerületi bíróság elnöke volt és egyéb zsidó tisztségeket is viselt.

Sturm Albert neves hírlapíró 58 éves korában meghalt. **Günzburg Horace báró** Pétervárt márczius 2-án 76 éves korában meghalt. Az orosz zsidóság legkiválóbb férfiai közé tartozott és minden zsidó intézmény pártfogója volt. Jelentékeny héber kéziratgyűjteményt szerzett és zsidó tudósokat és írókat, különösen *Sachs Seniort* és *Gordon J. L.* héber költőt bőkezűen támogatott. Fia, báró Günzburg Dávid maga is zsidó tudós és a pétervári rabbiképzőnek, amely »keleti kurzusok« nevet kénytelen viselni, a rektora.

Füredi Ignác az orsz. izr. tanítóképző nyugalmazott tanára; több mű szerzője, 73 éves korában meghalt.

Herzog Udön főfelügyelő, a m. kir. államvasutaknál a pályafentartási szakosztály főnöke, nyugalomba vonult. A kiváló mérnök közel félszázadig szolgálta nagy tudással és vas szorgalommal, finom tapintattal és ritka előzékenységgel a közt és a közönséget. Erdemei elismerésül kir. tanácsossággal lett.

kitüntetve. Az érdemes férfinak *Bacher V.* szemináriumi elnök és *Goldzicher V.* szemorvos-professzor a sógorai, e lapok szerkesztője pedig a veje.

Dr. Bernstein Béla munkatársunk (Szombathely) Nyiregyházán főrabbivá választatott. Rabbiszékét ápr. 20-án foglalja el.

Dr. Klein Dezső (Siklós) munkatársunkat a nyitrai kongresszus hitközség rabbijává választotta.

Nobel-díjak. A fizikai díjat *Lippman Gábor* párisi egyetemi tanár, az orvosi díjat *dr. Ehrlich P.* igazgató, majnai Frankfurthban és *Metschnikoff* tanár, a párisi Pasteur-intézet igazgatója kapták.

Rabbiavatás. Az orsz. rabbiképzőintézeten az előírt vizsgálatok kiállása után *dr. Drechsler Miksa*, *dr. Goldberger Andor*, *dr. Junger Mózes* és *dr. Schwarz Benjamin* rabbikká avattak. A vizsgálóbizottság elnöke *dr. Kecskeméti Lipót* nagyváradai főrabbi, vizsgálóbizottsági tag *dr. Hevesi Simon* pesti rabbi volt. Az avatás ünnepélyén (febr. 27-én) *dr. Kecskeméti Lipót* nagyhatású beszéde és *dr. Junger Mózes* búcsúszavai után *dr. Bacher Vilmos*, a tanári kar elnöke az elbocsátandó jelölteknek magyar és héber beszéd kíséretében az okleveleket átnyújtotta. *Dr. Drechsler* a szarvasi hitközség már előzőleg megválasztotta rabbijának.

Collegio Rabbinico Italiano. Ez a címe az olasz rabbiszemináriumnak, amely először Paduában volt, hosszú szünetelés után Rómában újra megnyitott és ismételt szünetelés után 10 év előtt Firenzében újra életre kelt. Ez utóbbi *dr. Margulies H.* firenzei főrabbi érdeme. Megszerezte a paduai Collegio Rabbinico pénzalapját és könyvtárát, továbbá más alapokat és a firenzei hitközség támogatásán kívül több lelkes hitrokon közreműködését. Ez utóbbiak közül kiválik *Finzi Moise*, a pénzügytan nyugalmazott egyetemi tanára, ki ritka buzgóssággal fáradozik az intézet felvirágzása körül. Az intézet tízéves fennállása alkalmából közrebocsájta a harmadik értesítőt. Jelenleg *dr. Margulies* igazgató mellett *dr. Chajes P. H.*, ki egyszersmind egyetemi magántanár és *dr. Cassuto* működnek az intézetben. Az intézetből eddig 5 rabbi került ki, a hallgatók között 2 magyar és 1 falasa volt, illetve van. Tudományos folyóiratot is alapítottak, a »*Rivista Israelitica*«-t. A könyvtár aránylag nem nagy — 12.000 kötet — de felette gazdag becses héber kéziratokban és régi nyomtatványokban. Szép sikerek, ha meggondoljuk, hogy olasz földön a zsidók száma alig éri el az 50.000-et és akárhány nagy város van, hol nincs zsidó község, pl. Nápoly és Palermo. A szemináriumra e tekintetben is fontos feladat vár.

TUDOMÁNY.

A PESTI ZSIDÓ TEMPLOM ELSŐ ÖTVEN ÉVE.

És szenteljétek meg az ötvenedik év esztendejét. hirdesetek szabadságot az országban mind a lakóinak: jóbel ez, amely legyen számotokra stb. Mózes 3. XXV. 10.

Azt hiszem, hogy úgy a közéletben, mint a magánosok életében előfordulni és megünnepeltetni szokott millennaris, saecularis, semisaecularis etc. jubilaumok neve és szokássá váltsága a tórából idézett fenti versre vezethető vissza, bár az ott elrendelt jóbel az ő birtokrendezési célját tekintve kiválólag közigazgatási és magánjogi természetű volt. Hazánk 1896-ban megünnepelt millenniuma alkalmával gróf Apponyi Albert, az akkori ellenzék vezére is hirdetett afféle jubiláris szabadságot, treuga Dei-t, oly parlamenti fegyverszünetet, melynek értelmében az ellenzék a kormányt nem igen szorongatta.

Nem tudom szándékozik-e, készül-e megünnepelni a pesti izraelita hitközség az ő dohányutezai temploma יום י"ב ני תמוז (ב' תמוז) vagyis 1859 szeptember 6-án kedden történt felavatásának 50 éves fordulóját, mely a zsidó évszámítás szerint az idén 1909-ben augusztus 24-ikére, szintén keddre esik majd. Ha megünnepeli, akkor jelen visszapiillantással és adalékaikkal mintegy szerény lombfűzérről szabadott legyen hozzájárulnom az ünnepségekhez és implicite megrögzítenem egyet-mást, amit valamelyik utánam következő chronikás az enyéménél kevesebb fáradozás és kutatás nélkül kész cynosura gyanánt fog használni, akkor is, ha az illetékes tényezők bármiféle ünnepségtől eltekintének. Aki, mint én 1898 augusztus 20-án a »Pesti Hirlap«-nak majdnem másfél oldalát vettem igénybe a »Szent István király bazilikája« című közleményemmel, az, ha hivatottnak nem is, de zsidó vallásos és fajérzületénél fogva, ösztökéltnak érezheti magát és érzi is arra, hogy hitközsége dicsőségének hirdetéséhez

tehetsége szerint és — néhai Szilágyi Dezsőt idézem — »értelmi és erkölcsi ereje legnemesebb részének befektetésével« hozzájáruljon.

Szívesen felelek meg tehát ezen folyóirat mélyen tisztelt szerkesztője megtisztelő felszólításának és a M. Zs. Sz. »distinguihed« olvasói elé annyival inkább járulok, mint valamelyik bármily nagy és tekintélyes napilapéi elé; mentől tagadhatatlanabb az, hogy specialiter zsidó ügyekkel foglalkozó egy évnegyedes irat tágabb tért nyithat efféle — si verbis audacia detur haud timeam nominasse — korrajznak, a melynek publikálására még az is buzdít, hogy az elismerésemre nem szoruló dr. Büchler Sándor keszt-helyi főrabbi úr az ő az IMIT kiadásában 1901-ben megjelent »A zsidók története Budapesten« című pályadíjnyertes könyvének utolsó fejezetében, ennek 482—487. lapjain a dohányutczai zsidó-templom építésének össze-vissza csak 80 sort szentel, ezt is főkép a templom telke megszerzésének. Hát kérem szépen, ezt én keveslem, mert én zsidó hitközségek életében, ha azok »schonzeitot« élveznek, ha velük se nem haynauskodnak, se nem eszlárkodnak, fontosabb mozzanatokat nem ismerek, mint iskolák, templomok építését, rabbiválasztást. Amit pedig egy budapesti esti újság folyó 1909. évi január 19-én közölt itt tárgyalt templomunkról, az még czáfolatra sem érdemes koholmány.

* * *

Budapestnek 1906-ban számlált 186.047 izraelita lakosából a pesti oldalra esik 175.546, mely utóbbi számnak túlnyomó része a pesti izraelita hitközségre esik. Másképp volt ez 1871 ősze előtt in specie a DUT. — rövidség kedvéért = dohányutcai templom — építésekor, amikor az 1857-ben megejtett népszámlálás adatai szerint az egy »törpe minoritásának secessziója folytán még nem csorbult pesti hitközség 23.101 zsidót számlált«. Hogy mikor alakult ezen hitközség, arra pontos adataink nincsenek. A VII. Király-utca 1. sz. alatt pár év előtt megszűnt és 100 évnél tovább mindig ugyanazon boltban létezett Lövy-féle könyvkereskedés azzal dicsekedett és okmányilag igazolta, hogy megalapítója volt a Pesten nemcsak commoratióval tűrt, hanem lakhatási engedélyt nyert első zsidó. — Reich Ignázt a pesti izraelita hitközség elemei, két osztályú réal és két osztályú leányiskolájának 1856-ban megjelent »első programjában« a még 1814 november 5-én megnyílt és idáig fejlesztett ezen iskola történetében a kérdésre azt vála-

szolja, hogy nem előbb, de nemsokára II. József császár 1781. okt. 29-én kelt türelmi patense után, melynek bevezető szövegét ő is közölte. Hadd közölhessem én is, a vallásos türelmesség és szabadelvűség túltengésében, ma 120 évvel a »kalapos király« elhunyt után, épenséggel nem igen laboráló korszakban a »Schätzer der Menschen« ezen rendeletét, melyet a többivel nem vont vissza.

»Cum persuasum sit Majestati Suae Sacratissimae, omnem coactionem, quae conscientiae hominum vim inferat, quam maxime nocere, contra vero plurimum utilitatis in religionem et rem publicam e genuina, qualem Christiana charitas probat, Tolerantia, promanare, hanc in universis haereditariis provinciis Suis Caesareo-Regiis Certis legibus firmare decrevit.«

»Ihre Kaiserlich-Königliche Majestät, überzeugt einerseits von der Schädlichkeit alles Gewissenzwanges, im Gegentheile aber von dem vielfältigen Nutzen, der aus einer echten, der christlichen Liebe angemessenen Toleranz (Duldung) sowohl der Religion, als dem Staate erwächst — haben in allen k. k. Erb-landen eine solche durch sichere Massregeln zu bestätigen beschlossen.«

Az idézett patens harmadik lustrumának vége felé 1796-ban a pesti izr. hitközség már rabbit választ, Wahrman Izrael Bodrog-Keresztúrról és 1828-ig a Király-utczában 1340/12xy sz. alatt van imaháza. Nem állapíthatom meg, hogy melyik mai házban; a fenti szám nevezőjében az x és y betűkkel a nevező elkopott, elmosódott számait jelzem. Ezután a ma VII., Király-u. 1. és Károly-körút 17—19 népsorszámú, 5259. tkvi. számú, úgynevezett báró Orczy-féle házban, mely már a XVIII-ik században azzal dicsekedett, hogy minden órában egy-egy aranyat jövedelmez tulajdonosának, két imaháza volt a hitközségnek, a zsinagóga 336 férfi és 249 női ülőhelylyel és a modernbb tempel (kórsül) 289 férfi és 202 női ülőhelylyel, mely mindkettő csakhamar szüknek bizonyult. Ezen úgynevezett »Chorschül«-ben 1851-ben létesült, mint annak egyik különlegessége, a szombatnapi, mindig délelőtt 11 órakor kezdődő Frauen-Gottesdienst, mely csakis nőknek rendezett ájtatosságokon férfiaknak vagy fiúgyermeknek nem volt szabad megjeleniök; csakis a hitszónoknak, kántornak és énekkarának. A hitközség 1831-ben még sub spe rati telket vett egy majd építendő temploma részére és 1841-ben az ezen telekkel kelet felől összefüggő egy másik telket iskolája részére. Ezen

telkekre vonatkozólag Kritsa Izidor budapesti királyi törvényszéki telekkönyvezető főnök úrnak szívességéből a szabad királyi pestvárosi telekkönyvi tárgyalási jegyzőkönyvbe betekinthetvén; ezennel részben kivonatilag, részben szó szerinti idézettel közlöm itt az 1839—44. évi könyvnek 504—506. lapjairól a következőket:

Az 1844-ik év június 28-án véglegesen átvették a pesti izraelita hitközség nevében és részére annak előjárója Oesterreicher Dávid és társai Löwi Hermann és Kern S. Enoch Nessi Pétertől és nejétől szül. Nessi Franciskától az ezekkel 1841 július 4-én kötött zálog-, illetve örökszerződéssel 21.000 koronáért, — a pénzértékeket mindenütt a mai pénzláb paritása szerint közlöm — megvett terézkülvárosi — ennek a Király-utca déli és a Rákóczi-út északi sora határolta része 1873-ban választatott el tőle mint VII., Erzsébetváros — siputcai 368. számú házat és telket, az 1843. évi szeptember 5-én kelt 33.247. számú helytartótanácsi, illetve október 27-én kelt 14.036. számú pestvárosi tanácsi határozat alapján és az 1844. június 6-án kelt 9185. számú törvényszéki határozat alapján is azon megszorítással, »miszerint ezen házat 's annak telkét a vevő izraelita község csupán csak isteni tiszteletre 's iskolai czélra használhassa, az ott most már létező vagy ezután építendő épületben semmi hasznát hajtó keresetet t. i. mesterséget, korcsmáltatást, húsmérést avagy kereskedést ne gyakoroljon 's ne gyakoroltathasson, ott bolt ne nyitathassék 's a többször mondott község nem csak ezen háztól járandó közadót évenként megfizesse, hanem 25 esztendő elforgása után az ezen háztelektől 's a rajta található épületeknek becsárától a telekhivatali pénztárban kijárandó taksákat és az ügy nevezett laudemialis krajezárokat mindannyiszor megfizetni tartozik 's fizeti a birtoki és kórházi járandóságot« 1750 koronát »és az engedelmi díjt« 3 korona 15 fillért.

Ugyancsak az idézett jegyzőkönyv szerint, ugyancsak 1844 június 28-án Oesterreicher Dávid és Stern József előjárók és Breisach Hermann árvakatyja véglegesen átvették a terézkülvárosi dohányutcai 376. számú házat és telket, melyet 1831 február 21-én illetve 1837 május 14-én megvettek 98.700 koronáért és 50 aranyért »méltóságos báró Baldacci Antal és neje Hunyadi Anna ő nagyságaitól« a fennidézett leirat és határozatok alapján és megszorítással és fizették a birtoki és kórházi járandóságot 8264 korona 41 fillért és az engedelmi díjt 8 korona 40 fillért. A Sip-utczai telek-

nek és háznak ma 1909-ben a helyrajzi száma 5279—5280/a, a népsorszáma vagyis házszáma 12. Már 1852-ben és még 1863-ban is 382 volt a száma. A dohányutczai teleknek a telekkönyvi betét száma ma 5320, helyrajzi száma 5279—5280/b, népsorszáma vagyis házszáma 8. Azonban 1852-ben, amikor mint Felbergasse 4. számú ház szerepelt és még 1863-ban is 390/3 volt a száma. Mindkét telket a szabadságharc idejében még az 1844. évi 368, illetve 376. számok alatt vezették nyilvántartásban és címtárakban. A fennidézett jegyzőkönyv szerint ezen két teleknek és a rajtuk lévő épületeknek »birtokába vezették« a hely színén a lakók és szomszédos házak és telkek tulajdonosainak és pedig ez utóbbiak közt Kassowitz Jakab Hirsch később hitközségi előjáró jelenlétében a fennevezett hitközségi 5 képviselőt Szloboda Mihály és Tölgyesy János tanácsnokok, Kacs Kovács Lajos főjegyző és Schallatz Antal h. tbíró, úgyis mint Nessi Franciska névaláírója. A 390. számú ház lakói közül azok legelőkelőbbike, báró Prónay Albert, Pest-Pilis-Solt adminisztrátora is jelen lévén; innen eredhet Kempf X. Ferencz azon téves állítása, mely szerint Prónaytól vettük volna a DUT. telkét. Ezen utóbbinak talán lejegyzések vagy helyesbítések folytán különféleképen közölt méretei a következők:

1437.67 négyszög bécsi öl, 1333 □ b. öl, 1171 □ b. öl, vagyis 5170.723922 □-méter, illetve 4794.2678 □-méter, illetve 4211.6186 □-méter.

Szabadjon itt röviden ismertetnem a fentnevezett »Baldacci« bárót:

Végveékenyi báró Baldácsy Antal született 1803 május 25-én Navajon (Kolozs), Thewrewk József szerint Némán (Szolnok-Doboka). Hármán voltak testvérek: ő, Manó és Franciska, Földváry Ferencné, olasz származású apjuknak, Józsefnek, Thorockay Borbálával kötött házasságából és az 1811-ben kért honfiusításukat csak 1841-ben kapták meg, hat évvel bárósittatásuk után. Antal, a fentnevezett dúsgazdag özvegy gróf Szerdahelyiné H. A. csillagkeresztes hölgyvel házasságra lépven, ez által rengeteg vagyonra tett szert. Ezen felesége 1847-ben elhunyt és ő 1848/9-ben mint honvédezredes vett részt a szabadságharcban. Meggyőződése lévén, hogy a magyar nemzet szabadságának egyik legerősebb bástyáját a protestáns egyházak autonómiái képezvén; a különben hitbuzgó katolikus főúr, ki a pesti református teológia alapjához még az ötvenes években 21.000 koronával járult, a hetvenesekben 8545 kat. hold = 4917.6475 hektár leg-

jobb földekkel gyarapította vagyonukat. Az 1860-ban második nőül vett Malkovszki Adél grófnőtől származó egyetlen fia, kit a kalocsai jezsuitáknál neveltetett, elhalálozván, a magvaszakadt báró (fivére Manó már 1852-ben hunyt el) most már a politikában keresett búfelejtő vigaszt és a 48-as függetlenségi pártnak lett egyik — kincses bányája. A bogarairól is híressé vált, az élelapoktól »Bal-bácsi« nevet kapott népszerű alak, akinek »különösségei eltörpülnek jó tettei mellett«, meghalt Rohitsch-on 1878 augusztus 8-án, eltemettetett Belán (Esztergommegye) pár nappal Debrecenben országos képviselővé történt megválasztása után.

* * *

Hitközségünk előljárósága imígyen két terjedelmes és mintegy czéjaira praedestináltan alkalmas fekvésű telek tulajdonosa lett. De bármennyire érezte is egy ad majorem Dei gloriam és a hívei számának, valamint a kor szellemének megfelelő templom építésének szükségét; áthatva a zsidóság hagyományos szellemétől és szem előtt tartva Jesája prófétánk szavait: **הַבַּיִת יִבְנֶה** »A jövődében meggyökerezik Jákob« (XXVII. 6.) előbb a fennemlített iskoláját építette a síputczai telkére. Csak ezután fogott a DUT. építésébe a budapesti cs. kir. helytartósági osztály 1853. évi október 10-én kelt 15402. számú rendeletével kapott engedély alapján, mely után 1854 július 30-án (vasárnap?) fogtak a telken lévő épületek lebontásához. A hitközség elnöke akkor még Boskowitz József Lób volt. Ennek nagykereskedése a Magyar földhitelintézet — akkor Marczibányi palota — három utczában: a Bálvány-, Zrinyi- és Sas-utczában elterjedő földszinti összes helyiségeit foglalta le. Ő maga a Lipótvárosban 3 háromemeletes háznak, a ma Deák Ferencz-utczai 14. számúnak és a Bálvány-utczai 4 és 19. számúknak volt dúsgazdag tulajdonosuk, akkor még in floribus, de 1857-ben már csőd alatt. Utána a DUT. felépültéig és felavatásakor a pesti izr. hitközség élén állottak Fleischl Dávid elnöklete alatt, tisztjük akkori német elnevezését is közlöm, Vorsteher — előljárók:

Baumgarten Fülöp, Gans Dávid, Herz Salamon, Kohner Henrik, Munk Mór, Neuschloss Károly, Pontzen Lipót, Reuss Károly, Schossberger S. W., Schulhof A. Lipót és Spitzer Gerson; továbbá Beiräthe = tanácsnokok vagy ülnökök: Abeles Eliás, Deutsch Gábor, Eigner Simon, Goldberger Zsigmond, Gomperz Fülöp, Kern Jakab, — hazánk 1864. évi vesztéseit ábrázoló egy könyvomatot képen ott van negyedmagával: Madách Imrével, Szalay Lászlóval és Reviczky Szeverrel — Oesterreicher Dávid

és Mózes, Stern I., Ullmann Károly, Wahrmann Mayer Wolf (meghalt 3 hónappal a DUT. felavatása előtt 1859 június 4-én) és Weiss M. A., a Chevra kadisa mai alelnökének Weiss I. M. apja.

A DUT. építési szűkebb bizottság tagjai voltak: Weiss M. A. elnök, Brill Ignác, Eigner Simon, Engländer Hermann, Munk Mór, Oesterreicher Dávid, Putschin J. S. és Spitzer Gerson.

Ezek lovag Förster Lajos bécsi építész terveit elfogadván és a kőmívesmunkák teljesítésével Hild József pesti építész megbízván, a templom alapkövét 1854 szeptember 5-én, kedden **בִּישׁוּב** tették le, az akkor még életben volt Schwab Lőw 1857 április 3-án, pénteken, 63 éves korában elhunyt főrabbi, valamint Boscowitz József Lób és Kassowitz Jakab Hirsch előljárók részvételével.

Hadd mutassam itt be a fentnevezett két építész közelebbről: Förster Lajos lovag született Bayreuthban 1797 október 8-án, meghalt Gleichenbergben 1863 június 16-án. Tanítóját, Nobilit követve, eleinte az olasz renaissance-nak volt híve. Némelyik életrajzírója szerint Hansennel ő maga vett részt a wieni Arsenal és Heeresmuseum építésében; mások szerint csak tanítványa van der Nüll útján, aki Siccardsburggal együtt építette a wieni operaházat. A hivatalos »Wiener Zeitung« 1859 április 3-tól augusztus 14-ig a Stadterweiterungra vonatkozó pályadíjnyertes hét tervet közölt és csatolt előfizetőinek ingyenes melléklet gyanánt, ezek közt a második, az április 17-én mellékelt, a Försteré volt, az április 3-án mellékelt első pedig tanítványáé, van der Nüllé és von Siccardsburgé. Minket közelebbről inkább az érdekelhet, hogy a Wien-Leopoldstadt Tempelgasseban mintegy sikátorban eldugott és így nem igen érvényesülhető zsidó templom is az ő tervei szerint épült. A miénkkel és avval úgyszólván iskolát csinált, mert a hazánkban és a külföldön a mult XIX. század közepe óta épült legtöbb zsidó templomban a mór stylus dominál, tisztán vagy imitt román, amott byzantin keverék gyanánt. A wieni zsidó temploma zárkövének 1858 május 18-án **בְּיָמֵינוּ** történt ünnepélyes letétele alkalmaival ő azon templom építésének történetét olvasta fel és ennek kapcsán az »Über Synagogenbau« című értekezését is, mely az 1858 május 31-én kelt »Allgemeine Zeitung des Judenthums« 23-ik számának 314—316. lapjain szóról szóra közöltetett és talán még ma is katechismusa a zsidó templom-építészetnek.

Försternek a DUT. tervezése és építése körül két komolyabb pesti pályázóval kellett versenyeznie. Az egyik Hild József volt, aki Kempf szerint »classicus római« stylust proponált; csakhogypedig Kempfnek sohsem tudhatni — mert ő, kit jól ismertem, talán magam sem tudta — mikor beszél »classikus római«, mikor középkori román stílusról; az igaz, hogy Hild a róma-korinthusi stílusnak úgyszólván fanatikusa volt. A másik pályázó az akkor együtt működő Feszl-Gerster-Kauser trias volt, ezek bizantin stílusukupolás templomot terveztek, ha nem valami másfélét, mert Kempf, akinek nemcsak efféle dolgait a »Neues Pester Journal« a múlt XIX. század 15-ik lustrumában erősen szellőztette, nem igen támaszkodhatni.

Hild József született 1789 december 8-án. Ő volt az 1838-iki árvíz után romjaiból felépülő Pestnek a Palladiója. Ő tervezte és építette a pesti kereskedelmi testületnek épületét, melyben a »Pester Lloyd« szerkesztősége és az országgyűlési szabadelvű párt klubja honoltak és melynek — mikor még a börze okkupálta azt — oszlopcsarnokából nézte Erzsébet királynék 1867 június 8-án a magyar király koronázásának legspeciálisabb ceremóniáját, amidőn felséges férje I. Ferencz József a lánchiddal szemben emelkedett király dombra hófehér paripájával felugratott és ott a négy világtáj felé irányított kardvágásokat megejtette. Ugyancsak Hild tervei szerint épült az 50-es és 60-as években a lipótvárosi dom is, melyet a kupolájának 1868 január 22-én történt bedőlte és összeomlása után kellett Ybl Miklós tervei szerint átépíteni. Rése volt még Hildnek az egr és az esztergomi székesegyházak építésében is; tervező-e vagy végrehajtó, azt nem tudom. Pedig tőle magától megtudhattam volna, mert szívesen látott vendége voltam a 70-es évek elején az akkor még jó egészségnek örvendett öreg »Hild bácsi« asztaltársaságának a József téren.

Maga Förster állandóan itt nem tartózkodhatván, a DUT. építésének vezetésével és felügyeletével tanítványát és bizalmasát, az akkor 28 éves Wechselmann Ignác műépítést bízta meg. Lovag Wechselmann Ignác, kinek hervadtatlan érdemeit ezen folyóirat (XX. 109) actualiter méltatta, született 1828-ban Nikolájban, Porosz-Sziléziában. Szegény szülők gyermeke volt, aki »sein Brod mit Thranen ass«. A DUT. befejezte után nálunk maradt és itt Ybl Miklóstól megszerettetvén, vele együtt építette a vámpalotát és a várkertbazárt. Ő maga pedig volt több malomnak

és gyárnak, de azonkívül több főrendi család palotáinak tervezője és építőmestere. A főváros szépitése és gyarapítása körül szerzett érdemeiért a király a vaskoronarend III. osztályával tüntette ki és imigyen az akkor még evvel járt lovagi rangra emelte. E mellett vagyona — melyből még élete javakorában is úgy közcélokra, mint szegényeknek teli marokkal adakozott — folyton gyarapodott, úgy hogy az az 1901. évi decz. 31-iki leltár szerint 7,160.719 koronára rugott. Még 1891 decz. 10-én kelt végrendeletében 2 millió koronát hagyományoz oly felerészben zsidó, felerészben keresztény tanítók, tanítónők és özvegy tanítónék mindig halála napján kifizetendő nyugdíjpótléka gyanánt, akik 25 évig működtek és soha sem social-demokrata, sem antisemita mozgalmakban nem vettek részt. Ugyanakkor egy vakok intézetének alapítására 1,400.000 koronát, egyéb közcélokra 35.950 koronát és szülővárosának 10.000 márkát testált, vagyona többi részét pedig özvegye, született Neuschloss Zsófia közt és rokonsága, atyafisága közt osztotta fel és abból feleségének — kinek a férje szellemében folytatott üdvös viselkedését a király ezen 1909. évi április 15-én a II-od osztályú Erzsébetrend adományozásával jutalmazta — 2 milliót juttatott. Havel Lipót több mint 40 évig volt munkatársához, barátjához és végrendelete egyik végrehajtójához intézett egy levelében következőleg nyilatkozik: »En nagyon megszerettem szép új hazámat 's amennyire csekélységetől tellik, enyhíteni akarok a szegény magyar tanítóság során.« A felekezethez hűség és annak diszére vált ezen nagyszabású philantrop, kinek »Die Wahrheit über Alles« volt a deviseje, miután aggkorára egyik szeme világát elvesztette, elhunyt 1903 februárnak 17-én, kedden este 9-kor (כ"א שבט) az V. Váci-körut 72. számú házában.

Még egy Schumann Károly nevű mérnökről emlékezik meg azon kor krónikája, de működése reszortjának megemlézése nélkül, továbbá Feszl Frigyes építésről mint díszítőről. Nevezettek kivül mellettük, illetve általuk a Winter Sámuel könyvnyomdász és törvényszéki írásszakértő kiadásában megjelent Illusztrirtes Isr. Jahrbuch 5620 (1859—60) 125. lapja szerint és Franz X. Kempfnek Pestben 1859-ben Emich Gusztávnál (Athenäum) megjelent »Geschichte und Bau des neuen Israelitischen Kultus-Tempels in Pest« (mindössze 24 kis októv oldal) szerint még a következő iparosok és szállítók voltak elfoglalva, illetve megbízva a DUT. építése körül. Aranyhimzők :

Goldstein és Grünwald. Aranyozó: (Menk Lipót). Asztalos: (Lerchenfelder Fülöp, Wien), Szarkó. Ács: (Walter József). Bádógos: (Arnim Henrik), Kupfer Albrecht. Bronzműves: Langsch. Festő: (Durlach Gusztáv). Fémdoborító: Knopp és Veith, amely czég az imahelyek számaint jelző táblácskákat csinálta. Gépező: Osterit, a nemzeti színházé. Kőfaragó: (Kausser János), Kellendorfer József, Schlosser Ferenc és a piszkei vörös márványból készült faltölapzatok (Sockel) szállítója (Gerenday Antal). Kövező: (Schnepf Fülöp), akit Winter nem említ. Lakatos: (Kern István). Mázoló: (Heyder A. G.), Fischer. Olomműves: Ockenfuss. Órás: A budai Hensler. Palacserepes: (Volkmann). Rézműves: Schmach Károly. Stuckmárvány: (Blacha), Gottgeb. Szobrász: Bruckner, Dittmann, (Kramasch Vince). Terazzi: (Odorico, Wien). Terracotta: (Drasche Henrik, Inzersdorf), akit Winter nem említ. Üveges: (Roth Zs. és Pollák I.) Vas: A nagyobb vaskészülékeket, mai 1960 métermázsát (néhai Albrecht főherceg tescheni vasművei) szállították; a kisebb vasöntvényeket, karos gyertyatartókat, korlátokat: Ganz Ábrahám, Keller (Schlick Ignác). A világítási eszközöket és pedig a légszesz-installációt az akkor »Allgemeine oesterreichische Gasgesellschaft« nevű ma »Általános osztrák-magyar légszesztársulat« szolgáltatta; de a frigyszekrény előtti 2 nagy aranyozott karosgyertyatartó (magyarul: kandeláber) és 54 függőlámpa (Krause-Mainz) műve. Az itt felsorolt nevek viselői közül csak Goldstein, Grünwald, Knopp, Kupfer, Pollák, Roth, Veit, Wechselmann zsidók.

* * *

Azon kor pénz- és gazdasági viszonyait tekintve, a DUT.-nak nem egész 5 évig tartott építése és berendezése elég serényen haladt. Itt csak annak közlésére szorítok, hogy a pénz beszerzésének egyik főforrását az imaszékek eladása képezte. A mai pénzértékre átszámítva az I. osztályba sorozott imahely ára 1050 korona volt, a II. osztályúé 630 és a III. osztályúé 420. Az akkor kerek 3000-nek számított imaszékek közül van ma 1464 férfi és 1480 nő ülőhely. Az adakozásokból, »snóderolásokból« befolyt pénzek közül, mert kisebb-nagyobb összegekben számos adomány folyt be, csak három nagyobbról tétetik külön említés, Pollák Márk 6300, Holitscher Farkas 4200 és Singer Gerson 2100 koronájáról.

Közelebbi adatok felett nem rendelkezem; ilyeneknek a pesti izr. hitközségi levéltárból való kikutatására bárki inkább, de én nem vállalkozhattam; hadd szolgáltassa azokat — ha tetszik — valamelyik hivatottabb kortársam vagy utódom, aki érdekes és imígyen érdemes munkát végezne majd, különösen akkor, ha a DUT. építésének költségeit az iparnemek szerint részletezve közölné és így implicite tükrét adná az 1859. évi decz. 20-án a »Gewerbeordnung« tárgyában kelt 227. számú császári patenssel megszüntetett czéhrendszer utolsó lustrumának.

Nem bocsátkozom a mór stílus építészet ezen remekének és elkészültekor a világ legszebb zsinagógájának, az azóta épült legtöbb zsidó templom paradigmájának, műépítészeti leírásába; pláne bírálásába még kevésbé. Saxa loquantur. Csak a méreteket közlöm: A DUT. alaprajza 168 × 84 bécsi láb, ami 53.10144 × 26.55072 méter. Hajójának a tőle korláttal is elválasztott és emeltebb szinten fekvő sanctuariumig hossza 120 láb, szélessége 78 láb, ami 37.92960 × 24.65424 méter. Maga a sanctuarium 36 négyszögláb, ami 3.5964 négyszögméter. A 26 láb, vagyis 8.218 méter magasságú frigyszekrény 12 négyszögláb, vagyis 1.1988 négyszögméter. A tornyok magassága 138 láb, ami 43.619 méter. Az egy tornyon alkalmazott, az óraidót arabs számokkal jelző, négy-négy lapnak (Zifferblatt) átmérője 4 és 1/4 láb, ami 1.343 méter. A DUT. tornyain és tetőjén 4 villámhárító is volt; Kempf megemlíti őket ezen szavakkal: »wie auch einst der Salomonische Tempel mit solchen überreich versehen war«, mely esetben a villámhárító, az ő feltalálójának, Franklin Benjaminsnak az ideje előtt már létezett volna. Salamon templomára emlékeztetnek még a befelé táguló és kifelé szűkülő nyílású ablakok (I. Királyok VI. 4.) és a bejárónak a frigyszekrényvel szemben levő két oszlopa; ezeknek azonban, hogy a hasonlat teljes legyen, a többinél tömörebbnek kellene lenniök (I. Királyok VII. 21.). De a templom belső szintjének in specie annak, ahol az előimádkozó pultusa — az עמוד — van elhelyezve, a templom udvara szintjétől egy kicsak csekély mélyebbséggel való eltérése, amint azt a prágai »Altneuschuln« a CXXX. zsoltár »A mélységből szólítalak, Örökkévaló!« első verse értelmében és számos keresztyén templomnál (De profundis) észrevehetni, a DUT.-nál nem fordul elő. A nappali világosság a templom belsejébe fennemlített földszinti első és második emeleti ablakokból és a frigyszekrény kupolája

feletti és mögötti rosettákból, legjobban azonban a plafond három cassettájából áramlik be és üvegtábláik különféle színkeveredése által tompítva, ünnepélyes áhítatos hangulatot kelt a látogatókban. Ünnepek, esküvők, requiemek és este alkalomával a világítást, mely teljes vagy osztályozás szerint, de egyéb szempontokból is, részletes lehet, gáz és most már villamosság is nyújtja. Eredetileg 500 gázlámpa volt, ma 623. A gázcsillárok száma 54. A villanyos ívlámpák száma 68, az izzólámpáké 30.

A DUT. nyugot felé néző homlokzatából jobbra egy három árkádos, balra pedig egy csak egy árkádos szárnyépület szökeli ki, melyek egyikétől a másikig egy pizskei márványtalapzatú vasrács vonul ferde irányban. A főbejáratához 4 kapu vezet, egy-egy az árkádokon át, kettő pedig azon nyitott előudvaron át, mely az utcának a templom facadéjával nem párhuzamos irányba folytán trapez alakú, mely trapez északi vonalát a nagyobbik szárny, déli vonalát a kisebbik szárny szegélyezi. Mind ennek az oka fővárosunk utcáinak azon tipikus ferdesége, melyről öregmesterünk Ágai Adolf az ő remek Porzó-tárczáiban cseveg. Amit erről a Pallasnál tavaly 1908-ban megjelent »Utazás Pestről — Budapestre« című és fényes kiállítású illusztrált könyvének 291-ik lapjától kezdve olvashatni, az ad normam tokaji bor »Ágai essentia«. Ezen két szárnyépület emeletein és a templomnak a főbejárat feletti traktusának emeletén voltak elhelyezve 30 évig a hitközség üléstermei, valamint a titkári, pénztári és egyéb hivatalok.

A főbejárat felett egy a közepében a tetragrammatont magában foglaló óriási rosetta alatt aranyozott homorú betűkkel Mózes 2-ik könyve XXV. fejezete 8. versének héber szövege:

וַעֲשֵׂה לִי מִקְדָּשׁ וּשְׁמִתִּי בְּחֹכֶם

(Készítsenek nekem szentélyt, hogy lakjam közepettük.)

Benn a Sanctuarium felett pedig aranyozott domború betűkkel a 113-ik zsoltár 3-ik verse:

מִמֶּדְבָּרָה שָׁמַשׁ עָד מְבוֹא מְהֻלָּל שֵׁם יי

(Napkeltétől napnyugtáig dicsérve legyen az Örökkévaló neve.) Ezen Sanctuariumban van elhelyezve, annak és implicita a templomnak keletre néző fala előtt, a frigyszekrény és e mögött az orgona és az énekharz karzata. A frigyszekrényben (אֲרוֹן הַקֹּדֶשׁ), melynek két dúsan aranyozott ajtószárnyát merőlegesen fel-

húzható és lebecsálható függöny (פִּתְיֵת) fedi el, a (סִפְרֵי תוֹרָה) tóratekersek vannak elhelyezve. A csakis pergamentre, és pedig változhatlan masoretikus szabályok szigorú követésével, írott tóratekereseket többé-kevésbé finom szövettű pólával (בִּפְּהַ) övezik körül és díszesen hímzett bársony- vagy selyem- vagy (עֵץ הַחַיִּים) nevezett két-két korongos hengerjeinek az esztergált felső nyúlványaira csöves nyelű, többnyire koronákat ábrázoló és gyakran csengetyűs nemes fémdíszet öltönek, melyhez még a két nyúlványra lánczokkal aggatott és a tóra melső részére lecsüngő, renaissance, barock, empire vagy egyéb stylus szerint készült vért (חֵשֶׁן) és egy hosszabb-rövidebb nyelű mutató új (דֵּל) is szokott járulni, hogy a tóradísz (כֶּלִי קֶדֶשׁ) nevezett suitje teljes legyen. Van pedig 13 tóratekeres, 26 tóráköpeny és 24 nyúlványra való ezüstdísz. A 13-ik tóratekeresnek ünnepélyes felavatása folyó 1909. évi április 4-én történt. Schwarz Ignác héber könyvkereskedő és felesége, Wahrmann Izrael első pesti főrabbi dédunokája, szül. Blau Anna adakoztak vele az ő egyetlen gyermeküknek, az 1901 decz. 27-én 20 éves korában, házassága első évében elhunyt Margit-nak W. I. ükunokájának emlékére, hozzáadva még 3 tóráköpenyt, valamint egy pár tóradíszet, melynek ezüstjét beolvasztás útján azon gyertyatartók szolgáltatták, amelyek felett a korán sírba szállt vallásos asszonyka a szombati és ünnepi áldásos gyertyagyújtást, (א-ת-ד-ה-ל-ל-ת-ה) gyakorolta. A többi tóráköpenyekék közül kiválik egy zöld, melynek Herz Salamon egykori előjáró az adakozója. Van továbbá 9 függöny, melyeknek három legelseje közül a veres bársonyt Goldberger Erzsébet ajándékozta, a budai Goldbergerek őse (a magyar nemeséget jelen esetben még 1867-ben a király az asszonynak adományozta és elhunyt férje Goldberger Sámuel F.-től származó gyermekeinek. Már a 80-as évek elején azonban Ullmann Károly post mortem lett nobilitálva »erényi« praedicatummal); a fehér bársonyt Engländer Hermann és a zöld bársonyt Weiss M. A. adták. Zsidó templomok régiebb függőnyeinek, tóráköpenyeinek és tórávértjeinek hol két leopárdot, hol két sast, hol két szarvasgímét, hol két oroszlánt láthatni. Ezen állatok hímezve, verve vagy vésve mintegy stylizált heraldikai címertartói az illető paramentumon tündöklő koronának (א-ת-ד-ה-ל-ל-ת-ה), amely felett még azon két héber szó kezdőbetűi ה ו י is olvashatók. Hát kérem

ezen állatmotivumok semelyik apokalypsiból sem szedetvék; hanem az Ábóth tractatus V. 23. misnájából.

A koronák alakja tekintetében a legvadabb anarchia dühöng. Láthatni hétágú bárói, kilenczágú grófi, különféle hercegi, királyi, császári koronákat, mindmegannyian hypallagék, mert a כִּרִית nem azt jelenti, hogy a tórát koronázzák, hanem azt, hogy a tóra képezi koronáját azoknak, kik nemes áhítattal tanulják és tanait szóval vagy betűvel terjesztik és erkölcsös vallásos életűek. A galambról, mely paramentumainkon szintén szokott előfordulni, majdnem megfeledektem; nálunk a vízözön megszűntét, Isten megbékülését jelentő olajág hozatalának emlékeül (1. Mózes VIII. 11.) szerepelt; sokhelyt perhorreskáltak, más-hol (בִּינִיחַ) szereplő symbolikus jelentőségeért. Egyébiránt az állatmotivumok már kimentek a divatból, mert ma már csak ornamentumokkal díszítenek. Nem igen aggatnak többé díszviteket sem a tórákra, melyekről lefityegve és hordozóikat jobbra-balra vagdosva izléstelenkedtek. Egyáltalában nincs már sok tóradísz drága magyar hazánkban; újat nem igen csinálnak, a régiek pedig beolvasztatván, igen ritkák, mert 1848-ban a haza legtöbb zsidó községe zsinagógáinak ezüstjével is áldozott a nemzet oltárán és nemes féme adományozásával hozzájárult az első magyar bankók ércalapjának a megteremtéséhez.

Ezüstből valók még a szombatokat és ünnepeket beszentelő, illetve búcsúztató áldásoknál (a קִדּוּשׁ-nél és a הַבְרָלָה-nál) borral töltött serlegek, valamint az הַבְרָלָה-nál szolgálatott fűszerek הָרִים nevű filigrán-tartányai, melyekről XXIII. 49. szó-lottam, továbbá gazdagabb eklézsiáknál azon kannák és lavoir-ok is, melyekből, illetve melyekbe Leviták öntögetik a vizet a kezeiket mosdató Áronidákra, midőn ezek a 4. Mózes VI. 24—26. verseiben előírt áldást a gyülekezetre feladni, az úgynevezett קִדּוּן-hez készülnek. Ezt az áldást a frigyszekrény elé hát-tal állva mondják az illető ünnep du jour énekmotivumá-nak hol hangosabb, hol discretebb éneklésével. Van még a DUT.-ban 3 esketési mennyezet is. A völégényt ez alá két tanuja — Unterführer, Beistand — vezeti az estrada bal, vagyis déli kiszökelés-től, és utána a jobb, vagyis az északi oldalról a menyasszonyt kíséri a két nőtanu — Unterführerin. A frigyszekrényvel szembe állított jegyesek copulatióját külön-külön áldásmondásokkal, a jeggyűrűnek a menyasszony jobb kezének mutatójára való

illesztésével a rabbi és utána a kántor váltakozva ejtik meg. A rabbi a menyasszonyra mindjárt annak a templomba lépte után, vagyis még a mennyezet alá vezetése előtt ráadja a fátyolt az Áronidák fentidézett áldásának halkán történő elmondá-sával. A régibb observantiák követésével, olykor-olykor, de ritkán még Budapesten is előforduló esküvőknél a völégény halottas kitlijébe öltöztetve és fején a »Kittelhäubelle« áll a szabad ég alatt felállított mennyezet (חֲפֵז) alá, ahová két »unterfirerje« kíséri és mellette jobbról-balról megáll. Majd kivezetik utána a menyasszonyát, kinek előbb lenyírták a haját és akit a szó teljes értelmében »bedeck-oltak«, amidőn valami sűrű szö-vetű arany- vagy ezüstcsipkéekkel beszegett kendőt takartak immár kopár fejére. Efféle esküvőknél az »unterfirerinek« funk-tiója csakugyan »führung« vagyis vezetés, mert nélkülök a meny-asszony az ő eltakartsága folytán nem igen mehetne a chüpe alá, ahol mintegy tánczot márkírozó tipegő léptekkel háromszor ke-ringenek a völégény körül. Ezenfelül az efféle esküvők a moder-nektől még abban is eltérnek, hogy ott a כַּהֲנֵי נְבִינָה nevű ok-mány egész szövege olvastatik fel és hogy a cerimonia befejezte-kor egy valami szövetbe burkolt üvegpoharat tolnak a völégény sarka alá, melylyel az rátapos és széttiporja. Jelentőségére nézve hasonlít ez a symbolikus cselekmény ahhoz, amikor az új pápa koronáztatása alkalmával annak úgyszólván orra előtt lángra lobbantanak egy köteg csepűt e szavakkal: »Sic transit gloria mundi«, csakhogy az üveg eltörése nem okozhat tűzveszélyt. Ezen »minhagisticumokkal« is fűszerezett leltárból még csak két tárgyat kell említenem, az asztalt és a vele, valamint a frigyszek-rénnyel szemben függő ampulaszerű örökmécsest (נֵר תמיד) Munk Mór ajándékát.

Az asztal (שִׁלְחָן), mely nemcsak a kántornak, de a tóra-olvasáshoz is szolgál, ötletesen ügyes szerkezetű; csak meg kell nyomni üregében lévő egy rugójának a gombját és oda-gördül az estrada korlátjáig, ahol automaticæ szószékké vál-tozik át.

Ezen szószékből nyitja meg a rabbi az évben négyszer és a DUT.-ban mindmegakkor háromszor a halottak emlékének cele-bráltatni szokott »Hazkara« szertartást és rendkívüli alkalmak-kor is innen prédikál és nem a főhágó jobb és baj szölopsorainak a közepén elhelyezett egyik vagy másik szószékről, melyre esiga-

lépcső vezet. Ezen asztalt a szerkezetének feltalálója: Putschin J. S. ajándékozta. Van pedig hozzá 5 különféle terítő.

Templomunknak könyvatos külső látképét Winter is, Kempf is közölte, fennidézett kiadványaik melléklete gyanánt, még 1859-ben. Belsejének szintén könyvatos látképét a Baermann — Pataki — József szerkesztette és kiadta »Allgemeine Illustrirte Judenzeitung«-nak 1860 szeptember 6-án kelt 4-ik száma közli, egy a hitközség titkári hivatalában ma is őrzött eredeti felvétel után. Innere Ansicht des Tempels in Pest. Die heilige Lade.

* * *

Hál'istennek, csakhogy elérkeztem immár templomunk ünnepélyes felavatásának elbeszéléséhez. Az építkezés és belső berendezések elkészülte szempontjából a felavatás, amint azt contemplálták is, már az 1859. év tavaszán is megtörténhetett volna. A halasztásnak két oka volt: egy belső, t. i. az, hogy a Schwab Löw 1857 április 3-án bekövetkezett elhunytával megüresedett főrabbitszék betöltetlen volt még, mert csak aug. 16-án foglalta el azt dr. Meisel Wolf Alajos; egy külső, t. i. az, hogy akkor tört ki az olasz háború, mely a még felavatlan épületet kórházzá adaptáltatással fenyegette, aminek a Villafrancán július 12-én megkötött béke vetett véget. A felavatás napján, kedden, 1859 szeptember 6-án délelőtt, a Dohány-utczának a Síp-utczától az akkor Országútnak nevezett Károly-körútba torkoló részét már a kora reggeli órákban foglalta el az ott nyüzsgő kíváncsiaknak és a melékutczák felől oda igyekvőknek sokadalma, melynek túlnyomó része ünneplő ruhájában jelent meg. Csakhamar bezárultak a zsidó kereskedők boltjai, nemcsak a templom környékén, hanem a mai IV., V., VI., és VII. kerületekben mindenütt, ami 8 óra előtt történt és fél 12-ig tartott és ami által Pestváros utczáinak képe egészen rávallott azon physiognomiájukra, melyet mai napság csakis jomkipurkor nyújtanak még. Magát a templom belsejét a hivatalosak, a meghívottak és az imaszékek tulajdonosai foglalták el, jóval a felavatás kezdetéül kitűzött fél 9 óra előtt. Amint a meghívott egyházi, katonai és polgári méltóságok és hatóságok, kik részint testületileg részint képviselőileg megjelentek, mind elfoglalták helyeiket és Szentkátolnai Cseh Ede a budapesti cs. kir. helytartósági osztály alelnöke is, akit Fleischl Dávid, a hitközség elnöke hódoló üdvözléssel fogadott, ezen üdvözlétre rövid,

de annál melegebb beszéddel válaszolt; Barnay Ignác, a hitközség titkára felolvasta az alapítási okmányt, melyet a megjelent sommitások valamennyien aláírtak. Ez megtörténvén, a frigszekrény remek függönyének felmente után az ajtószárnyak kinyitak, amikor az orgonától kísért férfi- és gyermek-énekkar belefogott a CXVIII. zsoltár 22-ik versének — A kő, melyet megvetettek az építők, saroknak fejévé lett — eléneklésébe, mialatt a zárkövet Cseh Ede a kiválóbb notabilitások segédkezésével a szent hely belsejében kitűzött helyére lebecsájtotta. A szokásos kalapácsütések végeztével, melyek utolsóját a főrabbi, dr. Meisel egy rövid de hangulatteljes ima elmondásával ejtette meg, Wechselmann Ignác, mint az építést vezette mester a templom kulcsait átadta a hitközségi előjárásnak. Ezen formalitás megtétele után áttértek a tulajdonképeni felavatás liturgikus programjára. Mialatt az előcsarnoknak a tóratekereseknek vívói és kísérőik, azoknak a templomba bevitele, illetve a frigszekrénybe elhelyezése czéljából sorakoztak, az alatt Hóssly az orgonán az utódjától, dr. Wöhler-től componált egy praeludiummal keltett hangulatot. Csakhamar felhangzott a főbejáratból Friedmann Mór főkántornak hatalmas hangja, melylyel מִתְחַלְחֵל szavakkal kezdődő introitusnak az eléneklésébe fogott. — »Mi szépek a te sátraid Jákob, hajlékaid Izrael! De én szereteted bőségében bemegyek házadba, leborulok szent templomod felé a te félelmedben. Örökkévaló, szeretem házad hajlékát és dicsőséged lakásának helyét. És én leborulok és meghajlok, térdelek az Örökkévaló, az én teremtőm előtt. De én — hozzád van az imádságom, Örökkévaló, a kegy idején; Isten, nagy szeretetedben hallgass meg engem üdvöd igazságával.« (Mózes 4. XXIV. 5. zsoltárok: V. 8. XXVI. 8. XCV. 6. (singularisálva) és LXIX. 14.) Ezen introitust a frigszekrény baloldalán felállított énekkar is dicséretes preczióval executálta. Utolsó accordjai elnémulván, a tórák menete vonult be, élen a főkántorral, aki most a CXVIII. zsoltár 25. versét: »Oh Örökkévaló, segíts csak, oh Örökkévaló, boldogíts csak!« énekelte. A tórákat első sorban az ajándékozőik és ezeket felváltogatva honoratiorok vitték. Ezen menet előtt lépdelt, a tórák útvonalat virágokkal hintetve, az arany ifjúság, kezében virágfüzerekkel körülfont égő viaszfáklyákkal. A menet a sanctuariumhoz érván, a tórákat tartók a vasrácscon belül annak hosszában sorakoztak. Ekkor az énekkar a XXIV.

zoltár 9. és 10. verseit Wöhler opusa szerint énekelte »Emeljétek, ti kapuk, fejeiteket, emeljétek, ti ősrégi ajtók, hogy bevonuljon a dicsőség királya! Kicsoda az, a dicsőség királya? Az Örökkévaló, a seregek ura, ő a dicsőség királya! Széla.« Mindenki megrendült és a templom hajója visszhangzott, midőn Friedmann a seregek urát jelentő צבאות יי א-ת az ő kolosszális hangjának teljes erejével úgyszólván az egek felé dördítette. A frigyszekrény ajtai ismét feltárltak; az örökkémes meggyújtatott, mire oszt' a שמע ישראל kezdetű confessio fidei mindössze 6 héber szavának kikiáltása után, melyet az énekkar az orgona leghatalmasabb accordjainak hullámszája közben recitált; ami az 5. Mózes VI. 4. magyar fordítása szerint »Halljad Izrael, az Örökkévaló a mi Istenünk, az Örökkévaló egy« — a szent tóratekercsek a frigyszekrénybe helyeztetek. Most következett Meisel főrabbinak a szószekről elmondott ünnepi beszédje, mely az ő fejtegetési részében — a »Pesti Napló« bírálata szerint — kitünő alkalmi műnek bizonyult »az embernek nem elég a természet, nem a család sem, de Istenházára van szüksége«. Ezen beszédet, melyről az »Allgemeine Zeitung des Judenthums« XXIII. 39. számában Makobi (?!) következőleg nyilatkozik: »Die Sprache war schön, die Gedanken gediegen, und der Redner machte einen tiefen und nachhaltigen Eindruck auf die Zuhörer.« Meisel a császár és a hazáért elmondott szívből fakadó imádsággal fejezte be beszédjét.

Meiselnek ezen prédikációja külön lenyomatban is megjelent »Die Himmelstochter und ihr Freier« címmel.

Most áttértek a Wöhler-től zenésített LXXXIV. zoltár »Mi kedvesek a te lakaid, Örökkévaló, seregek ura!« élenklésére, mire oszt' a nyugalomba vonuló 79 éves agg prédikátor, dr. Bach József rövid szónoklata után a felavatási ünnepség, a Gott-erhaltenak a nyílt frigyszekrény előtti élenklésével, negyedfél óra időtartam után befejeződött.

Ez alkalommal lantjaik húrjait pöngették még: egy aradi tanár Jeteles Leó, egy renegát Kohlmann Károly és Majer Kohn Bistritz, akinek יי ק-פ című »Fest Gedicht«-je 1859 június 18-án kelt előszóval megjelent héber és német nyelven Wienben, Holzwarth Józsefnél.

Az emlékezetes nap délutánján és még néhány napig a közönség Pest minden felekezetéből szintűgy zarándokolt Istennek

ezen új házába. Keresztyén honfi-társaink — csak nyole évvel ezután, 1867. XVII. t.-cz., lettünk polgártársak is — dicséretükkel halmaztak el bennünket áldozatkésztségünkért, melyet szembeállítottak a lipótvárosi dóm építése körül tapasztalt tespedéssel.

* * *

1860! I. Ferencz József okt. 20-án kibocsájtotta diplomáját, melylyel a tíz évnél tovább tartott Bach-korszak megszüntetettvén; mint mondani szokták: »kiütött a magyar szabadság«. Élénk emlékezetében volt a nemzetnek az abszolutizmustól vele együtt sújtott és elnyomott zsidóknak a szabadságharc idejében tanúsított viselkedése, a csatáereken elvérzett zsidó honvédek vitézsége. Elvégre is szegyenlenie kellett volna magát; ha — miután mágnásai az inséges horvátok felsegélyezésére a nemzeti színházban jelmezes előadásokat rendeztek; ha — miután valamennyi tőle elpártolt oszt' ellene harcra kelt ellenségeinek békejobbát kínál-gatta — hogy akkor éppen csak rólunk zsidókról feledkezzék meg. No hát egészen nem feledkezett meg rólunk sem, valami történt, aminek a DUT. is volt színhelye. A főváros szellemi és születési arisztokrátiája 1860 decz. 19-én, szerdán este az »Európa« szállodának korynthusi termében, azon épületben, melyet ma a székesfővárosi államrendőrségi főkapitányság okkupál, a zsidókkal létesítendő testvéresülés czéljából részben ismerkedési, részben reconnaissance estélyt rendezett. A symposionon Török Pál duna-melléki református püspök elnökölt, ott voltak: Jókai Mór, Tóth Kálmán és Lisznai Kálmán, a mennydörgő Besze János, gróf Károlyi Gyula, gróf Bethlen, Huszár, dr. Wenzel Gusztáv, dr. Arányi Lajos egyetemi tanárok, Feleki Miklós, ifj. Lendvay Márton és Szerdahelyi Kálmán nemzeti színházi tagok, Ballagi stb. stb. Ott volt persze a zsidóság színe-java is, de Meisel főrabbi nélkül, aki kimentette magát.

Csakhamar megkezdődött végtelen sorozata a testvéri érzületektől áradozó pohárköszöntőknek, meleg ölelkezések, kézszorítások, tegeződések és csókolódzások adták meg a patakokban folyó pészgő mellett végbement testvéresülés signatúráját — no meg egy pénzgyűjtés is, egy a Múzeum-parkban felállíttatni szándékozott Petőfi-szoborra. Távozás előtt többen azon óhajtsuknak adtak kifejezést, miszerint ők propter maiorem gradum sollemnitis ezt a kedves és üdvös testvéresülést valamelyik templomban szeretnék megpecsételni. Indítványuk lelkesedéssel el-

fogadtatván, felmerült a kérdés, hogy melyik templomban. Végre abban állapodtak meg, hogy miután a zsidókat a keresztyénség különféle felekezetre tagoltsága folytán annak valamennyi templomába el nem hívhatják, csak egybe pedig még kevésbé, nehogy bárki azt gondolhassa, hogy a zsidókkal csak azon egy felekezet követői testvéresültek; annál fogva nekik már mint erősebbeknek is a zsidók »imaházába« kell menniök az ünnepségre. Így is történt. Másnap, december 20-án, csütörtökön este, megfogya is néhány tegnapi résztvevő elmaradta folytán, szaporodva is néhány újabbnak csatlakozásától, elmentek a zsidók »új imaházába«, a DUT-ba, egy előttük hol Lendvaytól, hol Szerdahelyitől vitt óriási nemzeti zászlót lengetve és benn a templomban lelkes és hangulatteljes beszédek tartásával, valamint a »Szózat«-nak itt legelőször történt elénekklésével »megpecsételték« a tegnapi testvéresülést. Régen történt, Pesten voltam már, de ott nem; csak hárman jutnak eszembe, kik több mint valószínű, hogy ott voltak, akik élnek még, dr. Ágai Adolf, Fuchs Lajos és dr. Mezei Mór urak.

Nem mult el ezen hevenyészés után négy hónap sem, midőn 1861 április 8-án, hétfőn délelőtt a DUT. a nemzettel való együttérzésünk egy komolyabb és méltóságteljebb demonstrálásának volt, most már az illetékes tényezők auspiciuma alatti színhelye. Széchenyi Istvánnak, »a legnagyobb magyarnak« emlékezetére tartott ezen requiemen, melynél Palóczy László, a régi diéták »élő törvénytára«, az akkori képviselőház korelnöke és gróf Teleki László, Kossuth Lajos kormányának párisi követe is megjelentek. Meisel nagyhatású beszédje után, melyre a Friedmantól őszidó dallammal szivetrázólag recitált *אל מלא רחמים* halotti ima következett; most már az orgonától kísért templomi énekkar énekelt a »Szózatot« a gyászünnepély befejezése gyanánt. A Szózat *קול קריא* című fordítását a legsötétebb Bach-korszakban közölte 1856-ban Stern M. E. Wienben a »Kochbe Jiczhak« XXI. füzetének 64—66. oldalain; fordította Schiller-Szinessy S. M. volt eperjesi rabbi, aki 1849-ben emigrálni kénytelenül, Cambridgeban halt meg, mint ottani egyetemi tanár, 1890 március 11-én. A közönség — keresztyének és zsidók — a templomból távoztukkor benn és az utcán nemcsak a hazát éljenezték, hanem ismételten és legtöbbször azt kiabálták, hogy »Éljen az egyesülés«.

* * *

Ide iktatom chronologice a DUT-ban megtartott háláistentiszteleteket és requiemeket, előbbieket H., utóbbiakat R. jelzéssel: H. 1867 február 23-án az alkotmány helyreállítása alkalmából (150. és 72. számú zsoltarok, a 45-ikből a 2—9., a 17. és 18. számú versek). — H. 1867 június 13-án I. Ferencz József ausztriai császár és Erzsébet császárné ő Felségeiknek Magyarország apostoli királyává és illetve királynéjává történt megkoronázásukra. — H. 1868 január 12-én délelőtt 10 órákor a magyarországi zsidóknak az 1867: XVII. czikkal törvénybe iktatott politikai egyenjogosultságaiért (100-ik zsoltaár). — R. 1875 július 11-én délkor V. Ferdinánd király elhunytá alkalmából. Erre megjelentek Horn Ede államtitkár, Thaiss Elek fővárosi államrendőrségi főkapitány. — R. 1876 február 6-án délelőtt 11 órákor Deák Ferenczért. — R. 1878 március 24-én délkor Ferencz Károly főherczeg, királyunk apjáért. Erre megjelentek Ghiczy Kálmán az országos képviselőház akkori elnöke és Ráth Károly budapesti főpolgármester. — H. 1879 április 24-én délelőtt 11 órákor I. Ferencz József és Erzsébet ő Felségeiknek ezüstmennyegzője alkalmából (72-ik zsoltaár és Kölcey-Erkel himnusza, ez utóbbi *magyarul*. Ezt a himnuszt héberre együttesen fordították a ma is élő dr. Józseffy Vilmos, Rafael apja és néhai Reich Ignác; fordításuk megjelent a »Magyar Izraelita« 1863. évi 2. számának melléklete gyanánt. A himnusznak római katolikus templomokban tartott istentiszteletek keretében való elénekeltetésére Bartakovics Béla egri érsek, Samassa bíbornok közvetlen elődje, adja meg az engedélyt még 1861-ben; valamennyi egyházmegyében még ma sincs befogadva, kifogásoltatván ezen passzusa: »megbűnhődte már e nép a múltat 's jövőndöt«.) — R. 1880 február 29-én délkor a Nimes-ben, 1796 április 22-én született, Párisban 1880 február 9-én elhunyt Isac Adolf Cremieux-ért, aki Franciaországban ismételten volt igazságügyminiszter, Páris városának ismételten parlamenti képviselője és 1870 szeptember 4-én az akkor megalakult ideiglenes kormány tagja, az »Alliance Israelite Universelle« elnöke. Cremieux itt volt körünkben 1866 június 30-án szombaton és július első napjaiban. Dr. Kohn Sámuel erről meg is emlékezik a requiem beszédjében, mely 1880-ban Zilahi Sámuelnél »Izrael Bajnoka« czimvel megjelent, következő szavakkal: »Tizennégy év előtt itt volt e templomban, ott állott az emelvényen 's beszélt hozzánk; de hitközségünk zöme nem

értette, franciául 's csakis nemzete nyelvén beszélt. Csak amikor Izrael évezredes szent hitvallását hangoztatta: *שמע ישראל* akkor értettük meg egymást mindnyájan». Kohn ez alkalommal Cremieuxnek a következő nyilatkozatát is idézte: »Ha majdan végörám üt, azon tudattal válok meg, hogy félszázadon át ernyedetlenül törekedtem ama cél elérésére, melyet pályám kezdetén magamnak kitűztem volt, s ez: a zsidóság jogainak kivívása s a zsidók újjászületése«. Cremieuxnél, az »Európa« szállodában volt lakosztályában, a »Concordia« egyletnek egy küldöttsége tisztelgett, melyet akkori elnöke Posner Károly Lajos vezetett illusztris tagtársuk elé. A francia nyelven mondott üdvözlő beszédre Cremieux persze franciául válaszolt és köszönetét a 4. Mózes VI. 24—26. verseiben előírt áronida áldásnak héberül történt elmondásával fejezte be. — R. 1885 augusztus 10-én a Livornóban 1784 október 28-án született, Ramsgateban 1885 július 25-én elhunyt Sir Moses Montefiore-ért, aki 1863 május 7-től 10-ig, Konstantinápolyba menet- és 1867 szeptember 9-én Bukarestből hazautaztakor négy, illetve egy napot töltve körünkben, a DUT-ot is meglátogatta. (Kayserling és 16-ik zsoltár). — R. 1889 február 5-én délután 4 órakor Rudolf trónörökösért. — H. 1892 június 8-án délelőtt 10 órakor és ugyanazon napon délután az összes elemi és polgári iskolák mindkét nemű ifjúságának a DUT-ba vonulásával ő Felsége a király megkoronáztatásának 25 éves jubileumára. — R. 1894. április 5-én délelőtt 10 órakor Kossuth Lajosért. Jelen voltak Kossuth fiai, Ferencz és Lajos Tivadar, valamint Ambrozovitsné, no meg Bachát Dániel és Horváth Sándor evang. lelkészek. Kossuth Ferencz a requiem után a Kádis-imát magyaráztatta magának Kohner Zsigmond hitközségi előjárósági elnöktől; Lajos Tivadar a templom építészeti és fentartási mozzanatai iránt érdeklődött. — R. 1898 szeptember 22-én délkor Erzsébet királynéért, Magyarország pótolhatatlan védangyaláért.

* * *

Innen temették 1875 november 7-én, vasárnap, a 2-án a mai IV., Váci-utca 14. számú házban meghalt Horn Edét, a Wenckheim—Tisza-kabinetben volt földmívelési, ipar- és kereskedelmi m. kir. miniszternek, báró Simonyi Lajosnak az államtitkárát. Oly kitüntetés, mely csakis az illető község rabbijainak dukál, más-különben pedig csak hetedhétországos nagyhírű talmudtudósok és

celebritások szoktak benne részesülni. Temetések alkalmával mellettem álló keresztyén vagy zsidó »jelen voltak« is és észre nem vették» is gyakran kérdezzetik, vajjon mi a szövege a kántor és kartól a halottnak kihozatalakor és kísértekor executált éneknek. Hát kérem, ez a 91-ik zsoltár; ének nélküli temetkezéseknél a »liberer« recitálgatja. Ezen zsoltár hangos eléneklésével mentek a svédek a harminczéves háború alkalmával a csatába.

Horn Ede azonos »A pesti izraeliták Reform-társulatá«-nak — így nevezi magát pecsétjében — első, egyszersmind utolsóelőtti papjával. Ez a társulat, mely 1848 július 31-én megalakult, az alakulását július 26-án megelőzte értekezletre meghívta Einhorn Ignác »papjelöltet«, aki akkor Ó-Budán lépett fel szűkebb-tágabb konventikulumokban, mint Geiger és Holdheim reformeszméinek apostola. Hornnak egyik jesiba-társa, aki azonban más irányban haladt, dr. Rakonitz Mór úr, ma is él még Ó-Budán, a III. ker., Kórház-utca 14. számú házban.

Vajjon ott volt-e a Gellérthegyben, ahol Einhorn Ignác még vagy akár már 1846-ban, »auch eine Bergpredigt«-et tartott a vele oda felsétált és többnyire talmudistákból és »Schöngestokból« összeboronált társaságnak — ő a megmondhatója. Einhorn Ignácztól az »Első magyar zsidó naptár és évkönyv«-ben 1848-ban három nagyobb cikk jelent meg, ú. m.: A zsidó ügy és a sajtó honunkban, 177—182. A halálbüntetés a hébereknél, 211—225 és egy Visszapillantás, 239—258. Az első két cikket aláírva »papjelölt«-nek és nem rabbijelöltnek nevezi magát, amivel konzervatív körökben visszatetszést szült, amit szöszékből és sajtó útján folytatott féktelen agitációja csak fokozott. Berlinben, hol szeptember 3-án az ottani reform-imaházban predikált, töltött néhány tanulmány-hét után hazatérván, szeptember 23-án a társulat papjává választatott és szeptember 27-én (*עיר ראש השנה ה'ת*) felavatta a társulat imaházát, mely a most 15 éve lebontott Valero-selyemgyárban, a ma VII., Király-utca 47. és Kertész-utca 39., valamint 41. és 43. számú házak telkein, létezett. Itteni és előzetes szereplésén Strasser Lázár vágújhelyi rabbi — Horn ott született 1825 szeptember 25-én — annyira megbotránkozott, hogy »hitközsége szegényfoltját«, bár formaliter nem is sujtotta a zsinagóga átkával (*הרע*), de ex cathedra megbélyegezte őt. Erről 1889 október 5-én megemlékeztem már a »Budapester Tagblatt« 274-ik számában, de

nem idéztem ott az épenséggel nem zelota Strasser predikációjának következő témáját: כתבו על קרן שור שאין להם חלק (j. Chagiga 77. l.) באלה ישראל. Horn nem egész egy évig tartott társulati lelkészkedése után 1849 szeptember 5-én Komáromban, a református templomban prédikált, mint tábori rabbinus, Klapka György zsidó honvédeknek; pár héttel ezután, mint komáromi kapituláns, bántatlan emigrálhatott hazájából. Itt, a M. Zs. Sz. keretében, az ő számos iratainak csak egyikét emlitem fel: Die Revolution und die Juden in Ungarn. Leipzig, 1851., mely a Bernstein Béla nyíregyházai rabbinak, az IMIT. kiadásában 1899-ben Jókai Mór előszavával megjelent: Az 1848/49-iki szabadságharc és a zsidók című munkájától nem igen tér el. Hornnal Eötvös Károly is foglalkozik az 1901-ben megjelent Magyar Alakok című könyvének Szláv Józsefről írt IV. fejezet 45—46. lapjain; én is ezen folyóirat XXIII. évfolyama 170. oldalán. Két ifjúkori levelét Brill S. L.-hez kiadta Blau L. u. i. XVI. 258—268.

Áttérek itt egy másik Einhornra — Dávidra, aki született Dispeken, Bajorországban, 1809 november 10-én, hogy ez alkalommal némi adalékkal belevilágíthassak a pesti reform-társulat és imaháza dolgában még ma is tapasztalható homályba. Einhorn Dávidot Pestre Mecklenburg-Schwerinből, ahol ő országos rabbi és a Berlinbe került Holdheim utódja volt, hívták meg. Csodálatos azon kapkodás, melyet a legfőbb hatóságoknál a reform-társulat ügyeinek elintézése körül lehetett tapasztalni. Míg például báró Geringer helytartósági alelnök 1851 május havában egy nála járt pesti izr. hitközségi küldöttséget, amely a reform-imaház bezáratását és a »társulat« feloszlását kérte — a pesti zsidók száma 1852-ben 12.642 volt — azon biztató szavakkal bocsátja el magát, hogy a kormánynak szándéka »jedem Unsichgreifen einer neuen Religionsgenossenschaft, die ohne positive supernaturalistische Dogmen ist, Schranken zu setzen«, azalatt júliusban Wienben dr. Bach Sándor belügyminiszter Einhorn Dávidnak megadja az osztrák polgárjogot, melyet ez megkapván, 1852 január 25-én tartja Pesten székfoglalóját, de márciusban már Wienben találjuk őt, ahol minden ereje kifejtésével a feloszlatni szándékolt társulat meghagyása ügyében gróf Thun Leo vallás- és közoktatásügyi miniszternél szupplikálgat és informálgat; mindhiába, a hatóságilag feloszlott »társulat« 1852 novem-

ber 10-én adta át anyakönyveit Schwab Lőw főrabbinak. Fennállásuk alatt 62 születést és 5 esketést vezettek be. Ezen esketések törvényességét az anyahitközség elismerni vonakodván, ez megint dr. Philippsohn Lajos magdeburgi rabbit, az »Allgemeine Zeitung des Judenthums« szerkesztőjét hozza ki sodrából, aki egyébiránt lapja hasábjait készségesen megnyitotta a reform-társulat ellen — Ellenberger Henriktől, az »Assicurazioni Generali« pesti képviselőjétől — írt felszólamlásoknak. Einhorn Dávid innen Amerikába kivándorolt; ott New-Yorkban 1866-ban az Adath Yeshurun rabbijává választatván, ezen állásában meghalt 70 éves korában, 1879 november 2-án.

* * *

A Jomkipurnak, vulgo hosszú napnak a zsidó templomokra nézve oly gyakran tapasztalt balvégzetessége a DUT.-ot sem hagyta érintetlenül. Effele jomkipuri néha katastróphalis pánikok stereotypek: Valaki a »Kol nidré« estéjén túlságos jóllakottsága folytán, egy másik pedig nappal a bójtokozta éhségtől rosszul lesz, környezete vizért kiabál, a távolabb ájtatoskodók azt hiszik, hogy valahol tűz ütött ki, menekülni akarnak, kész a pánik. Emlékszem ilyen akkor az újságokból olvasott esetre, mely Kolomeában fordult elő 1852 szeptember 23-án, csütörtökön, a zsinagóga emeletén levő női osztályban. Esteledett, már belefogtak a záróimába, midőn a földszinti férfiosztályban valakinek a gertyája az imaszék pulpitusáról lefordult; csakhamar felhangzott a tűz-tűz vészkiáltás, az asszonyok szilaj iramodással tódultak a lépcsőkön lefelé és ott egymással összegabalyodva, agyonnyomták egymást, lehetetlen lévén a lépcsőház befelé nyíló ajtaját kinyitni rájuk, vagy őket szóval a visszatérésre bírni. Ezen pániknak 31 asszony és 2 gyermek esett áldozatul — megfultak.

A DUT. jomkipuri pánikja 1878 október 7-én történt, hétfőn délelőtt fél 12 órakor, pár percczel a »Hazkára« czelebrálása előtt. Ilyenkor a hívek közül azok, kiknek szülői még élnek, a templomból kitérülnek, azok pedig, kik a »Hazkára«-t nem akarnák elmulasztani, befelé vagy — ha nő — felfelé sietnek. Kétféle versiót közölnek a contemporain újságok az esetről és pedig egyugyanazon hírlap, például a »Pester Lloyd« estilapja is, mind a kettőt. Egy ifjú belesodródott efféle két ellenkező irányban egymás ellen tóduló nőkből összeverődő gomolyagba és szorultságában elkiabálta magát, hogy tűz-tűz; más versio szerint egy nő rossz-

szul lett és a vizért való kiáltozást a női karzat úgy fogta fel, mintha tűz keletkezett volna, melyet oltani akarnának. Bármelyikében a két verciónak tűzriadalom volt, melynek hallatára »a karzaton a tódulás oly nagy mérvet öltött, hogy a karzat bejáratánál a lépcsőkön keresztül futó támaszfal (talán fa?!) körülbelül 30 lépcsőnyi (talán lépcsőfoknyi?!) magasságra letört. Ennek következménye az volt, hogy a tóduló nők egymásra zuhantak» 1—2 ölnyi magasságból és pedig az első versio szerint 40—50, a másik szerint 20 nő. Négy nő súlyosabban sérült, kettőt otthon kezeltek, kettőt, kinek egyike kartörést szenvedett és egy gyermekét, kinek állkapcsa összezúzódott, a Rókusba szállítottak. Mentők akkor még nem voltak, a B. Ö. M. E. csak 1887 május 10-én kezdte meg üdvös működését, az első segélyt dr. Egerer katonaoorvos, dr. Lichtenberg Kornél és dr. Perger Ignáczt nyújtották. Ez volt a DUT. jomkipuri pánikja, amitől az isteni gondviselés a jövőben óvjon meg bennünket. Az egy eseménynek egymástól elütő versiók szerinti elbeszélésből sokan okulhatnának, tanuvallomások mérlegelése és értékelése dolgában.

* * *

A DUT.-nak felavatásától máig lefolyt félszázad alatt volt és illetve ma is fungáló rabbik anciennitásuk szerint: dr. Meisel Wolf Alajos szül. Orsz. Janowitzban Csehország kuttenbergi kerületében 1815 július 16-án. Megh. a תולדות perikope szombatján az Orczy-féle imaházban, mely akkor még a miénk volt, hospitando tartott predikációja alatt bekövetkezett agyszélhűdés folytán 1867 nov. 30-án. Ő volt Pest 3-ik főrabbiája. Athenae királyáról, Kódroszról meséli a történet, hogy a hősi halálával megüresedett királyi méltóságot többé nem ruházták senkire, utódai az Archontok voltak. Így történt per analogiam a pesti főrabbi címével is, mely 38 évet túlhaladta ideig senki által nem viseltett, mert a hitközségnek csak rabbi collegiuma volt, de a főrabbi széke be nem töltetett. Meisel Stettinből jött hozzánk, mikor pesti állását 1859 aug. 16-án kedden a tipikus תשעה-¹⁰-kor elfoglalta, akkor elődjének, Schwab Löwnek ülnökei az övéi is lettek és pedig: Wahrmann Juda szül. 1791-ben, megh. 1868 nov. 14-én, továbbá Brill Sámuel Löw, a M. Zs. Szemle XVI. 272. lapján biografice is méltányolt Brill Izrael (Reb Zril dájön) fia, szül. 1814 szept. 14-én, a főrabbinusi sedis vacantia alatt a rabbinátus elnöke, az országos rabbiképző intézetén, mely az ő nagy-

hírű könyvtárát bírja, tanár. Nem mint ilyennek, hanem régebben tartott kis jesibájának idejéből tanítványai voltak dr. Bacher Vilmos, dr. Goldziher Ignác és néhai dr. Kohut Sándor, az »Aruch Completum« érdemes szerzője, kedves iskolatársam és barátom. Mikor Kohut 1860-ban Boroszlóba utazott, hogy az ottani rabbiseminariumba beiratkozzék, Pestet érintve Brillnél tisztelegget és engedélyt kért tőle, hogy siur-ját még néhányszor látogathassa, ez neki megadatván, Brill előadásaitól annyira elragadtatott, hogy egy teljes évig halasztotta Boroszlóba menetelét, csak hogy Brilltől vezetettve gyarapítsa halachikus készségét. Midőn Kohut ezen elhatározását addigi tanítóival, Fischmann Simon kecskeméti rabbival, Deutsch Henrikkel és valamint Hirsch Márk 1909 május 17-én elhunyt hamburgi, akkor tiszabeői rabbival közölte, ezek — mintha összebeszéltek volna — mindnyájan azt felelték neki, hogy általuk gratulálva helyeselt ezen lépését neki ők, kiket Brill szellemes, éles és mély tudása régóta elkápráztatott, előre jósolhatták s javasolhatták is volna.

Brill, akit ismerői polyhistor gyanánt is emlegetnek, mint a talmod legmélyebb fenekéig lehatolt búvár, csodálatosan megcáfolta azon közkeletűvé vált feltevést, mely szerint polyhistorok — de omnibus aliquid ex toto nihil — többnyire felületesek. Ki nem állhatta a szószátyárkodást és a nagyképűséget sem, akiknél ilyest tapasztalt azokat caustikus és epigrammatikus viczezeivel — elég volt csak egy is — kivégezte. Meghalt 1897 április 8-án a VI., Király-utczai ma 12. számú házban, ahol apja lakásában maradvára, ott hosszú szakadatlan évekig lakott.¹⁾ ז"ל.

Meisel mellett még egy darab ideig dr. Bach József is prédikálgatott németül. Még csak nem is régen olvastam róla, a Pesti Hírlap 1844 márczius 7-én kelt számában, hogy ő, pedig 60-ik évét akkor már túllépte, a magyar hitshónoklat terén is próbálkozott, mire azon kornak szelleme is ösztöklélte. De sajnos, az ő nemes és hazafias ambíciója kudarcot vallott. Szerencsétlenségére az első nyilvános magyar szónoklata halotti prédikáció volt, melyet — tekintünk el tartalmasságától — oly hamisítatlan Kraxelhuber kiejtésű magyarsággal mondott el, hogy hallgatósága, netáni nagyobb botrány

¹⁾ Életrajzát megírta Blau L., Brill Sámuel Löw a pesti rabbiság elnöke. Budapest, 1902.

elkerülése végett, mert némelyike majd megszakadt nevéteben, csakhamar széteszlott. C'est le ridicule qui tue. A még diákkoromban öreg pestiektől is így hallott ezen mesét pedig én — higyük el nekem — nem a kudarcz leszégezésül, hanem Bach hazafias szándéka és próbálkozása jutalmául ragadom ki a feledés homályából. Bach többé magyarul nem prédikált. Meghalt 85 éves korában 1866 február 3-án. Ezen 1866-ik évet tartom a DUT. legfőnyesebbikének, ekkor honosult meg benne és ezóta mindig tágabb tért hódít magának édes nemzeti nyelvünk, a magyar. Ezen év június 2-án a בערותה perikope szombatján foglalta el rabbiszkékét a magyar hitszónok, dr. Kohn Sámuel, a boroszlói rabbiseminarium növendéke, ki született Baján 1841 szeptember 21-én. Unokája ő az 1852-ben 90-ik évében elhunyt bajai főrabbinak, Götz Kohn Schwerinnek,¹⁾ kora gáonjai egyik legnagyobbikának, és testvérfia volt kora egy másik nagy talmudistájának, a hosszú évekig Obudán élt és ott is nyugvó יעקב נעטש-nek, Neuschloss Jakabnak. Az első magyar esketési beszédet a DUT.-ban dr. Kohn tartotta 1866 augusztus 26-án, néhai Frank Antal, a Magyar hitelbank igazgatójának Ullmann Adelevel, néhai Ullmann József, a »Pannonia« gőzmalom igazgatójának lányával történt házasságra léptekor. Pár héttel azelőtt, július 8-án hangzott el dr. Kohn első magyar halotti beszédje az egyetem belgyógyászati klinikájának, a mai Semmelweis-utca 2. számú házának telkén volt udvarán néhai Ehrlich József Péczelen született orvosnövendék temetésekor.

Budapest egyesülése óta tagja a székesfővárosi törvényhatósági bizottságnak. Királyi tanácsos. A hitközség előljárósága 1905 december 7-én, a választmány 1906 április 26-án Kohn 40 éves működésének jubileuma alkalmával felruházta őt a főrabbi címmel, minek folytán dr. Kohn Sámuel a pesti főrabbi chronologikus sorában a 4-ik. A fennemlített Götz Schwerinnek egy kis márvány mellszobra van, Telcs Ede barátomnak, aki unokája, az első szobrászművészeti szárnypróbálgatása, az ex ungue leonem sokat ígért műtárgy ott van a mester műtermének polezán, ahol azt talizmanjaként is őrzi; nem válik meg sehogy sem tőle.

¹⁾ Életrajzát megírta Kohn S., Schwerini Kohn Götz (M. Zs. Szemle XV. és XVI. évfolyam és külön lenyomatban is).

Dr. Kayserling Mayer szül. Gleidingben Hannoverában 1829 június 17-én. Hozzánk Endingenből, a svájcz Aargauból jött, ottani lelkészkedése 10-ik évében 1870-ben június 21-én, 7300 szavazatból nyert 5970 »igen« alapján. Mint a zsidóság spanyol korszakának legtekintélyesebb ismerője és művelője, az Amerika 1492-ben történt felfedezésének emlékére 1892-ben Chicagóban létesíteni tervezett világkiállítás alkalmából onnan megbízást nyert annak kikutatására, mennyi részük és melyik részük volt a zsidóknak Columbus expedíciójában. Ezen megbízásnak megfelelően, 1890-ben hosszabb időt töltött Spanyolországban, ahol levéltári kutatásai nemcsak a kitűzött irányban nem voltak meddők, de egyébiránt is jelentékeny eredménnyel jutalmazták fáradozásait és — nélkülözéseit. Meghalt 1905 április 21-én. Irodalmi működésével emléket szerzett magának aere perennius.

Pollák Lajos a Rombach-utcai templom 1872 okt. 1-én, kedden חול המועד történt felavatása előtt, aminek 50-ik évfordulója csütörtökön, 1922 szept. 21-én fog bekövetkezni, jött hozzánk rabbinak a ma Hohensalzanak nevezett Inowrazlaw poseni gyógyvárosból, ahová Kremsirből ment, mely rabbiszkékét a janovitzki előzte meg. Született Nyitrán. Jámbor életét befejezte 83-ik évében 1905 július 5-én. Feldmann Mózes Galánthából jött hozzánk. Született Pázdicson Zemplénben 1859 január hóban.

Dr. Fischer Gyula, (született 1861 márc. 15. Sárkeresztúron, Fehérm.) előbb győri, majd pérgai (Geistgassei nagy templom) rabbi és dr. Hevesi Simon (szül. Aszódon 1868 márcz. 21.) előbb kassai, majd lugosi, mindkét helyt még Handler vezetéknévű rabbi, 1905 július 18-án lettek megválasztva 2456 szavazatból 1217 igen — 19 nem és illetve 1174 igen — 46 nem szavazattal. Mindketten már a budapesti rabbiképző intézetnek egykori növendékei. Dr. Hevesi rabbi ugyanott ma már a homiletika tanára is. Dr. Adler Illés rabbi (szül. Zentán 1868 január 3.) az obudai rabbiszekből, ahová a kiskunfélegyházaiából hivatott, került hozzánk a RUT.-hoz. Székesfővárosi törvényhatósági bizottsági tag.

* * *

A DUT. templom elkészültétől máig volt hitközségi előljárósági elnökök chronologicus névsora :

Fleischl Dávid meghalt 68-ik évében 1868 augusztus 11-én; Weiss M. A. megh. 65-ik évében 1876 április 3-án; dr. Hirschler Ignátz szemorvos szül. Pozsonyban 1823-ban, a magyarországi és erdélyi izraeliták 1868 dec. 14-től—1869 febr. 23-ig Pestmegye székházának termében ülésezett kongresszusának elnöke, főrendiházi tag, megh. 1891 nov. 11-én; tornyai Schossberger S. W. megh. 78-ik évében 1874 március 25-én; Lányi Jakab, az osztrák hitelbank egykori budapesti fiókjának igazgatója, megh. 63-ik évében 1879 nov. 28; Neuwelt Ármin, a Munk Mór és tsa nagykereskedésnek czégtársa, a Magyar kereskedelmi csarnok elnöke, megh. 73-ik évében 1888 január 15-én; Wahrmann Mór szül. Pesten 1831 február 28-án, a fennjelzett kongresszus alelnöke, az országgyűlés nyolc egymásutáni ciklusa alatt — mindig a Lipótvárosban megválasztott — képviselő, megh. 61-ik évében 1892 nov. 26-án (szombaton öreg este, tehát nem 7. de 8. Kiszlev, amire ezennel ismételtén és utoljára figyelmeztetem az évenkénti requiemeit rendezőket); Kohner Zsigmond udvari tanácsos, a »Pester Lloyd« társasága elnöke, a Pesti kereskedelmi bank alelnöke, megh. 67 éves korában 1908 január 2-án.

Az itt közölt elhalálozási évek nem jelentik implicite azt, hogy az illető haláláig viselte az elnöki tisztet. Hitközségünk előjáróságának mai elnöke dr. Weinmann Fülöp udvari tanácsos, a pesti királyi ítélőtáblának volt bírója, királyi közjegyző, szül. Ungvárt 1843-ban.

Itt elsorolt elnökök mellett a hitközség főtitkári állását betöltötték: Barnay Ignátz szül. Kapronczán, nyugalomba vonult 1875-ben, megh. 67-ik évében 1878 május 27-én; dr. Goldziher Ignác szül. Székesfehérvárott 1850 június 22-én, a magyar tudományos akadémia nyelv- és széptudományi osztályának elnöke, budapesti egyetemi és rabbiképezdei tanár; dr. Weissburg Gyula szül. Erdőbényén 1866 augusztus 19-én, aki ezen hivatalába a nálunk másfél évtizedig mint segéd rabbii folytatott lelkészkedése után lépett át.

A DUT.-nak első főkántora az 1826-ban Hrabócson Zemlénben született Friedmann Mór, az orsz. rabbiképzőintézet tanára, hozzánk Fünfhausból, Wiennek 1891 óta XV. kerületéből, jött. Ott ő a sógorával, Goldmark Károlylyal folytatott gyakoribb érintkezései alkalmával zeneszerzői talentumát eredményesen fejlesztette. A néh. Tatay Adolf kir. tanácsos, óbudai tisztii

orvos által magyarított »Izraelita Vallásos Énekek« (Pest 1861) megzenésítője. Fokozta a jeles éneklését felülmúló recitativumának a hatását az, hogy nemcsak énekművész volt, de a héber nyelvnek alapos műveltségű kezelője is, vagy ismég nagyobb בעל המלה mint חן; hát meg milyen קרה? Az egyik fia halála után következő jomkipurkor a lájnolást maga végezte és a 3. Mózes XVI. fejezet már első versének olvasásakor Áron két fia halálának pointírozott említésével a jelen volt írástudókat annyira megalapította, hogy ezek hangos sírásukkal csakhamar magukkal ragadták az egész közönséget. Meghalt 1891 augusztus 29-én. Nemnt man die besten Namen: Sulzer, Goldstein (Wien); Ketten — Henri hires zongoraművész atyja — (Baja—Páris), Dovödl Brad (Brody-Pest), Wahrmann A. S. (Óbuda), Jókev Léb (Pápa—Nagyvárad), Jaszele Kokas (Balassagyarmat—Pozsony), Smelke, a wieni Goldstein apja és Moor Rafael (Kecskemét). Bachmann Jakab (Odessa—Budapest RUT.) Kartschmaroff (Miskolc—Nagykanizsa) etc. etc. wird auch der Seine genannt. Utódja Lazarus Adolf tanár, született Stomfán Pozsonymegyében 1855 február 20-án. Wienben nyert kiképeztetése után Morvaországban: Lundenburgban, M.-Kraubauban és M.-Ostrauban, a cseh fürdővárosban: Teplitz-Schönau-ban, majd oszt' Hannover városában fungált, ahonnan a DUT.-hoz megválasztották. Friedmann Mór ezen méltó utóda a rabbiképző énektanár. A Wien-lipótvárosi templom főkántora, a Győrme gyében 1872-ben született Guttmann Béla Lazarus regímeje alatt másfél évig fungált mint 2-ik kántor.

A Friedmantól, valamint a Lazarustól jeles énekkaruk közreműködésével celebrált ujévi és jomkipuri muszafok az ő fényük legragyonzóbb sugárkéveit Ney Dávid közreműködésének köszönheték. Ki nem emlékeznék a nagy énekművész »Uneszána fajkek« solóra? Soha sehol nem találhatott Amnon, a mainzi martyr, nem is talált jobb interpretatort már olvasva is megrendítő szövegéhez. A hatást egy idézéssel szabadjon festenem: Continuere omnes intenticque ora tenebant; kiki magába szállt. A Joma tractatus III. 10. és 11-ik misná dícsérettel örökítenek meg néhány nevet, melyek viselői a jeruzsálemi templom körül érdemeiket szereztek és ugyanott néhány szűkkeblű neveit megrovással szegezi le, köztük egy levítáét, Hogroszét. Ez a Hogrosz a hangképzés körül valami különös ügyességet tanúsított, de a többi

éneklo lévitát nem akarta ezen methodusára avagy fortélyára tanítani, melynek birtokában az isteni tiszteletet fényesebbé alakíthatták volna. Én nem vagyok tanna, jelen közleményem nem fogja elérni a misna korát, de amig olvassák, legyen benne is magasztalással megörökítve a királyi zsoltáros méltó druszájának, »Dávid mesternek« halhatatlan neve.

Ney Dávid, ki a folyó 1909. évi április 3-án Prágában elhunyt pesti született, Sonnenthal Adolfot nemcsak abban érte utól, hogy mindketten az egyszerű szabólegények sorából — Ney még a közkatonából lett »virtigli firer«-éből is — emelkedtek, kiki a maga művészetének legmagasabb fokára, hanem fajszeretetére és a vallásához való hűséges ragaszkodásával is büszkén melléje állhatott; született Várpalotán 1842 február 12-én (Pallas), 1843 márc. 15-én (Pesti Hirlap). Már fiú korában énekelt a veszprémi zsidó templom énekkarában, később a győriében. Olaszországban, a bel canto hazájában teljesített katonai szolgálata is alkalmat nyújtott neki éneklési hajlamainak és tudásának fejlesztéséhez, miben feljebbvalói szolgálata könnyítésével támogatták. A 70-es években a DUT. énekkarában talál alkalmazást, majd innen az operához jut, hol művészetével és 106 szerepet felölölő exorbitans repertoírjával jóval halála előtt »megcáfolta azt a szálló ígét, hogy senki sem pótolhatlan«. Rövid gyengélkedés után 1905 aug. 31-én d. e. 6 órakor (אדר"ה אלול) az Andrássy-út 43. számú házban bekövetkezett halálát az Opera igazgatósága e szavakkal jelenti partéjén: »az intézetet megrendítő csapás sújtotta, kidőlt erős oszlopa«. Az operaház csarnokából kísérték szept. 3-án a rákoskeresztúri zsidó temetőbe, ahol a II-ik parcella 2-ik sorában a 14-ik sírban nyugszik.

* * *

Az orgona. Kempf füzete és Samuel Winters Illustrirtes Isr. Jahrbuch 5620 (1859—60) 125. l. szerint Edmund Schulze Söhne thüringiai orgonaépítők készítménye, azoknak Paulinzellában a Schwarzburg-Rudolstadt fejedelemségben lévő gyárából. Angster József és fia kalocsai érseki orgonaépítők pécsi gyáráról vett értesülés szerint az Buchholz berlini orgonaépítő műve volna, ugyanazé, aki a brassói Honterus-templom orgonáját építette.

Eredetileg 38 változatú volt 2 manualra és pedálra felosztva, úgy hogy az I. Manualra 15, a másikkra 11 s a pedálra 12 vál-

tozat esett. A pedálnak feltűnő nagy változat száma, mely egy 50 változatú orgonához is kielégítő lenne, onnan magyarázható, hogy 1859-ben a pedal copulát, mely a Manual változatait a pedálhoz csatolja, még nem ismerték.

Ez az orgona eredetileg a frigyszekrény mögött a földszinten állott. Nehézkes ékfuvóit, amelyek bajjal-zajjal voltak kezelhetők és játék közben erős szállókéseket okoztak, már a 80-as évek végén kicserélte egy új fujtatóval Ország Sándor és Fia ma már megszünt czég. Ugyanez emelte az orgona játszóasztalát az énekkar emelvényére és légnyomatú gépezettel látta el az orgonát, melynek eredeti dispositiója a kor színvonalán állott, sőt ma is megállja a helyét, gépezete azonban azon kor minden hátrányait sinylette, komplikáltsága gyakori zavarokat okozott és a nehézkes regisztrálás is nehezítette a játékot. A földszinten hátrányosan elhelyezett orgona fölött alkalmazott üvegteretől fogva az orgona hangja sem érvényesülhetett.

Az Angsterék által 1902-ben 10.000 koronáért foganatosított átépítés alkalmával az egész orgona, a fölötté volt üvegterő eltávolításával is, 4 méterrel feljebb emeltetett és egy új, III. manuállal ellátott, melyen 6 változat van elhelyezve. Az orgona a légnyomatú rendszerre lett átépítve, villamos hajtóerőre berendezve, fuvóműve meg lett újítva és egy légnyomatú új játszóasztallal ellátva.

Változatai általánosságban megmaradtak, a III. Manual 6 új változatán kívül az I. Manualban a Fugara 8 láb, a II. Manualban a Gamba 8 láb és Clarinet 8 láb, a pedálban a Cello 8 láb lett új változatokkal kicserélve.

Szabadjon itt tájékoztatásul megjegyeznem, hogy az orgona jelenlegi dispositióját ismertető következő 44 tétel után a számok bécsi lábakat jelentenek. Egy bécsi öl = 6 láb, egy bécsi láb = 12 hüvelyk. Esetleg átszámítók kedvéért álljanak itt az 1874: VIII. t.-cz. paritásai: 1 öl = 1.89648 méter, 1 láb = 0.31608 méter, 1 hüvelyk = 2.634 centiméter. Ime a dispositio: I. Manual C—f” 54 billentyű. 1. Principal 16; 2. Bourdon 16; 3. Principal 8; 4. Gamshorn 8; 5. Fugara 8; 6. Hohlflöte 8; 7. Gedeckt 8; 8. Quint 64 hüv. 9. Salicional 4; 10. Rohrflöte 4; 11. Octav 4; 12. Doublette 32 hüv. 13. Cornet négy sor 32 hüv. 14. Mixtura 2; 15. Trombita 8. — II. Manual C—f” 54 billentyű. 16. Lieblich gedeckt 16; 17. Violapincipal 8; 18. Gamba 8; 19. Viola 8; 20.

Flauta amabile 8; 21. Lieblich gedeckt 8; 22. Dulcien 4; 23. Octav 4; 24. Flageolet 2; 25. Mixtura 32 hüv.; 26. Clarinet 8. III. — Manual C—f” 54 billentyű. 27. Salicional 8; 28. Aeoline 8; 29. Vox coelestis 8; 30. Flautatibia 8; 31. Fl. travers 4; 32. Oboa 8. — Pedal C—d 27 billentyű. 33. Principalbass 16; 34. Violon 16; 35. Subbass 16; 36. Nassart 128 hüv.; 37. Octavbass 8; 38. Violon 8; 39. Gedecktbass 8; 40. Cello 8; 41. Octavbass 4; 42. Posaune 16; 43. Trombita 8; 44. Clarion 4. A 15., 26., 32., 42., 43. és 44. számúak nyelvváltozatok.

Az új játszóasztal mellékváltozatai a következők: 1. Manual copula az I. és II. Manual között; 2. Manual copula az I. és III. M. között; 3. Manual copula a II. és III. M. között; 4. Octav copula az I. M.-hoz; 5. Pedal copula az I. M.-hoz; 6. Pedal copula a II. M.-hoz; 7. Zárózelep a nyelveknek; 8. Crescendo-decrescendo (redő) a III. M.-hoz; 9. Register crescendo a teljes műre; 10. Szabad combinatio kétsoros; 11. Szabad combinatio-kiváltó; 12. Piano a pedal számára; 13. Piano; 14. Mezzoforte; 15. Forte; 16. Fortissimo; 17. Plenum; 18. Kiváltó (és pedig a 13—18 számok alatti hat az I. Manuale és a Pedal számára); 19. Pianissimo; 20. Piano; 21. Mezzoforte; 22. Forte; 23. Fortissimo; 24. Kiváltó (ez utóbbi hat a II. M.-hoz); 25. Pianissimo; 26. Piano; 27. Mezzoforte; 28. Kiváltó (ez utóbbi négy a III. M.-hoz).

A DUT. elkészülte után rövid ideig még az immár beszüntetett chörschülből átjött Hössly volt az organista, akit csakhamar a Greifswaldban született és ott theologiai doctorrá promoveált Wöhler Gotthard, a »Pester Lloyd« számos éveig volt zene-recensense váltott fel. Wöhler közel húsz évig tartott regeneje végefelé ezen orgonához a zenevilág egy sensatioja fűződött: Saint Saëns a nagy francia zeneszerző itt időzött körünkben, mint Liszt Ferenc vendége, akinek tiszteletére ő, ki mint virtuoz orgonista is remekelt, orgonajátékát akarta bemutatni. Ma sem tudni, kitől eredt orgonánk azon híre, mely szerint a magyar fővárosban jobb nem akadna nála; de sejthetni, hogy magától Lisztől, a ki 1865 szeptemberben Budapesten látogatóban a DUT-ot is megismerlélte és ez alkalommal Wöhlertől játszatott magának egyet-mást az orgonán, denique Saint Saëns megkötötte magát ezen orgonához és máshol nem, csakis ezen akart játszani, ami nem ment oly könnyen, mert a DUT. cultuselőjárója aggályt támasztott az efféle matinének az Isten házában

való rendezése ellen. Hosszas pourparler-ek után végre dr. Ágai Adolf közbenjárásának sikerült az engedély kieszközése. 1879 március 6-án délelőtt a magyar metropolis zenét űző és kedvelő világának eliteje, java mind megjelent a DUT-ban. Liszt Ferenczel Apponyi Albert és Zichy Géza grófok, Mihálovich Ödön stb. stb. A »C-moll Symphonie avec orgue«, a »Déluge« és a »Danse macabre« nagy hírű szerzője; Bach I. S. classicus műveiből és az ő maga költötte saját opusaiból szándékozott néhány darabot eljátszani. De jaj! Mi a baj? Éppen kezdetén Bach A-moll fugájának, a praeludium első accordjainak elhangzása után, Saint Saëns kénytelen volt abbahagyni játékát, mert — csütörtök is volt — egy billentyű csütörtököt is mondott. A publicum csalódottan távozott és a különben is hátrányosan elhelyezett orgona átépítésének szüksége attól fogva folyton foglalkoztatta az illetékes tényezőket.

Wöhler elhunytá óta a DUT. organistájának állását Schweida Rezső tanár, a jeles zeneművész tölti be immár 30 éve.

Budapest.

VADÁSZ EDE.

HELYREIGAZÍTÁS.

Pótlás a M. Zs. Sz. XXIV. 327—356. és XXV. 83—84., illetve 170. lapjain közölt »Adalékaim«-hoz.

Jelen 1909. évi március havában bemutatkozott nálam egy Guttmann Salamon nevű budapesti III-ik kerületi főtér 2-ik szám I. em. 9. ajtó, ó-budai lakos és XXIV. 333. lapon említett Jellinek Adolfnéra is, W. Izraelre is hivatkozva azt közölte velem, hogy ő Guttmann Iczig Bär révén egyenes leszármazottja néhai Wahrmann Izrael első pesti főrabbi azon fítestvérének, kit annak idején »reb Mayer reb Slajmesz« nevében ismertek Óbudán, aki vezetéknéve gyanánt a Guttmann nevet vette fel és a XXIII. 272, valamint a XXIV. 329. lapjainkon említett Mattersdorf Mayerrel azonos volt legyen. Azt, hogy Wahrmann Izraelnek egy Mattersdorf vezetéknévű, illetve XXV. 83. egy másik, még pedig Reichenberg vagy Reichenberger (Dúshegyi) vezetéknévű fítestvére lehetett, azt már XXIV. 329. legelső nyolcz sorában elfogadhatónak indokoltam. Itt Guttmann Salamon esetében az a bökkenő: Vezetéknév volt-e a Mattersdorf, mely esetben azt magyarsítani szabad lett volna, de másik német névvel felcserélni nem

szabadott — avagy csak valamely esetleg másik Guttmann Martontól való megkülönböztetési jelző volt-e ad normam Nagy Sándor (megyaszói), Nagy Sándor (nagylaki). Mindenesetre kutatandó volna még az is, vajjon Slajme volt-e az első pesti főrabbi apja és azon Slajmának nem volt-e — per se consecutive — egyenél több felesége. Azoknak, kiknek érdeke vagy kötelessége immár a Wurmian Izrael Guttmann, Mattersdorf, Reichenberg vagy er (Dushegyi) és Szegal nevű agnatusainak származási adataival kell majd bibelődniök.

Budapest.

VADÁSZ EDE.

A GÖRÖG PAPYRUSOK ZSIDÓ VONATKOZÁSÁIRÓL ÉS A TALMUDI JOGGAL VALÓ ÖSSZEFÜGGÉSÜKRŐL.

Alkalmilag már több ízben említettük a papyrusokat, melyek Egyptom földjéből napfényre hoztattak és az ókorra vonatkozó összes tudományzakokat soha nem remélt mértékben gyarapították. A zsidótörténet is gazdagodik, de az általános történethez mérve, elenyésző csekély mértékben. Ez természetes. Az irodalmi papyrusok majdnem kivétel nélkül az általános (nem zsidó) görög irodalom körébe tartoznak. A papyrusok jelentékeny tömege hivatalos jellegű: közigazgatás, bíraskodás stb. A mindennapi életben forgó írott dokumentumok: adás-vevés, kölcsönügyletek, adó- és vámfizetés természetüknél fogva nem tüntetik fel birtokosaik nemzetiségét vagy vallását. Csupán a név szolgálhatna ismerető jelül, de már a misna konstatálja, hogy »a külföldi zsidók nevei olyanok, mint a pogányok nevei«. Bizonyos tehát, hogy sok görög név mögött zsidó rejlik. Ez kétségtelen, mert Egyptom lakosságának hetedrésze — 7 millió közül 1 — zsidó volt. Ezeknek túlnyomó többsége pedig görögül beszélt. A görög lakossághoz való arány még jóval nagyobb volt, mert Egyptomban a görögök is csak bevándorlottak voltak és talán nem is alkották a lakosság többségét. De hát ma már nem állapítható meg, hogy kik voltak a fajgörögök és kik voltak a kazárok. De vannak megállapított zsidó papyrusok. Ezeket legújabbán Schürer »Gesch. d. jüd. Volkes« cz. művében dolgozta fel, miután Reinach Th. a Revue 1898. évfolyamában először összeállította.

Az utolsó évek papyrus-publikációiról és a hozzájuk fűződő irodalomról teljes tájékozást ad Viereck Paul: »Die griechischen

Papyrusurkunden (1899—1905)« cz. iratában, amely a »Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Alterthumswissenschaft« műből külön is lenyomatott. Ebből a »Berichte«-ből, melyet kettő már megelőzött (Jahresberichte Bd. LXXXVIII. 1898. 135—186. és Bd. CII. 1899. 244—311. lap), először azokat a részleteket adjuk, melyek kifejezetten zsidókra vonatkoznak.

Wessely a »Studien zur Paläographie und Papyruskunde« IV. füzet (1905) 58. köv. II. közzé tesz egy papyrus-töredéket Rainer főherczeg ebbeli gazdag gyűjteményéből (Papyrus Erzherzog Rainer) a Pap. London 260. és 261. számúval egyetemben, minthogy ezek együvé tartoznak. Ha ez áll, akkor az okmány 72/73. évből ered. A papyrus Rainer XI—XIII. kolumnája »jegyzék azokról, kik a zsidók adóját voltak kötelesek fizetni« (ἀπαριθμοὺν Ἰουδαίων τελέσματος). Személyenként 8 drachma 2 obolos fejadó és 15 drachma zsengék adója (ἀπαρχή = Erstlingssteuer). A fizetők közt asszonyok és 3—5 éves gyermekek is vannak, de 60 éven felüli asszonyok az adó alól fel vannak mentve. A XIV. kolumnán a ὑπερετῶν és ἀσθενῶν, az aggod és betegek listája kezdődik, kik a fejadót nem fizetik. Ez a papyrus, úgy látom, Arsinoe városáról (Fayûm tartomány) szól. Wessely megjegyzi, hogy egyiptomi 2 dr. 2 obolos = 1 zsidó félsekel = 2 attikai dr. = 2 római denar. A fentieket, a Stud. z. Pal. u. Pap. ez idő szerint nem állván rendelkezésünkre, Viereck referátumából (61. és 62. l.) vesszük. Kétségtelenül konstatálta Wessely, hogy 2. dr. és 2 ob. ugyanaz a félsekel, melyet a zsidók a jeruzsálemi templomnak, ennek lerombolása után, a római Jupiter Capitolinus templomnak és később a császári pénztárnak fizettek (fiscus Judaicus. Lásd Schürer, 3. kiadás, II. 260. és III. 75.).

A papyrus szerint gyerekek is fizették ezt a fejadót. Ez megfelel a misna rendelkezésének (Sekál I. 3.): »Minden kiskorú, kiért megkezdte az atyja a sekelfizetést, nem hagyhatja többé abba.« (u. o. 6.) Hogy ezt a fejadót a rómaiak minden zsidóval fizettették, a szegénynyel is, érdekük indikálta, de támaszkodhattak arra is, hogy a templom fennállása idején a szegények sekeljét a gazdagok fizették. »Ki szegény, szomszédja, városbelije helyett fizet« stb. (u. o. 7.). A sekelfért zálogoltak, de »asszonyokat és rabszolgákat és kiskorúakat nem zálogolnak« (u. o. 3.). Ebből látjuk, hogy rendszerint az asszonyok is fizették a félsekel és ennek megfelelően a rómaiak is kivették reájuk a didrachmont. Az

árvakért a tutor (ἐπίτροπος) fizetett (tósziſta Sek. I. 8.; j. u. o. 46b.). A részletes határozatok, melyek egy külön kis traktátusra terjednek, már magukban mutatják, hogy mily szigorúsággal hajtották be ezt a templomi adót. A cél, mint mondták, az volt, hogy az áldozatok minden izraelita nevében hozassanak. A zálogolást a következő példázattal okolták meg: »Ha valakinek sebe van a lábán, az orvos megköti és belevág a lábába, hogy lássa; így mondta az Isten is: zálogoltassanak meg az izraeliták sekeleikre, hogy a község áldozatait az övékből mutassák be, mert a község áldozatai kegyelmet szereznek és engesztelést eszközölnek Izrael és égi atyjuk között. Így találjuk a pusztában adott sekelnél is, mert mondva van: »Vedd az engesztelés ezüstjét Izrael fiaitól stb.« (Ex. 30., 16.)¹⁾ Pogányoktól sekelpénzt nem fogadtak el. Azt azonban, hogy 60 éven felül asszonyok és betegek nem fizetnek, nem találjuk a zsidó forrásokban, a zsidók bizonyára a római törvény szerint eszközölték ki ezt a könnyebbítést.

A sekel, más adományokkal, pl. a tizeddel, ellentétben, csupán

¹⁾ Tósziſta I. 16., 174., 4. Zuckerm. és párhuz. helyek. A »két denar« nevet is találjuk, i. h. 8.: השוקל שני דינרים. A misna szerint (Sebuoth VI. 1.) az adós csak akkor kötelezhető esküre, ha »két ezüst« a követelés vagy a részleges beismerés útján a fennmaradó követelés. (Rab és Sámuel vitája Seb. 39b.) Minthogy שתי כסף (nem) כ' שני áll, a kommentátorok két meát értenek alatta. Feltűnő azonban, hogy a misnában ugyanott egyébként mindig dinar említetik. Feltűnő továbbá az erőltetett magyarázat arra, hogy miért kell éppen »két ezüst«, azért t. i., mert Ex. 22., 6. כסף אי כלים áll. Ez a כסף egyébkép nem szól a מנחה. hanem inkább דינר mellett. Sem a meá, sem a kettő nem folyik az említett bibliai kitételből és érthető a leveztetés, mint utólagos megokolás, de nem mint a tétel őse. Plausibilisebb az, hogy a félsekel (= 2 denár) szolgáltatta az analógiát. Ugyanis gyakori eset volt, hogy a küldött a pénz nem szolgáltatva be, mert állítása szerint, elvesztette, ellopták, elrabolták vagy más baleset érte. Minden körülmények között esküt tett állítására, még akkor is, ha a küldők kijelentették, hogy hisznek megbízottjukban, mert a szentély pénze ügyében mindig eskü járta. Az is megesett, hogy a küldött a félsekel saját nevében adta (misna Sek. II. 1.; Maimuni Sek. III. 8. 10. a talmud alapján). A félsekel a világ minden zsidójára szólván és minden évben ismétlődően, sűrű eset volt, hogy a megbízott az említett vagy más módon való állítólagos elvesztés, illetőleg letagadás miatt perbe fogott és esküdött. A köztudatban tehát meggyökeresedett a tétel: Két denár miatt esküdnek. Innen azután a két meához (ha ez volt az eredetileg megállapított összeg) már csak egy lépés volt.

a szentély fennállása idején volt kötelező. Ugyanez a törvény áll a zsengekről, mert az van róla mondva: »Földed zsengeinek elsejét hozd az Örökkévaló Istened házába« (Ex. 23, 9.). Ha van ház, vannak zsengek; ha nincs ház, nincsenek zsengek.¹⁾ És csakugyan a másik zsidó-adó, mint a papyrusból látjuk, az ἀπαρχή volt, amely szóval a LXX. ראשית szót fordítja.²⁾ A zsidók ne nyereszkedjenek templomuk elpusztulásával, gondolták a civilizáló rómaiak. Az »első« adóját tekintette a nép a vallásos adománynak. Ez volt az igazi áldozat, úgy hogy az őskeresztény világ minden jétékony adományt primitiae névvel illetett.

Médin-en-Nahas, a régi Magdola városában (Fayûm tartomány) ásatások alkalmával papyr.-koporsókból (Säрге aus Papyruskartonage) számos papyrust hoztak napfényre, melyeket a kiadók Jouet és Lejevre az időszámításunk előtti 3. századba helyeznek. Az első fele, 22 papyrus, a Bulletin de correspond. hell. 26. (1902.), 95. s. köv., a második fele, 19 papyrus, ugyanott 27. (1904.), 174. s. köv. lapjain jelentek meg. Csupa panaszos beadvány a királyhoz, melyek mindenféle perekre és erőszakoskodásokra vonatkoznak. »A papyrusokban feltűnő a felette sok sémi név (Theodotus Nathanael? Gaddaios, Onias, Malichos). (Viereck 86.). Kétségtelen, hogy zsidók voltak a panaszosok, kik ellen mindenféle erőszakosságokat követtek el. Fayûmban későbbi századokban (10. s. köv.) is sok zsidó élt és a panaszosok ezek elődei lehettek. A 35. papyrust Reinach Th. a Mélanges Nicole-ban 1905. 451. s. köv. II. újra feldolgozta és bebizonyította belőle, hogy 217-ben Alexandrosban (Arsin. kerület) zsidó község létezett, melynek zsinagógája (προσευχή) és templomszolgája (ναχορος = νεωκόρος) volt. (V. 87.).

Avillius Flaccus 33/34 post rendeletét a fegyverviselésről és Philo támadását ezen prefektus ellen egy papyrussal kapcsolatban többen tették szóná (V. 92. köv.).

Sphinx 8. (1904.) 53. köv. Lagercrantz egy ostrakont publikál, amely a 6. századból eredő egyezségi okmány. Georgios Elisaios opiumtinktúra-készítő és Mizael és Rebbekka felperesek, kiket egy másik Elisaios képvisel, kinyilatkoztatják, hogy az adósságlevél tekintetében quittek, mire a tanualírások következnek. »Az ok-

¹⁾ Tósz. u. o. III. 23. és 24. és párh. hely.

²⁾ Ex. 23, 19.: τὰς ἀπαρχὰς τῶν πρωτογεννητῶν.

mányban előforduló személyek nevei majdnem valamennyien zsidó nevek» (V. 112.). A nevezettek *Elisa* és *Misael*. Ez utóbbi a talmudban és midrasban talán nem fordul elő és csak Dániel könyvéből ismeretes. Említésre méltó, hogy az egyiknek — Georgios Elisaios — görög és héber neve van. De, mint bevezető észrevételeinkben hangsúlyoztuk, a külföldi zsidóknak rendszerint nem is volt zsidó nevük.

Viereck munkájában a főhely az egyiptomi zsidókról a 119—122. lapon található. Kiindul *Reinach Th.* értekezéséből, amely a *Revue des Études Juives* 37. (1898.), 218. köv. jelent meg. A kérdésekhez hozzászóltak *Mitteis* (Hermes 34. (1899.) 88. köv.), *Bauer* (Archiv für Papyruskunde 1. (1899.) 29. köv.), *Tamassia* és *Setti* (Atti d. R. Istit. Veneto 59. (1900.) 757. köv.), v. *Dobschütz* (Amer. Journal of Theology 8. (1904.) 728. köv.), *Schürer* (Gesch. d. jüd. Volkes I³. (1901.) 65—71.), *Lumbroso* (Lettere. Arch. f. Pap. 3. (1905.) 352. köv.), *Mahaffy* (Mélange Nicole (1905.) 659. köv.) bizonyítja, hogy a Petrie Papyrusok a mellett tanuskodnak, hogy Egyiptomban már a 3. században ante erős zsidó gyarmatosítás folyt, a Grenfell és Hunt által napfényre hozott okmányok pedig azt bizonyítják, hogy II. Ptolemeus uralkodásának közepe óta sok zsidó élt Egyiptomban, kiknek már görög nevük volt, mint pl. Apollonios. Az assuani papyrusokból pedig az következik, hogy »a zsidók a perzsa uralom idején egész Assuanig üzték pénzügyleteiket és okmányaikban az aram nyelvet használták. Úgy látszik, hogy bizonyos értelemben a bankárok voltak Egyiptomban, mint a modern Európában. Mindez azt bizonyítja, hogy Egyiptom és Palesztina között állandó összeköttetés létezett és hogy az írók, mint Josephus, joggal emelik ki az egyiptomi zsidók állásának jelentőségét, habár a részletekben nem érdemelnek hitelt». Hogy az utolsóval kezdjük, csupán azt jegyezzük meg, hogy újabb papyrusok a kritikusokat talán épp úgy meg fogják győzni az írók (értse zsidó írók) hiteléről, a *részletekre* nézve, mint meggyőzték már az *általánosságokra* nézve. A zsidók bevándorlása Egyiptomba, mint többször hangoztattuk, ósidók óta tart. Fényes bizonyíték a pentateuchus háromszoros idevágó tilalma. A görögök is bizonyára már Nagy Sándor előtt szivárogtak be. A zsidók görög nevei is a mellett szólnak, hogy már jóval előbb kerültek Egyiptomba, mert az *asszimiláció* bizonyos időt igényel. Az Assuanig elkalandozó zsidó pénzügyletekről szóló feltevés pedig csak a

kritikusok kalandos feltevéseit illusztrálja. Azóta bebizonyosodott, hogy Assuanban nem zsidó *bankárok*, hanem zsidó *katonák* állították a szóbanforgó, általunk is megvilágított aram okmányokat. Ilyen frivolitással készül a történet. Egyiptom nagyszámú zsidó lakossága teszi érthetővé, hogy a kereszténység ebben az országban oly korán elterjedt. Itt is a zsidó vetett, a keresztény aratott.

A papyrusok gazdag anyagot szolgáltatnak a házasság történetéhez. Napfényre kerültek meglehetősen számban házassági szerződések, melyekből az okmányok formáját ismerjük meg. Ezeknek összehasonlítása a kethuba- és részben a getformulával külön monográfiát érdemelne. Ebbe a körbe tartoznak a rabszolgát felszabadító levelek, melyekből tekintélyes szám áll rendelkezésre. A »get issa« és »get sichrur« között szoros összefüggés van, mert ősi időben az elvást úgy fogták fel, hogy a férj elbocsátja a feleségét, más szóval felszabadítja. Innen van, hogy a talmud meghatározza, hogy bizonyos kifejezések, melyek a rabszolga-felszabadításnál szokásosak, az asszony »elűzése« (gérusin) alkalmával nem érvényesek. Látható ebből, hogy a nép a két dolgot velejében azonosnak tartotta és ugyanazon kifejezésekkel élt megjelölésükre. Lélektanilag is érdekes, hogy a hagyomány az asszony és a rabszolga törvényeit sűrűn tárgyalja egymás mellett különösen az elvást és a felszabadítást. A kérdés lényegét azonban most nem bántathatjuk, csupán néhány utalással és néhány észrevétellel szolgálunk.

Az összes, előtte ismeretes, rabszolga-felszabadító okmányokat összeállította *S. de Ricci* (Proceed. of the Soc. of bibl. arch. 26. (1904.) az I. függelékben, egy közzétett »manumissio«-hoz Lord Amherst gyűjteményéből. Ez egy 221. évből eredő diptychon, amely latin és görög nyelven tartalmazza a szabadságlevelet (V.-nél 74.).

A Grenfell és Hunt által kiadott híres gyűjteményben »The Oxyrhynchus Papyri« IV. (1904.) részében a VII. tábla (720. sz.) latin papyrus 247-ből görög aláírással (V. 77.). Mindkét példa jó illusztráció a következő misnákhöz:

»Ha két válólével egymás mellé íratott és két héber tanú nevét végig [mindkét okmányra kiterjedőleg] aláírja és két görög [zsidó] tanú végig aláírja, akkor az a válólével, melylyel az első tanúk olvastatnak, érvényes« (Gittin 87a.). »Ha a válólevelet írták héberül,

tanui pedig aláírták görögül, vagy ha a válóleletet írták görögül és a tanuk aláírták héberül; ha az egyik tanú héber és a másik görög [t. i. az írás] stb., akkor a válólelet használható (u. o. 87b.).

Az első misnából kitűnik, hogy héber és görög válólelet akár egymás mellé is írtak, a másikban pedig egyenesen ki van mondva, hogy a héber get alá a tanuk görögül írták oda a nevüket, vagy a görög getre a tanuk héberül írták oda a nevüket. Tanu csak zsidó lehetett. A misna itt sem »akadémiai esetet vagy iskolai példát«, hanem az életből vett példát hoz fel. »A talmud tudósai rendes esetekről beszélnek«. Ez történelmi szempontból a talmudra vonatkozó legjelentősebb tétel, melyet sohasem szabad szem elől téveszteni.

A get történetéről nagyobb tanulmányt készítvén elő, itt csupán azt jegyezzük meg, hogy a palesztinai patriarcha ház és köre az ősidők óta aram nyelvű válólelet helyére héber vagy görög nyelvűt hozott be, de az aramot ki nem szoríthatta, mert a zsidóság zöme Babyloniában élt, hol az aram volt a nép nyelve és a bab. zsidóság túlélt a palesztinait, amely a kereszténység államvallássá való előléptetése után elnyomás folytán jelentéktelenségre süllyedt le. Különbben a nép nyelve magában Palesztinában is az aram volt.

Mitteis (Arch. f. Pap. 3. (1904.) 252. kövv.,) P. Oxyrh. IV. 716. (186. évből) alapján bizonyítja, hogy a görög-egyiptomiaknál a rabszolga részbeli szabadonbocsátása előfordulhatott. Emellett szól a P. Edmondstone is, amely P. Oxyrh. IV. 202. lap újra le van nyomtatva. Az előbbi papyrusban arról van szó, hogy négy testvér birtokában van egy rabszolga. Az egyik saját részére nézve a rabszolgát felszabadította, a másik háromnak gondnokai a gymnasiarchától azt kívánják, hogy a többi birtokrész árvereztessék el. »Ein Vergleich mit den römischen Rechtsquellen beweist, dass diese Teilfreilassung mit dem römischen Rechte nichts zu tun hat«. De M. konstatálja, hogy a hellenista provinciákban ez a jog régóta gyakorlatban volt (V. 194.).

Mitteis 186-nál régibb papyrusra hivatkozhatott volna — a misnára, mely így hangzik: »Aki félig rabszolga és félig szabad, egy nap az urát és egy nap magát szolgálja, ezek Béth Hillél szavai; Béth Sammai azt mondják: segítettek az urán, de nem segítettek rajta, rabszolgaleányt nem vehet el, mert félig szabad ember, szabad leányt nem vehet el, mert félig rabszolga, nőlen sem maradhat,

mert az ember szaporodás czéljára lett retemtve, mert mondván: »nem pusztaságra teremtette [Isten a világot], hanem lakottságra alkotta (Ezs. 45., 18.), tehát a világ java czéljából kényszerítik a (rabszolga) urát, hogy bocsássa szabadon és a félrabszolga értékéről adóslevelet írnak. A Béth Hillél a Béth Sammai nézetét fogadták el« (Gittin 41a.). A sammaiták és hilleliták időszámításunk első évtizedeiben éltek. Rasi helyesen jegyzi meg, hogy a רַחֵם בֶּן הַרִּיץ עַד הַצִּי עַד הַצִּי úgy áll elő, hogy két testvér vagy két társ közül az egyik a saját részére nézve felszabadította a rabszolgát. Előfordult az is, hogy a tulajdonos egész vagyonát rabszolgájának testálta, vagy egyidejűleg kettőnek (u. o. 42a.). Rabszolgán is felszabadulhatott félig (u. o. 43a. és 38a.)

A kérdést nagy részletességgel tárgyalják és konkrét esetekre is hivatkoznak. Sűrűn fordult elő, mert a zsidók rabszolgáikkal emberségesen bántak és hálásak voltak. A talmud szerzőinek az eszükbe sem jut, hogy részleges felszabadítás ne legyen érvényes. Jellemző a sammaiták ethikai motiválása. Ez a görög-római világban homéri kacaját kelthetett. Megjegyzendő még, hogy időszámításunk elejéről csak a vita származik, hogy mi történjék a félszolgával és félszabaddal, de a jelenség maga okvetetlenül régibb. Jó volna, ha a talmudot is kiásnák.

A papyrusok a zsidó orvosok történetéhez is szolgáltatnak adatokat. Ezekről Bloch orvos értekezik az »Allgemeine medicinische Centralzeitung«-ban 1899. s. köv. és 568. s. köv. I. (V. 166.). B. a talmudot is idézte, bizonyára kellő mértékben. Már fent említettünk egy zsidó opiumtinktúra-készítőt. Egy Petrie papyrus listát ad oly személyekről, kik a ζῆθος készítésével vagy eladásával foglalkoztak (Mahaffy, Athenaeum 3781. sz. (1900), 465. I.). Erről az árpaborról részletesen szól Hehn, Kulturpflanzen und Haustiere, 7. kiadás, 143—159., a melyből látszik, hogy a talmud jól magyarázta (Peszach. 42b.) készítési módját. A misna (i. h. II. 1.) azt mondja: »Ezeket nem szabad peszachkor megtartani: a babyloni mártást, a méd sört, az idumeai ecetet, az egyiptomi zythumot stb.«, amiből az következik, hogy a szentföldön is itták. Biztos tehát, hogy zsidók is készítettek és valószínűleg magában Palesztinában. Az importált zythum kétségtelenül szintén zsidó eredetű volt.

A római rablógazdálkodás lassan, de biztosan tönkre tette a meghódított tartományokat. Palesztinát illetőleg ezt már 14 év

előtt bizonyítottuk a talmud alapján (M. Zs. Sz. XI. 107—109. és 281—284.) és ebből a körülményből magyaráztuk az ország elnéptelenedését. Egyiptomról Vierecknél ezt olvassuk: »die Bevölkerung wurde [in römischer Zeit] infolge des wirtschaftlichen Niederganges landflüchtig und schmolz stark zusammen« (138.). »Neben diesem grossen Sterben [Pest] war aber auch infolge der wirtschaftlichen Not eine ausgedehnte Landflucht eingetreten (ἀναχωρήσεις), eine Erscheinung, die uns schon aus vielen Papyri bekannt ist« (130.).

Crusius (Philologus, Neue Folge 18. (1905.)) 142. köv., Vierecknél 170.) egy 5—6. századbeli iskolásfiú diktandó írásából azt következteti, hogy a gnómagyűjteményeket különösen az elemi oktatásnál használták. Ez a zsidóknál is járt. Innen érthető, hogy Szirach könyvét olvasták a tanulókkal. Ezt több adatból következtethetjük. A babyloni amórak (Szanh. 100b.) aram gnómakát idéznek Szirach nevében, melyek könyvében nem állnak és nem is állhatnak. Ez csak úgy magyarázható, hogy a Szirach könyvét mint gnómagyűjteményt használták és felvettek bele mindenféle tetszetős mondást, amelyeknek tudása a kis (és nagy) gyerekekre nagyon hasznos volt. Az *Alfabeta di ben Szira* erkölcsi mondásokból áll, de a Szirach könyvéhez semmi köze. A *ben Szira* név csak úgy érthető, hogy a gnómagyűjteményt mint iskolakönyvet régi szokás alapján *ben Szira*-nak nevezték. Az egyik egyházatya (Theodoret) a Szirach könyvét *Paidagógos* névvel nevezi. Sőt még a legújabb korban is megjelent egy »*Ben Sira militans*«, amely velős mondásokból áll. Szaadja néhány Szirach verset idéz, még pedig vokalizálva. Eszerint pontoszt példányok is léteztek; ez pedig arra vall, hogy az elemi iskolában használták. A bibliai könyveket is az iskolásfiúk számára pontoszták először, mit a dolog maga a priori indikál és mint a vokálisok nevei bizonyítják (pathach = פתח nyisd ki a szád stb.).

Preisigke (Archiv für Stenographie, N. F. I. (1905.) 305. köv., V. 214.) azt bizonyítja a papyrusokból, hogy τὰ σημεῖα terminus technicus a rövidített írásra vagyis a stenográfiára. Erre a סימן-ra kell gondolni, midőn a talmudban olvassuk, hogy Chisza nevét pusztá פ-al, Hosája pusztá ח-al írta az okmányokra (Gittin 87 b párh.). A másik három amóra ugyan nem betűvel, hanem mással (hal stb.) jelezte a nevét, de azért a sziman szó a rövidített írást is jelenthette. Masoretische Untersuchungen 40—45. azt

iparkodtunk bizonyítani, hogy Numeri 10, 35. előtt és 36. után eredetileg pont állott, melyet (נקוד)-al helyettesítettek. Ebből származott azután a megfordított nun, hogy ne tekintessék a szöveghez tartozónak. Sabb. 115b. (l. R. H. 17b.) ez így fejeztetik ki: készített (e verseknek) סימניות. Nem lehetetlen, hogy itt a szimánijóth alatt már a נקוד-ból rövidítés útján nyert értendő.

Az ókori világban minden ügyletet írásba foglaltak. A talmud is, különösen a palesztinai, minden olvasóban ezt a benyomást kelti. Ámbár az írásmesterség nagyon el volt terjedve, még sem tudott mindenki írni, ki üzletet kötni tudott vagy kényszerült. Az összes népek tehát úgy segítettek magukon, hogy kiki pecsétjét nyomta az okmányra. Már a bibliában látjuk, hogy az embereknek épp úgy van pecsétjük, mint botjuk. A hagyomány az »aláírás« szót »pecsételés« szóval fejezi ki (חתם = aláírni). De az ő idejében, tehát időszámításunk első századaiban, nem pecsételtek. Ebben a pillanatban nem tudnánk még arra sem példát, hogy a pecsételést megtiltja. Azok a tudósok, kik nevüket vagy képpel, vagy nevük jellemző betűjével pótolták (i. h.), pecsétet nem használtak. A zsidókra, a palesztinaiakra és a babyloniakra egyaránt, teljesen illik *Plinius* tudósítása: »*mon signat Oriens aut Aegyptus, etiam nunc luteris contenta solis*« (h. n. 33., I. sect. 6.). *Erman* H. ezt az állítást a papyrusokból czáfolja (Arch. f. Pap. V. 1. (1899.) 68. köv., V. 209.), de ez a czáfolat csak Egyiptomra állhat.

A papyrusok, többségükben tágabb értelemben vett jogi ügyletekre vonatkozván, első sorban a jogtörténethez szolgáltatnak adalékokat. Már több ízben kifejeztük azon nézetünket, hogy a régi zsidó jog a régi keleti népjoggal áll rokonságban, nem pedig az attikai vagy római joggal. Rossz úton jártak eddig, midőn az úgynevezett mozaiko-talmudi jogot a római joggal vetették össze. Ez az összehasonlítás nem vezethetett célhoz, még akkor sem, ha nem valamely tankönyv, hanem a római jog forrásainak alapján történt is, mert a provinciákban a magánélet jogügyleteire nézve nem a birodalmi jog, hanem a népjog volt érvényben. A talmudban — legtágabb értelemben — a mindennapi élet jogügyletei tárgyaltnak, nem pedig birodalmi, hadi jog, adótörvények stb., a talmudi jogra nézve tehát első sorban a leigázott keleti népek ősi jogrendszeréi szolgáltnak analógiával és felvilágosítással. Ez oly probléma, amely eddigelé fel sincs vetve és incidentaliter

természetesen mi sem szándékozunk ezt tárgyalni. Csupán legújabb, alkalmilag tett észrevételeinket közöljük. Mindössze nem sok, de nem is érdektelen.

Az »Aegyptische Urkunden aus den Königlichen Museen zu Berlin« cz. gyűjtemény II. 611. számú papyrus latin nyelvű jogi okmány, melyet többen tárgyaltak (V. 176. köv.). Brassloff (Zeitschrift d. Savignystiftung 22. (1901) 169. köv.) a papyrus alapján megállapítja azt, hogy a császárok korában az *aetas legitima* a magánjogban is a 25. életév kezdetével — nem elmúltával — elértnek tekintetett az »*annus coeptus pro completo habetur*« alapelve szerint. Brassloff cikke folyamán kutatja a jogi irodalom reminiscenzenciáit ezen alapelvről és arra az eredményre jut, hogy ezen számítási mód Augustus korától Marcus Aureliusig volt érvényben és hogy elméleti alapja ama másik tétel: »*nasciturus pro iam nato habetur*«. Két régi ismerős, kikkel, nem is remélve, Rómában találkozunk. Mindkét jogi szabály t. i. megvan szóról-szóra a talmudban.

Az első tétel így hangzik: »*Egy nap az évben évnek tekintetik*«. ¹⁾ Az »*annus coeptus*« helyett a talmud a népiesebb »egy napot« teszi, de »a nap része egész nap« ²⁾ és így a talmud tétele teljesen egyezik a római tétellel. Ezt a tételt nem ötletszerűen állították fel, hanem következetesen alkalmazták, még pedig már a tannák idejében, tehát legkorábban a második században. Néhány példa: »Királynak, ki Adar 29-én lépett trónra, mihelyt Niszan elseje elérkezett, már betellett 1 éve. Ha azonban csak Niszan 1-én lépett trónra, nem számítanak neki évet, míg nem érkezett el a másik Niszan.³⁾ Ha meghalt Adar hóban és Adar hóban más lépett helyére, emennek is és amannak is egy-egy évet számítanak. Ha meghalt Niszan hóban és helyette Niszan hóban más lépett helyére, akkor emennek is amannak is egy-egy évet számítanak. Ha meghalt Adar hóban és Niszan hóban lépett más a helyére, akkor az első évet az elsőnek, a második évet a másodiknak számítják.« ⁴⁾ —

¹⁾ Ros Hasána 2b.: יום אחד בשנה חשב שנה

²⁾ Peszáchim 4a.: מקצת היום ככולו. Számos ízben alkalmazták (lásd a párhuz. helyekre utalást az i. h.).

³⁾ Ros Has. 2a.: ת"ר מלך שעמד בכ"ט באדר כיון שהגיע אחד בניסן: עלתה לו שנה וכו'

⁴⁾ R. H. 2b. Összefüggően idéztük a két főtételt, mert kétségtelenül egy halálha-gyűjteményben állottak együtt és egymásután. A talmud csak

»Ahol a Pentateuchusban *tulok* áll közelebbi meghatározás nélkül, 24 hónap és 1 napos értendő, ezek R. Méir szavai. R. Eleázár azt mondja: 24 hónapos és 30 napos. Mert R. Méir azt szokta mondani: ahol a Pentateuchusban *borju* mondatik 1 éves, barom 2 éves, tulok 3 éves értendő.¹⁾ A talmud konstatálja, hogy M. szerint 1 nap már 1 év, E. szerint 1 év pedig csak 30 nap. — »3 éves leányt feleségül lehet venni, sőt 2 éves és 1 napost is, ezek R. Méir szavai. A tudósok pedig azt mondják, hogy 3 éves és 1 napost.« ²⁾ — »Aki házat ad bérbe valakinek 1 évre, akkor 12 hónapot számlál napról napra. Ha azonban azt mondta: erre az évre, akkor, ha csak Adar 1-én foglalta is el, mihelyt Niszan 1-je elérkezett, betellett az év.« ³⁾

A talmud utóbbi helyen azt állítja, hogy ezt a nézetet Méir is vallja, mert »házat nem bérel az ember 30 napnál kevesebb időre«. Ez az állítás nemcsak tárgyilag helyes, hanem abból is következik, hogy ugyanabban a halálha-gyűjteményben állt, amely — a talmud

megszakította az idézetet, mint szokta, ha megjegyzése van az első tételre. A tósziftában I. 1. csupán a másik főtétel található. Vagy kiesett belőle az első tétel, vagy pedig a talmud más halálha-gyűjteményből idéz. Valószínű, hogy az első tétel az egyik, a másik tétel pedig egy másik gyűjteményben állott volna. Figyelemre méltó, hogy a R. H. 10a. és Nidda 45b. helyéből mindjárt idézendő szintén רבנן רבנן-nal bevezetett barajthák sincsenek meg a mi tósziftánkban, tehát más gyűjteményből erednek. Ez alkalomból röviden megjegyezzük, hogy megfigyelésünk szerint a רבנן רבנן idézetek nem a mi tósziftánkban erednek. Bizonyítékok: 1. Sok ily idézet tósziftánkban nincs meg. 2. Sokszor nagy variánsokkal található. 3. Tószifta helyek legtöbbször תנא-vel idéztetnek. A *Teno Rabbanan* formulával bevezetett gyűjtemény e szerint elveszetnek tekintendő. Minthogy ez a gyűjtemény, mint az idéző formula mutatja, hivatalos jellegű volt, feltűnő, hogy ez elveszett, míg a nem hivatalos jellegű, a színtelen *Tanja* formulával idézett tószifta megmaradt. Ezt a jelenséget csak úgy magyarázhatjuk, hogy a *Teno Rabbanan* gyűjteményt éppen azért nem őrizték meg külön, mert a sűrű idézetek folytán a b. talmudban mintegy egészen bekebelezettnek tekintették.

¹⁾ R. H. 10a.

²⁾ Nidda 44b. Ez a barajtha »Methivé«-vel van bevezetve. Közvetlenül előtte (közönséges olvasással) »Tanu Rabbanan« szavakkal bevezetve, a barajtha így hangzik: שנים מקדישת בניהא דב"ר מ"א והנמים: או"מ"ר בת ג' שנים ויום אחד. A misna csupán a *chakhamim* nézetét kodifikálja, amely mindkét barajthában egyenlően hangzik. Egészen biztos, hogy az itt eredetiben idézett barajtha az eredeti és a szövegben köztől a világosság kedvéért lett kibővítve azon szavakkal: »sőt 2 éves és 1 napos is«.

³⁾ R. H. 7b.

fent közölt idézeteinek tanúsága szerint — hűségesen regisztrálta Méir nézetét, még pedig első helyen. Ha tehát a barajtha ebben az esetben ¹⁾ hallgatott, az annak a jele, hogy ez M. véleménye is. A vita általában a körül foroghat, hogy az évet napok szerint vagy hónapok szerint számláljuk-e? Eleázar és a többi tudós általában a hónap mellett nyilatkozott, ²⁾ Méir pedig a nap mellett. Talán a királyok éveinek számlálását vette mintául.

Az a tény, hogy az általános nézet az volt, hogy vagy a teljes év, vagy legalább 30 nap kell, hogy évnek számítható legyen; továbbá az a tény, hogy Méir maga is kivételeket statuál általános szabálya alól, amellel szól, hogy az új nézet az »1 nap 1 év« volt. Minthogy továbbá Méir görög vidékről és prozelitáktól származott és görög műveltséggel bírt, nagyon valószínű, hogy M. ezt a nem új, hanem a régi módosító tételt, melyet a hagyomány egyhangúlag az ő nevében közöl, a hellén vidékeken épp úgy mint Egyiptomban gyakorlatban levő római jogból vette át. M. 90. körül született, tehát oly korban, midőn az »*annus coeptus pro completo habetur*« körülbelül száz év óta érvényben volt. Mikor a palesztinai tanházakban híveket akart neki toborozni (150 körül), a római világban megszűnése felé közeledett.

Még valószínűbbnek fogjuk tartani az átvételt, ha az *annus coeptus*-féle szabály alapján a »*nascituros pro iam nato habetur*« tételt vesszük tekintetbe. Konstatálhatjuk mindjárt, hogy azon a két helyen, hol M. kifejezetten állítja, hogy 1 nap 1 évnek tekintetik, születési évről van szó, t. i. a 3 éves leánynál (Nidda 44b.) és a borjú stb. évszámainál (R. H. 10a.). A fent konstatált eseteknél, hol M. is 30 napot kíván az év helyett (R. H. 9b. és 7a.), nem születési évekről van szó. Eszerint M. is azért vallja, hogy a megkezdett év teljes év, mert »a születendő születettnek tekintendő«. Ez utóbbi tétel a következő formákban található a talmudban.

1. A lenyírandó a lenyírotthoz hasonló.

¹⁾ Azt hiszszük, hogy a R. H. 9 b. lent idézett barajtha (= tószipta I. 8. = Sebiith II. 3.) tárgyi oknál fogva szintén megfelel M. nézetének, mert plántálásnál stb. 1 nap nem jöhet tekintetbe (l. a talmud diszkusszióját R. H. 10a. és b.). Ez abból is következtethető, mert a tószipta Seb. i. h. közvetlenül e tétel után idézi M. eltérő véleményét, e tételnél pedig hallgat.

²⁾ A »30 nap« a hónapot jelenti ezen szabály szerint: בתם הודש שלשים יום.

2. A fecskendezendő fecskendezetthez hasonló.
4. A kiváltandó kiváltotthoz hasonló.
4. Az elégetendő elégetthez hasonló.
5. A levágandó levágotthoz hasonló.
6. A leszüretelendő szőlő leszüretelthez hasonló.¹⁾

Szó szerint fordítottunk, de »*hasonló*« értelmé ugyanaz, mint »*habetur*«-é. A tételek formája teljesen azonos a latin tétel formájával, mert pl. העומר היום נסיתור, ²⁾ כל היום נסיתור, ³⁾ כל היום נסיתור, ⁴⁾ כל היום נסיתור. Ez a formula csak fordítás lehet, még pedig valószínűleg a görögből. A főtételek a 2., amely Simon ben Jóchai Méir tanulóársától ered és általánosan elfogadtatik. Sőt a 6. tétel Méiré, ki azt állítja, hogy ha valaki 10 szőlővel telt szőlőtőt vett, akkor per esetén ez mint ingó és nem mint ingatlan bírálendő el. A vitában M. nem használja ezt a formulát, de a talmud helyesen ezzel okolja meg. A tétel: »A születendő gyermek megszületettnek tekintendő« nem fordul ugyan elő a talmudban, de az embryo fölötti vitákból papi és örökösödési tekintetben azt látjuk, hogy van ily nézetet valló tanna is.³⁾ Méir egyébiránt azt az elvet vallja, hogy »birtokba adható oly dolog, amely még nincs a világon«⁴⁾ tehát elméletben azt, hogy a születendő megszületettnek tekintendő. Ezt a talmud arra a tételre idézi, hogy az embryonak lehet ajándékot adni. És igaza volt, habár ezt Huna nem fogadta el.⁵⁾

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

- ¹⁾ 1. כל העומר ליום כנוו דמי. (Keth 51a. és párh. helyek.).
2. כל העומר ליום כנוו דמי. (Baba K. 76b.)
3. כל העומר כפרו דמי. (u. o.)
4. כל העומר ליום כנוו דמי. (Menách 102b.)
5. כל העומר כנוו דמי. (Chullin 72b.)
6. ענבים עומדות ליבצר כנצורות דמיין. (Sebuoth 43a. párh. helyek.)

²⁾ Az utolsó tételt talán kivéve, valamennyinél az activum áll, holott a passzivumot várnánk.

³⁾ Baba B. 141b. s köv.

⁴⁾ I. h.: לא עולם דבר שלא בא לעולם, pl. eljegyez nőt akkorra, ha majd áttér.

⁵⁾ A misna azt állítja, hogy a születendő gyermeknek lehet ajándékot adni. Nachman ellenzi is Huna tételét: המוכה לעובר לא קנה. Huna védekezhetik, de az egyszerű értelmezés, melyet ő maga is elfogadott, az, hogy a pal. felfogás (misna) szerint a születendő már jogi személy, tehát »a születendő már születettnek tartatik«.

JÁEZER FEKVÉSE.

Jáezer helység יָעֶזֶר, melyet a szentírás¹⁾ gádbeli városnak jelez, ma már nem létezik. Ép oly ismeretlen, hogy melyik kerület (u. o. 1. vers) jeleztetik e névvel. Eusebius (Onom 212, 27. 264, 98.) ismeri a mi Jáezertünket és annak fekvését Rabbat Ammontól az egykori Philadelphiától 10 esetleg 8 római mértföldnyire teszi. A szóban levő helység ugyan ott sem létezik, de vannak romok, melyeket a lakosság Chirbet Sar-nak nevez. Régebbi geographusok a régi Jáezert abban a Sar-ban vélték felfedezni.

Estori ha-Pharchi azonban más véleményen van. Kapthor wa-Pherachjának (ed. Edelman, Berlin 1852. 49 o.) geographiai részében ugyanis azt mondja Estori: Jáezert ma Zaráa-nak nevezik. Zaráa nevű hely szintén nem létezik ma már, a térképek bizonyos »Tell Zaráa«-t jeleznek Wadi el Arab közelében, vagy három órányira a Kinereth-tó déli part-szegélyétől. És én azt hiszem, hogy Estorinak igaza van. Az említett Sar-ral való identifikálást már Buhl, Geographie des alten Palästina, 264. o., hangtan szempontjából kifogásolja. »Unsicher ist es freilich — úgymond — ob der Name Sar.... lautlich mit Jáezer in Verbindung gebracht werden kann.« Ezen összefüggés ellen azonban nemcsak hogy hangtani kifogások emelhetők, hanem történeti tények egyenest lehetetlenné teszik azt. Num. XXI. ugyanis arról értesít, hogy Izrael Szichont Emori királyát legyőzte és országát elfoglalta Arnontól egészen Jabbokig. A térképre vetett pillantás is eléggé meggyőzhet arról, hogy Sar az elfoglalt terület része volt. Tovább azonban a következőt olvassuk: (XXI, 35.) »és Mózes küldött (követeket) hogy kikémleljék Jáezert és elűzték Emorit onnan...« Ha tehát ama azonosítás helyes volna, akkor Mózes kémeket küldött volna egy oly terület elfoglalása céljából, melyet már rég meghódított! Ha azonban Estorival felteszszük, hogy Jáezer azonos Zaraával, akkor helyes értelmet ad a következő vers is (33): és elindultak és vonultak Basan (= Batanáa) felé.

¹⁾ Num. XXXII. 35.

Izrael délről indult és északnak tartott. Szemléljük csak az elfoglalt tartományokat fordított sorrendben; mit kell először érintenünk? Jáezert, majd Gileadot és Ammont (Gilead és Jabbok között terült el) és végül Szichont. Ugyanezt a sorrendet találjuk Józs. XIII, 24 kövv. Így az illető bibliai hely világos áttekintést nyújt, más felfogással azonban érthetetlen. Eszerint Zaráa azonos a régi Jáezerrel, amely a hasonló nevű tartománytól nyerte ezt az elnevezést.

Jeruzsálem.

DR. GRÜNHUT LÁZÁR.

IRODALOM.

SPANYOLORSZÁG HÉBER FELIRATAI.

(Schwab Moïse, Rapport sur les inscriptions hébraïques de l'Espagne, Paris 1907. Nouvelles Archives des missions scientifiques et littéraires etc. publiées sous les auspices du Ministère de l'instruction publique et des beaux-arts, tome XIV. fascicule 3.)

A franciaországi héber inscriptiók után a tevékeny irodalmi munkásságot kifejtő nyugalmazott könyvtárnok (Bibl. Nationale) a spanyol zsidó feliratokat gyűjtötte össze. A spanyol zsidók hosszú múltjához és kiváló jelentőségükhöz képest a feliratok száma csekély: 170 (nem 172, mint Sch. 180. lap állítja). Ezek közül magából Toledóból 86 és Barcelonából 32 származik. A toledói feliratok javarészét, számszerint 76-ot, egy kézirat tartotta fenn, melyet *Luzzatto S. D.* אבני זכרון cím alatt már publikált (*Prága* 1841). Ha ezt a 76-ot levonjuk, nem marad 100 sem, amiből látható, hogy mekkora vandalizmussal pusztították a zsidó sírkerteket és egyéb zsidó emlékeket. Cordova, a hajdani nagy zsidó város pl. pusztán 2 felirattal van képviselve. Mikor 1492-ben a zsidókat kiűzték, ezek némely városi tanácsossal szerződést kötöttek, hogy az temetőjüket örök időkre meg fogja őrizni. A jutalom és az eskü nem sokat használt. A barbárság még a múlt században is mutatkozott abban, hogy a felszínre került héber feliratos reliquiák eltűntek és ma már csupán az irodalomból ismeretesek.

Sch. időrendben sorolja fel az emlékeket és a következő hat fejezetben csoportosítja. I. 3—8. század. II. 9—14. század. III. 13—14. század. IV. Ugyanezen korszak feliratai

Toledóból. V. 14. század (folytatólag). Az 1391-iki üldözés óta a zsidók helyzete felette kritikus volt, a XV. század elején Vincente Ferrer, társai és utódai pokollá változtatták a szép Hispaniát a zsidók számára. Ebből érthető, hogy századokat átélő díszes emlékeket már halottjaiknak sem állítottak. De hozzájárulhatott a felkellett végtelen fanatizmus is, amely rávetette magát az élettelen zsidó kövekre is és azokat építésre használta fel. Más magyarázat alig található arra, hogy éppen a legkésőbbi sírkövekből alig maradt valami.

A rég ismeretes toledói sírfeliratok eléggé méltatva lévén, ezeket mellőzzük. Történelmi szempontból felette tanulságosak a legrégebbi sírfeliratok. Az első egy latin sírfelirat-töredék, melyet a betűk alakja alapján a III. század elejére helyeznek. Az olvasható részlet így szól: [J]unia, Salamon leánya, 1 éves, 4 hónapos, 1 napos. Zsidó (Judea). Az egész a katakombák sírfelirataira emlékeztet és ezek mintájára valószínűleg így kezdődött: Itt fekszik. Héber betű nem látható. Még a szokásos »béke« szó sem. A felirat azt bizonyítja, hogy már ebben a korban éltek családos zsidók *Adra* (régii Abdera) helységben. Nem valószínűtlen tehát a spanyol zsidók azon állítása, hogy a jeruzsálemi szentély elpusztulása idején jöttek Hispaniába, sőt az sem lehetetlen, hogy már időszámításunk előtt telepedtek ott le, amit szintén állítottak. Az a tény maga, hogy latin sírfeliratot alkalmaztak, amellett szól, hogy a zsidók akkor már több nemzedéken át laktak új hazájukban, úgy hogy anyanyelvüket, az aramot vagy görögöt, már feladták. Fel lehetne persze azt is tételezni, hogy Róma területéről származtak oda. De akkor is több nemzedéken át kellett már ott lakniok, mert a római katakombákban is majdnem kizárólag görög nyelvűek a sírfeliratok.

A második ismert sírfelirat, melyet 1771-ben Tortosában fedeztek fel, három nyelvű: héber, latin, görög. Ez a sokat magyarázott felirat (Schwab 7—10) azt bizonyítja, hogy a VI. században, amelybe helyezik, a nép nyelve a latin volt. A héber a vallás, a görög pedig a műveltség nyelvét képviseli. A zsidók egymás közt bizonyára még görögül beszéltek, mint régebben általában a római birodalom latin tartományaiiban.

A biztosan olvasható rész így hangzik:

שְׁלוֹם עַל יִשְׂרָאֵל
הַקָּבֵר הַזֶּה שֶׁל מַלְלִישָׁה בַּת
יְהוּדָה
לְבִרְכָה נִישְׁמָתָהּ לְחַיֵּי עוֹלָם [תְּחִי] י'
נַפְשָׁהּ בְּצִוּוֹר הַחַיִּים אֲמֵן
שְׁלוֹם

Az első sor előtt, úgyszintén a latin felirat előtt egy ötszög (pentalfa) van. Tudtunkkal az első ismert zsidó példa erre. Nem Dávid pajzs (hatszög), amelyet Schwab ad. A latin előtt van még egy ötágú gyertyatartó, a katakombákból ismert hétágú lámpa mása. A »Béke Izraélre« világosan mutatja, hogy ez védő formula az élőkre, mint az ötszög és a befejező שְׁלוֹם a halottra. Ez megerősít bennünket ama régebben kifejezett feltevésünkben, hogy a héber שְׁלוֹם és a görög εὐχήνη az összes sírfeliratokon ily czélzattal vésettek be. A harmadik sor olvasásai, illetve kiegészítései nem kielégítőek.

A harmadik feliratról (Murviedro) csupán két szót olvastak jól (מֵיחָה és תְּחִי), amiből az látszik, hogy valami zsinagógai felirat volt. Ugyanott létezett volna a következő sírfelirat:

וְהוּא קָבֵר אֲדִינָם עֶבֶד הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה
שָׁבָא לִנְכָּה [לְנִכּוֹת ?] אֵת הַמָּס וּנְפִטָר ...

Ezt a sírfeliratot említi Mózes ibn Chabib ben Sem Tob »Darké Nóam« cz. művében (Ven. 1546), p. 7a és többben szóltak róla (Schwab 12). Nem tartjuk lehetetlennek, hogy autentikus, csak hogy a שְׁלֹמֹה alatt nem Salamon királyt kell érteni, hanem valamely magasállású adóberlő »Salamon fejedelmet«.

A VIII. század végéből származik egy 12 soros latin epitaphium, mely »Simeon filius de Rebba Samuel«-é, ki 63 éves korában halt meg Meridában (Schw. 13). Figyelmet érdemel a *Rebba* szó. Ókori feliratokban is előfordul görög betűkkel: Berebbi (= בִּירְבִי a talmudban). Jellemző az, hogy sem héber szó, sem valamely zsidó jel nem fordul elő rajta. A végén — helyes kiegészítés szerint — ott van a *pax* szó. Érdekes sírfelirat (919 okt. 9) a calatayudi, amely

¹⁾ Talán תָּחֵה mint a X. századból eredő calatayudi felirathoz 14. lap.

tiszta héber és 8 sorból áll (14. lap). A coruñai három rövid héber sírfelirat (16—18) az írás régi formája miatt nevezetes. A harmadik így hangzik: עַן ... מִנְּנוּרֵי דִּין יִצְחָק. A pontok helyén meg nem fejtett nevek állanak. Az olvasati kísérleteket mellőzve, azt hisszük, hogy יִצְחָק után olvasandó בֵּן és azután קָרִיל = Carrilból való. A בֵּן egészen biztos.

Egy Monzon de Campos-ban talált sírfelirat 1097-ből ered. A 4. sor végén levő מֵן bizonyára betűkkel való jelzése a napnak, amely közvetlenül utána ki is van írva (יִשְׁשָׁר עֶשֶׂר). E szerint a 8. sor végén álló עָה se jelenthet egyebet, mint az előtte álló évszámot. Csakhogy ez והַמִּישִׁים וְשִׁבְעִים. Két eset lehetséges. Vagy olvasunk והַמִּישִׁים וְשִׁבְעִים-t, vagy pedig a zsidó véső tévesztette össze a והַמִּישִׁים וְשִׁבְעִים-t a megfordított számmal. Ez feltehető, mert a felirat készítője bizonyára nem írta ki betűkkel is a számokat, ami felesleges volt, hanem a véső tette ezt, hogy az üres teret kitöltse. Más feliratokon (Schw. 19. és 20. l.) ily czélból szokásos módon a következő sor első betűje lett bevésve. Fidel Fita mindkét esetben עַן (= נִיחֵ עֵין) olvasatot vesz fel, ami képtelenség a számok között. Schw. 21. l. az első esetben מֵן-t helyesen számnak veszi, de már מֵן-t olvas-ra oldja fel. Ez épúgy képtelenség. A két utolsó sor ugyanis így hangzik: 4800

וְהַמִּישִׁים וְשִׁבְעִים
ל [בִּי-יָחֵ] עוֹלָם עַן

Sámuel bar Saltiélre rádőlt a ház és így halt meg. Ez így van kifejezve:

שָׁפַל הַבַּיִת עָלָיו וּנְפִטָר תַּחְתָּיה יוֹם שְׁלִישִׁי

Elul 16. napján.

Teljesen biztos, hogy a »harmadik nap« keddi napot jelent, nem pedig a bedőlés harmadik napját, amit Israel Lévi (21. l.) lehetségesnek tart. Ami pedig בֵּית שֹׁמֵם szó him- és nőnemű kifogásolt használatát illeti, emlékeztetek arra, hogy kivételesen a bibliában is nőnemű (Leo Modena levelei I. rész, 65. lap, 1. jegyzet; német kiadás 72, 3) és a spanyol zsidók, bizonyára a spanyol nyelv hatása alatt, nem ritkán szintén nőneműnek vették (i. h.) — 23. lap עוֹלָמוּ לְבֵית עוֹלָמוּ Sch. úgy fordítja: Elment »à la maison de son monde (futur)«. Minthogy maga is utal Kóhelet 12, 5-re és minthogy בֵּית עוֹלָם

a hagyományban is a temetőt, az örök házat jelenti, nem lett volna szabad *עולם* szót »világ«-nak fordítania. Úgy emléksznünk, hogy a jelen munka valamely más feliratánál a helyes fordítást olvastuk.

Izsák Alfászi hagyományozott (sírkövön talán nem is létezett) sírverse (29. lap) némi korrekтурára szorul. A versmérték mindkét félversben kétszer két tenua és játhéd, és két tenua. Ebből következik, hogy a második vers első felében *ההדרש* helyett *ההדרש* olvasandó, az ötödik félvers második felében pedig *ההדרש* (nem *ההדרש*). Az utolsó (6.) verssor talán későbbi toldalék. A versmérték mindenestre *ההדרש* helyett *ההדרש*-t követel. Sch. fordításából is látszik, hogy ezeket az apróságokat nem vette észre.

Ezután következik néhány, részben meg nem fejtett felirat, melyek különféle tartalmúak. A munka derekát, mint már kiemeltük, a Luzzatto által mintaszerűen kiadott toledói sírfeliratok alkotják, melyekhez Sch. semmi különöset nem fűzhetett. Az ezután közölt feliratok szintén jelentősek és beható tanulmányozást érdemelnek. Schwab szép munkájával történeti irodalmunknak jelentékeny szolgálatot tett. A munka értékét 23 sikerült fascimile nagyban emeli.

Budapest.

B. L.

AZ ELEFANTINEI PAPYRUSOK.

(Rosenmann M., Die jüdisch-aramäischen Papyrifunde in Assuan und Elephantine und deren Bedeutung für die Bibelkunde. Separatabdruck aus der Zeitschrift »Die Wahrheit.« Wien 1909. 8 S.)

Nevezett értekezés az izr. vallásánitók »Esra« nevű egyesületében tartott előadásnak volt tárgya. A papyrusok nagy fontosságát az e folyóiratban megjelent tanulmányok kellően megvilágították már. Az aethiops határ közelében találatván, azt bizonyítják — ami magában véve is elég jelentős — hogy ott már Cyrus idejében (559—529) perzsa fennhatóság alatt volt egy zsidó gyarmat. Hogy tehát Achásveros hatalma Aethiopiáig (*כוש*) terjedt, kétségbevonhatatlan tényen alapszik. De még más előzményekre is világosságot derítenek e papyrus-leletek. Barth az ő megszokott mesteri módján tárgyal néhány papyrust a »Jüdisch-literarische Gesellschaft«

Évkönyvében (Frankfurt a. M. 1907.) Meglepőek azok a következtetések, amelyeket ezekből a leletekből levont. Vizsgálódásának eredményei, ha nem is teljesen újak s döntő bizonyítékuak, minden esetre figyelemre méltóak. A nemzeti templom kivüli áldozás kérdését (60.) már Barth helyesen megoldotta. »Man war... der Ansicht, dass mit der Zerstörung des Tempels das Verbot, einen andern Tempel zu errichten um dort zu opfern, nicht mehr bestehe... Eine solche Ansicht wird... Megilla 10 a ausgesprochen...« Az elefantineiek saját templomuk érdekében keresték a jeruzsálemi főpap segítségét, miután a nemzeti szentély a szent városban már régén újra felépült.

Erre Barth nagyon helyesen válaszol azt mondván: »In jenen Kreisen in Jerusalem stand damals das religiöse Leben mit den gesetzlichen Vorschriften in starkem Widerspruch. Beweis dessen: das Verbot der Mischehen, das ebenfalls ausser Acht gelassen wurde.« Azonban helyesen jegyzi meg Rosenmann a következőt. Hogy a deuteronomi tilalom Jeruzsálemben mégis érvényben volt, bizonyítja az a körülmény, hogy az elefantineiek a főpaphoz intézett kérésükre nem kaptak feleletet. Egy további összevetése *בן היתרה*-al a C. és D. papyrusokban szintén figyelemreméltó s nem kevésbé a Megilla valódiságára való következtetés.

Végül egy megjegyzés részemről. I. Papyrus, melyet Barth (u. o.) adott ki, azt mondja: »Und nachdem sie also getan hatten, trugen wir... Frauenkleider, fasteten und beteten...« (l. 15); továbbá: und... wir fasten...., haben uns nicht mit Öl gesalbt, noch Wein getrunken.« (20—21.) Ezek után nem lesz olyan hihetetlen, ha Száadia gáon Dániel X. 13-hoz azt mondja, hogy Dániel három hétig bőjtölt a templom pusztulása miatt, vagy hogy Babyloniában hasonló okból nem ettek húst.

Jeruzsálem.

DR. GRÜNHUT LÁZÁR.

IRODALMI SZEMLE.

Az »*אוצר ישראל*« A Hebrew Encyclopedia, melyet Eisenstein I. D. szerkeszt és ad ki, erélyesen halad előre, amint az imént (május hóban) megjelent immár III. kötet mutatja. Ez *בנחמה* cikkekkel öleli fel és mint az előbbi kettő

ez a kötet is 320 kéthasábos quartlapból áll. Mint már két ízben is kiemeltük, a kiállítás — papír és nyomás — igen szép és az ár mérsékelt, mindössze 15 korona originális kötésben. Az előbbi alkalmakkor elmondottakat nem akarván ismételni, csupán azt hangsúlyozzuk ismét, hogy a talmudi és rabbinikus cikkek az új szempontokból való feldolgozás mellett a héber nyelvénél fogva hívebben tükrözik a forrásokat, mint az angol »Jewish Encyclopedia«. Kik az angol nyelvben nem elég járatosak, e héber Encyclopediából, amely különben az angol műnél (400 korona) jóval olcsóbb (150 korona), tájékozódhatnak a zsidóságot érintő minden kérdéssről. A minden egyes cikk végéhez csatolt bibliográfia ezenfelül útbaigazításul szolgál a további kutatásra. Nem oly részletes, mint angol elődje, de azért teljesebb és a zsidó vallásra vonatkozó kérdésekben nem ritkán bővebb is. Így a jelen kötetben 60 cikk van, melyek a Jew. Encyclopediában hiányoznak, közöttük két magyar város is. A munkatársak köre a jelen kötetben bővült és remélhetőleg ezentúl is bővülni fog, úgy hogy a cikkek mindinkább az illető szakok kiváló ismerőinek kezébe fognak kerülni. Az »Ozar Yisrael«-t illusztrációk is díszítik, bár a költségekre való tekintetből szerény mértékben. A jelen kötetben 430 cikk van, amelyeket 70-en írtak, közöttük az azóta elhunyt bécsi tudós *Friedmann Méir*.

A jelen kötet jelentősebb és terjedelmesebb cikkei közül kiemeljük a következőket: *Szabadkömvesek* (különös tekintettel a héber irodalomban levő forrásokra), *Bachja ibn Pakuda*, *Byzanc*, *tojás* (érdekes tanulmány a talmudban való szerepéről *Friedmann Méirtől*), *szentély* (talmudi források alapján, a kiadótól), *Ben Szira*, *Baal Sém* (a chasizidizmus megalapítója), *bibliakritika* (a talmudi adatok felhasználásával és az újabb radikális kritika ellen való állásfoglalás), *szomszédjog* *új-testamentom* (összehasonlítás a talmuddal és egyebek), *goj*, *get* (régí válólevelek közlése, az egyik karaita eredetű héber nyelven), *gaon* (az összes gáonok felsorolása), *Gematria* (Bacher), *Germania*.

Néhány megjegyzés. Általában gondosabb korrekturára van szükség nem héber szavaknál, melyek közt nem ritkán a hely- és személynevek is hibásan nyomattak. *Bachur Elia* bibliográfiájában hiányzik Bacher cikke »Elia Levitas wissen-

schaftliche Leistungen« (17 a). — *Biográfia* alatt az autobiográfia közt érdekességénél és jelességénél fogva Leó Modenáét fel kellett volna említeni (24 a). — A *Bibliográfia* (26 a) nem Bartoloccival kezdődik, hanem Buxtorffal. — *Béth Din* bibliográfiája (47 b) mindössze: »Jew. Enycl.«, legalább Böhler A. munkáját (Das Synhedrion) kellett volna említeni. — 85. a »Leipnik Bajorországban« (olv. Morvaország). *Laaz* (89 b) a zsargon szót nem szabad mellé tenni, mert azt sosem jelenti. — *Bamidbar* cikk elejéhez (93 b) megjegyzendő, hogy a görög Ἀριθμοί nem más, mint a héber חובש הפקידים fordítása. — 94 b lent »Gesh., V. 252« helyett olv. »Gottesd. Vorträge« 258. — *Ben Zóma* (99 a). Min alapszik az állítás, hogy Ben Zóma ordinálva lett? — 107 a Szirach előszava most csupán *latinul* van meg. Ez, mint az összefüggés mutatja, nem sajtóhiba. Egyébiránt Eisenstein, a cikk szerzője, azon nézetten van, hogy a Genizából előkerült héber Szirach-szöveg nem az eredeti, hanem rosszabb fordítás, mint a Frenkelé és Ben Zebé. — 178 a, 7. sor 1543 hely. olv. 1534 (Genesis verseinek száma). — 217 a: Cohn L. nem tanár a boroszlói zemináriumon, ellenben az I. Lewy, ki kimaradt. — 299 a: Simon, II. Gamliel atyja, a tíz mártyr között volt. Összetévesztetik a 70-iki felkelés a 135-ikivel.

*

Lelio della Torre, a paduai Collegio rabbinico néhai igazgatója és talmudtanára, sokoldalú irodalmi tevékenységet fejtett ki héber, olasz, francia és német nyelven. Az időszaki sajtóban és kisebb önálló iratokban szétszórt dolgozatokat két fia *Michele della Torre* és *Eucardio della Torre* összegyűjtötték és kiadták két testes kötetben és az első helyen nevezett atyja életrajzával látta el. A mű címe: *Lelio della Torre Scritti sparsi* (Padova 1908.) Az egész kiadás 300 példányból áll és nem kerül kereskedésbe. A fiui kegyelet mutatkozik a nagy gondban, melylyel az iratokat rendezték, és a fényes kiállításban, melynél költségeket nem kíméltek. A rendelkezésünkre álló tér nem engedi, hogy az egész tartalmat felsoroljuk, még kevésbé, hogy egyes cikkeket méltassunk, ugyanezért csupán az egyes csoportok címeit adjuk magyar fordításban. Ezek a következők:

- I. Kritikai tanulmányok a vallásról.
- II. Polemikus iratok.
- III. Dante Pokláról. Két levél.
- IV. Filológiai iratok.
- V. Fordítások héberből.
- VI. Iratok a zsidó nőről.
- VII. Beszédek.
- VIII. Sírfeliratok.
- IX. Irodalmi kritikák.
- X. Történelmi iratok.
- XI. Életrajzok és nekrológok.
- XII. Gyászbeszédek.

A második rész a héber iratokat tartalmazza, 31 darab 114 lapon. Az összesen 1166 oldalra terjedő két kötet, mint említettük, Lelio della Torre-nak csupán kisebb iratait öleli fel, melyeken kívül 16 önálló műve van még (felsorolva II. kötet XVI—XVIII lapjain). Némely kiadatlan dolgozattal is találkozunk: Programmi di un periodico settimanale (La parola israelitica) etc. I, 81—87; Il Cantico dei Cantici Nahum, Zefania, La seconda cantica di Mosé I 391—414; a meddő nő (אֵלֶּיִךְ), zsidó anya és nem zsidó apa elsőszülöttjének kiváltásáról, néhány talmudi szó pontos olvasásáról (nem »talmud lómar«, hanem »tilmód lómar« és még 4 szó pontozásáról), néhány bibliai hely magyarázata (II. kötet, héber rész LXXX—LXXXII. lap). A beteg Viktor Emánuel királyért való héber ima (XCIII).

Az életrajz, melyet fia, Michele della Torre ügyvéd írt, főképp Lelio eszméit foglalja össze. Az elején (I, 4) az említették, hogy 4 éves korában a zsinagógában felolvasta a haftarát. Akár tény ez, akár nem, annyit mindenesetre bizonyított, hogy az olasz zsidók közt a korai haftáraolvasás volt a csodagyermek kritériuma. Ha tehát Léo Modena önéletrajzában azt írja, hogy 2 és fél éves korában jeleskedett ebben, akkor ez szó szerint veendő és nem szabad elinterpretálni, mint azt Libowitz Friedmann nevében teszi (Leon Modena 2. kiadás, 6. l. jegyzet). Lelio 6 éves korában a biblia legnehezebb könyveit is le tudta fordítani és 9 éves korában már egy héber szonettet költött, amely 1869-ben kiadott héber versei közt meg is jelent (u. o.) Hibás »Jarchi« Jiczchaki helyett (5. l.)

Helyesen mondja Michele della Torre (7. l.), hogy a világi nyelvek tanulását a spanyol kiűzés óta tekintették bűnnek (7).

Lelio della Torre, mint az olasz zsidó tudósok általában, kitűnő stilista volt és széles műveltséggel bírt. Előszere-tettel verselt, különösen örvendetes és szomorú alkalmakkor. Ez, mint egy helyen mondja, Olaszországban általános szokás. A poézis a mystikával rokonságban áll és ez utóbbi évszázadokig otthonos volt olasz földön épúgy, mint a Keleten. Csak nehezen tudták ezt a sötétséget eloszlatni és della Torre is vitatkozik (első héber értekezésében) a kabbalával. Beszédei jeles szónoki képességről tanuskodnak. Ebben is hazájának gyermeke, hol a szép beszédekét ősidők óta kedvelték. Joggal ütközik meg Zunn ellenkező állításán a Gottesdienstliche Vorträge-ben. Az olaszoknak minden időben helyt kellett állaniok vallásukért a keresztény polemikusok ellen, ami theologiai képzettségükre előnyös befolyással volt. Az örökös polémia őket is polémikusokká tette. A theologia, tényleg della Torre-nak is egyik erős oldala. Ezekon kívül a bibliamagyarázat foglalkoztatta. Összegyűjtött iratai azt mutatják, hogy héber versíró, szónok, theológus és exegeta volt. Fiai iratai összegyűjtésével szép emléket állítottak atyjuknak és egyúttal a zsidó irodalomnak is elismerést és hálát érdemlő szolgálatot tettek.

*

Landesberg L. Szeghalmi rabbi »Chikre Lew« című munkájából, amely 12 részre van tervezve, eddig 2 kötet jelent meg, melyek 4 részt tartalmaznak. Szerző a talmudi kor történelmével foglalkozik és a jelen kötetben (*Szatmár* 1908.) a 3. rész Méir és a 4. rész II. Simon ben Gamliel és kortársai életrajzában van szentelve. Nem pusztá életrajzok, melyekre nem telnék a ránk maradt adatokból 158 + 194 sűrűn nyomott lap, hanem mindenféle észrevétel, amely történelmi cherifesz és megidesz. Ilyen pl. III. 3—12, melyben L. agadikus módon kihozza, hogy Méir Nero császár és Messalina ivadéka (vagy fia) volt és ily módon igazolja a talmud ismert mondáját. Pl. מֵיִר אֶרֶם מֵיִר אֶרֶם (12. lap. V. ö. 22, 23, 25. l.) — Simon (14. l. lent) = Simon ben Gamliel; már pár sor után ezt a feltevést visszavonja, de azért kinyomatja. A Zóhar a tannák életéhez történelmi forrás (39). »Méasa« névre és egyebekre a legvadabb feltevések olvashatók a 34. lapon.

Mint ismeretes הלכה és מדרש a szóbeli tan két formáját jelenti; az első a törvényeket azon alakban, amelyben a misnában, a második azon alakban, melyben a Mekhiltában és a többi halákh. midrasban vannak. A משה szó mindkettőt jelölheti, mert alapjelentése: ismétlés és innen a hagyomány tanulása. Így érthető a vita (Kidd. 49a): »Mi a misna? R. Méir azt mondja: Halákhák; R. Jehuda azt mondja: Midras«. M. csakugyan halákha-gyűjteményt szerkesztett, amely a mi misnánk alapja, J. pedig a Szifrárt (Szanh. 86a). »Halákhák« alatt egész gyűjtemény értendő, a mi terminológiánkban: misna. A »halákha« szó jelentésében ezenkívül nem ritkán némely árnyalatok vannak. Ezek az egyszerű igazságok nem domborodnak ki eléggé IV, 104—113. — Berákh. első szavának kezdőbetűjében (מֵימֵי) és Peszáchim első szavában (מֵי, nem מֵי) jelezve van מֵי (=Méir) mint szerző (119.). Térkimelésből csupán a rövidebb észrevételekből adtunk pár kivonatot mutatónak. Landesberg gazdag anyagot hordott össze, az újabb irodalmat is tekintetbe veszi, persze csak eklektikusan, de sajnálattal látjuk, hogy több helyt homályt terjeszt, világosság helyett. Ezzel a kijelentéssel tartozunk az igazságnak.

*

Az Irodalmi hírekben feljegyzett füzetben Schwarz G. kitünő munkatársunk adalékokat szolgáltat a károlyvárosi zsidók történetéhez. Horvátul sajnálatunkra nem értünk, de a 10. lapon találunk egy conscriptiót 1838 aug. 11-ről és a 15—21. lapon egy kérvényt, melyből a horvát (és magyar) zsidók történetére 1790-től némi fény derül. A zsidó történethez ma-holnap az összes nyelveket kell majd ismerni.

*

Hoffmann D. »Midrasch-Tannaim« cz. művéből, melynek első felét már bemutattuk, megjelent a második fél is, ugyancsak a berlini rabbiszeminárium Értesítőjének mellékletében (Berlin 1909. Jahres-Bericht des Rabbiner-Seminars). Egész nagy midras került ki a Midras Hagádól midrasgyűjtő kéziratból, melyet H. kellő forráskimutatással és itt-ott rövid magyarázattal látott el. A mű használhatóságát emelik a bibliai helyek, a tannák, más személyek továbbá a helynevek indexei, melyek közül az utóbbiakat Klein S. munkatársunk készítette. Végül a Schechter-féle kéziratból vett eltérő olvasatok és egyéb javítások és pótlások következnek. A mű értékelése csak beható összehasonlítás alapján volna lehet-

séges, mire ez idő szerint nem vállalkozhatunk. Csupán néhány alkalmi észrevételt teszünk.

132. lap, 7. sor. Deut. 21, 22. ezen szavaihoz: »Ölessék meg és akaszd fel« azt olvassuk: »Azt hinnéd, hogy élve akasztják fel, mint az uralkodó (rómaiak) teszik, azért áll »ölessék meg«, azaz előbb megöli és azután akasztják fel« (de éjjelen át nem szabad az akasztófán hagyni, sőt, mint u. o. mondva van, este felé itélik el, végrehajtják az ítéletet, azután felakasztják, »egy köti és egy leoldja, hogy a felakasztás bibliai parancsát teljesítse«.) Jézus keresztre feszítése ezek után rabbinikus törvény szerint történt-e? — 176 fent. Az ismert hely, melyben a patriarcha levéléről van szó (Szanh. 11b s párhuzamos helyek), itt figyelemre méltó olvasattal közöltek. Simeon ben Gamliél és Jóchanan ben Zakkai küldik a levelet. Jóchanan כֹּהֵן הַלֵּל כֹּהֵן הַלֵּל helyett כֹּהֵן הַלֵּל neveztetik, ami Hoffmann magyarázata szerint = a szanhedrin irnoka (lásd általában a szöveget és H. megjegyzéseit). Ez tudtommal az egyetlen hely, ahol Jóch. b. Z. a templom fennállása idején mint a zsidóság egyik hivatalos feje említetik. Már régen rámutattam a Szifrá azon helyére, hol a »gezéra sáva« nem terminus technicus, hanem eredeti értelmében használtatik. A jelen kiadásban 32, 49-re (206, 8. sor alulról) a kitélt a terminussal teljesen azonos: נִיירָה שֶׁהָיָה לְכָל בְּנֵי אָדָם. — Megjegyzendő, hogy a kézirat, melyből kiadásunk folyt, több helyesírási sajátosságot mutat. Következtesen הָאֵשׁ (bűn), קִלְיָן וְחוּמְרִין (nem kalin vachamurin), לֵפִי כָךְ (két szóban) s több hasonló. Az eltérő olvasatok száma felette nagy és számos izben helyesebb mint a kiadásainké. Hoffmann ezekre is rámutat nagyérdemű munkájában.

*

Dr. Halász Zoltán terjedelmes kötetre (423 lap) terjedő beható tanulmányt bocsátott közre »A szemérem elleni bűncselekmények« fontos kérdéséről (Budapest 1909, Athenaeum), melyet minden oldalról nagy készséggel világít meg. A tisztán jogi mű ismertetése feladatunk körén kívül esik, de a bevezető történelmi részben szerző a biblia és a talmud idevágó rendelkezéseit is taglalja, sőt a Hammurabi kódexre és egyéb ókori forrásokra is kiterjeszkedett. A zsidó jog ismertetésére és bírálatára, melyek felette érdekesek, felhívjuk olvasóink figyelmét. A zsidó jog összehasonlítása más népek idevágó jogszabá-

lyaival igen tanulságos, mivel szerző annál is inkább érdemet szerzett, mert rendszerint a zsidó joggal nem vérbeli jogászok foglalkoznak.

*

A »Gesammelte Abhandlungen von W. Hertz, herausgegeben von F. von der Leyen« (Stuttgart u. Berlin, 1905) a zsidó irodalom szempontjából is jelentős. Főtartalma »Aristoteles in den Alexanderdichtungen des Mittelalters« (1—155) a »Sándorregény« talmudi és talmudutáni adatait is feldolgozza. A Joszippon a Sándor-monda görög eredetijét használta (7. lap). Ez jól illik azon fel fogáshoz, hogy a Pseudo-Josephus Dél-Itáliában élt, mert itt még a X. században is tudtak görögül. A zsidó forrásokat H. főképen 77—97 tárgyalja és azon nézetet van, hogy a Nagy Sándor-monda egyik szép pontja, amely arról szól, hogy az élő szem mindent kíván, de a holtnak nem kell semmi stb. (Támid 32), zsidó eredetű. A mű felette gazdag részletekben. Nagy Sándor héberül és aramul is tanul (2 és 13). Azt mondja: »Atyámtól a múlt életet kaptam, tanítómtól az el nem múlt« (20, 3. j.), ami a talmudra emlékeztet. Nagy Sándor azt üzeni Aristotelesnek, hogy nemeseinek fele fellázadt ellene. Aristoteles néhány napig gondolkozott, azután a küldöttel sétálgatott a kertben, a nagy fákat gyökereitől kitépte és helyükbe kisebbeket plántált. Több napi »türelmes és csendes munka után megbízta a küldöttet, hogy jelentse a királynak, mit látott. Sándor megértette a figyelmeztetést, azonnal letette a babyloniai vezéreket és más harczo-sokat tett helyükre« (37 arab forrásokból). Világos, hogy Aristoteles azzal példálózott, hogy nem egyszerre, hanem lassanként kell a »nagyokat kitépni és helyükbe kicsinyeket plántálni«. Az arabok tehát félreértették a mondat. A talmudban ugyanez a motívum előfordul, de Nagy Sándor helyébe Antoninus, Aristoteles helyébe *Rabbi* lépett.

Hogy Hertz minden elismerendő igyekezete és idézetei mellett a zsidó irodalmat nem ismerte, elárulja két apróság. Steinschneider »Hebräische Bibliographie« helyett »Hebr. Biblioth.-et idéz (159, 1. jegyz.) és a Monatschrift kiadójának Fränkel-t tartja (83, 3. jegyzet). »Die Sage vom Giftmädchen« (156—277) szintén zsidó érdekű: »Im 12. Jahrhundert tauchte in der europäischen Literatur ein aus dem arabischen übersetztes lateinisches Werk auf, das den Namen des Aristoteles an der Spitze trug und bald alle

Schriften des Philosophen in Schatten stellte. Es führte den Titel *De secretis secretarum* oder *De regimine principum* und enthielt einen kurzen Regentenspiegel verbunden mit Gesundheitsregeln... welche Lehren Aristoteles... Alexander schriftlich habe zukommen lassen, als er, zu ihm entboten, wegen hohen Alters und körperlicher Gebrechlichkeit nicht im Stande gewesen sei zu reisen« (156. Steinschneider, Hebr. Uebersetzungen I. 245, II. 995). Kétségtelenül arab hamisítás, melynek létezését a 12. század előtt nem lehet bizonyítani. A héber fordítást »Szód Haszódóth« Sch. Charizinak tulajdonítják (159). Az első részben azt az elbeszélést találjuk. Ar. azt üzeni S.-nak: Gondolj arra, hogy az indiai királyné, barátságot színelve, mindenféle ajándék közt csodaszép leányt küldött neked, melyet gyermekkorá óta kígyóméreggel tápláltak. De tekintetéből felismertem, egy harapással megölt volna a közösülés alatt (162). Ennek a mondának a változatait követi H. csodás olvasottsággal, melynek kapcsán a ius primae noctis, a mandragora szerelmi növény és számos más, zsidó szempontból is érdekes tárgyról van szó. A harmadik értekezés: »Aristoteles bei den Parsen« (278—297). N. S. görög források szerint Persis tartomány bevételekor *Persopolis* székvárost felgyújtatta, úgyszintén a perzsa szent könyveket. Ardesir (mh. 241) kortársa, Tansar főpap, egyik levelében azt írja: »Tudod, hogy Sándor szent könyveinket, melyek 12.000 ökörbőrre voltak írva, elégette (Darmsteter, Le Zend-Avesta III., XXX.; Hertz 283). Egy, a IX. század végéből eredő könyv szerint a szent könyvek »arannyal voltak írva marhabőrre« (284). A perzsák felfogása szerint a gonosz Ahriman küldte Nagy Sándort és gaztette miatt ez utóbbi a pokolba került. Más monda szerint S. a perzsa irodalmat — a vallásos tartalmuak kivételével — lefordíttatta görögre és Aristotelesnek küldte. A görög irodalom tehát a perzsáké (290). Ez emlékeztet a zsidó hellenistákra, kik azt állították, hogy a görög bölcsészet Mózesztől ered. Még egyéb zsidó dolgok is vannak a kötetben, de legjobb a »Sába királynő talányairól« szóló fejezet (413—455). Ebben természetesen első-sorban a talmud és midras idevágó mondái kerülnek elő, melyeket a Jewish Encyclopediában az illető cikk alatt (Saba) összeállítottunk és megbeszéltünk. Azután következik a monda arabs verziójának előadása, amely zsidó eredetre vall. De elég.

*

A »Kultur der Gegenwart« cz. gyűjtemény, melynek egyes kötetait saját szempontunkból már bemutattunk, serényen halad előre. Jelen alkalommal két új kötetről kell beszámolnunk. Az I. rész IX. száma »A keleteurópai irodalmak és szláv nyelvek« címet viseli (Die osteuropäischen Literaturen und die slavischen Sprachen, Berlin—Leipzig, 1908). Tizenegyen írták, közöttük Riedel F. a magyar irodalomról. Általános bevezetés után a szláv nyelvekről kilencz szláv nyelv ismertetése következik. Régebben zsidók is beszélték ezeket a nyelveket (Harkavy, Die Juden und die slavischen Sprachen). A jelen kötetben a zsidókról a következő részletet találjuk: »Es entstand (in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts) eine Gruppe talentvoller Belletristen, die sich die Lebensschicksale der russischen Juden nicht nur deshalb zum Gegenstande der Behandlung wählten, weil viele von ihnen, wie Juschkevitch und Aisman, aus diesem Milieu stammten, sondern weil ihr Gewissen sie dazu trieb. So bringt z. B. das Drama Tschirikoffs »Die Juden« Tatsachen aus den Judenmetzeleien zur Darstellung (142. Wesselovsky A.). A zsidók része az orosz irodalomban a jelen vázlatból természetesen nem állapítható meg. A lengyel irodalomban kétségtelenül szintén szerepelnek zsidó írók, nemcsak zsidó témák.

Nyelvénél és történelmi vonatkozásainál fogva ebben a kötetben zsidó szempontból a legérdekesebb az új-görög irodalom. Kiváló szakember (Thumb Albert) tollából ered (246—264). A görögökre ránehezedik nagy múltjuk: a klasszikus görög irodalom. Ezen a klasszikus nyelven iparkodtak írni már a byzantinusok, de feltétlenül uralkodott egész a legújabb időkig. Még mindig folyik a harc a nép nyelvének irodalmi nyelvvé való emeléseért. Igazi harc, melyben vér is folyt már. Elég különös, hogy akkor támadt egymásra a két tábor, midőn a biblia új-görög fordításának behozatala kíséreltetett meg. A harc jelenleg is folyik. E sorok írása alkalmával jut kezembe Pecz V. értekezése: »Az irodalmi nyelv kérdése a mai görögöknél«, melyet P. 1908 nov. 30-án a Magy. Tud. Akadémiában felolvasott (Philológiai Közlöny, 1909. évf. januári szám, XXXIII., 1—16), melyre utalok. A biblia hatása a világra legalább akkora, mint a görög irodalomé. A zsidók a bibliát, már azért is, mert vallásos könyv, többre becsülték, mint a görög nép az ő klasszikus irodalmát. De azért a zsidók irodalmi nyelvükben sohasem követték klasszikusaikat

szolgamódra. A talmudisták a biblia minden betűjét imádják, de írásaikban az újhébert használták. Csupán a XI—XIII. század spanyol költői törekedtek klasszicitásra, purizmusra, de ez sem fajzott el szolgai függéssé. R. Méir (és utána R. Schuda I.) lándzsát tört a héber nyelv mellett. Kérdés, hogy nem volt a görög eredetű Méirre, ki 150 körül virágzott, hatással a görög-római világban dívó attikai klasszicitás példája? A héber nyelv rég nem élő nyelv, de legújában nagy erőfeszítéseket tesznek feltámasztására. Érdekes jelenség, hogy e törekvés zászlóvivői, a görögökkel ellentétben, a klasszikus héberségtől nem vezéreltetik magukat. Az újgörög irodalomban a költészet újjörög, a próza ógörög, az újhéber irodalomban a költészet óhéber és a próza újhéber. Teljesen keresztülvitt párhuzam a két irodalom fejlődése közt érdekes tanulságokkal szolgál a két nép pszichológiájára. Zsidókról Thumb nem beszél. Nem érdekelt, hogy a zsidók a héber bibliát már évszázadok előtt fordították le újjörögre. Ez a fordítás újabban a Revue des Études Juives párisi folyóiratban ismertette lett, ki is van adva, és megérdemelt volna pár szót.

*

Több zsidó vonatkozás van a zsidók és a román irodalmak között, melyeknek az I. rész XI. száma (I., XI., 1.) van szentelve (Die romanischen Sprachen und Literaturen mit Einschluss des Keltischen, Berlin und Leipzig, 1909). A kelta irodalmak zsidókkal talán semmi összefüggésben nincsenek, ha a biblia (és pl. Josephus, 85. oldal ir-gál irodalom) irataitól, melyek minden keresztény nép irodalmára döntő befolyással voltak (l. pl. 109), eltekintünk. Annál inkább a román irodalmak és nyelvek, melyekhez a francia, olasz, kastíliai és portugies irodalmak tartoznak. Ezeket nagy kulturnépek teremtették meg, nagy kultúránál pedig a zsidók már az ó-kor óta mindig jelen voltak. Ezeknek az irodalmaknak tulajdonképen a rómaiak az ősei, amennyiben a római birodalom keretében rómaiak és romanizáltak ivadékaiként erednek, a római birodalomban pedig a zsidó népelem jelentékeny volt. A jelzett népek: olaszok, francziák, spanyolok a VI. század fordulóján alakultak ki (140). De irodalmi nyelvük még 300 évig a klasszikus latin volt (az első francia szöveg 842., az első olasz 960 és az első spanyol a XII. század közepéből ered (142). A szóban forgó nemzeti irodalmak kezdetei tehát oly korra esnek,

midőn az egyház a zsidókat már üldözőbe vette és a népeletből kizárta. Franciaországból csakhamar ki is üzték a zsidókat (1306), de azért a zsidó irodalom szolgáltat adalékokat, jelesül a Rasi »laaz«-jai a francia nyelv legrégibb maradványai közt foglalnak helyet. *Marie de France* (II. Henrik udvarán) volt az első, ki állatmeséket francia versekbe öntött. »Diese altfranzösischen Fabeln erzählen in kaustloser Behaglichkeit eine Tierszene, um daraus eine Lebenslehre (*exemple*) zu gewinnen« (153). Vitás kérdés, hogy Berechja Hanakdan, a »Mislé Suálim« szerzője, függ-e Marie de France-tól, vagy fordítva? Olasz nyelvű zsidó irodalom van, de a jelen kötet, csak összefoglalásokat adván, erről nem szól. A régi kastiliai és portugies irodalmat (199—220) zsidó szempontból tudunkkal még nem tanulmányozták. Kérdés, nincs-e összefüggés a zsidó irodalommal? Santob de Carrion spanyol troubadourt a jelen kötet nem említi. Bemutatónak ennyi elég.

*

A görög papyrusok napfényre kelte alapján megváltoztatta a zsidó-görög nyelvről táplált nézetet. Különösen *Deissmann A.*, jelenleg berlini egyetemi tanár propagálta teljes sikerrel azt a nézetet, hogy zsidó-görög nyelv nem létezett és hogy a LXX és egyéb zsidó-görög iratok az akkori hellenista világnyelvet, a *Koivj*-t beszélik. Bizonyítékait elsősorban a papyrusokból vette, melyekben az úgynevezett »bibliai« szavak világi szövegekben kerültek elő. Ebből az álláspontból készült *Helbing R.* az imént megjelent nyelvtana: »Grammatik der Septuaginta. Laut- und Wortlehre« (*Göttingen*, 1907). A bevezetésben áttekintést ad a LXX nyelvének eddigi bűvárlatairól, melynek folyamán *Deissmann* fentérintett álláspontját is ismerteti és elfogadja. Eszerint a LXX nyelvénél a következő két szempontot kell figyelembe venni: »Erstens sind die LXX eine Uebersetzung, zweitens schreiben sie die Sprache ihrer Zeit, also die *Koivj*« (III). A vélt hebraizmusok jórésze a közönséges görög nyelv tulajdonai. »Die *Koivj* ist die griechische Welt- oder Gemeinsprache und stellt uns die zweite Periode der griech. Sprachentwicklung dar, d. h. die Periode der griech. Spracheinheit, während die erste Periode vor Alexander dem Grossen die des Sonderlebens der Dialekte ist« (V). »Ein unbefangenes Studium der genannten Quellen ergibt nun, dass uns in ihnen im Grunde kein anderes Griechisch vorliegt als das Attische« (u. o.). *Helbing* természete-

sen nem ad egész grammatikát, hanem általános jellemzés után ismerteti a LXX nyelvének vokalizmusát, konzonantizmusát stb. Külön fejezetet szentel a héber tulajdonnevek átírásának. A legnagyobb tér a szó- és szóképzéstannak jut. A *Jóséf* név egy ostrakonon *Ἰωσήπος*, egy másikon *Ἰωσήπιος* alakban találtatott (31). Az Onomastikon-ban (emlékezetem szerint) *Joséppos* fordul elő. Ezekkel az alakokkal függ össze a héber »Josiippon«. H. a grammatikája körébe vágó irodalom bibliográfiáját is összeállítja.

*

Aptovitzer V. jeles fiatal tudós, a bécsi császári Akadémia Értesítőjében (*Sitzungsberichte d. kais. Akademie, philosophisch-historische Klasse* 153, VI, Wien 1906) a bibliai szövegről a rabbinikus források alapján nagyszabású tanulmányt kezdett közrebocsátani (*Das Schriftwort in der rabbinischen Literatur*), melyből most a 2. füzet került ki a sajtó alól (ugyanazon gyűjtemény 160. kötet, 7. értekezés). Miután szerző az 1. füzetben dolgozata céljáról és módszeréről már nyilatkozott és az ellen kifogás nem emeltetett, a folytatásban *Sámuel I.* könyvére adja azokat a variánsokat, melyek a mutatoul már közöltek kiegészítik. Szerző nagy apparátussal dolgozik: LXX., targum, két talmud, midras, maszoretikus források, rabbinikus irodalom. Mindezekben kellő jártasságot tanúsít. Természetesen a legapróbb részletekre terjeszkedik ki, pl. egy összekötő vavra, a Keré és Kethibre, az ortográfiára stb. Meglepő, hogy bibliai kéziratokban az eltérésekre nem ritkán olvasat akad. Ez adatgyűjtés után további tanulmányok feladata lesz a variánsok forrásainak kutatása. Jelesül annak a kérdésnek tisztázása, hogy mely országokból és iskolákból erednek az eltérő olvasatok, továbbá annak tisztázása, hogy mely variánsok valóban azok és melyek pusztá íráshibák? Nehéz és komplikált feladat. *Aptovitzer* az anyag összegyűjtése által mindenesetre megteremtí a szilárd alapot, miért a bibliai szöveg kutatói nagy köszönettel tartoznak neki.

*

»Palästina-Studien.« Ein wissenschaftliches Buch über alle Verhältnisse Palästinas. Bearbeitet, gesammelt und unter Mitwirkung der grössten (!) Fuchmännern (!). Von *Ch. Rappoport* (*Jerusalem*, 1908). Már ebből a czímből is látható, hogy ennek

a 62 oldalas kis-oktáv füzetnek mi a célja. »Das Buch steht einzig da unter der gesamten Fachliteratur; der vorliegende Band ist reich an gediegenen Abhandlungen... Das vornehm ausgestattete Buch ist als Geschenkwerk auch für die Jugend trefflich geeignet. Es ist für diese, wie für jeden Erwachsenen ein unentbehrliches Nachschlagebuch.« Igy megy ez végig, a míg következik: »Alle Briefe und Geldsendungen sind zu adressieren nur an Ch. Rappoport, Jerusalem, Palästina und bitte durchaus nicht durch Vermittlungen zu senden.« 19 cikk van a füzetben, melyeket R. különféle folyóiratokból, napilapokból is, összeszedett és bizonyára saját dolgaival is vegyített. Legalább a szerzőre vall némely cikk komikus németsege. Az egész a jól ismert »Schnorrliteratur« egyik érdekes tünete, amennyiben eddigelé német könyvek ily célra nem készültek. Csupán ebből a szempontból említjük fel.

*

Az olasz és spanyol zsidók közt virágzott a polémikus irodalom, amely részben helyzetükből, részben kultúrájukból magyarázható. Schol sem folyt a térítés oly mértékben, mint Olasz- és Spanyolországban. Megpróbáltak minden eszközt, először a rábeszélést, meggyőzést, azután az erőszakot. Rendszerint a kettő párhuzamosan folyt: Und bist du nicht willig, so brauche ich Gewalt. A zsidó mindkét országban, a többi lakosságnak megfelelőleg, világi műveltséggel bírván, nem-zsidó könyveket is olvasott. Főképp azonban a hitviták, melyek közül nem a nyilvánosak, melyek ritkák, hanem a magánkörben szokások, melyek mindennaposak voltak, jártak a zsidókra veszedelemmel. Papok mellett nagy urak vonták a velük üzletileg vagy egyébképp összeköttetésben álló zsidókat vallásos diszkussziókba, úgy a zsidónak minden pillanatban el kellett készülnie lenni egy kis hitvitára; akár a XVII. században — Leó Modena értesítése szerint — egy parázs kártyajátékra. Tűrhetlenné vált a zsidók helyzete a XV. és XVI. században, midőn a humanista tanulmányok folyományaképp keresztény tudósok a héber nyelvvel és rabbinkus irodalommal ismerkedtek meg. Friss tudományukat azonnal értékesíteni akarták, méltóbban pedig nem vélték tehetni, mintha a zsidót, ezt az örökös ellenzékít és ósrégi protestálót, a zsidó irodalomból győzik meg az új vallás igazságáról. A zsidók 1500 év alatt nem tanulták meg oly alaposan a talmudot és a

vele összefüggő rabbinkus termékeket, mint ők házi zsidáiktól szabad óráikban. Az örökös zaklatás természetszerűen keserűséget szült, annál inkább, mert a zsidók az inkvizíció súlyos argumentumait is végigszenvedték, ami Luthert is felháborította élete azon korszakában, melyben a hasonló sors lehetőségét nem tarthatta kizártnak. Ebből a helyzetből érthető, hogy akadt a zsidók közt a higgadt polémikusok mellett elkeseredett is, ki majdnem oly hangon beszélt a keresztény vallásról, mint a keresztény polémikusok zöme a zsidó vallásról. Ily zsidó polémikus volt az, a ki a »Pilpul al Zeman Zemanim u-Zemanéhem« iratot szerzette, melyet *Belasco G. S.* az imént kiadott (*London, 1908*). Könnyített lelkén, megbosszulta magát a papiroson a kiontott tenger vérért. Nevét természetesen nem írta könyvére, csak sejtik, hogy *Jóna Rapa* volt (a XVII. század második felében). Szatirája minden bizonnyal a keresztény opponensek körében elterjedt eszméket is fruktifikált. A szatirikus nemcsak a keresztény vallásban otthonos, hanem a történeti irodalomban is. Érdekes irodalmi emléke a mult hitvitázó harcainak. Talán nem fölösleges ez alkalommal megjegyezni, hogy a magyar hitvitázó irodalomban akadnak oly kéziratok termékek, melyeket gorbombaságuk miatt társaságban fel sem lehet olvasni. A mi szerzőnk, szent nyelven írván, inkább az elmés fordulatokban trágároskodik.

*

A »Die Litteraturen des Ostens in Einzeldarstellungen« cz. gyűjtemény, melynek a zsidó irodalommal kapcsolatos kötetét egyenként ismertettük, a VII. kötet 2. részében a Kelet keresztény irodalmainak történetét adja (*Geschichte der christlichen Litteraturen des Orients, Leipzig 1907*). A syr, örmény, kopt és ethiops irodalmat ismerteti egy-egy szakember, a georgiai, melyre ilyen nem akadt, kimaradt. A »Die Kultur der Gegenwart« cz. gyűjteményben ezek a litteratúrák szintén tárgyaltattak, a georgiaival együtt, és folyóiratunkban ezekről megemlékeztünk, de ott a gyűjtemény természeténél fogva csupán dióhéjban, mintegy extractumokban. A szóban forgó ismertetések behatóbbak és zsidó szempontból is figyelemre méltók. Nemcsak azért, mert az őskeresztények zsidókból rekrutálódtak és az egyházakat irodalmukkal együtt természetszerűen zsidók alapították meg, hanem azért is, mert későbbi fejlődésükben is nem ritkán a zsidósággal és

irodalmával érintkezéseket mutatnak, vagy tanulságokat szolgáltatnak.

A syr irodalmat *Brockelmann C.* ismerteti (1—74.). A legrégibb aram irodalom, a mely fennmaradt, a zsidó irodalomban található. A pogány arameusok irodalmából csupán az Achikarmonda ismeretes, de ezt is zsidók (Tobit könyve) és követők, syr keresztények (pogány hellenek is) őrizték meg (3—6.). A syr egyház bölcsője nem Edessa, hanem Adiabene, ahol erős zsidó kolónia volt, melynek sikerült az ország urait vallásukra megtéríteni. Ez a zsidó kolónia, mint mindenütt, a kereszténységnek jelentős előfutárja volt. Így érthető, hogy Syria keresztény egyháza az ó-testamentom számára a zsinagógában rég szokásos aram parafrázisokat (targumokat) vette át, melyek később, bár erősen átdolgozott alakban, az egyházban kanonikus érvényre emelkedtek (7. köv.). A syr egyház első prózáirója a perzsa eredetű Afraates 337-ben írt 22 értekezésében (az ábéczé betűi száma szerint) néhány a zsidók ellen irányul (16.). — Egy syr mesekönyv zsidó átdolgozását még birjuk (Hochfeld, Beiträge zur syrischen Fabelnitteratur, Berlin, 1893.). Brockelmann szerint (58.) a Példabeszédek targuma szintén a syr Pesita zsidó átdolgozása. A legnagyobb syr író Barhebraüs volt, kit B. ezekkel a szavakkal vezet be:

»Die Verdienste aller dieser Männer werden aber weit in den Schatten gestellt durch den letzten grossen syrischen Schriftsteller, der zugleich der universalste Geist seiner Kirche genannt zu werden verdient, durch Barhebraüs. Er war im Jahre 1225/6. zu Melitene als Sohn eines Arztes Aharon geboren. Sein Vater war ein getaufter Jude oder jedenfalls jüdischer Herkunft, daher sein Beinamen Bar Ebhraia d. h. Hebräersohn, der ihm nach seinem eigenen Zeugnis gar nicht sehr angenehm war« (60.). »Er starb in der Nacht vom 29. zum 30. Juli 1286. zu Maragha in Adharbaidshan. Trotz seiner aufreibenden amtlichen Tätigkeit fand Barhäreus noch die Musse zu einer umfangreichen litterarischen Wirksamkeit, die alle Zweige des geistigen Lebens seiner Zeit umfasste« (61.). Ekkora képességeket örökölt zsidó őseitől, de a nevük kellemetlen volt neki.

Finck F. N. (Geschichte der armenischen Litteratur, 78—130.) négy korszakra osztja az örmény irodalmat: 1. Aranykor (5. század). 2. Utóvirágzás (6—11. sz.). 3. A klasszicizmus feléledése

(12. sz.). 4. A hanyatlás kora (13—18. sz.). Zsidó vonatkozások ebben az irodalomban, úgy látszik, ritkák. Az örmények a syrektől vették át a bibliát, vagyis a syrból fordították le először nyelvükre, midőn a syr egyháztól emancipálták magukat. Csakhamar görögből készítettek új fordítást és új írásjegyeket teremtettek maguknak. Sahak, Mesrop, Eznik, az egyház alapítói, fordítók voltak. Leghíresebb emberük Mózes Chorene-ből, kinek történeti munkája le van fordítva olaszra. A 92—95. lapon közölt részletből látjuk, hogy bibliai muziv stílusban írt, a mi történetírónál felette nagy baj, mert sohasem lehet tudni, hol beszél a szerző és hol beszél a biblia, vagyis homályos marad a történet. A szerzetesekről, egyháznagyokról, tanulókról, népről, katonákról, fejedelmekről és bírákról rettentő sötét képet fest (95.). Mióta ezt irtuk, Aptovitzser kimutatta, hogy az örmények a rabbinikus jogot is recipiálták (Die Rezeption des mosaischen Rechtes in der armenischen Kirche).

Sokkal több érintkezési pont található a kopt irodalomban, melyet *Leipoldt J.* ismertet (Gesch. d. koptischen Litteratur, 131—183.). A koptok, a régi egyiptomiak ivadéai, a zsidókkal, mint őseik, majdnem állandó érintkezésben állottak. A nemzeti egyiptomiak különösen Felső-Egyiptomban tartották magokat, hol mint földművelők éltek. A felsőbb körök és a papok hellenizálódtak, de a parasztok ragaszkodtak nemzetiségükhöz. Ezekből került ki 250—300 körül a kopt keresztény egyház. Most tudjuk, hogy Felső-Egyiptomban zsidó községek is éltek. Feltehető tehát, hogy Felső-Egyiptomban az első 'keresztény községek épúgy zsidók segítségével alapítottak, mint az egész ókori görög-római világban. Palesztinában már a második században ismertek koptul (כּוּפְּטִי) írt bibliákat (Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből 60.). Hogy ez az írás a görögből átalakított vagy más kopt írás volt-e? a bibliafordítás zsidó eredetének kérdésére lényegileg nem tartozik, mert a zsidók által készített bibliafordítást, a kopt keresztények akkor is átvehették és átírhatták, ha az régi egyiptomi betűkkel volt írva. A kopt keresztény egyház »a hieroglif írás helyett az egyszerű görög betűket hozta be (már egyiptomi pogányok az egyiptomi nyelvet elvéve görög betűkkel írták, de nem találtak követőkre).« (137.). Említett könyvünkben idézett tannaitikus forrásokból az következik, hogy »giptih« bibliák Palesztinában is ismeretesek voltak. A kopt írás és kopt biblia

kérdésénél a talmudi adatokat eddigelé csupán O. v. Lemm vette tekintetbe a pétervári császári Akadémia publikációi közt megjelent értekezésében, melyben iratunk közléseiből indult ki, miután a »Zeitschr. für Aegyptische Sprache« annak idején röviden reflektált volt ez ismeretlen adatokra. Minden valószínűség a mellett szól, hogy a kopt bibliafordításban zsidók részesek. »Das saidische Alte Testament ist fast noch unbenutzt, trotz seiner hervorragenden Wichtigkeit« (139., 3.). Talán ki fog derülni, hogy nem pusztán LXX-ből folyt. Minden esetre figyelemre méltó, hogy több zsidó apokalypsiszt a koptok tartottak fenn (Texte und Untersuchungen herausg. v. Gebhard und Harnack, Neue Folge II. 3. a (1899.), Spätjüdische Apokalypsen). Figyelemre méltó továbbá az is, hogy a legújabbban Egyiptomban felfedezett apokrif evangéliumtöredék, a mely a IV. századból származik, erős zsidó színezetet mutat és zsidó eredetű szerzőre vall (Büchler, Jew. Qu. Review XXV. és Blau, Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft, 1908. évf. 224. kövv.).

Zsidó források alapján több ízben adtam kifejezést azon nézetnek, hogy a zsidó mágia az egyiptomival függ össze, a mely nézetet az egyiptomi görög bűvész-papyrusok is támogatják. Utaltunk más alkalmakkor egyiptomi nemzeti forrásokra is. Nem érdektelen ebből a szempontból Leipoldt következő nyilatkozata: »Seit alter Zeit legten sie (Aegypter) einen unwiderstehlichen Zug zum Aberglauben und zur Zauberei an den Tag wie alle Bauernvölker. Und kam diesen Zug nicht die christliche Legende in einzigartiger Weise entgegen? Was waren denn Jesus, die Apostel, die Märtyrer, die Heiligen in ihr anders als grosse Zauberer?« (142. lap.) Ez igaz, de nem az egész igazság. Hozzá kell még tenni, hogy a keresztény legendák más-más bűvészeti képzetek hatása alatt keletkeztek és hogy Jézust nemcsak a zsidó, hanem az egész ókori pogány világ — Zeller Eduard szavával — goétának tartotta. Ha a koptok a medicát varázslásnak tartották és »keresztény nevekké« gyógyítottak (172 köv.), akkor szintén csak azt tették, a mit az egész ókori világ. A fajumi dialektusban, a mely a saidi dialektus után uralomra került, szintén vannak iratok. Saját szempontunkból utalunk a 156. lapon közölt versre, melyben Jézus Judással beszél: »Megtagadsz engem a zsidók előtt...« Elfogadtad a vételárt és eladtál. A zsidók vettek és keresztre feszítették engem.« Ily módon terjesztet-

ték és terjesztik mindenütt a zsidógyűlöletet. L. konstatálja, hogy a kopt nyelv keveset alkotott, a mi irodalomnak nevezhető. De ez nem a koptok hibája és ebből nem következethető, hogy szellemi képességük hiányos volt. »Die koptische Sprache war fast immer eine Sprache der Unterdrückten. Der Kopte, der Besonderes leisten wollte, musste seine Nationalität aufgeben und in das Volk der Bedrucker eingehen, zuerst in das der Griechen, dann in das der Araber; so verloren die Kopten gerade ihre besten Kräfte. Wohl können auch Zeiten äusserer Not die Litteratur befruchten; sie haben das auch bei den Kopten getan. Aber wenn die Not zur Gewohnheit wird, und das geschah in Aegypten, dann verliert sie alle anregende Kraft« (182 köv.). Tárgyilag, igazságos ítélet. Vajjon van-e ilyen ítélet a világirodalomban, hol a kopt helyett a zsidó szó áll? A koptokét ezerszeresen felülmúló elnyomás és nyomor között alkották meg a zsidók nagy irodalmukat, de ennek produktumaival szemben soha »enyhítő körülmények« tekintetbe nem jöttek és a századokkal ezelőtt élt zsidó íróval szemben a kultúrvilág képviselője úgy polemizál, mint akár ha konkurrensé volna az egyetemi tanszéken. A zsidóval szemben nincs kimélet, különben nem is szorult rá.

Littmann Enno (Geschichte der äthiopischen Litteratur, 187—269) az újabb kutatások alapján ismerteti az ethiops összefoglaló név alatt a Ge'ez stb. irodalmat. Ismertetésünk kissé hosszúra nyulván, rövidek leszünk. B. szerint (203) az ótestamentumot csak az evangéliumok után fordították le (V. század) és azután az apokr. és pseudopigr. iratokat, melyek közt az utolsó Szirach könyve volt. Ez a sorrend — evangelium, ótest. és apokr. Szirach nagyon feltűnő. A XIII. vagy XIV. században ethiopsra fordították a Joszippon, melynek czime *Zena Ayhud* »A zsidók története« (207). Az ethiops bibliafordítás kérdése nincs tisztázva. »Einzelne hebräische Worte, die auch als solche bezeichnet werden, kommen hin und wieder in der äthiopischen Litteratur vor, aber das sind fast nur geheime Zaubernamen, die auf Einzel erkundigungen oder auf schriftlicher Überlieferung beruhen können. Nun zeigen sich aber in den äthiopischen Bibelhandschriften unzweifelhafte Anklänge an das hebräische Alte Testament. Da wird eine Vermutung von Prof. Guidi das Richtige treffen: er deutete darauf hin, dass die abessinischen Revisoren die Übersetzung des Saadia Gaon benutzt haben könnten... Sonst wäre

es allenfalls nur denkbar, dass der eine oder andere Falascha sich in Aegypten oder Palästina mit dem Hebräischen vertraut gemacht, und das bei seinen abessinischen Glaubengenossen gebrauchte Alte Testament nach dem Hebräischen verbessert hätte. Diese Verbesserungen könnten dann auch in die Handschriften der Christen eingedrungen sein« (225 köv.). Ezek a feltevéssek mind mesterségesek, de a legegyszerűbb az, hogy a keresztények az ethiops bibliát a zsidóktól vették át, mint más keresztény népek (görögök, syrek stb.). Tény ugyanis, hogy a héber biblia jóval a keresztény egyházak keletkezése előtt már több nyelvre le volt fordítva. Erről csak a talmud beszél ugyan, de semmi ok nincs ezen értesítés valódiságában kételkedni. (Tanulmányok 58—85.). Különbön is hogy képzeljük azt, hogy a falasák először a keresztényektől vették át a bibliát? A Ge'ez-irodalom különösen gazdag apokrif és pseudopigráf iratokban, melyeket az abessziniai zsidók és keresztények egyaránt nagyon kedvelnek (226), melyek között kiemelkedik a Jubileumok és a Henoch könyve (227). Ez a tény arra vall, hogy a falasák szent irataikat legalább a második század előtt már birták, különben a palesztinai kánont fogadták volna el, a mely csupán a héber biblia 24 könyvét ismeri. A legrégebbi Ge'ez bibliakézirat a XIII. századból származik és tartalma Mózes 5 könyve, Józsuá, Bírák és Ruth, tehát azon könyvek, melyeket »Oktateuchus« név alatt foglalnak össze (224). Ruth könyve a Bírák után áll, a mint a régi barajtha (Bába Bathra 14. l.) követeli. Ez mindenesetre figyelemreméltó tény. A Makkabeusok könyvei nincsenek meg az ethiops irodalomban és helyükre más könyv lépett, a mely három zsidó martyriumáról szól Tyrus és Szidon királyai idejében (228). Közvetlen zsidó eredetre vall Mihály arkangyal nagy népszerűsége, mely angyalról a 230. lapon van szó. A falasák irodalmát B. 233. és köv. lapon ismerteti. Zsidó szempontból is érdekesek az ethiopsok mágikus iratai (234 köv.). A névváltozást (236) és a héber istennevek mágikus használatát ismerik (237). A tanulást a zsolttárokkal kezdik (254).

*

Lidzbarski »Ephemeris für semitische Epigraphik« cz. gyűjteményéből megjelent a II. kötet 3. (befejező) füzet (317—444.). Ebben a palmyrai inscriptiók befejezése után következnek: görög és latin feliratok, észak- és délarabs dolgok és szójegyzékek. A palmyrai feliratokról a 2. füzet ismertetése alkalmával

egyet-mást már megjegyeztünk. Az előttünk fekvő füzet 317. lapján a következő felirat foglaltatik: **חיה ברת בידה של ברהבה** »Hertha, Tochter des Bida, Sgl Bath-Habe, wehe!«. L. konstatálja, hogy csak egy személyről van szó. »Für die Frau ist also nicht nur ein doppelter Name, sondern auch ein doppeltes Patronymicum angegeben«. Feltűnő az is, mondja L., hogy egyszer **ברת** áll, egyszer pedig **בת**. Végül azt teszi fel, hogy az új név a gonosz szellemek elleni védő czélból vétetett fel. Ez a feltevés nincs helyén, mert ha a halott új nevet vesz fel azért, hogy a démonok elől mintegy elbujjon, akkor nem használhatja egyúttal régi nevét is. Feltűnő továbbá, hogy **ברהבה** egy szóba van írva, holott L. felfogása szerint két szó. Benyomásom szerint **ברת ברהבה** = Bathchaba felesége. Nem tudjuk, hogy Bathchaba előfordul-e mint férfinév, de van Martha férfinév is. Igaz, hogy L. 324. lap, 21. sor ezt feltűnőnek találja, de van. 323. l. azt mondja L. »Allerdings ist es unwahrscheinlich dass **נבבה** ein Name sei.« De a talmudban előfordul **נבבה**. Nem szükséges a »tolvaj« szóval azonosítani. — Egy sírkövön Tell el Jahudiban görög betűkkel Barchias Barchiou nevű zsidó neveztetik (valószínűleg időszámításunk 5. éve), egy másikon (szintén 1. század) Eleazare. (Vocativus 341). — Ismeretlen származásu oszlopdarabon, a mely jelenleg az alexandriai muzeumban van, a következő görög felirat olvasható: **Εὐχὴ Ἰουλιανοῦ Εἰσὰκ Ἀββίου εὐλογητοῦ** »Der Mann war ein Jude. Er hiess **יְהוֹאָחָא בֶּר הַבִּיבָה**, nannte sich aber Julian« (u. o.). L. feltevése szerint Izsák az uralkodó császárról vette fel ezt a nevet, mert különben Izidor közelebb lett volna. De Izidor a zsidóknál nem volt használatos — Bacher »Szidore«-ban fedezi fel — míg Julian nem volt ritka. Pl. Lulianus és Pappus.

*

Logion Jézus oly mondását jelzi, melyet a kanonikus evangéliumokba nem vettek fel. Ez nem zárja ki, hogy tényleg reá vagy legalább korára megy vissza, a mely esetben zsidó szempontból is érdeklődést érdemel: a sammaita és hillelita iskolákkal egykorú termék. Ezen iskolák vitái visszhangzanak még az evangélium némely részletéből. Így pl. azt a kérdést, hogy van-e a zsidó vallásnak főtétele és melyik az? ezek az iskolák vitatták.

Hogy a felebaráti szeretet a főétel, Hillél és iskolája állította. Ezt Jézus is állítja, midőn a farizeus írástudó ez irányban kérdést intéz hozzá. De első tételül az egyistenhitet (a *Sema Jiszráél*-t) állítja oda. Valószínű, hogy ez a sammaita nézet volt. A sammaita nézetet vallja Jézus a házasság felbonthatatlanságáról is. Ez iránt megkérdezettvén, azt felelte, hogy a nőt csak házasságtörése miatt szabad elküldeni. Ezt vallották a sammaíták, míg a hilleíták egyéb okból is megengedik. *A vallási főelv és a házasság felbonthatóságának kérdése Jézus korában aktuális kérdések voltak és ezért őt is megkérdezték.* Ezt csak röviden jelezzük, majd más alkalommal bővebben kifejtjük. Ugyanilyen szempontból kellene kutatni a Jézus mondásokat is, melyek Egyiptom földjéből napfényre kerültek. A legújabbakat csak az imént tette közzé Gregory C. R. »Das Freer-Logion« cz. iratban (Leipzig 1908). G. felfogása és fordítása szerint így hangzik:

Ezt a szintelen pár sort nem tárgyalja kevesebb oldalon, mint 41-en. Facsimile, szöveg, szöveggkritika, tartalomanalýsis, magyarázat, eredmények. Megható szeretet az ősi irodalom iránt. Az első 24 oldal a *Freer* amerikai visszavonult vasutas és gyáros kézíratait írja le. Az első Deuteronomium—Józsuát tartalmazza és a IV—VI. századból eredhet. A második a zsoltárokat tartalmazza és a IV. századból származik. A harmadik tartalma a négy evangélium, a negyedik pedig néhány Pál-féle levél. Valamennyi pergamentre van írva. Ez fontos körülmény, mert mutatja, hogy a zsidó íróanyag Egyiptomban, a papyrus hazájában, még a IV—VI. századokban is használatban volt. Az újtestamentum buvárai általában azt állítják, hogy az első evangéliumi iratok papyrusra voltak írva. Ezt a nézetet czáfoltuk a Berliner Festschrift-ben, de az illetékes körök nem reagáltak. Az azóta nagyobb számban napfényre került, pergamentre írt evangéliumok sem zavarják nyugalmunkban.

*

Az »Enzyklopaedie des Islam,« a mely a tudományos akadémiák nemzetközi szövetsége támogatásával Houtsma M. Th. és Schaade A. szerkesztésében jelenik meg, zsidó szempontból is nagy jelentőséggel bír. Nemcsak azért, mert az iszlám keletkezésénél zsidók szerepelnek, hanem azért is, mert a zsidóság középkori virágkorszaka az akkori arabs világ-

kulturával áll kapcsolatban. Részben előmozdította, részben táplálkozott belőle. Különben is a mohamedán világban minden időben nagyszámú zsidóság élt és időnként jelentős szerepet vitt. A zsidóság és irodalma tehát közvetlenül érdekelve van »a mohamedán népek geográfiai, ethnográfiai és biográfiai szótáránál. Tényleg az első füzetben is (Leiden-Leipzig 1908.) találkozunk zsidókkal (Abd Allah b. Saba 31, Abd Allah b. Salam 32). De talán még fontosabb az ilyen Encyclopaedia a reáliák szempontjából. Az előttünk fekvő első füzet e körbe tartozó kevés czikke között a legerjedelmesebb és legfontosabb az *Abd*, a mely a rabszolgaságról szól (17—21). A név *abd* (férfi) és *amah* (nő rabszolga) azonos a héberrel. A foglyok rabszolgák lettek, ha nem váltották ki őket. A zsidók egészen az újkorig külön egyleteket tartottak fenn, »a foglyok kiváltása« czimmel (Leo Modena magy. rész). Az arab kánonjog megtiltja a muszlimnak, hogy hittestvért rabszolgává tegyen, de ha a rabszolga a mohamedán vallásra tér át, nem válik szabaddá. A kereszt. kánonjog a zsidók rabszolgáinál ez utóbbi elvet nem vallotta. A rabszolgákról szóló mohamedán jog lényegében azonos a talmudi joggal: »Sie sind . . . eigentlich nur Sachen, Eigentum ihres Herrn . . . was sie erwerben, gehört ihrem Herrn. Der Sklave kann auch nicht als Zeuge vor Gericht erscheinen. Er kann aber im Auftrage seines Herrn vermögensrechtliche Abmachungen treffen.« (18a). Mintha a talmudot olvasnánk. Ez a három tétel nemcsak tartalmilag, hanem formailag is található a talmudban, csupán az nem, hogy »a rabszolga tárgy«. Ez nem fér meg a zsidó humanizmussal. Ha a rabszolga közös tulajdon és az egyik szabadon bocsátja, akkor a rabszolga egészen szabad, ha a fölszabadító a többiek részét megfizeti, különben ez a rész nem szabad (18b). Ha valaki rabszolgájának azt mondja: »Ha meghalok, szabad vagy«, akkor az szabadonbocsátás (19a). Az első eset a talmudban a »fele szolga fele szabad« név alatt ismeretes (Gittin 40 kövv.), a másik eset szintén előfordul még pedig szó szerint (נכר נכר). Kérdés, hogy mit vettek át az arabok közvetlenül a talmudi jogból? Az arab csordák, melyek a 7. század közepén az ókori kultúra országait, azok közt a zsidók lakta babyloniai és egyéb területeket is, karddal hatalmukba kerítették, a zsidó írástudóktól éppugy tanulhattak, mint a syr vagy perzsa műveltektől. Az európai civilizációt és szeretetet nem ismerő mohamedán

hitetlenek rabszolgáikkal emberségesen bánnak (20b). — Az iszlám encyclopediája füzetekben fog megjelenni és az egész mű 3 kötet, terv szerint 1920-ban teljes lesz.

*

Smith G. A., az ismert »Historical Geography of the Holy Land« szerzője, megírta Jeruzsálem helyrajzát, gazdaságát és történetét a legrégibb kortól 70-ig e című művében: »Jerusalem: The Topography, Economics and History« (London 1907.). Két hatalmas kötet pazar kiállításban, tizenhárom térképpel és ugyanannyi fényképpel. Ilyen részletes történet a szent városról eddig tudtunkkal nem volt. Egészen új a gazdasági történet, a mely iránt korunkban általában nagy az érdeklődés. Az első, a topográfáról szóló könyv után következik az ökonomiai és politikai történetet tartalmazó második könyv. »Hogy láthatta el magát ily nagy város... ily környéken? Milyen földjei voltak a városnak és mit termelt rajtuk?... Milyen termékeket adtak el?... Milyen más jövedelmei voltak? Nincs teljes felelet ezekre a kérdésekre Jeruzsálem történetében« (XII. lap.). A harmadik könyv a történetet tárgyalja. A mű több fejezete egyenként már előzőleg mint önálló tanulmány látott napvilágot az Expositor cz. folyóiratban és egyebütt. Egy-egy fejezet tárgyalja a Jeruzsálem nevet és a szent város egyéb neveit (I., 250—271). A »Jerusalajim« héber név lamedjébe Smith dágést tesz (251. lap, kétszer) és azt mondja, hogy a misnában rendesen jod nélkül iratik, úgy mint az aramban (u. o.) 252, 1 ez a képtelen alak található יְרוּשָׁלַיִם mint »régibb alak«. Ha sajtóhiba, akkor szerző az angol átírás szerint יְרוּשָׁלַם-et akart írni, a mi szintén lehetetlen. A Tell el-Amarna ékiratos levelekben *Uru-sa-lim* fordul elő, a mely név egy nabateus, valószínűleg zsidó eredetű inscriptióban mint יְרוּשָׁלַם jelenik meg, amelyhez a mandeus és syr átírás hasonlít (252—3.). Felette érdekes a »Commerce and Imports« cz. fejezet (I. 310—336.). Ehhez bátran használhatta volna a palesztinai héber-aram forrásokat. Herzfeld munkáját: »Der altjüdische Handel« nem idézi: I. 332., 4. a héber szó hibás.

*

Meinhold H. műve: »Die Weisheit Israels in Spruch, Sage und Dichtung« (Leipzig 1908) a nagy közönség számára készült, de a második részben szerző a szakemberekhez is fordul. Az első

rész (1—153) bemutatja Izrael bölcseségirodalmát, még pedig először az irodalmi termékeket (Példabeszédek, Jób, Prédikátor, Szírach) és az irodalmi fajokat (mese, parabola, allegória, példabeszéd), azután pedig tartalom szerint csoportosítva (isten, világ- és embernézlet, vallás stb.). A második rész (155—309) az izraelita bölcsesség keletkezéséről és fejlődéséről szól. Itt Meinhold elemében van: szabadon alkot, ha nem is hat és gyarapít. Kóstolólul idejegyezzük az első négy fejezet címeit: 1. Die Weisheit ein Raub der göttlichen Geheimnisse. 2. Der Name der Gottheit und die auf sie wirkenden Zaubermittel. 3. Der Zauberer als Medizin- und Wettermann. 4. Verkehr mit den Ahnengeistern (159—180). Egy bibliai szó, egy mondás elegendő, hogy belőle pogány germán monda sarjadjon ki díszes pompájában. Mint a varázslást, úgy a jóslást, helyesebben a mantikát is teljességében rekonstruálja (180—187). Az utolsó szakasz (248—314) címe: A bölcsesség a zsidó községben. De ez is majdnem kizárólag a biblia könyveivel foglalkozik, kezdődik e fejezettel: Jeremiás a Deuteronomiummal való harcban. Jules Vernes. M., mint már több iratából láttuk, a szélső kritika álláspontján van. A zsidó községről azt mondja: »Bis 400 mindestens, vielleicht auch noch länger müssen wir sie uns ohne »heilige Schrift« denken (268). Nem érthető, hogy mit keres a sok bibliakritika a bölcsesség ismeretében. Az olvasó tisztább képet nyerne a tulajdonképi tárgyról, ha nem zavartatnék állandóan egyéb kérdések fessegetésével. A modern kritikusok annyira beleélték magukat a »Literarkritik«-be, hogy enélkül egy lépést sem tesznek. Ez a jelen esetben annál sajnálatosabb, mert a téma tényleg érdekli a »népet«, minthogy mai napig elég sűrűn él a zsidó bölcseséggel, anélkül, hogy erről már tudomása volna és mert a mű szépen van kiállítva és olcsó, úgy hogy megtalálhatná az utat a művelt közönséghez.

A KOMP...

(Zsargon népdal.)

Széles folyam hullámai zúgnak,
 S gátat vetnek a nagy országútnak,
 Sebes árnak rohanó a habja,
 Nem vihet át kocsí, ló a partra;
 Csak a komp megy át a folyón túlra,
 Csak a kompnak lehet még itt útja.
 Ki a folyón által akar menni:
 Vésznek, árnak ki kell magát tenni,
 Gyöngé asszony, férfi, agg és gyermek
 Túlsó partra csak kompon mehetnek;
 Hajh! hogy reszket rajta annyi ember,
 Mikor a mély fölzúg, mint a tenger,
 Mikor az ár nekicsap a kompnak,
 És a folyó habjai morognak...
 Emberek, ti, mély e kép intelme,
 Rá gondolok: s könny csillan szemembe
 Mint lebegő komp: siklik az élet,
 S reánk törnek hullámos veszélyek...
 Út elején, közel még a parthoz,
 Nincs közöttök semmiféle bajhoz,
 Idő, szélről csacsán elfecsegtek,
 S vigan vagytok... vésztől nem remegtek;
 Túlsó parton ott is nagy harsányan
 Nótát zengtek boldogan, vidáman...
 Akkor csak, ha út felében vagytok,
 Akkor bizony tréfát abba hagytok,
 Mikor a komp parttól távol tánczol,
 S a sok hullám tornyosan vihánczol,
 Mikor a hab vad torkát kitátja,
 És zsákmányát ragadozva várja:
 Oh akkor a lelketek veszélyben
 Úgy remeg, mint pislá mécs a szélben...
 Így játszik a gyermek könnyű kedvvel,
 Pörgettyűjét úzi gondtól menten...
 Így néz az agg vigan közel révre,
 Hisz neki már int a part, a béke...
 De borús a küzdő férfi lelke,
 Úgy aggódik: kompjá útját lesve,
 Lesi habok és a szél járását,
 S zakatoló szíve dobogását...

Budapest.

KISS ARNOLD.

AZ ASSZONY.

(Zsidó népdal.)

Ki az, aki létünk megédesítője?
 Az asszony.
 S ki a vidámságunk megkeserítője?
 Az asszony.
 Ki emel fel minket a hetedik égbe?
 S ki hűti le aztán forró kedvünk jégbe?
 Az asszony, az asszony.
 Szembeszáll az asszony száz erős vitézzel,
 S kis kutya ha vakkant, elszalad — merészen.
 Ki tud úgy kaczagni, hogy soha sincs vége?
 Az asszony,
 Kacsintani csalfán a férfi szemébe?
 Az asszony;
 Hamis könnyel sírni — ifjút megigézni?
 Hitegetni minket — s loppal másra nézni?
 Az asszony, az asszony.
 Ki az, aki édes, bájos és negédes?
 Az asszony.
 Ki az, aki durczás, s mint a szél szeszélyes?
 Az asszony;
 Ki az, kinek édes minden porczikája?
 S ki az, kinek mégis hamis a zuzája?
 Az asszony, az asszony.
 Övé minden kincsünk kerek e világon:
 Ének, lant és hárfá, valóság és álom, —
 Csitt... hallgatok... közeleg a párom:
 Az asszony,
 Az asszony.

Budapest.

KISS ARNOLD.

ÚTON.

Nyáréji alkony szállt a genfi tóra,
 Csöndesen ringva sikamlott hajónk,
 Gyöngyökből szótte szőnyegét a hullám,
 S az est: bíborból égi takarónk.

A földzeten vidám nép tolongott,
 Élvezni vágyó vándor seregek,
 Akik bolyogni idegenbe jöttek:
 Tegnap-felejítő boldog emberek.

Víg zene szólt, és harsogott az ének,
Számúzve innen minden földi gond...
Sok vihar után elgyötört szívembe
A csönd, a béke lágyan beosont...

Habloccsanásnak ütemes zajára
Merengő emlék dalt sodort felém —
S mindazt, mi bántott messze otthonomban:
E bűvös órán most elfeledém.

S kigyúlt az égnek szürkülő peremjén,
Mikép kohóból óriás parázs,
Az esti csillag imbolygó rezgése,
Bíborfelleg közt lángoló varázs.

Ködfátyol úszott távol hegyek ormán,
Sirály kerengett árbocunk felett,
Fáradtan libbent szárnya villanása
Az est az éjjel már ölekezett.

Fönn áhitat a kupolás égbolton,
Ám balga az, ki lenn ábrándozik,
Hisz nóta zeng és klarinét peng össze,
És ajkról ajkra kehely bujdosik.

Kinek szívéből sóhaj száll az ajkra:
Maradjon veszteg csöndes otthonán,
Víg vándorok közt kurjogatni illik,
És földerülni a hegy ó-borán.

Hát állj odább, szívem hű kísérője:
Könyetfakasztó, halovány barát,
Merengő bánat! súgjad más fülébe
A fájdalomnak halkszavú dalát.

És odaléptem egy víg társasághoz,
Schaffhauseni a fehér asztalon —
»Szép hölgyek! urak! kiktől elvonultam,
Megjött a kedvem, halljátok dalom!«

Mint megtérőt a bűnbocsájtó oltár:
Ugy fogadott a vidám karaván...
»Üres a serleg bort áhító mélye,
Viduljon lelkünk új nóta szaván!

Arasznyi úton iramlík az élet,
Talán a holnap sem léssen enyém,

Mint az a csillag, mely az égről hull most:
Majd eltűnök a létnek peremén.

Hej hegedős! mért késlekedsz a dallal?
Talán vonódból kifogyott a szusz?
Mért gyantázod a hurod oly sokáig?
Hej ébren vagy-e, avagy már aludsz!«

S a mint új dalra epekedve várok,
És úgy lesem a hegedű szavát;
Egyszerre lágyan fölzokog egy dallam,
A szellő ringat felém halk danát.

Oly ismerős, oly bánatos siralmat,
Minden ütemből ezer könyv pereg,
Szívük vérével csak vértanuk sirnak
Ily szomorú, ily fájó éneket.

Döbbenve néztem szerte körülöttem,
Vaj ki zengi e bús melódiát?
Az ajkamon a hetyke szó már elhalt,
Szorongva lestem a borús imát.

... Hosszú köpenyben ott a hajó-zúgban
Egy vén zsidó hajlongva énekelt,
Halovány arcán könnyei peregtek,
Szikár alakja meg-megreszkett.

Fakólevelű imakönyv előtte,
Abból betűzi siralmas dalát,
Nem hallja azt, hogy körötte kacagnak
S nem látja most a gúnynak mosolyát...

Ó-héber szavak egyhangu morajja
Zümmögve szeli át a levegőt,
Ha egyszülöttet édes anya gyászol,
Ily siralommal tölt be temetőt.

Sápadt arczával kelet felé fordul,
Halk sikongással újra fölzokog:
— »A nap, amelyen téged elveszíténk,
Örökre gyászos, százszor átkozott!

»Écho jsvó« — óh milyen magányos
Világnak dísze, szép Jeruzsálem.
Oh minden, minden virul a világon,
Bús hervadásod óh, mint fáj nekem...

S kihullt a kehely fölemelt kezemből,
 Az énekszótól megdermedt szívem,
 Éreztem azt, hogy nem a dózsölök közt,
 A hajózúgban — ott az én helyem.

Oh feledékeny, hűtelen szívem te!
 Hogy elringat a percznek mámora!
 Mily könnyű szerrel visz a bűn magával,
 Hogy elaltat a csábítás bora!

Komoran, csöndbe elhagyám az asztalt,
 Az utitársak vidám seregét,
 A dalt, a nótát, kaczagató tréfát,
 Tüzes nedűnek teli serlegét.

Hiszen ez este tisobeov estje,
 És gyászra int a szálló alkonyat,
 S a dal amott zsidó testvérem ajkán
 Könnnyel áztatja halvány arczomat.

Osonva, loppal a hajókorláthoz,
 Borus vak éjbe nézett a szemem,
 És önfeledten bűnvallomást súgtam,
 Emlékszem rólad óh Jeruzsalem!

A nagy világon hadd örüljön minden,
 Izráel! a te végzeted: gyász,
 Míg föl nem épül a szeretet vára,
 Sorsod: a bánat, éneked: fohász.

Mi sirjunk hát szegény testvérem együtt,
 Míg népünk sir, örömré nincs jogunk,
 Majd egykoron, ha Izrael sem gyászol,
 Vigadni testvér, akkoron fogunk.

Ha téged népem nem gyűlölnék többé,
 S osztályod leszen majd a szeretet,
 Fölajzom akkor gyászbaborult hárfám,
 En vígabb dalt csak akkor zenghetek...

Budapest

KISS ARNOLD.

TANÜGY.

IZRAEL TÖRTÉNETE.

A hitoktatással foglalkozó férfiak szerte az országban
 örömmel fogják üdvözölni Stern Ábrahám tankönyvének új
 kiadását (Izrael története I. és II. k. ötödik javított kiadás.
 Singer és Wolfner), melyet már évekkkel előbb nagy haszonnal
 használtak, de egy-két év óta nélkülözni kellett. Stern köny-
 vének valóban oly előnyei vannak, melyeket a használatban
 levő többi tankönyvek nem igen pótolhatnak.

A tóra és a történeti próféták könyveinek, tehát össze-
 sen 11 szentírási könyvnek egész tartalmát a középiskolai hit-
 oktatás semmi körülmények között sem adhatja és így rend-
 kívül fontos, hogy éppen azon eseményeket válogassuk össze s
 emeljük ki, melyeknek nevelő hatásuk nagy és melyekben a
 szentírási szellem legélénkebben tükröződik. Szerzőnk kiváló
 paedagógiai és írói érzéket mutat úgy a megválasztásban mint
 az előadásban. Különösen sikerültek neki az egyes bibliai ala-
 kok jellemzései; ezek az ő előadásaiban plasztikusan dombo-
 rulnak ki a növendék szeméi előtt.

Kiváló szolgálatot tesznek a tankönyv második felében
 nyújtott bibliai olvasmányok, melyekből a gyermek közvetlenül
 szívja magába a bibliai szellemet és lassanként megtanulja
 nemcsak a tanító vezetése mellett, de önállóan is olvasni a
 szentírást, minek fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni.

Szerző az országos vallásoktatási tantervhez ragaszkodik,
 de amellet föladatát egészen önálló fölfogással és írói ügyes-
 séggel oldja meg.

V. B.

A MAGYAR ZSIDÓSÁG ORSZÁGOS ÉRTEKEZLETÉ-
NEK JEGYZÖKÖNYVE 1848-BAN.

(Folytatás és vége.)

12. Der hier bestehende Pesti Iszl. Magyarégylet macht die schriftliche Vorstellung:

a) Nachdem er es sich zum Zwecke gestellt, ausser seinem bisherigen Wirken in der Tagspresse thätig zu wirken, und vorzüglich die Interessen der Israeliten des Vaterlandes sorgsam zu überwachen, welches aber auch mit vielfachen materiellen Opfern verbunden ist, so möge die General-Versammlung ihn durch einen Beitrag in seinem Unternehmen unterstützen.

b) Da er den bereits voriges Jahr mit so vielem guten Erfolg erschienenen Naptár und Évkönyv für dieses Jahr fortzusetzen gedenkt, so mögen die einzelnen Gemeinden ihm durch Angabe nöthiger statistischer Daten, über die Zahl, Eigenschaft, Beschäftigung ihrer israelitischen Einwohner, deren Matrikl-Verhältnisse, Zahl der israelitischen Soldaten, Nationalgardien, Freiwilliger, der Institute, der Studirenden, der Schuljugend, der Verbrecher und Sträflinge und deren Verhältniss zu den übrigen Confessionen etc. an Händen gehen, und zum Wohle der Gemeinden etwas completes liefern zu können.

c) Führt derselbe Beschwerde über so viele Gemeinden, die jene ihnen zugeschickten Exemplare des Naptárs noch bis heute nicht berichtet.

Nachdem sich die Herrn Dr. Grosz aus Bihár und Dr. Schön aus Zemplin über das nützliche Wirken dieses wahrhaft würdigen und patriotischen Vereins, über sein Bestreben, ungar. Element Gesinnung, Sprache und Gebräuche immer mehr unter unsere Glaubensgenossen zu verbreiten, besonders lobend ausgesprochen, und die Nothwendigkeit hervorgehoben, die statistischen Daten zu sammeln, da selbe als mächtiger Hebel zur Verbesserung unserer Verhältnisse dienen können, so wird allgemein das Wirken dieses Vereins besonders ehrend anerkannt, und der zu wählenden Vertretung besonders empfohlen, den Magyar Egylet in seinen gerechten Wünschen thätigst zu unterstützen. Die angezeigten Rückstände werden von den betreffenden Gemeinden gleich bei ihrer Nachhausekunft eingehoben und dem Egylet zugemittelt werden.

13. Aus Sáros wird eine Protestation verlesen, in welcher zahlreiche dortige Israeliten gegen die Wahl der für ihre Jurisdictions-Gemeinde anwesenden Adegaten protestiren, und dieselbe als ungültig erklären. — Da diese Protestation als blosse nicht vidimirte Copie keine Beachtung verdient, und die General-Versammlung in der Person und Charakter der Hrn Abgeordneten aus Sáros vollkommenes Vertrauen und Bürgschaft findet, für die Gültigkeit der von der ganzen General-Versammlung in Ordnung befundenen Vollmacht, so wird diese Protestation mit allgemeiner Indignation ad acta gelegt.

14. Die zur Untersuchung der Toleranz-Tax-Rechnungen exmittirte Commission berichtet, sich ihrer Pflicht entledigt, und die vom Verwaltungs-Comité bis heute abgeschlossenen Rechnungen, sowohl Einnahmen als Ausgaben, als auch die vorrätigen Comercial-Bankanweisungen über F 116.200 in bester Ordnung befunden zu haben, rügt bloss eine Ausgabe, welche von einem einzelnen Mitgliede des Verwaltungs-Comités ausgegangen und trägt darauf an, dass in der Folge bei ähnlichen nicht stipulirten Ausgaben, das Einverständniss sämmtlicher Mitglieder des Verwaltungs-Comités als nöthig vorgeschrieben werden möge, bemerkt zugleich, dass H. Phil. Bettelheim verhindert war, an dieser Commission Theil zu nehmen. — Der Bericht wird zur Kenntniss genommen, und die gemachte Bemerkung zum Beschluss erhoben, und zu dem Ende dem Verwaltungs-Comité mitzutheilen bestimmt.

15. In Folge des sub Nro 11 gefassten Beschlusses, ernennt H. Praeses eine Commission unter dem Praesidium des H. M. A. Weiss aus Pesth, bestehend aus den H. Heinrich Winter aus Sáros, Sam. Brüll aus Pressburg, J. Schwarz aus Zemplin, Ph. Schönberger aus Neograd, Elias Schlesinger aus Neutra, Moritz Hübsch aus Trentschin, Theod. Guthard aus Wessprim, Em. Wollheim aus Zala und J. N. Sichermann aus Szabolcs, und zuvörderst aus den heute von den 4 Distrikten überreichten Consignationen, die empfohlenen 40 Personen zusammen zu schreiben, diese Liste sodann einer jeden anwesenden Jurisdictions-Gemeinde zu behändigen, von ihr dann eine Votisations-Liste zu übernehmen, daraus das Scrutin der Wahl zu verfertigen, und sammt ihr übergebenen Original-Listen der General-Versammlung vorzulegen. — Welche Commission sich auch sogleich zur Erfüllung dieser Exmission in das anstossende Zimmer begaben.

16. Von der israelitischen Gemeinde der Stadt Pesth wird ein Schreiben vom heutigen Datum (9. Juli) überreicht und verlesen, in welchem dieselbe gegen den Beschluss der General-Versammlung, die bestimmten Diurnen für die zu wählende Vertreter aus den Interessen des Toleranz-Tax-Fondes erfolgen

zu lassen, feierlichen Protest einlegt, da sie als Hauptbürge für die Toleranz-Taxe nur auf Grundlage des Reservefondes und der Partial-Wechsel die Hauptbürgerschaft übernommen, und dermal, wo es noch nicht entschieden, ob der vorrätige Toleranz-Taxfond nicht wirklich zur Berichtigung der fälligen Raten verwendet werden soll, durchaus nicht zu einer anderweitigen Verwendung bestimmen könne, daher die General-Versammlung ersuche, einen andern Modus zur Bestreitung der erforderlichen Spesen zu bestimmen.

Nach vielfach hierüber gepflogenen Debatten ist die General-Versammlung darin übereingekommen, der protestirenden israelit. Pesther Gemeinde zu bescheiden, dass nachdem einerseits die General-Versammlung und nur sie allein sich berechtigt hält — über die vorrätige Toleranz Taxe als Eigenthum der sämtlichen betreffenden Jurisdictions-Gemeinden verfügen zu können, da in dem Falle, wenn wider alles Vermuthen die weitere Einzahlung der Toleranz-Taxe gesetzlich angeordnet werden sollte, natürlich jede Jurisdictions-Gemeinde nicht nur bereitwillig, sondern verpflichtet wäre, kraft ihres Partial-Wechsels die sie betreffende Quote pünktlich einzuzahlen; Anderseits auch die Pesther isr. Gemeinde als Hauptbürge für die Gesamt-Quote von 1,200.000 fr Cmz, ihre Garantie niemals, in dem vorrätigen Reservefond, sondern in der Verpflichtung aller einzelnen Jurisdictions-Gemeinden, und in deren hinterlegten Schuldscheinen gefunden — so kann auch die General-Versammlung die Motive dieses vorliegenden Protestes durchaus nicht als gegründet anerkennen. — Da es jedoch scheint, dass die Pesther Gemeinde vorzüglich aus Aengstlichkeit zu diesem Proteste veranlasst geworden, als ob durch die Beschlüsse dieser General-Versammlung beabsichtigt würde, den ganzen dermaligen Vorrath zu andern Zwecken zu erschöpfen, so möge sich dieselbe durch die feierliche Versicherung der General-Versammlung beruhigt halten, dass die zur vollkommenen Dekung zweier Raten an das hohe Aerar erforderliche Summa, nämlich circa 102.000 fr Cmz durchaus nicht angegriffen, respective bis nach erfolgter gesetzlichen Entscheidung seiner dermaligen Bestimmung nicht entrückt werden wird, wornach für die Pesther isr. Gemeinde als Hauptbürge auch keine momentane Verlegenheit entstehen könne, — worüber der Pesther isr. Gemeinde ein Auszug dieses Protocols zuzustellen ist.

17. Herr Praeses stellt die Frage, ob die neu zu wählende Vertretung zu bevollmächtigen sei, zur Bestreitung der ausser den stipulirten Diurnen, noch erforderlichen Spesen für Inserate, Druckschriften, Porti, Fuhren etc. bis zur Summa von 2000 fr, zwei tausend Gulden in Conv. Münz in nöthigen Falle zu verfügen. Über diese Frage wurde abgestimmt.

33 stimmen für 2000 fr Cmz, nämlich: Arad, Bács, Baranya, Békes, Bihar, Borsod, Comorn, Heves, Krassa, Lipto, Neograd, Neutra, Sáros, Raab, Somogy, Szabolcs, Zala, Torontal, Trentschin, Ugocsa, Ungvar, Verőcze, Weszprim, Weissenburg, Zips, Zemplin, Ofen, Caschau, Pesth, Fünfkirchen, Szegedin, Trentschin.

3 nämlich: Bereg, Pressburg und Wieselburg stimmten für 1000 fr Cmz.

1 nämlich Oedenburg stimmt für 800 fr Cmz.

Demnach spricht H. Praeses die entschiedene Majorität für 2000 fr Cmz aus, als diejenige Summa, welche die zu wählende Vertretung — ausser den stipulirten Diurnen, im nöthigen Falle, für oberwähnte diversi Spesen, auf die Dauer eines Jahres zu verwenden berechtigt sei, dergestalt, dass ausser den vorbestimmten Diurnen, und ausser der weiter unten bestimmte Secretariats-Gehalt pr. f. 400 alle sonstigen, wie immer Spesen, in dieser Summa pr f 2000 mitbegriffen sind.

18. Die ernannte Comission, um die Wähllisten und Consignationen zu übernehmen, und das Scrutin auszumitteln, überreicht ihr diesfälliges Operat, dem zu Folge sich die Wahl nach Majora Vota folgenderweise herausstellt. — Votisirt haben 37 Jurisdictions-Gemeinden.

Herr Leo Holländer	mit Stimmen	37
» Dr. Fried Grosz	» »	34
» Dr. Ign. Schlesinger	» »	32
» Marton Diossy	» »	31
» Samuel Brüll	» »	31
» Jacob Steinitzer	» »	28
» Hermann Löwy	» »	20
» Dr. Math. Roth	» »	17
» Moritz Diner	» »	16
» Marcus Spitz	» »	15
» David Lichtmann	» »	13
» Herrm. Pappenheim	» »	13
» Salomon Singer	» »	10
» Dr. Leop. Wittelshöffer	» »	9
» Eman. Wollheim	» »	6
» Moritz Hübsch	» »	6
» Daniel Popper	» »	5
» Salomon Winter	» »	4
» Elias Schlesinger	» »	4
» Leon Hirschler	» »	3
» Salom. Kadelburger	» »	3
» Josef Basch	» »	2
» Nicol. Gottesmann	» »	2
» Heinr. Brüll	» »	2
» J. H. Kassovitz	» »	2

Herr Moritz Helsinger	mit Stimmen	1
» M. A. Weisz	» »	1
» Leopold Hirschl	» »	1
» Dr. Sig. Finaly	» »	1
» Heinr. Winter	» »	1
» Moritz Fischer	» »	1
» Rab. Schwab	» »	1
» Simon Eigner	» »	1
» Salom. Neumann	» »	1
» Gerson Spitzer	» »	1
» Rab. Löw	» »	1

Demzufolge werden hiemit die durch Majora Vota gewählte 10 Individuen, nämlich: Herr Leo Holländer, Dr. Fried. Gross, Dr. Ign. Schlesinger, Marton Diossy, Sam. Brüll, Jacob Steinitzer, Hermann Löwy, Dr. Mathias Rott, Moritz Diner, und Marcus Spitz als Mitglieder der Képviselet unter allgemeinen Eljen Ruf proclamirt, worauf die Herrn Leo Holländer und Dr. Ign. Schlesinger für das in ihnen und die gesamte Vertretung gesetzte Vertrauen herzlich danken, und die Versicherung geben, dass die Vertretung es sich zur angelegentlichsten Aufgabe machen wird, die erhaltene ehrenvolle Mission nach allen Kräften zu erfüllen, und sich des in ihnen gesetzten Vertrauens würdig zu beweisen.

Die General-Versammlung erachtet es ferner für nöthig, fünf Ersatzmänner für den Fall zu bestimmen, wenn etwa einer der Gewählten, die Function nicht annehmen wollte oder anzunehmen verhindert wäre, um an dessen Stelle der Reihe nach, wie sie in der Stimmen-Mehrheit folgen, an der Vertretung Theil zu nehmen. Als Ersatzmänner werden somit die Herren Dav. Lichtmann, Herrmann Pappenheim, J. N. Sichermann, Salomon Singer und Dr. Leop. Wittelschöffer verzeichnet. — Herr Herrmann Pappenheim erklärt für den Fall eine Substitutions Nothwendigkeit eintreten sollte, überlässt er dem Herrn David Lichtmann, obgleich er mit ihm in der Stimmenzahl gleich steht, die erste Ersatzmanns-Stelle.

19. Nachdem die General-Versammlung die fixe Anstellung eines Secretaers für nöthig erachtet, um die schriftlichen Arbeiten der gewählten Vertretung zu versehen, so wird hiemit hiezu einstimmig und allgemein Herr Ignatz Barnay, Obernotair der Pesther-Gemeinde gegen den fixen Jahresgehalt von fl 400, Vierhundert Gulden in Cnz angestellt, und ihm zur Pflicht gemacht, den Isr. Jurisdictions-Gemeinden die jeweiligen politischen Ergebnisse, welche auf sämtliche Israeliten des Landes, Bezug haben, zu berichten.

20. Auf die zur Verhandlung gebrachte Motion über Vergütung von ältern Spesen, für in frühern Reichstagen in Angelegenheiten der Israeliten Ungarns, wirksam gewesene Deputirten.

Erklärt Herr Jacob Steinitzer aus Arad, auf alle diessfällige Entschädigung zu verzichten, da er zum allgemeinen Wohle der Israeliten das Landes sich verwendend, die gehabten Spesen sehr bereitwillig aus Eigenem bestritten, für welche Erklärung dem Herrn Jacob Steinitzer unter allgemeinem Eljen-Ruf gedankt wird, die weitere Verhandlung dieser Motion wird vertagt.

21. Da in dem Toleranz-Tax-Verwaltungs Comité durch Ableben des H. Bernhard Lackenbacher ein Mitglied zu ersetzen ist, so wurde als solches von dem Kreise jenseits der Donau, von welchem auch die Wahl des Verstorbenen ausgegangen, Herr Salomon Singer aus Totis erwählt und ernannt, was dem Verwaltungs-Comité mittelst Auszugs dieses Protocolls mitzutheilen ist.

22. Da eben in dem Verwaltungs-Comité der bisherige Praeses als solcher zu fungiren aufgehört, und die Nothwendigkeit entstanden, einen Praeses zu wählen, so wurde zuvörderst darüber abgestimmt, ob der Praeses in Pesth stabil wohnhaft sein soll, oder auch aus der Provinz gewählt werden könne,

20 stimmten für einen Praeses, ob in oder ausser Pesth wohnhaft; nämlich: Abauj, Arad, Bacs, Baranya, Békés, Bereg, Bihar, Borsod, Comorn, Lipto, Krasso, Neograd, Neutra, Sáros, Raab, Zala, Tolnau, Torontal, Trentschin, Wesprim, Zips, Zemplin, Ofen, Kaschau, Pesth, Fünfkirchen, Szegedin, Trentschin.

8 stimmten für einen Praeses aus Pesth, nämlich: Heves, Pressburg, Oedenburg, Szabolcs, Ugocsa, Ungvar, Weissenburg, Wieselburg.

Herr Praeses spricht somit die entschiedene Majorität dafür aus, dass der Praeses des Verwaltungs-Comités ohne Unterschied, ob in Pesth, oder ausser Pesth gewählt werden könne; in Folge dessen ernennt Herr Praeses die H. Phl. Bettelheim, Bernhard Leszner, Marcus Weiszbach, Heinrich Winter und Dr. Friedrich Gross, um aus dem Verwaltungs-Comité drei Individuen zum Praeses zu candidiren. Dieselben candidiren die H. J. H. Kassowitz, Marcus Pollak, Leo Holländer. — Darauf wurde mittelst geheimer Scrutin abgestimmt.

Für Herrn J. H. Kassowitz ergaben sich 23 Stimmen; für Herrn Leo Holländer ergaben sich 13 Stimmen; für Herrn M. Pollak ergab sich 1 Stimme. demzufolge wird J. H. Kassowitz zum Praeses des Toleranz-Tax-Verwaltungs-Comités proclamirt, was ihm officiell mitzutheilen ist.

23. Herr Herrmann Löwy unterbreitet schriftlich, dass so sehr ehrenvoll für ihn die Auszeichnung ist, zum Mitglied der Vertretung gewählt worden zu sein, er doch hierauf aus Unkenntniss der ung. Sprache und aus Princip keinerlei Renumerationen anzunehmen, zu resigniren veranlasst ist.

Zugleich erklärt Herr Marcus Spitz aus Sanitäts-Rücksichten

auf diese Ehre verzichten zu müssen. Die General-Versammlung drückt ihr aufrichtiges Bedauern über die Resignation dieser beiden würdigen Herren aus, und werden in Folge dessen die H. David Lichtmann und Herrmann Pappenheim als in der Majorität folgende Ersatzmänner, der Vertretung als Mitglieder eingereiht, wornach die H. Eman. Wollheim und Mor. Hübsch als Ersatzmänner vorrücken.

- Für die Israeliten in Abauj Selig Glück mp.
 Für Arad und Krasso Jacob Steinitzer mp.
 Für Bács Daniel Popper mp., Bernhard Basch mp.
 Für Baranya Lazar Borovitz mp., Moritz Steiner mp.
 Für Bereg Philipp Fried mp., Joseph Kroo mp.
 Für Bihar Dr. Fried. Gross mp.
 Für Borsod Leopold Rosenfeld mp.
 Für Comorn Kalman Teller mp., Salomon Singer mp.
 Für Heves Leopold Hirschl mp., Joseph Stern mp.
 Für Liptau Moritz Diner mp.
 Für Neutra Neustadler u. Skalitzer-District Elias Schlesinger mp., Franz und Georg Popper mp.
 Für Weszprimer District Theodor Guthardt mp.
 Für Pressburger Gemeinde und Wieselburger Comitats Israeliten Samuel Brüll mp., Herrmann Pappenheim mp.
 Für Israeliten des Oedenburger Comitats und Simontornyér Bezirks in Tolnau Samuel Brüll mp.
 Für Sáros Leo Holländer mp., Heinrich Winter mp.
 Für die Israeliten des Raaber Comitats M. Dr. Wittelshöfer mp.
 Für Neograd Schönberg Fülöpp mp.
 Für Szegedin Simon Ausländer mp., Moritz Czinner mp.
 Für Somogy Jacob Stein mp.
 Für Zala B. Lessner mp., C. Wollheim mp.
 Für Trentschin Moritz Hübsch mp.
 Für Ugocsa Elias Seidler mp., Stein Israel mp.
 Für Ungvar Marc. Weiszbach mp.
 Für Weissenburg Jos. Rosenthal mp., A. Frankl mp.
 Für Caschau Dr. M. Roth mp.
 Für Zipsen S. Winter mp., Marc. Spitz mp.
 Für Zemplin Dr. Schön Vilmos mp., J. Schwarz mp.
 Für Gemeinde Ofen H. Brochfeld mp., Elkan Menz mp.
 Für Pesth M. A. Weisz, Dr. Schlesinger J., Leon Hirschler,
 Diósy Márk mp.
 Für Fünfkirchen J. Schapringer.
 Für die Stadt Trentschin Simon Stark mp.
 Für Zemplin J. N. Siehermann mp., Eisenberger David mp.
 Für Verőcze J. Lackenbacher mp.

Keszthely.

Közli: DR. BÜCHLER SÁNDOR.

VEGYES.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Ozar Jisrael*. A Hebrew Encyclopedia, Published by, I. D. Eisenstein, Vol. III., New-York 1909 (ára 15 korona.) — *Halász Z. dr.*, A szemérem elleni bűncselekmények. Tanulmány az anyagi büntetőjog köréből, Budapest, 1909 (Athenaeum.) — *Posnanski S.* Studien zur gaonäischen Epoche. I. Heft. Warschau 1909 (K. l. a Hakedem 1. és 2. évf.-ból). — A zsidók egyetemes története Grätz nagy műve alapján szerkesztette Szabolcsi M. 6. kötet. Budapest 1908 (Phönix irodalmi részvénytársaság, Budapest VII., Damjanich-utca 20. Egy-egy kötet ára 16 korona.) — *Szwarc G.*, Prilozi K Povjesti Židova U Hrvatskoj, Zagrebu 1908 (»Vjesnik kr. hrv. Arkiva« cz. gyűjtemény X. füzet). — *Kecskeméti L.*, A modern élet zsidó papja. A Rabbiképző-Intézet [1909] febr. hó 19-én lefolyt papavatató ünnepségén mondott beszéd. Kiadják: a felavatott rabbik. Budapest 1909. — *Farkas Emil*, Báró Kornfeld Zsigmond. Budapest 1909 (K. l. a »Tanügyi Értesítő« májusi számából.) — *Davidson I.*, Parody in Jewish Literature. New-York 1907 (Columbia University Oriental Studies. Vol. II.) — *Hoffmann D.*, Midrasch-Tannäim zu Deuteronomium II. Berlin 1909 (Jahres-Bericht des Rabbiner-Seminars zu Berlin für 1907/1908 5668.) — *Marr B.*, Altjüdische Sprache Metrik und Lunarntheosophie I. II. Dux 1907—1909. — *Pereferkovitsch N.*, Talmud Babylonicum ad codices manu scriptos editionesque veterimas correctum et completum edidit. Pétervár 1909 (megfelelő héber cízzel. Berákhóth. Ára 3 korona.) — *Wünsche Aug.*, Aus Israels Lehrhallen. Kleine Midraschim zur jüdischen Eschatologie und Apokalyptik. Zum ersten Male übersetzt und durch religionsgeschichtliche Exkurse erläutert. III. Band. (2. Hälfte.) Leipzig 1909. — *Gerstl I.*, Izsák Aráma. Adalék a zsidó vallásfilozófia történetéhez. Kunszentmiklós 1909 (budapesti doktordissz.). — *Steiner V.* Három arab kézirat az ókairói genizából. Budapest 1909 (dissz.). — *Enten M.* József ben Jehuda ibn Aknin Széfer Hamuszarja Budapest 1909 (dissz.). — *Kandel S.* Genizai kéziratok. Budapest 1909 (dissz.). — 27. Bericht der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums in Berlin, Berlin, 1909.

Hirsch Márk hamburgi főrabbi május 18-án 76 éves korában meghalt. A neves férfiú Tiszabeőn született 1833 február 9-én, hol atyja Izsák rabbi volt. Tanulmányait jesibákon végezte, Prágában Rappoport tanítványa volt és az ottani egyetemet is látogatta. Hazánkban Tiszabeőn, Karczagon és Ó-Budán működött. Ez utóbbi község 1861-ben választotta meg főrabbinak. Nagy tevékenységet fejtett ki és a kongresszus ügyeiben is részt vett. 1800 febr. 28-án tartotta Ó-Budán búcsubeszédét, hogy a prágai főrabbiságot foglalja el. Innen Hamburgba hívták meg. Az ó-budai község gyászának külön emlékünnepélylyel adott kifejezést. Aldás a jámbor férfiú emlékére.

Dr. Kármán Mór nyugalmazott tanárnak a király a nyilvános rendes egyetemi tanári címet adományozta. A kitüntetett férfiú, mint ismeretes, a hazai középiskolai oktatás körül hervadhatatlan érdemeket szerzett és a legkiválóbb pedagógusok közé tartozik.

Dr. Bernstein Béla volt szombathelyi főrabbi április 20-án vonult be Nyiregyházára. Mint bennünket értesítenek, ez ünnepélyes alkalom az összes felekezetek békeünnepé volt. A város egyházi és világi fejei kivétel nélkül részt vettek az ünnepségen. Az idők jele, hogy az orthodoxok a zsidóság egységét hangoztatták. Dr. Bernstein Béla Szabolcs megyében az első rabbi, ki a szemináriumából került ki.

Löwy Mór 100.000 koronás bibliai tanulmányi alapját végrendeletileg újabb 100.000 koronával gyarapította. A hagyatékok ügye per tárgyává lőn és a pesti izr. hitközség az örökösökkel 50.000 koronában egyezett meg. Az évi kamatjövedelem a jövő évtől kezdve 6000 korona lesz, amely ösztöndíjakként a biblíában jártasságot tanúsító középiskolai tanulók közt osztatik ki.

Dr. Urbach Henrik (Dolna-Tuzla) Zimonyban rabbivá választatott.

Auerbach Berthold híres írónak szobrát f. év május 23-án leplezték le Canstattban. Auerbach a »Schwarzwald«-nak nagy fia és Nordstettenben van eltemetve. (1882 febr. 15.)

Spitzer Ignác Aradon két millió koronát hagyományozott jótékony célokra. A város, amely a hagyatékok oroszlánrészét kapta, egyik utcáját nagy jótévedjéről nevezte el.

Straus Oscar S., volt kereskedelmi miniszter, az Egyesült-Államok konstantinápolyi nagykövetévé lett kinevezve. Straus már egy ízben viselte ezt a tisztséget.

Schwarz Sámuel munkatársunk az orsz. rabbiképző-intézet és azután a cincinnatii Hebrew Union College volt növendéke, Clevelandban a »Bene Jeshurun Temple« rabbijává választott. Lexingtonban is megválasztott, de Cleveland mellett határozott.

TÁRSADALOM.

BLOCH MÓZES KOPORSÓJÁNÁL.

1909. augusztus 10.

ואמלטה רק אני לבדי להגיד לך Csak én egyedül maradtam meg, hogy neked hírt adjak (Jób 1, 15.)

Megilletődött lélekkel és fájó szívvvel állok itt, tisztelt gyászoló gyülekezet, mint utolsója azoknak, kik harminckét évvel ezelőtt egyesült erővel és összehangzó buzgalommal megkezdettük az országos rabbiképző-intézetben a zsidóság tanulmányának tanítását és kutatását; állok e koporsó előtt, hogy intézetünk nevében elbúcsúzzam ő tőle, a ki három évtizeden át annak tanítója és vezetője volt és kinek földi maradványait megdicsőült társai közelébe készülünk elhelyezni örök nyugalomra.

A mulandóság törvénye, a mely társait régen kiragadta az élők sorából és a mely — úgy látszott — meghajolt azon bámulatos erő előtt, mely ő benne lakott és melynél fogva az ő szelleme valóvá tette a zsoltár igéjét és vénségének éveiben, évtizedeiben egyre virult és gyümölcsöket termett — a földi mulandóság törvénye immár ő rajta is teljesedett és — megdőbbsenve és szinte csodálkozva értesültünk róla — Bloch Mózesnek is befejeződött földi pályája. ואמלטה רק אני לבדי És egyedül csak én maradtam meg azok közül, kik az első órától kezdve vállaltak vele és az ő vezetése alatt hozzá fogtunk Magyarország zsidó főiskolája új feladatainak teljesítéséhez; én egyedül maradtam, להגיד לך hogy neked — gyászoló gyülekezet — megmondjam, mi volt ennek az immár végeszakadt életnek jelentősége, maradandó dicsősége.

*

אמיתי ימים ידברו רב שנים יודיעו הנמה Mondtam, a napok beszéljenek, az évek sokasága tudasson bölcseséget (Jób 32, 7). Szerettem volna oly képét feltárni e hosszú életnek, hogy a búcsúnak e komoly órájában mintegy maguk a megdicsőültnek napjai beszéljenek hozzánk és életének éveit tudassák velünk a tartalmukban rejlő bölcs tanúságokat.

De egy rövid búcsúszónak szűk keretébe hogyan illeszhetném annyi évnek gazdagságát, munkáját, eredményét, áldását? Be kell érnem azzal, hogy rövid pillantást vetek e gazdag életnek azon szakaszára, melynek magam voltam tanúja és társa és mely akkor kezdődött, midőn ő a mienk lett, midőn az öregség küszöbén áthaladott külföldi rabbi és tudós a magyar zsidóság új rabbiképzőjének ajánlotta föl tudását, tapasztalatait, bölcsességét, midőn intézetünkben a talmudi tudománynak tanszékét elfoglalta és mint évről-évre ujonnan választott elnök a tanári testületnek élére állott.

Oly életkorban, és oly életmunka után, mely bátran feljogosíthatta volna arra, hogy nyugalomra áhitozzék, a csodálatos erejű aggastyán hallotta e szót: *וּבְעֵרֵב אֶל תַּה יֵרֶךְ* este sem pihentesd kezdet (Kóheleth 11, 6). Azt az »erős kezdet« (Deut. 34, 12), *הֵיךְ הַחֹקֵק*, melyet Mózes tanítónknak tulajdonít a tóra utolsó mondata, Bloch Mózes is tanúsította; ifjú erővel és friss buzgalommal vállalta új hivatását *וּמִצְוֵהֵי יְהוָה יָקִים הָלֵךְ תְּעֹשֶׂה כְּכֹךְ הָהֵרָה* (Jób 11, 17), az ő földi léte a délnél fényesebben vált ki életének látszólagos alkonyán; estéje szinte új munkanapnak hajnalát hozta számára.

És ez új munkanap harmincz esztendeig tartott. Harmincz éven át folyt le élete az orsz. rabbiképző-intézet falai között; lefolyt egy régi bölcsünk mondása értelmében, mely így szól (Móéd kátón vége): *כָּל הַיּוֹצֵא מִבֵּית הַמִּדְרָשׁ לְבֵית הַנֶּחֱסֵת וּמִבֵּית הַנֶּחֱסֵת לְבֵית הַמִּדְרָשׁ יִזְכֶּרֶת מִן שְׁנֵיהֶם* az imaházba és az imaházból a tanházba megy, érdemessé lesz arra, hogy az isteni dicsőség színe elé járuljon. S közel az imaházhoz, a melyben imádkozott és a tanteremhez, a melyben tanított, ott volt intézetünk falai közt csendes családi tűzhelye is, melynél őt áldott emlékü feleségének halála után gyermekeinek és majdan unokáinak is odaadó szeretete és hűsége környezte.

Az életnek ily végtelenül egyszerű, de végtelenül boldogító körülményei közt teljesítette hivatását és végezte feladatait,

mint főiskolánk bölcse vezetője, mint a talmudi tudománynak első rangu mestere és irodalmi művelője, mint tanítványai számos nemzedékének tanítója, atyai útbaigazítója.

*

És ha kérdezzük, mi minősítette őt oly kiváló módon hivatásának teljesítésére, azzal felelhetünk, hogy reá alkalmaztuk azt a kettős jellemzést, melylyel a tannaiták hagyománya nyilatkozik rabbi Akiba jelentőségéről. Azt mondja ugyanis rabbi Akibáról, hogy ő *אִמְרֵי בָרוּךְ* volt, a tudásnak teljesen fölszerelt tárháza, továbbá azt, hogy *עָשָׂה כָּל הַחֹרֶה טַבְעוֹת טַבְעוֹת* a tórának, azaz a hagyományos tannak anyagát gyűrűkké foglalta össze, más szóval: rendszeresen és kellő felosztással dolgozta fel.

A legnagyobb tannaiták magasztaló e jelzőket méltán megdicsőült mesterünkre is alkalmazhatjuk. Avagy nem birtuk-e ő benne dűsgazdag, szinte hézagatlan tárházát azon egész tudománynak, melynek nagynevű ősk révén mintegy örökösévé lett és melynek művelésére és terjesztésére egész életét fordította? És nem volt-e ő az, ki a talmudi tudomány tömérdék és sokszor bonyolódott anyagát mesteri biztossággal kezelte, a szabatos ismertetés, rendszeres földolgozás, világos csoportosítás és éles boncolgatás eszközeivel? Akár élő szóbeli előadásaira gondolok, melyeknek időről-időre intézetünk zsinagógájában tágabb hallgatóság is örvendhetett, akár nagyszámú és jelentős tartalmu irodalmi műveire: mindig az anyag rendszeres és világos bemutatásában látom az őt jellemző fónóvást. A világos és rendszeres földolgozás és kiváló képességét mutatja több kötetből álló főmunkája, mely a hagyományos irodalmunkban szétszórva említett vallástörvényi intézményeket összegyűjti s kor szerint való sorrendben, a régi források és a későbbi tekintélyek nyomán, minden elágazásukban ismerteti.

És ugyancsak e képességről tesznek tanúságot azon tágabb köröknek szánt művei, melyek intézetünk évi értesítőit ékesítik és melyekben a hagyományos zsidó jognak különböző részeit rendszeres ismertetés és más jogokkal való összehasonlítás tárgyává tette. Még utolsó napjaiban is a talmudi hagyomány egy történetileg is fontos és sok nehézséget nyújtó kérdésével foglalkozott. Mert fáradságtalan szelleme mindvégig dolgozott, mindvégig folytatta életmunkáját.

*

És ime most már ennek is vége szakadt és méltán fölhangzik ajkainkon ama kesergő panasz, mely rabbi Akiba halálát kísérte (Szóta végén): כִּשְׁמַת בְּכֹל דְּוָדוֹת תּוֹרָה וְנִסְחָתָם מֵעֵינֵי הַכֹּהֵן. Bloch Mózes halálával a tórának egy erős támasza tűnt el, a tudás és bölcsesség egy el nem apadó forrása szűnt meg folyni. Halálának napja nemcsak egy nagy és tekintélyes családnak gyásznapja, hanem gyásznapja az orsz. rabbiképző-intézetnek s a zsidóság tudományának, és gyásznapja mindazoknak, kik a megdicsőültben tanítójukat és mesterüket tisztelik és a kiknek fejére áldva tette kezét, hogy Izraél papjaivá avassa őket. De gyásznapja ez a hazai zsidóságnak is, melynek történetében mindenkorra föl lesz jegyezve, hogy a megdicsőült mester, nem irtózáva elvakult pártszellemnek rosszakaratú támadásaitól, a magyarországi zsidóság haladó és tudományos felvilágosodásra törekvő részéhez csatlakozott, annak szellemi munkássává lett és számos hivatott munkást, harczost nevelt számára.

Tisztelt gyászgyülekezet! Hadd használjam még a megboldogult mester két héber munkájának címét, hogy legrövidebben jelezzem életének jelentőségét és életének jutalmát. Ő megnyitotta nekünk a tóra kapuit — שַׁעֲרֵי תּוֹרָה —, számára pedig megnyitott a magas rangnak, a szellemi kiválóság kapuja — שַׁעֲרֵי הַמַּעְלֹת —, a melyen keresztül most bevonul az öröklét birodalmába.

לֹךְ בְּשָׁלוֹם Bloch Mózes mesterünk, menj békében! Előtted járjon igazságod és az Örökkévaló dicsősége fogadjon be téged! וְהָלַךְ לְפָנֶיךָ צֶדֶק וְכִבְדוֹ ה' יֵאָמֶן (Jes. 58, 8). Ámen!

BLOCH MÓZES HALÁLA.

A fenti, a leghivatottabb férfiutól eredő méltatás mellett utalunk még folyóiratunk 1895. évfolyamára (XII. 64—76.), hol három cikk méltatta Bloch Mózes érdemeit és ismertette élete folyását. Csak négy év előtt bő életrajzot közölt a tanítványoktól 1905-ben kiadott »Emlékkönyv«. Ezeket a szomoru alkalmából kiegészítjük a következőkkel. Bloch Mózes 1907. szeptember 1-én vonult nyugalomba, miután tanári működésének 30. éve betelt. A nyugalom jól esett neki és szellemileg friss lévén, tovább dolgoztatott, úgy hogy »Saare Hamaalóth« cz. kisebb művét be is fejezte. Ki nem járt, de azért betegség nem bántotta. Folyó év

június havában Nagymarosra ment nyaralni. Itt egészen jól érezte magát és egy talmudi témán dolgoztatott. Beteg alig volt, még egy nappal halála előtt tolókcson kivittette magát. Halála augusztus 6-án, péntek este felé, következett be. Dr. Bacher Vilmos a tanári kar elnöke dr. Blau Lajossal szombat éjjel Nagymarosra sietett és intézkedett, hogy a testvérintézetek a gyászesetről sürgőnyleg értesíttessenek. Akkor és később is a végtisztességről egyéb intézkedéseket is tett.

A fővárosba sereglett tanítványok augusztus 8-án dr. Fischer Gyula pesti rabbi elnökelete alatt a szemináriumban külön ülést tartottak, a mely a szókokok sorrendjét is megállapította. A rettentő hőszégre való tekintettel abban állapodtak meg, hogy csupán testületek képviselői beszéljenek. Ennek folytán az augusztus 10-én d. e. 10 órakor végbe ment temetésen a következők tartottak gyászbeszédeket: dr. Fischer Gyula (a pesti izr. hitközség nevében), dr. Bacher Vilmos elnök (a tanári kar és a vezérő bizottság nevében), dr. Schwarz Adolf rektor (a bécsi), dr. Horovitz Saul (a boroszlói), dr. Banet Ezekiel (a berlini szeminárium nevében), dr. Ungar eszéki főrabbi, héber nyelven (a tanítványok nevében), dr. Lövy Ferenc marosvásárhelyi főrabbi (az országos rabbiegyesület nevében), dr. Mezei Mór az országos iroda elnöke (az orsz. iroda nevében). A szókokok az egybegyűlt nagy közönségre mély hatást tettek, dr. Schwarz Adolf szóközi kvalitásai mellett különösen azért is, mert a külföldi zsidóság gyászát ecsetelte a nagy vesztés felett, a mely a talmudtudást érte.

A nyári évszak folytán a pesti közönség jó része, közöttük a vezérő bizottság elnöke báró Hatvany József és előadója dr. Mezey Ferenc, távol volt a fővárostól, úgyszintén a rabbiképző tanárai és növendékei, mindamellett óriási közönség gyűlt össze a kerepesi-úti régi temetőbe.

A következő testületek voltak képviselve: Adler Lajos alelnök és dr. Weiszbürg Gyula főtítká, a pesti izr. hitközség; Weisz J. M. alelnök és dr. Endrei fogalmazó, a pesti Chevra Kadisa; dr. Bacher Vilmos elnök, a tanári kar élén az Országos Rabbiképző-intézet tanári kara és vezérő-bizottsága képviselőiben; dr. Schwarz Adolf rektor a bécsi, dr. Horovitz S. a boroszlói, dr. Baneth E. a berlini rabbiképző képviselőiben és dr. Mezei Mór elnök, az országos izr. iroda képviselőiben. Jelen voltak továbbá: dr. Krausz Sámuel Wien, dr. Kohn Sámuel Budapest,

dr. Vajda Béla Losoncz, dr. Singer Bernát Szabadka, dr. Fischer Gyula, Feldmann Mór, dr. Kiss Arnold, dr. Edelstein Bertalan, dr. Weisz Miksa Budapest, dr. Feldmann József Cegléd, dr. Diamant Gyula Vukovár, dr. Silberfeld Jakab Aranyosmarót, dr. Bände Zoltán Csongrád, dr. Groszmann Zsigmond Budapest, dr. Steinerherz Jakab Székesfehérvár, dr. Lövy Ferencz Marosvásárhely, dr. Schweiger Lázár Eger, dr. Vágvolgyi Lajos Arad, dr. Ungár Simon Eszék, dr. Venetianer Lajos Újpest, Kohn Mihály Monor, dr. Bernstein Béla Nyiregyháza, dr. Heves Kornél Szolnok, dr. Schönfeld Áron Besztercebánya, dr. Blumgrund Nátfáli Abony, dr. Drechsler Miksa Temesvár, dr. Schwartz Benjámín Budapest, dr. Hoffer Ármin Veszprém, dr. Adler Vilmos Hatvan, dr. Weisz Mór Budapest, dr. Blau Lajos Budapest, dr. Guttmann Mihály Budapest, dr. Kallós Ede Budapest.

Sürgönyileg fejezték ki részvétüket a következő testületek : a bécsi, boroszlói, berlini, londoni és firenzei rabbiképzők ; a berlini Lehranstalt kuratoriuma ; az orsz. rabbiképző-intézet vezérőlbizottsága ; az orsz. izr. tanítóképző igazgatósága és tanári kara ; az orsz. Rabbiegyesület ; az orsz. izr. Tanítóegyesület ; a VII., IX. és XXI. községkerületek elnöksége és a következő hitközségek előjáróságai : Pest, Wien, Leinik, Hermanmestec, Rosnperg, Iglau, Mohács, Pécs, B.-Topolya, Facset, Nyitra, Arad, Tapolca, Óbuda, Keszthely, Nagyatád, Szatmárnémeti, Fiume, Temesvár-Gyárváros, Nagyvárád, Nagykanizsa, Veszec, Temesvár, Szeged, Szolnok, Veszprém, Győr-Győrsziget. Továbbá : a pesti Chevra Kadisa előjárósága, győr-győrszigeti Chevra Kadisa előjárósága és ugyanazon hitközség iskolájának igazgatósága.

Sürgönyileg fejezték ki továbbá részvétüket a következők : dr. Simon József kir. tanácsos, dr. Weinmann Fülöp udvari tanácsos, báró Guttmann Vilmos, báró dr. Kornfeld Móricz, báró Kornfeld Pál, dr. Schiller Henrik szerkesztő, Adler Gyula előjáró, Herzmann Bertalan előjáró, Bloch J. főigazgató, Keller József, Halász N. igazgató, Leopold Sándor községkerületi elnök, Szekszárd, Donáth Manó községkerületi elnök, dr. várhelyi Rósa Izó községkerületi elnök Szeged. A következő rabbik és tanárok : dr. Pollák M. Sopron, dr. Wellesz Gyula Nagybittse, dr. Klein Mór Nagybecskerek, dr. Rosenberg Ede Magyarakanizsa, dr. Pap Lajos Brassó, dr. Hirschfeld Manó, dr. Rappaport Béla, dr. Engelsmann Izidor, dr. Frisch Ármin, dr. Horváth Dezső,

dr. Weisz Sámuel, dr. Fényes Mór, dr. Kolbach Bertalan, dr. Kelen Ferencz, dr. Gábor Ignác, dr. Sebestyén Károly, dr. med. Schächter Miksa, Stern Ábrahám igazgató, dr. Heller Bernát Budapest, Marmorstein Szenicz, dr. Rudolfer Antal Alsólendva, dr. Mandel Ármin Szigetvár, Rosenblüh J. Szászváros, dr. Hirschler Szeged, Herskovics Mózes S.-Szill, dr. Herzog Manó Kaposvár, dr. Pártos Sámuel Dunaföldvár, dr. Rosenstein Mór Nagykikinda, dr. Bárány József Kecskemét, dr. Rubinstein Mátyás Szekszárd, Seltmann Lajos Hódmező-Vásárhely, dr. Löwinger Adolf Szeged, dr. Schwarcz Mór Győr, dr. Goldberger Izidor S.-A.-Újhely, dr. Goldberger Andor Budapest, dr. Schnitzer Ármin Komárom, dr. Frankl-Grün Kremsier, dr. Unger J. Iglau, dr. Winter Jakab Dresden, dr. Elsas Bernát Landsberg a. W., dr. Posnanski Sámuel Varsó, Ehrlich Körmend, Richter Zsigmond Érsekújvár, dr. Spira Jakab Mährisch-Ostrau, dr. Steiner M. Bielitz, dr. Rabbínóvics J. Mährisch-Weisskirchen, dr. Ziegler Ignác Karlsbad, dr. Goldschmied Lipót Prossnitz, dr. Mandl Áron Wien, dr. Schwarcz Gábor Zágráb, dr. Urbach Henrik Zimony, dr. Wiesner Henrik Bezdán, dr. Goldfahn S. H. Bács-topolya, dr. Funk S. Pozsony, dr. Büchler Sándor Keszthely, dr. Büchler Adolf London, dr. Lenke Manó Lugos, dr. Klein József Kassa, dr. Klein Dezső Nyitra, dr. Hevesi Simon Budapest, dr. Kelemen Adolf Fogaras, dr. Kecskeméti Lipót Nagyvárád, dr. Kecskeméti Ármin Makó, dr. Singer Jakab Temesvár, dr. Frank József Fiume, dr. Neumann Ede Nagykanizsa, dr. Eisler Mátyás Kolozsvár, dr. Schönwald Károly Tapolca.

Szeptember 1-én az első tanári értekezleten dr. Bacher Vilmos elnök érzelmes szavakkal jelentette az intézetet ért súlyos gyászt és az elhunyt emlékének megörökítésére több javaslatot tett. A tanári kar az összes javaslatokat elfogadta, mihez a vezérőlbizottság elnöksége is csatlakozott. Elnök jelenti, hogy Bloch Mózes könyvtárát a rabbiképző intézetnek hagyományozta, mit az értekezlet köszönettel vesz tudomásul. Az elnök indítványára a tanári kar elhatározta, hogy október hóban gyászistentiszteltet tart.

DR. ROSENBERG SÁNDOR.

1845—1909.

Dr. Rosenberg Sándor aradi főrabbi, ki évekig tartó betegség után augusztus hó 3-án elhunyt, a magyar rabbikar egyik legrokonszenvesebb tagja költözött el az élők sorából. Kedves jó ember volt, ki egész életében szeretetet vetett és szeretetet aratott és ez végig kísérte pályája elejétől pályája végéig. Három nagy községben — Nagyvárad, Kaposvár, Arad — viselte a nehéz rabbistisztet és mindháromban szeretet környezte, hivei körén túlról is. Ifjúsága a szabadság és testvériség nap-sugaras korába esik, amely ember és ember közt nem ismert különbséget és a férfikor delelőjén állott, midőn a gyűlölet első hangjai hallatszottak, melyek a szívekben nem ritkán keserűséget keltenek. Rosenberg Sándor szívéhez ily keserűség soha sem fért, áldott jó lelkét általános emberszeretet töltötte el, ez vezérelte minden tetteiben. Szándéka mindig tisztta volt és ugyanezért nem voltak ellenségei, ha voltak is ellenfelei.

»Modern ember és egész pap volt, meg hozzá teszem, a mit nem is kell külön kiemelni: azt, hogy magyar zsidó pap volt... Maga mindhárom eszmének tökéletes hordozója; és őket is, mind a hármat: a magyart, a zsidóságot, az emberiséget, ott akarta látni a tökéletesedés útján, mindegyiket folytonos emelkedésben a maga eszménye felé: az emberiséget a gondolkodás fönségében, a nemzetet a munka tisztességében, a vallást az erkölcs megszentelésében.... Esméit nem foglalta könyvbe, nem töprengésben főttek ki ideáljai: az eleven szónak, az élő természeti erőnek közvetlenségével csaptak elő a lelkéből.... Ha ki egyetlen jelzőbe akarja fogni egyéniségét, áhitattal mondja el róla a szót, hogy Ember volt. Ember volt, a kinek győtrődése is, üdvössége is az Igazság. A zsidóság eszméinek tanításában az ethikai komolyság volt: a ki csak a fejlődés igazságait nézte... Jóságossága már életében legendává színesedett; a szegények pedig halottas mécesst fognak gyujtani, mert meghalt az apjuk.«

E szavakkal jellemezte gyászbeszédében egyebek közt dr. Kecskeméti Lipót, nagyváradai főrabbi, ki legközelebb állott hozzá és legjobban ismerte.

Az általános becsülés és nagy népszerűsége impozáns módon nyilatkozott meg temetésénél, amely augusztus hó 5-én ment végbe. Hitközségén kívül Arad városának hatósága, összes felekezeteinek papjai, kilencz hitközség küldöttsége és hét rabbi kísérte utolsó útjára és a város összes harangjai megszólaltak. Dr. Kecskeméti Lipót, az elhunyt veje után gyászbeszédet tartottak: dr. Fischer Gyula pesti rabbi (a pesti hitközség nevében), Olischer Ferencz kaposvári, dr. Nemes Ferencz aradi hitközségi elnök, dr. Vágvölgyi Lajos aradi főrabbi helyettes, dr. Sidon Adolf verseczi és Strauszmann Jakab lippai főrabbi és végül dr. Pelcz Adolf a nagyváradai küldöttség vezetője.

Az elhunyt jeles férfiú több, mint 40 évig viselte a rabbi nehéz tisztét, mindhárom hitközsége szeretetétől kísérve és mindenütt áldást terjesztve. Bűvös egyéniség volt, melynek hatása alól senki sem vonhatta ki magát, ki közelébe jutott. Túlzás nélkül mondta róla egyebek közt hitközsége gyászjelentésében: Egy negyed évszázadon át volt példaadó vezérünk, tanítónk, atyánk. Szívjósága, kiapadhatatlan emberszeretete nevét nemes fogalomává avatta. Folyóiratunk is kitűnő munkatársát gyászolja benne.

Áldás a nemes férfiú emlékére.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Midőn e sorokat írjuk, az ország általános helyzete teljes homályban van és így felekezetünk ezzel kapcsolatos ügye szintén azon a holt ponton áll, amelyen évek óta vesztegel. A kerületi elnökök emlékiratára, mely a vallásügyi minisztériumhoz több, mint egy éve beadott, a fenti okból közeljövőben érdemleges válasz nem igen fog érkezni. De azért az ad calendae graecas való elhalasztás nem valószínű azon okból, mert az egyházpolitika nem szünetel és a már megalkotott törvényeket a napi sajtó hírei szerint a katolikus autonómia fogja betetőzni. Ily körülmények közt lehetetlen, hogy pusztán az izraelita egyház maradjon meg régi rendezetlenségében. Az idők egy évtized alatt alaposan megváltoztak. Azelőtt azt hitték, hogy az izraelita felekezet ügyeinek rendezése, amely politikailag nehézségekbe nem ütközik — a szervezett zsidó egyház sem lesz politikai tényező — megelőzi a kath.

autonómiát és köreinkben fáztak attól a gondolattól, hogy erre várni kelljen, most már örülnének, ha mindjárt követné. Képtelenségnek látszott, hogy az osztrák vagy a német zsidóság előbb jusson önkormányzathoz, mint a magyar, ma, 14 évvel a recepció után, ez valószínű. A nevezett zsidóságban van annyi kultúra, hogy az önkormányzatot magából kifejelessze és a mult több példája azt mutatja, hogy az említett államokban volt jogérzet, hogy a jogos kívánságokat teljesítsék. Az osztrák és a német zsidóságban is vannak pártárgyalatok, de nagy érdekeknél valamely megegyeznek. Ha ez nem lehetséges, mint a galicziai zsidósággal Ausztriában, ott ezek nélkül boldogulnak. Felette tanulságos volt, mint berzenkedtek a zsidó reichsrathi képviselők, midőn az osztrák zsidóság Galiczia ellenkezése folytán a Galiczia nélküli szervezkedést tűzte ki czélul. A galicziai zsidók becsületére nem szabad elhallgatni, hogy kompetens szószólóik szerint az együttes szervezkedés ellen nem vallási, hanem politikai okokból protestáltak. A lengyel klub a zsidók csatlakozásában Galiczia tartománya önállóságának megsértését látta. A galicziaiaknak nem mint zsidóknak, hanem mint lengyeleknek voltak aggodalmaik. Ilyen ok hazánkban nem forog fenn és csak ki kell próbálni, hogy a hazai zsidóság megmarad-e az egységes autonómia keretében. A recepció ellen is emelkedtek hangok, de azonnal elnémultak, mihelyt megvolt. Nem igaz t. i. az, hogy hazánkban az autonómia-ellenesek többségben vannak, mihelyt lesz, a nagy többség kapva-kap majd az általa nyújtott előnyök után. A legdurvább valótlanság pedig az, hogy a hazai zsidóság közül 650.000 az u. n. orthodox párthoz tartozik, mint azt az orthodox hivatalos hirdeti. Ennek az állításnak jellemzésére elég arra a tényre utalni, hogy a fővárost leszámítva, az egész országban alig lakik 650.000 zsidó. Már pedig a főváros és a nagyobb városok hitközségei, melyeket a fentiszteelt orgánus nem tud eléggé gyaláznai, úgy hogy újévi istentiszteletét sem restelli epéjével leönteni, nem tartozik pártjához. Ha ezekhez hozzászámítjuk a haladó vidékeket, akkor a tény az, hogy hazánkban lélekszámra nézve a modern zsidóság túlnyomó többségben van és minden terrorizmus daczára napról-napra szaporodik. Egész kétségtelen, hogy a hitközségek szabadságát respektáló, fejlődésüket előmozdító és az egyéni lelkiismeretet a legszélsőbb határokig kímélő egységes önkormányzatban a hazai zsidóság zöme csakhamar beletalálna

magát. A keserű tapasztalatok, melyeket a hazai zsidóság az elmúlt emberöltő alatt felekezeti téren tett, az elmékre fevilágosítólag hatottak és a lelkeket a főfontosságú ügy iránt fogékonyabbá tették és ugyanezért e tekintetben a helyzet ma kedvezőbb, mint a kongresszust követő években volt. A talaj kellően elő van készítve és az ügy megérett a végső döntésre.

*

A *Hatvany-Deutsch*-családot, melynek egyes tagjait az állam és a társadalom részéről már annyi kitüntetés érte, ő Felsége újabban bárói rangra emelte. A rangemelés a közügyek téren szerzett érdemek elismerése — *Hatvany József* számos köztintézet vezetője és *Deutsch Sándor* főrendiházi tag — és mint ilyen általánosan méltatva lett. Folyóiratunk e kitüntetést örömmel jegyzi fel, mert oly férfiakat ért, kik felekezetünk körül is hervadhatatlan érdemeket szereztek. *Hatvany József*, néhai hatvani *Deutsch Bernát* az ismert emberbarát fia, az orsz. rabbiképző-intézet vezérőrnagyának elnöke és az intézet növendékeinek sok év óta nagy jótevője, az orsz. izr. tanítóképző-intézet igazgató-tanácsának elnöke, az Izr. Magyar Irodalmi Társulat elnöke és számos felekezeti intézmény vezetője és támogatója. Igazi modern filantróp, ki nemcsak anyagilag, hanem szellemileg is szolgálja a közt és csodálatos módon mindenre telik ideje. *Deutsch Sándor* az Izr. Közalap elnöke és minden nemes ügy bőkezű pártfogója.

*

Súlyos veszteség érte a német és vele az egész zsidóságot *Karpeles Gusztáv dr.* halálával. *Karpeles*, ki az utolsó két évtized óta Berlinben élt, teremtette meg a zsidó történet és irodalom számára az egyleteket (*Vereine für jüdische Geschichte und Literatur*), melyek egyre szaporodnak, ma már 200-nál több működik és tagjaik száma meghaladja a 20.000-et. Bár K. a liberális irányt képviselő »*Allgemeine Zeitung des Judentums*« c. lapot szerkesztette és a berlini liberális zsidóság irodalmi vezére volt, alkotásaiban mindig az össz-zsidóság érdekei vezérelték. Nemcsak az említett egyleteknél, hanem a »*Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums*« nagyszabású tudományos egyesületnél is sikerült neki a konzervatívokat a haladókkal egy kalap alá hozni, valamint egyéb egyesületeknél is. A német zsidóság

kultúra tekintetében egységes lévén, az egyesülés közös érdekek esetén majdnem mindig bekövetkezik. A nevezett két egyesület, melyek talán évi 100.000 márka költségvetéssel dolgoznak, Karpeles nevének fényes lapot biztosít a zsidóság történetében. De ezek alkotása korántsem merítette ki Karpeles munkaerjét, amely minden zsidó ügy mögött mint mozgató állt. Pályája elején tisztán német irodalommal foglalkozott, több szépirodalmi lapot szerkesztett és számos lap munkatársa volt. Elterjedt világirodalomtörténet szerzője és különösen mint Heine-buvár vált ki. A zsidó irodalom történetét is megírta (*Geschichte der jüdischen Literatur*), amely csak az imént jelent meg második kiadásban (két kötet) és angol nyelvre is lefordított. Minden zsidó ügynek lelkes pártfogója volt az egykori boroszlói és berlini szeminárista és szívjósága miatt nagy népszerűségnek örvendett. 1848 november 11-én született Eiwano-witzban (Morvaország) és július 21-én halt meg Nauheimban, hol szívujára keresett gyógyulást. Áldás a derék férfiú emlékének.

*

Az Országos Magyar Izraelita Közmívelődési Egyesület az alakuláson és szervezkedésen túl lévén, a közel jövőre a következő munkatervet állapította meg. Öt előadásból álló tanfolyamot létesít, melyek a zsidó vallás eszméit, a bibliát, a talmudot, a zsidó történetet és a zsidó szépirodalmat fogják ismertetni. Külön tanfolyamot nyit a magyar nyelv tanítására. Zsidó olvasó- és szakkönyvtárt létesít. Tíz segélyt ír ki szegény zsidó iskolák számára. Az Izr. Kézmű- és Földműves Egyesülettel karöltve az elhagyott gyermekek számára Patronage-egyletet alapít, amely ügynök szeptember hóban dr. Kohner Adolf elnöke alatt közös ülést tartatott. Összegyűjti a statisztikai adatokat azon zsidó gyermekekről, melyek hitoktatásban nem részesülnek. Egyéb tervek is felmerültek, de nézetünk szerint célirányosabb, ha az OMIKE anyagi erejéhez szabja programját.

*

A »Jewish Territorial Organisation« érdekében több ízben szólaltunk fel és boldogult Kornfeld Zsigmond támogatása mellett hazánkban bizottságot akartunk létesíteni.

Az összes előkészületek megtétele után és midőn az ügy megérett volt a döntő lépésre, nehézségek merültek fel, melyek

elsimítására némi idő kellett. Közben azonban a területiális mozgalom oly irányt vett, mondhatjuk, hogy a zsidó vezető férfiak körében oly sikert aratott, hogy a mozgalomnak szélesebb rétegekre való átvitele nem mutatkozott szükségesnek, sőt czélszerűnek sem. Zangwill a területiális eszme felvetője és propagátora, a »geográfiai bizottság« számára oly öt férfit nyert meg, kik anyagi támogatást semmiféle célra szükségesnek nem tartottak. Tényleg több territorium lett kiszemelve és megvizsgálva, mely eljárások költségei csendben fedeztettek. Mindezekről eddig nem szövegettünk, mert az ügy érdeke nem kívánta a nyilvánosságra hozatalt. Évek óta egyébkép is intenzív munka folyik, miről beszámolni szintén felesleges volt és ma is felesleges. A fenti tényre nézve azonban f. évi július hó óta a helyzet megváltozott.

Londonban ugyanis az JTO. »Nemzetközi Tanácsa« ülést tartott, amelyben az ügy jelenlegi állása beható eszmecsere tárgya volt. Két irányban történt megállapodás. Először Mezo-potámia mellett foglaltak állást, mint oly territorium mellett, amely jelenleg elnéptelenedett, holott természeti tulajdonságai mellett sok millió ember eltartására alkalmas, ha a csatornák, melyek az ókortól egészen az arabs időkig fennállottak, újból helyreállítatnak. Az újtorokkók a jogegyenlőség hívei lévén, a politikai helyzet nagyszabású telepítésre kedvező. Az ügy pénzügyi részét Zangwill megoldotta és bizonyos területért 10 millió fontot ajánlott fel a török kormánynak. Ezt nyilvánosan hirdette, hozzá tévén még azt, hogy esetleg más territoriumot keres. Ezzel kapcsolatban a »Nemzetközi Tanács« azt a második határozatot hozta, hogy az JTO. hivatól semmiféle évi járulékot nem kíván és az organizációról is lemond, mert a tömegek a Tanácsot szabad mozgásában csak akadályoznák.

Ez utóbbi határozat ellen a mozgalom több kontinentális híve az idevágó sajtóban állást foglalt azon megokolással, hogy a zsidó néptömegeket, melyek főképp Oroszországból és Romániából kiszoríthatnak és a megszerzendő terület benépesítésére hivatottak, előbb meg kell kérdezni, hogy mi a véleményük? Mi ezt az álláspontot semmikép sem helyesljük. Mert mi a kérdés lényege? Az, hogy mi történjék a hontalanná tett zsidókkal? Ezek a zsidók nem alkalmasak plebiscitumra. Nincsenek is ily kívánságaik. Sőt hálásan veszik, ha a sötétségben, melyben

bolyonganak, világosságot mutatnak nekik. Nem lelkesedésre van itt szükség, hanem lakóhelyre és kenyérre. Ez az értékes emberanyag, melylyel néhány műveletlen vad nép dobálódzik, majd akkor juthat szóhoz, ha az éhenhalás veszedelmétől megszabadul. Ha Zangwill alkalmas területet szerez, bárkinnek segítségével és bárki pénzén, az üldözött zsidók nagy problémáját megoldotta. Nézetünk szerint a pénzügyi rész megoldásával a területiális mozgalom alapproblémája máris meg van oldva. A népekben, a gyűlölettel elvakultakban is, maradt még annyi emberi józanság, hogy a zsidó kérdés megoldására a territorium alkalmasabb eszköz, mint a pogrom. Nem is valószínű, hogy e nagy szociális kérdés elé végső stádiumában politikai akadályok gördüljenek.

A népekbe évszázadok óta bejött vallásgyűlölet a letűnt század utolsó két évtizedében egyre más-más alakot öltött. A fajelmélet korában »a fajban volt a disznóság«, a szocializmus aerájában a »gazdasági zavarban«. A gyűlölet mindig a divatos jelszó után kap: az oroszoknál a zsidó a revoluczionárius. Az embertelen gyűlölet bevallására az emberek már szégyellősek. Némi siker a felebaráti szeretet hosszú hirdetése után. Ugyanezért remélhető, hogy a kivándorlásra kényszerített szerencsétlen zsidó tömegek kérdése az JTO. által tervezett végleges megoldásával mégis csak sikerülni fog.

TUDOMÁNY.

ESZREVÉTELEK A TALMUD SZÖVEGÉHEZ EGY ÚJ TALMUDKIADÁS MEGINDULÁSA ALKALMÁBÓL.

Pereferkowitsch N. lefordította orosz nyelvre a misnát és tósziftát és más tannaita műveket, melyek közül többet ki is nyomtatott. Legújabbán a fordítással egyidejűleg Berákhóth traktátus eredeti szövegét is közrebocsátotta: תלמוד בבלי על פי חב"י יד ודפוסים ראשונים מסכת ברכות (Pétervár 1909. Kis folio, 136 oldal. 6 facsimilevel). Az új kiadó rövid előszóban számot ad apparátusáról és a szöveg megállapításánál követett elveiről. Nem nyomtat le egy kéziratot, melyhez a variánsokat feljegyezi, hanem a kéziratokból (27 töredéket, melyek mintegy 20 lapot tartalmaznak, gyűjtött össze) és régi nyomásokból kiválasztotta a helyesnek látszó olvasatokat, melyekhez saját belátása szerint eltérő olvasatokat külön jelzéssel a szövegbe vett fel. Hogy Rabbimovitz »Dikduké Szóferim« gyűjteményét is felhasználta, felesleges megemlítenem.

P. ezt az eljárást tartja a leghelyesebbnek, melyet szerinte »a népek tudósai« követnek iskolai szövegek kiadásánál. Ezen módszer mellett sosem fogjuk megtudni, hogy a keleti és európai talmudszövegek közt volt-e eltérés? Pedig a régi auctorok említene pl. »Spanyol könyveket«, vagyis a szefard és askenaz szövegek közti eltéréseket. Az orthográfia is variált. Ha ezek a kérdések már tisztázva volnának, volna vezérelv az olvasatok megválasztására. Várni azonban nem lehet. Örömmel kell tehát üdvözölni a nagyszabású új vállalkozást, amely a talmudot külsőleg is oly alakban adja, amilyenben a 13—14. századig létezett, t. i. minden kommentár nélkül. A nyomtatás óta meggyökeresedett lapszámokat természetesen nem tartja be, csupán jelzi (a szövegben belül és az oldalak fejen). Nagyobb nyomás által tünteti fel a misnát és idézeteit a talmud-szövegben belül, ami a kezelést megkönnyíti;

úgyszintén megadja a versek helyeit és az idézett hagyományrészletek forrásait. Már az maga, hogy a talmudot minden hozzátétel nélkül nyomatja, úgy, hogy az egész anyag egyetlen egy vas-kötetbe bele fog férni, nagy könnyebbségül fog szolgálni a futólagos olvasásnál és főképp idézetek identifikálásánál. A kommentárok hiánya előnyös hatással lesz az önálló tanulmányozásra, mert a meggyökeresedett szokás folytán a talmudisták egy lépést sem tesznek a kommentár nélkül. Igen jellemző, hogy a szöveget azonnal megértik, ha Rasi »nem csinált hozzá semmit«. Míg erről meg nem győződnek, nem értik. Ezen körülményt nem azért emeljük ki, mintha a Rasi nem tartanánk nélkülözhetetlennek. Meg vagyunk győződve, hogy Rasi a hagyományos magyarázat hű tolmácsa és hogy a világirodalomban alig akad párja. De tagadhatatlan, hogy nagy racionalista volt és hogy minden nehézséget elsimítani iparkodott és így a kritikai felfogást nem ritkán már eleve megnehezíti. Hasznos tehát, ha a talmudszöveg elfogulatlan megértését kísérlik meg. Szükséges, hogy a bab. talmud is legyen meg oly alakban, amelyben egy évezredig bírták és amelyben a palesztinai talmud mindig (ma is) közkézen forgott. Amint Zuckermann kiadta a tószeftát, úgy nyomatja ki (technikailag tekintve) P. a bab. talmudot és ezzel számos modern tudósnak régi óhaját teljesíti. Nem kételkedünk benne, hogy az új vállalkozás máríteni körülményeknél fogva is prosperálni fog. Megjelenik a hős maga »fegyverhordozói« nélkül, amint Maimuni kódexének kommentárait mai napig nevezik.

A 6 facsimile kivétel nélkül Egyiptomból származik és körülbelül 800 évesek. Mellesleg megjegyezhetjük ezekről is, amit más alkalmakkor már sokszor tettünk, hogy a formátum kicsi (15—25 sor egy oldalon), vagyis kezelhető volt. A keletiek a tanuláshoz talmudpéldányukat kézben tartották, nem pedig az asztalon, melyhez széken kellett hozzáülni. A folians, mint máshol megjegyeztük, európai termék és leghathatósabb propagátóra a nyomda volt. A velencei nyomdákon is túl tett e tekintetben Amsterdam, hol a XVII—XVIII. században az örök időkre szóló diszpéldányokat állították elő. Ősük tulajdonkép a tökéletesbített papírgyártás, melyet a pergament természetes terjedelme nem korlátozott. De mindezt csak mellékesen jegyezzük meg.

A szöveg megértését a kiadó interpunkció alkalmazása által könnyebbítette meg, melyhez ez irányú egyéb külső jelek (idézé-

jel stb.) járulnak. Nem régiben vokalizált szövegű talmudrészlet is megjelent. Lengyel ember ily czélzatú kiadásról levélbelileg velünk is tanácskozott, kin, sajnos, nem segíthettünk. Egyébiránt elárulhatjuk, hogy Ziegler Ignác barátunk már körülbelül 20 év előtt Makköth traktátust vokalizálta és interpungálta kiadás céljából, de ezen szándékát nem valósította meg. Mindebből látható, hogy egy modern köntösbe öltöztetett talmudkiadás rég érzett szükség és valóságos hézagot töltene be. Egyébiránt kiadásunk facsimilein sem ritka a pontozott szó, magában a talmudszövegben. Vokalizált misnakézirat a Magyar Tudományos Akadémia Kaufmann kéziratgyűjteményében is van. Ne tévesszen meg senkit a régi kor képviselőinek lármája, kik nem is sejtik, hogy önbámulta eszüket az egymást követő nyomdászok és a keresztény cenzorok által mennyire korrumpált talmudszövegen kösörülnek. Az igazi nagy talmudtudósok, pl. *Askenázi Beczalél*, a Sitta Mekubbeczeth szerzője, *Lurja Salamon*, *Szerksz Jól* (Bach), *Wilna Élia*, *Berlin Jesaja* (Jesaja Pick) a talmudszöveg kritikai megállapításán fáradoztak és bizonyára kielégítő eredményre jutottak volna, ha a jelenkor kéziratos kincseivel és az általános filológia megállapította módszerrel rendelkeznek. Közismert tény, hogy a régiek, a »risónim« (gáonok, Rasi, tószaftisták stb.), a helyes szöveg megállapítására milyen gondot fordítottak. A modern zsidó tudomány keletkezése óta tényleg állandó *desideratum* egy kritikai talmudkiadás, melyhez a legjelentékenyebb előmunkákat *Rabbinovitz R. N.* »Dikdúk Szóferim« (Variae lectiones stb.) 16 kötetes variánsgyűjteménye. Szerzőjük, sajnos, meghalt, mielőtt nagy-szabású művét befejezhette volna. Eppen a leginkább tanulmányozott traktátusok maradtak hátra, még pedig nem véletlenséggel folytán. Rabbinovitz ugyanis maga is visszaretent attól a gondolatától, hogy a kritikai olvasatok a megállapodott halákha számos tételét megingathatnák és ugyanezért először a neutralis traktátusokat választotta ki. Lassanként ő maga is, az érdekelt körök is hozzászóltak volna a kritikailag igazolt szöveghez. Eddigélé Rabbinovitznak, sajnos, nem akadt utódja. P. nem tekinthető ilyennek, minthogy kritikai apparátussal dolgozik ugyan, de azt nem adja és így az olvasó önállóan nem ítéltet. Mint már a saját maga nyújtotta 6 kéziratföredékből is megállapítható (lásd alább), kiadása kifogásolható.

A vulgáris szöveg nyelvi elvadásása felette nagy. Ez kézira-

A mi szövegünk úgy néz ki, mintha Méir tényleg a szóban forgó feleletet adta volna; erre vall az »így mondta neki«, »mondom«, »mondta«. Hogy azonban Méir tényleg nem adta ezt a feleletet, következik még a mi szövegünkéből is; a kérdésből: »helyesen felelt Jehuda Méirnek?«; továbbá az egésznek aram nyelven való fogalmazásából és végül abból, hogy utoljára egy barajtha idéztetik, mely Jósze mondását tartalmazza. Semmi kétség tehát, hogy a kézirat olvasatai az autentikusak. P. ezt csak mint משה-t jegyzi fel, eredetinek pedig egy בנמי קמפלי-t ad a müncheni kézirat szerint (D. Szóf.). De ebben a kéziratban s máshol ez csupán második helyen áll és ugyanezért Rabbínovicznak igaza lehet, hogy a szövegbe tévedt magyarázó glossza.

A második facsimile 3 b 21. sorának első (אלא) szavával kezdődik és a 37. sor לו אמר szavaival végződik. Kis negyedrétt 15 sorral. Korrigált példány volt, mert az oldalon javítások vannak. A szöveg első két sorában ez áll: קא השיב משמרה: אלא קא השיב משמרה: ראשונה סופה ומציעה באמצעיתא אחרונה בתחלה. Az elmosódott margón talán a mi szövegünk sorrendjére van javítva. A 25. s köv. sorok teljesen híven így hangzanak: לקרית שמע למאן דנאני בבית אפל כי: הו כי האני סימאני לידע ד'מטא זמן קרית שמע וליק: אמר ר' יצחק בר מרתא משמיה דרב. . . . . אוי שהחברתי את ביתי . . . לבין אמות העולם והיכא משכחת לה דבתי) עובתי את ביתי נשיתי את נחלתי נחתי את ידידות נפשי בכף אויביה: אמר ר' יוחי פסע אחת ננסתי לחרכה אחת מחרבות ירושלם להתפלל בא אליהו ושימר לי על הפתח כשיצאתי אני לי. A vulgáris szöveggel való összehasonlítást az olvasó maga végezheti el. Ez a rövidebb szöveg nézetünk szerint az autentikus. Az első részlet וליק-ig benn van a müncheni kéziratban, csak-hogy magyarázó glosszákat által kibővítve. Ha ezeket kivesszük, szó szerint megmarad töredékünk szövege. Mire való az összefüggés szerint magától értődő »a gyermek szóp és az asszony beszélget férjével« mondatok ismétlése? A »Béth Náthán« szövegében szintén hiányzanak. Egészen világos, hogy magyarázó glossza. A vulgáris szöveg általában tele van ilyenekkel, rendesen csupán a diszkusszióban való eligazodást célzó egy-két terminussal. Ezek bizonyára már a nyomtatás előtt kerültek a szövegbe, a még hiányzó kommentárt némileg pótlандók. A keresztény cenzura szúrta be a szövegbe (Basel 1578) után

¹ Jeremiás 12, 7.

לבים שבנחתיהם szavakat, melyek a münch. kéziratban is hiányzanak. Épp így hiányzik ott is (a R. I. F.-ben is) a szokatlan ורשתי magyarázó והרתי és »midőn bevégeztem imámat« szavak helyett szintén pusztán כשיצאתי áll, ami egyszerűbb is és ezért autentikusabb. »Jiczhak bar Semuél« ott meg van még toldva »bar Martha« névvel. A személy csakis ez lehet (lásd Dik. Szóf.), de azért nem kell feltenni, hogy a genizatóredékből kiesett »beré derab Semuél«, mert lehetséges, hogy a személy identifikálására a nagy-apa nevének kitételét magában is elégnak tartották, különösen, ha ez oly ritka név volt, mint »Martha« (nő). A vulgáris szöveg és a Rabbínovicz által konzultált művek a ritkítva szedett mondatot nem tartalmazzák. Hogy ez nem tartozik Rab mondásához, mutatja az aram kérdő formula »hol található?«; Rab egyszerű שואל-al folytatta volna. Csupán az a kérdés, hogy a talmud szövegéhez tartozik-e, vagy glossza. Tudtommal a szóban forgó jeremiási verset az agádá különben fenti módon nem magyarázza (lásd Menáchóth 53 b és Jalk. Sámuel 149). A kérdés függőben marad, bár inkább glossza. Az elmosódó margón különben e részlethez egy megjegyzés állt. Fájdalom, nagyítóüveggel sem betűzhető ki.

Figyelmet érdemel a וליק alak, amely a többi forrásokban וליק-nek iratik. De a szokásos וליק biztosítja; egyúttal ez is a וליק származtatását a וליק-ból. A mondat a töredékben és a münch. ms.-ben e szóval végződik, míg más forrásokban utána még »és olvasson« következik. A toszafisták azt kérdezik, hogy ez az idő a semaolvasáshoz még korai és azt felelik, hogy amíg az illető elkészül, elérkezik a kellő idő. E szerint a két kézirat szövege a pontos, nem lévén helyén: »Keljen fel és olvasson«, hanem pusztán a »Keljen fel«. Különben is a talmudi brachylogia mellett — a semaolvasásról lévén szó — az »és olvasson« nem lehet autentikus, mert felesleges. Érdekes jelenség a szöveg tagolása az utolsó szó után tett kettőspont által és egyes szavak vokalizálása. Pl. ד'מטא. Biztosnak tartom, hogy azért pontoztatott, hogy ne olvassák jövőidőnek. A rövidítő jel mindenütt a pont (nem vonás, mint nálunk) a betű csúcsán és pedig minden betűnél, amely rövidítés, pl. הקבה, nem mint nálunk pusztán két vonás. A szó fölé, melyhez a lapszálen megjegyzés van, kis kör tételik, egészen olyan, mint az ismert circulus masorethicus. Ezeken kívül használatik még a betűk fölé

Rába mond: Bort nyeletnek. Mondatott (egy memra): Rab mond: Hust nyeletnek, Sámuel mond: Fát nyeletnek, Jóchanan mond: Bort nyeletnek. Nézetem szerint a »nyeletnek« alatt az értendő, hogy a répába főzskor húst tesznek vagy bort öntenek. A misna (Chullin 96b) szerint az ízt úgy állapítják meg, mintha húst főztek volna a répába (כבשר בלפה), tehát rendes eset volt. Ezen felfogás mellett érthető, hogy miért használtatik a hifil és nem a kal. Kérdés, hogy mit jelent a »fát nyeletnek.« Rasi a maga olvasata szerint úgy magyarázza, hogy »nem áztatja sokat.« Később azt mondja, hogy »a répafazék alatt nagy fadarabokat égettek el, tehát főzésre gondol. De ez a felfogás nem illik az összefüggésbe. Közvetlenül utána ugyanis Abaje (kiad. Rába) azt mondja Pápanak: mi hussal törjük a répát, ti mivel töritek? Azt feleli fadarabokkal. Amint Pápa felesége tette, ki, miután megfőzte, küldött neki 6 nagy darab fát és Pápa evett. Így a kézirat szerint; de a jelen kérdés szempontjából a kiadások olvasata sem tesz különbséget. A felhozott eset szerint Pápa felesége a főzés után törte meg a répát (így a kiadások szerint) nagy fadarabokkal. Ha a fadarabokat elégette a répa alatt, mint Rasi mondja, akkor ez a főzés maga és nem »a főzés után való törés«. Azt hiszem tehát, hogy a fát a répa összezúzására használták. Ebből érthető a »megtörés« kifejezés is és Sámuel azt ajánlja: »fát nyelessenek« a répával, azaz alaposan zúzzák vele. De akár megáll ez a magyarázat, akár nem, akkor is biztos az, hogy *מבלי* az ősi olvasat. Ebben az esetben »fát nyeletnek« a répával, azt jelenti, hogy fát égetnek el alatta.

Már említettük, hogy — a kézirat szerint — nem Rába, hanem Abaje intéz kérdést Pápához. Hogy ez a helyes olvasat, még bizonyítható magából a kiadások szövegéből. A kérdező ugyanis azt mondja: mi megtörjük hussal és borral. Ez okvetlenül hibás olvasat, hisz Rába azt mondta: borral, Abaje pedig: hussal, tehát akármelyik intézte a kérdést, csupán az egyiket mondhatta és nem mind a kettőt. Világos, hogy tényleg csupán *egy* állt a szövegben, még pedig az első helyen említett hús, amint a kéziratban csakugyan olvassuk. Ez a kézirat szövege szerint helyes is, mert Abaje tényleg a húst ajánlotta. De miután a kiadásokban Abaje helyébe Rába került, a szöveg érthetatlenné vált, mert hogy említhette Rába a húst, mikor ő a bort ajánlja? A lapszélre írták tehát: bor. És ez a szövegbe került. A homályos

kéziratunkban így pontoztatik סודני (teljesen híven). Olvasható *szudnu* és *szudni*, de semmi esetre sem סודני (Levy s. v.). Az adott magyarázatok: סוד נזה (Pesachim 113a), istenfélő (Aruch) nem illenek az összefüggésbe; továbbá hiányzik a mondatban a tárgy, melyről Abaje a kérdést P-hoz intézi. Nem lehetetlen, hogy סודני e helyen a répának keménységéről vett neve.¹⁾ »Mivel töritek a keményfát (répát)? Hasábokkal (בצד) ! Az edicziók: מפי פסייתה לה בתמן אופי פסייתה (a töredék: שנתה ופסייתה) (vagy שנתה שנתה) ad. — A barajtha יגמיה helyett mindig בשריל áll (cf. D. Sz.). »Nem mondták, csak ha nem iszik sört utána« mondat a kéziratban »Rab Chisza« nevében közlötetik. Más kéziratokban »Rab Pápa« áll, mit D. Sz. argumentumul használ. Az ezután következő nevekben is van eltérés.

Az ötödik facsimile 45b 29. sorának אורכה szavától az 51. sor ברכותיו szaváig terjed. Vestag betűkkel írt 19 sor széles oktáv lapon. Mar Zutra után következnek: דבר בנחלות ברכו אלהים (a kiadás megokolása helyett). A Münch. ms-ban sem az egyik, sem a másik nem áll. Csupán apróbb eltérések vannak, melyekből azonban látható, hogy a kiadásokba magyarázó glosszák kerültek bele. אורי רבה helyett רבה אמר áll, de a két szó között még egy olvashatatlan szó áll. Nem lehetetlen, hogy a megelőző יגמיה-nak a dittográfiája.

A hatodik facsimile 48a 1. sorának ככל szavától az alulról számított 3. sor טבל szaváig terjed. 28 soros oktávlap és az írás kissé elmosódott. A kiadások »Abaje és Rába« nevei helyett Abaje és Rába bar Rab Chánan áll. A Münch. ms-ban Rab beré de-Rab Chánan, a Kol Bo (idézte D. Sz.) olvasata: »Rába bar Chama« legközelebb áll a töredék olvasatához. Mindketten ültek az *ebédnél* Rabba (írva רבא) előtt. A 4-ik sor helyesen hiányzik a kéziratból. Helyesen áll a kéziratban: כלפי ריקיה כלפי טבלה.

Ezután a kéziratban így folytatódik: אמר להו תרי יוריו רבין: קשישי אתון מיהו בוציני מיקנייהו ודיעו. Mint ismeretes, a kiadásokban a ritkított betűkkel szedett szók helyett ez áll: בוצין, מוצין, מקטניה ודיעו. Így olvas a Münch. kódex is, ellenben az Aruch, Kohut II. 153a. és Rási מוקניה-t olvasnak. A בוצין szó nincs ismételve, de töredékünkben többszámaban áll, amely מיקנייהו által biztosítva van. E szó ugyanis — Belzebug munkája — a kéziratban

¹⁾ Lásd Levy sub סודן.

elmosódott, de az utolsó 5 betű teljesen világos. Megfordítva persze jobb lett volna, de így is biztos, hogy még csak 3 betű állt előtte és a betűmaradványokban majdnem teljes biztossággal megismerünk. Még egy csepp az ürömpohárba: a nun és jod fölött köröcske van, a margón pedig e köröcske és alatta 2 pont vízszintesen. Azt hiszem, hogy ez a jel az egyik jod törlését javasolja. A *מיהו* szóból az következik, hogy Rabba nem jósolt mindkét gyermeknek egyenlően nagy jövőt, hanem Abajenak, ki a szabadba ment és úgy mutatott az égre, nagyobbbat (lásd Rabbínovicz megjegyzését e helyre). A többszám mint általános szabály értendő: A répákat már csiráikban ismerik fel. De ezzel a többszámmal nem célozt többekre, t. i. Abajere és Rába bar Rab Chánanra, hanem csupán egyre (Abajere), mert különben a *מיהו* érthetetlen volna. Kiadásainkból tényleg hiányzik, mert mindkettőre vonatkoztatták és ugyanezért a »buczin« szót is ismételték.

Az ezután következő variánsokból kiemeljük, hogy a *וידא* szó, melyet a kommentárok kalandosan magyaráznak, töredékünkben ép úgy hiányzik, mint a Münch. ms.-ból és Rasi szövegéből. Nincs is helyén.

A Jannai-elbeszélés így hangzik:

»Jannai király kenyeret evett, nem volt neki embere, ki neki a benedikeziót elmondja. Mondta neki a felesége: te ölted meg az összes rabbikat, most ki mond neked benedikeziót? Mondja neki: mégis nem elég nekem (= kell) benedikciók nélkül. Mondja neki (felesége): én hívok neked férfit, ki neked benedikeziót mond, de esküdj nekem, hogy nem ölöd meg! Esküdött neki. Hitta testvérét, Simon ben Setacht. Leültette (Jannai) maga és felesége közé és mondta neki, látod, mennyi tiszteletet adok neked. Mondja neki (Simon). «Itt a kézirat elmosódott, de a következő versidőzet előtt nincs 10 szónak hely, amennyi a kiadásokban áll, hanem legfeljebb 3-nak.¹⁾ Azután így folytatódik: הוא סלסליה ותומך ו' ובספר בן סירה כתוב וכן נגידים חשיבך אל תקרא ²⁾ בן נגידים אלא בן נגידים (Berákh. 11b) a Jannai elbeszélésben idézi ezt a verset. Mint látjuk, a b. talmudban is benne

van (l. Rabb. megjegyzését). A genizából előkerült héber Szirachban 11, 1. *ובין נגידים חשיבך* áll, ami mellett 38, 3 *ולפי נגידים* is szól, de a régiék »negidim«-et olvastak. Minthogy a Pélábeszédek idézett versének folytatásából némileg következtethették azt, mire szükségük volt, a Szirach-idézetet kihagyták. De lehetséges az is, hogy a Szirach-vers pusztán véletlenség folytán esett ki és Rasi ezután kénytelen volt a Mislé-vers folytatásához folyamodni.

Rabbínovicz »Variae lectiones« cz. gyűjteményéből ismeretes, hogy a talmud vulgáris szövege mennyire korrumpált. De igazi képzetet erről a tényről csak akkor nyerünk, ha gondos régi talmud-szöveget folytatólagosan olvasunk. A francia-német és a spanyol-keleti talmud-szövegek kétségtelenül már Rasi kora előtt differáltak. Az okok nincsenek kiderítve. Ismeretlen az út is, melyen a talmud Francia- és Németországba jött. Talán Olasz-, talán Spanyolországon át, talán egyenesen Babylóniából. Ismeretes a Náthán Hababli históriája, ki Narbonneba került s a négy hajótörést szenvedett tudósról szóló elbeszélés tulajdonképpen azt akarja megmagyarázni, hogy a talmud hogy terjedt el az egész világon a babyloni főiskolák útján. De kétségtelen, hogy a zsidók a talmudot már évszázadokkal azelőtt hozták magukkal Európába. Kérdés, hogy Olaszországban nem dominált-e hajdan a palesztinai talmud? Kérdés továbbá, hogy nem differált-e a talmud szövege — persze szűk korlátok között — a két gáoni, a szurai és pumeditai iskolán? Biztos feleletet csak széles alapon mozgó részletes kutatások adhatnak. A talmud-szöveg története eddig anyaggyűjtésen túl nem jutott.

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

¹⁾ Pereferkowitz kiadásában: מדיך הוא מדידה הוא דכתב סלסליה
Ké iratunkban nem áll דכתב.

²⁾ Így áll a kéziratban; csupán az utolsó szó lehet kétes, mert elmosódott. P. בנגידים-et ad, de éppen ez világosan olvasható: בן נגידים.

FOLKLORE.

SZOMBAT ESTE.

(Spészeinachtsz = שבתית Zu Nachts.)

Minálunk, odahaza gyermekkori otthonomban szombat este többnyire valami kedvetlen elkomorodás, nyomott hangulatnak borulata ülte meg a kedélyeket, melyből könnyen pattant ki az idegesség villámos szikrája és enyhébb lefolyású családi viharzás. Hát hiszen lehet, hogy ennek oka egyéni, szubjektív természetű is volt, mely családbelieim karakterében, lelki alkatában gyökeredzett; de, hitem szerint, csak annyiban, amennyiben a lehangoltság sajátos mértékét, mélyebb fokát idézte elő, a lelki depresszió maga azonban tipikus zsidóvonás lehetett, mely a szegény nép sajátos életviszonyaitól származott. Gondoljunk csak arra a roppant ellentétre, melyet a szegény zsidó életében a szombat a köznapokkal képezett és a nagy és hirtelen hőszűlyedésre, mely a nyugalomnap távozásának nyomán a lelkekben beállott. Már a talmud mondja valahol, hogy a babilóniaiak, mivelhogy szegények jól tudnak ünnepelni. Hát ez bizony így van. A szombat kedves és kíváncsinos voltát a vallásos érzés mellett és ennél talán nem kisebb mértékben emelik vagy csökkentik az élet kedvező vagy kedvezőtlen körülményei, még pedig fordított arányban; mentül szegényebbek, verjétekesebbek a köznapok, antúl gazdagabb, nyugodalmasabb a szombat és a szegény és törődött emberek annál nehezebb szívvel válnak meg tőle. Olyanformán van az, mint a mikor rövid szabadság után a rabnak vissza kell mennie a gályára. A szombat kegyelm-s királynője egy napi fegyverszünetet engedélyez a szegény zsidónak, ki a héten által az élet oly nehéz harcát víjja, a rongyos hétköznapi gúnyát ünnepi ruhával cseréli ki, és akinek kenyere is csak szűken

van, most gazdagon terített asztalhoz ülteti. S mindennek a jó módnak, nyugodalmas úri életnek véget vet a szombat alkonyata; a fegyverszünet ideje lejárt, az ádáz küzdelem újból kezdődik s az elmulás melankóliája és a hétköznapi gondok előrevetett árnyéka borul reá a kedvetlen lelkekre. Szombat este az elkárhozott lelkek visszamennek a gyeheennába — mondják az előtápaszlatat hatása alatt a miszticizmus szellemétől inspirált írástudók. Hát régente általában így volt, sok helyütt még most is úgy van, hogy szombat este a szegény zsidó visszamen a köznapi tusa gyeheennájába, a hol az idegenségnek, gyűlölségnek, száz testi-lelki fájdalomnak gyeheennai gyötrelme vár rája. Hüen tükröződik a rajzolt hangulat a költők, a néplélek e leghivatottabb tolmácsainak ima- és énekszerzeményeiben. Míg a szombatot köszöntő péntekesti kidusimában magasba szárnyaló lendülettel és bizakodó önérzettel szól a zsidó a teremő Isten mindenhatóságáról és önön nagyrahivatottságáról és ez a tónus cseng a szombati, zemirótnak nevezett énekekből: addig a szombatot búcsúztató havdólében megnyugtatót, vigaszt keres a küzdelmes hét küszöbén az aggódó, súlyos gondoktól terhelt és baljóslatú sejtelmektől zaklatott lélek. »Ime, Isten az én segítségem, benne bízom s nem félek« — így indul és ebben a hangnemben szól mind a szombatesti zsolozsma és ének; a magasbátörés gondolata helyébe a lenyűgöző kenyérgond lép, a reménységet háttérbe szorítja a nyomorúság érzete és valamennyinek az a refrainje, hogy Isten végrevalahára küldené el Illés prófétát, a Messiás előhírnökét és szabadítaná meg az inségben vergődőket szenvedéseiktől. A hagyományos tanításoknak kodifikátorai, pl. Jákob b. Áser és Karó József ugyan más okát adják ennek, t. i. a Messiás eljöveteleért szombat este való, a szokottnál terjedelmesebb és sovárgóbb hangú könyörgéseknek. Szerintük ez ugyanis azért van, mert pénteken ki van zárva Illés eljövetele, azért, mivel ezzel megzavarná az embereket — kik bizonyára ünnepélyes fogadására sietnének — szombatra való készülődő dolgaikban, szombat napján pedig még kevésbbé jöhetne, mert hátha abban a véleményben van az igazság, melyszerint a tiz arazon felül levő levegőrétegre is áll az utazási (tehum) tilalom, szombat este nyílik hát meg az első alkalom és lehetőség a hétben, hogy jöhessen és ezért hívják most buzgóbb imádság-

ban. De hát ez nincs bizonyítva, tehát nem bizonyos, hogy ezért van.

Természetes, hogy ilyen nyomott hangulat mellett könnyen megesik az összekülömbözés a családban. Innen lesz talán az intelem: Szombat este (Cider fillen Woch') kerül a békétlenkedést, különben egész héten tart a perpatvar! S miután az est ominózus voltának a hite kicsirázott a lelkekben, tovább nőtt és szabálylá lett, hogy a pénzköltéstől is tartozkodjék ez időben az ember, a boltos pedig ne adjon hitelbe. (Ellenben üdvös dolog ilyenkor mentül több vizet inni, mert Mirjám kútja ekkor kapcsolatba lép mind a forrásokkal, annak pedig csalahatlan gyógyító ereje van.)

Mint a hogy a nők a szombatot fogadják külön, kidus előtt való gyertyagyújtással, azonképen az új hetet is a családfo által végzett havdóle előtt elmondott »Gatt fin Avrom« nevezetű imádsággal. Gyermekkori emlékeimből világosan bontakozik ki előttem a kép: a férfiak már elvégezték a selesidesz-t (שליש סעודות = szombat harmadik előírási lakomája) és a maarivhoz (esti ima) indulnak. Rendes napi tartózkodásra használt kised szobánkat, melyet csak egyetlen az ajtóba metszett ablak világít meg — ennek is fél arczulata úgy keresztül-kasul van pontozva, mintha csak most tért volna vissza nehéz feltételek mellett vívott kardpárbajtól — vastag homály tölti meg. Most megszólal az anya, a lányok pedig élő visszhanggal kísérik a szavát: »Gatt fin Avrom, fin Jiczchak in fin Jeinkev! behiet dein Volk Jiszroel czi deinem Lajb; de ziben Tug zallen incz kimen czi Glick, czi Hilf, czi incz in czi alle Frimmen. Inzer lieber Sabbesz kojdes geht ehien, de Woch zall incz kimen czi Mázél, czi Parnoesze, czi Haczlloeche, czi Harvoche; czi Ajser in czi Koved, czi chén in czi Cheszed, czi Szliche, czi Kepuere in czi Gezint. Omén, omén, omén, szélo, szélo szélo! Omén, esz zall zein voer, Mesiech b. Doved zall kimen bimheré dész Joer!«

Ilyen befejezést is hallottam: »E Broche veháczlöche zall kimen af mein Kepele, Omén szélo voed!«¹⁾

¹⁾ Megjegyzem, én a tiszavidéki és erdélyi zsargont idézem, mely a galiciaival közeli vérrokonságot tart. E tájakon az anya ezt szokta regelenként gyermekével imádkoztatni: Gatt iz emesz, Majse iz emesz in zein Tajre iz emesz; Broche s. t. b.

Ezután levetették az ünneplőt és végeztek apróbb dolgokat, de valódi hétköznapi munkába csak a családfo által elvégzett havdóle után fogtak bele.

A családfo hazaérkezve a templomból, nyomban hozzáfogott a havdóle szertartásos imájához, mely úgy vezette be a munkaidőt, mint a kidus a szombatot. Ez az ima rövidebb volt, a család kebelében is csak annyit mondtak, mint a templomban; később, mikor a talmud (Ber. 11 b.) e szava »mondjuk valamennyit« gyakorlattá lett, bevezető könyörgéssel tartották meg, úgy mint a család kebelében mondott kidust a Gen. 2 1—3-mal. A szertartás végén a havdóle¹⁾ égő végét leöntik a jobb kézben tartott és [színültig megtöltött pohár tartalmával, mely bor vagy pálinka. A füstölő szövetneket aztán az apa odatartja a fiúgyermek orra közelébe, kik Maleáki e versét mondják: »Emlékezzetek Mózesnek, az én szolgáltnak törájára!« Most újra meggyújtják a havdólét, belemártják a kiömlött folyadékba és a fiúk ennél elmondják az említett ígét. Ez jó az emlékező tehetségnek. (Iz git czim Zikkoren). Ekkor ujjunkat mártjuk bele az említett folyadékba és megnedvesítjük vele szemünk héját és szólunk: Isten parancsolatai fénylők, megvilágosítják a szemet (Zsolt. 19.) Ismét megnedvesítjük ujjainkat és beledugdossuk minden zsebünkbe, minek czélzása a havdóle-szertartást követő ének e versére . . . »és pénzünket megsokasítsa mint a füvényt« — eléggé félreérthetetlen. A nagyon jámborak nem hagynak ki egy zsebet se,

¹⁾ Így hívják a hasonlónevű szertartásnál annak egyik eszközeként használt szövetnekfélét is. A mézeskalácsos készíti. Hosszú spárgavastagságú többféle színre festett viaszos fonálgyertyákból van külböböző, olykor 2 tenyérnyi szélességre cífra megfonva. A Chevrakadisa osztja ki — a hol még kiosztja — tagjai között Seminiaczeret este. Eredetileg az lehetett czélja, hogy kiosztása alkalmával vele a templomot illuminálják, idővel ki-ki hazavitte és fölhasználta a havdóle szertartásánál, úgy, mint a mirtust a luláb mellől ugyanez alkalommal szükséges fűszerszálm (בישמים). Így aztán, miután egyébre alig használták, őt magát is havdólénak nevezték. Zsidó más néven nem is értené, gyertya, szövetnek, fáklya, mindez nem havdóle, mint a sófár nem trombita. Én más mint zsidó kézben és zsidó ritus szolgálatában havdólét sohse láttam. Esetéskor valamint berisz alkalmával is megszokták gyujtani, a mikor a tartásával való megbízatás megtiszteltetés számba megy. Így származott ez a név: seine = הישנה minek eredeti neve עירבה. Bár az se lehetetlen, hogy havdóle rövidítése ennek: נר הדולה mint ברית e helyett ברית סעודת

ha szükséges a mellényt is kigombolják, hogy ennek belső, kiválóan pénztartásra rendelt zsebén is szimbolizálják a jelzett óhajást. A még jámborabbak pedig, mielőtt a poharat kiinnák, tenyerüket ernyőre formálva szemük fölé illesztik és a tele pohár tükrében arczmasukat szemlélik. Ha az arczvonások tisztán láthatók: egy hétre biztosítva van az életük; de ha zavaros a tükörkép: nem jót jelent. Egy híres, úgynevezett csodarabbi, állítólag, ily úton tudta meg, hogy halála még csak néhány napnyi távolságra van. Meg is mondta környezetének, hogy legyenek elkészülve a katasztrófára, mely a hét folyamán csakugyan be is következett.

Holtak Istentisztelete. Szombat este, — ha nem tévedek, úgy hallottam beszélni gyermekkoromban — éjjeltáján a holtak összegyülekeznek a templomban Istentisztelet végzésére; imádkoznak és olvasnak a törából, mely élé élő embereket is szoktat szolítani, ha ilyenek akkor a templom környékén tartózkodnak, megfordulnak. Megtörtént, — így hallottam mesélni — hogy ily esetben a fölhívott a rabbihoz futott tanácsért, ki azt javasolta, hogy tegyen eleget a hívásnak, de ne tekintsen semmire sem a templomban, mert különben életével lakolhatna.

Követte-e a megrémült ember a tanácsot s milyen sikerrel, arra már nem emlékszem. De arra jól emlékszem, hogy már rég túl voltam az egyetemen, meg a 30 éves koron is, mikor egyszer késő éjjel a zsidótemplom mellett haladván el, eszembe jutott a gyermekkorban hallott mese és kietlen borzongás futott végig az idegeimen. Én bár már rég nem hittem a babonás mesében, de idegeim nyilván még nem szabadultak hatásától. Oh, az idegek nagyon konzervatív természetűek.

Ehhez hasonlólt hallottam egyszer egy ősz rabbi szájából. A zsidók régi társadalmi helyzetéről beszélgetve, a rabbi megjegyezte: Lásza, ha most a fejedelem elé kellene járulnom, azzal a nyugodtsággal és biztonsággal tenném, mintahogy ezt öreg lelkéstől elvárhatni; de sohasem láthatom a kisbíróat anélkül, hogy valami kellemetlen érzés föl ne ébredne bennem. Jól tudom bár, hogy a helység cselédje, de az idegeimben még mindig ott van a kisbíró emléke, ki hajdan közvetlen ura volt a zsidónak és kinek zsidóházban való megjelenése izgalmat okozott.

A holtaktól való félelem egyáltalán sokat gyötörte a

régi zsidó gyermeknemzedéket. Nem egyszer jöttem haza holdvilágos téli estén a chéderből olyan szívszorongással körülbelül, mint a minőben a szegény fiút Goethe Erlkönigjében látjuk. Ugy rémlett, mintha valaki követne; hiába tudtam a szabályt, hogy nem szabad visszanézni, többnyire nem állhattam meg, hogy hátra ne tekintsek és bár láttam, hogy nem követ senki, mégis félttem és hazaérve gyakran fogvaczogva ugrottam be a pitvarba és csaptam be magam után az ajtót, nehogy a képzelt üldöző utánam jöhessen. Nem valami természetfeletti lénytől, ördögtől, démontól félttem, hanem a holtak hazajáró lelkétől; teljesen tudatos talán ez se volt, de azokból a sűrűn hallott mesékből, babonás rémhistoriákból, melyekben az élőket gyöttrő holtak szerepeltek, származott a félelem.

Az én fiam, hál' Istennek, már nem ismerik ezt, bátran járnak-kelnek magányosan az éjszakában. Bizony igaza van Köheletnek, nem mindig bölcsesség a régi jó időkről áradni.

E filler Wugen mit Spésczinachts. Ezt a mondást akkor használták, ha egy kocsiiban felnőttek és gyermekek összezsúfolva ültek, vagy ha valahol zagva össze-visszaságban sok holmi volt felhalmozva. Talán onnan van, hogy régente egész kocsirakomány koldus is szokott szombaton által egy-egy községben vesztegelni. Ennivalót a község egyes tagjainál kaptak; még a szegény is szívesen megvendégelte a nálánál szegényebb vándorkoldust. Gyermekkoromban az volt a rend — nem tudom megvan-e még most is valahol, — hogy a gyülekezet gondnoka föl volt jogosítva a vándorszegényeket az eklezsia tagjainál szombaton át való élelmezésre elhelyezni. Ez úgy történt, hogy a gabbai »plett«-et (billet) adott a szegénynek, melyben meg volt jelölve, kinél és hányszor kap enni, melyet azonban csak péntek délelőtt volt köteles a címzett elfogadni. Szállást a község által erre a célra főtartott helyiségben kaptak, mely rendszerint a sámesz (templomszolga) lakásán volt és sloifstib-, vagy sloifstuet-nak (Schlafstube, Schlafstätte) nevezték. Szombat este aztán zajos kavarodásban fölpakoltak és odébb indultak.

Bewarfen. A midőn a 13 éves fiú először és a vőlegény esküvője előtt való szombaton tóra elé járul, abban a pillanatban, mikor a törabenedictió befejező része után a kántor

az »Ehad jahid« kezdetű éneket intonálja, az asszonyok a karzatról mandulát és olykor mazsolaszőlőt is dobálnak rájuk, mely cselekménynek ez a szó »bewarfen« volt a rövid terminusa. Ezzel nyilván áldást¹⁾ akartak szimbolizálni. Ugyanígy szokás volt sok helyen a Szimhasztóra napi három hászánt (הן תורה מפסח בראשית) is meghajigálni.

Minő gaudium volt minékünk, gyerekeknek, mikor a tokaji szegényes templomban a sulhan (tóraolvasó asztal) alatt hemperegtünk, hogy fölszedjük és egymás elől elkapdossuk a magasból mannaként aláhulló cvében- és mandlen- (mazsola- és mandula-) áldást! Olykor többen is nekimentünk fejfel a völegény, illetve a barmiczvagyerék lábainak, hogy majdnem földöntöttük szegényeket.

Abban az időben volt ez, mikor szimhasztóra napján színes papiroszászlókkal, melyek rudja hegyére viaszgyertyácska volt tűzve, jelentünk meg a templomban olyan sivalkodással, lármával, hogy az egész templomkörnyék hangos volt tőle; purimkor pedig kedvünk szerint tehetjük tönkre a gonosz Hámán füleit és idegeit a pokoli zsivajcsinálás válogatott szerszámaival. A midőn a Megilla olvasója haragosan, kiabálva mondta ki a Hámán nevet, mialatt hatalmasan toppantott egyet-kettőt a lábával: ez jeladásul szolgált nekünk az attak megkezdésére és tüstént akcióba lépett a különféle brekegő, rikácsoló hangu gregere (kelepelő) humenklapper, síp és füttyölő. Mint a lesben álló vadász, szinte visszafojtott lélekzettel lestük, mikor ér megint az olvasó egy »Hámán«-hoz. Olykor az ifjuság harci hevétől elkapatva a felnőttek közül is segítettek — ständerverdeséssel és lábdobogással — a mi akciónkat.

Hogy nagy és népes gyülekezetek grandiózus méretű templomaiban is meglettek volna ezek a nyers és neveletlen szokások, alig hihető. Képzeliük csak el, hogy a Dohány-utczai templomban az ott elférő ezernyi gyerekhad elkezdene gregerrivel és humenklapperrel dolgozni! Aligha meg nem ismétlődnek újból a jerihói falbedőlés esete. Vagy hol van az büvületes ügyességű asszony, ki az említett templom másodemeleti karza-

¹⁾ Az erdélyi románok között — hallottam — az a szokás, hogy a menyasszonyt és házát buzaszemmel dobálják meg.

táról egy marék mandulával meg tudná czélozni — tekintve a nagy disztancziát — az oltár előtt álló völegényt vagy bármiczva gyereket?!

A »bewarfen« szokása bizonyosan Galicziából származott el hozzánk, a hol a zsidó népköltészetben sűrűn szerepel a »razsinkesz in mandlech« (Rosinen u. Mandeln) kifejezés. Ezt igéri egyik zsargondalban a tanító a gyermekeknek, a Szulamit bölcsődalában is ily igérettel igyekezik az anya elaltatni nyugtalan magzatját.

Galicziában és hazánk északkeleti határszélén is a mazsolaszőlő a vallásos életben is fontos szerepet játszik; ebből készül az úgynevezett razsinke-ván = Rosinenwein. Ez a nevezetes ital következőképpen készül: vesznek, természetesen, egy kiló mazsolát és egyes szemeit kettészelve vízbe teszik, ahol 2—3 napig ázni hagyják, mialatt a szőlő tele szívja magát vízzel és erősen megduzzad, aztán leszűrlik róla a vizet, a gyümölcsöt pedig kinyomkodják, a kibugygyanó lé a razsinke-ván, melyet a jámborok sokkal szívesebben használnak kidus és havdóle czéljára, mint a közönséges bort, alkalmasint azért, mert ezt bármikor önmaguk szűrhetik, tehát egészen nyugodtak lehetnek afelől, hogy ezt a tulajdonmaguk készítette bort a neszech gondolatának árnyéka sem érintheti.

Szudeszokás. Hegyalja vidékén gyermekkoromban ezt a szokást láttam. A vendégek valamelyike átnyujt a gyerekágyas asszonynak tálcán három darab tortát (Lékech = Lebkuchen, mely menyegzőn, szudén talán sohse hiányzott), továbbá csésze kávé vagy egyéb italt ezzel a szóval: Der Majl in der kvatter siken ihnen Lékech in Gefé in lozen Ihnen zugen, Zie zalln auszagn desz Kind ולחם ולחם טובים! Magyarul: A Móhel és a koma tortát küldenek önnek és kávé és kívánják, hogy szerencsésen kiszoptassa a gyermekét és fölnevelhesse, olyan emberré, ki megismeri a tórát, családot alapít (tekintve az aglegények mostani nagy létszámát, ez a kívánság jogosultabb mint valaha) és érdemeiket szerez nemes cselekedetekkel!

Beckenbrajt, Beckenbrajt! Szüleimtől hallottam, hogyha valakinek messzeföldről érkezik vendége, erre az eseményre úgy készíti elő a vendéglátót az, ki vele először találkozik, hogy kétszer kiáltja: Beckenbrajt (Bäckerbrod = péktől való kenyér)!

Okát nem tudom. Talán onnan lesz, mivel ritka vendég tiszteletére friss sütetű cipót hozatnak a péktől, tehát ráutalva a vendéglátás egyik mozzanatára, kellékére, ilyenformán kellő kimélettel, diszkrét óvatossággal készítették elő az izgalmas eseményre. Ez persze csak oly időben dívhatott, mikor még nem volt expresz- és villámvonat meg zónás tarifa és hosszú évek multak el anélkül, hogy csak hírt is kapott volna az ember közeli vérrokonáról.

Mielőtt a befejező pontot idetűzném, egy kéréssel vagyok bátor e folyóirat tisztelt olvasói elé járulni. Kegyeskedjenek e helyen következő kérdésre felvilágosítást adni.

1. A *Dakter* című lengyel zsargonos dalban a »rebonem, szafrem in dajuenem« és »semueszem, sachttem in bätluenem nemzetségének büszke tagja afölött való elkeseredésében, hogy ennek a jámbor vérségnek — mely eddig annyira intakt maradt minden idegen befolyástól, hogy »hat men gebrócht e dátse adressz ci srábn, hat men gemiszt gein ci e mesimed, aber ci e gaj — egyik sarjadéka most annyira elfajult és elzüllött a kietlen Wienben, hogy végtére *doktorrá* (!) súlyedt: az egész atyafiságot súlyos vezeklésre hívja föl:

Lamer veinen, lamer klugn,
Lamer srájen cim lébedigen Gatt;
Lamer bétn, tilem zugn
Af dem imglick, vuesz incz getroffen hat!
Esz zall incz nist zán ci ken semueche,
Hat zech émezer getuen mijen, hat zech keiner nist geriert;
Er hat incz befleckt de gildene mispueche,
Den seinen jiches mit blotte ángesmiert.
Inzer mispueche iz gevén, vi e zilber rein
Esz iz cvisen zei ken epikajresz nis gevén.
Hitet chappt zech erósz e zaj seigecz einer,
Inzer svesztersz a zin,
Esz iz in dém nis sildig keiner,
Nar duesz viszte Wien.
Rósztsz kevnerem in derveksz zechisz ovesz,
Titsz ceduke in mesztsz ósz desz feld...
Er zall iber ém siken den Malechhamóvesz,
Kedei er zall fri e vekgein fin der Velt.
Rebajne sel ajlem! zallszt inzere tífle ci heern,
Vie de haszt inzere ovesz ósz miczrájem erósz gefiert,
Er zall peigern, aber er zall mesige veern,
Aber er zall fergesszn, vuesz er hat stediért. Sat.

Mit jelent e strófában e szó: rósztsz kevnerem? Talán, hogy fűlszagassák a hantokat, hogy közelébb férközhessenek a holtakhoz, kiknek intervenczióját kéri? Hát ez: mesztsz ósz desz feld? Azt a szokást érti talán, melyszerint a temetőlátogatója imádkozva körüljárja az egész sírkertet és így zarándokol halottjának sírjára?

2. Mi az etymológiája e szónak: *beklomperst* és mi értelme ennek: *Nistanszgazugt*?

3. Honnan és mióta van a szimhásztóra 3 napi szokása?

Dr. Rg.

IRODALOM.

IRODALMI SZEMLE.

Schwarz Adolf bécsi rektor intézetének idei »Értesítő«-jében a *binjan ab* név alatt ismert hermeneutikai szabályról terjedelmes monográfiát bocsátott közre. (Die hermeneutische Induktion in der talmudischen Litteratur, Wien, 1909.) Ez a harmadik ilyen műve, melyet a *kal vachómer* és a *gezera sáva* szabályoknak szentelt monográfiák előztek meg. Az illusztris szerző, mint tőle magától tudjuk, R. Jismáél összes 13 szabályát monográfikusan szándékozik tárgyalni, hogy ily módon a halálkha instrumentait teljesen feltárja és mintegy szívét felmutassa. Minthogy Jismáél Hillél 7 szabályát átvette és csupán a *kelal és perat* szabályt 7-re bővítette ki, valószínű, hogy ez a szabály *egy* iratban is kimeríthető lesz. Mindenesetre nagy koncepció az összes *middóth* tudományos feldolgozása és érthető, hogy oly kiváló és lelkes talmudtudós, mint dr. Schwarz Adolf, e feladat megoldásában mintegy tudományos életeért lát. A buzgalom, mellyel tárgyat átkutatja, minden dicséreten felül áll. Az összes anyag összegyűjtése már magában véve tudományos tett, annál is inkább ennek az általános tudomány keretébe való beillesztése. Ez utóbbi Sch. egyik célja, amit már a címlapon jelez azzal, hogy munkáját »a logika történetéhez való adalék«-nak nevezi. Ebben teljesen igaza van, amint igaza volt Zunznak, midőn a középkori zsidókról szóló könyvének a »Zur Geschichte und Literatur« címet adta. Valamint a zsidó irodalmat, úgy a talmudot is ki kell szabaddítani a ghetttóból. A talmud logikája épúgy logika, mint akár a görögöké. Szerző ez irányú érdemét az is el kell, hogy ismerje, ki az eredményeket egészben nem fogadhatja el. Ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy mi az eredményekkel nem értünk egyet, mert meg kell vallanunk, hogy még nincs végleges ítéletünk, nem

találván eddig elég időt a beható tanulmányozásra. Ugyanez okból ez alkalommal csupán a mű bemutatására szorítkozunk, anélkül, hogy bármely irányban állást foglalnánk.

A 255 lapra terjedő mű a bevezetésen kívül három részre oszlik. Az I. rész a methodológusok nézeteit ismerteti és vizsgálja. (5—74.) Első helyen azt a kérdést veti fel szerző, vajjon a *binjan ab* logikai vagy exegetikai szabály-e? A régiekkel való vitatkozás után (5—27.) áttér R. Jismáél barajthájának kommentáraitra. Tizenöt szerző jut itt szóhoz (27—75.) Ezek nézeteinek tárgyalása közben több érdekes megfigyelésre bukkanunk, melyek között némelyik irodalomtörténeti jelentőségű. A II. rész (75—157.) öt fejezetre oszlik, melynek címeit eredetiben adjuk: 1. Der enthymematische Analogieschluss. 2. Der zetistische Analogieschluss. 3. Der vollständige Analogieschluss. 4. Der isorrhematiche Analogieschluss. 5. Der juxtapositionelle Analogieschluss. Mint már ezek a címek mutatják, itt a logika mélyére ható kérdésekről van szó. Felette tanulságosak e tekintetben az ezt a részt bevezető fejtegetések. Nem hallgathatjuk el, hogy Sch. olvasóinál túlsok logikai ismeretet tételez fel. A talmudisták zöme logikusan gondolkodik ugyan, de nem logikus. A mű súlypontja a III. részre (158—255.) esik, amely az indukciókövetkeztetés (Induktionsschluss) címet viseli és három fejezetre oszlik, melyek közül a 2. és 3. két pontra osztatik. A fejezetek címei: 1. Der volkstümliche Induktionsschluss. 2. Der Spezies-Induktionsschluss. 3. Der Genus-Induktionsschluss.

Ezen vázlatos ismertetés után megkíséreljük, hogy Schwarz nézetét a *binjan ab* szabály lényegéről egész röviden bemutassuk. **אב** eredetileg **אב ביה** volt. Ez utóbbit, amely családot jelent, átvitték az élettelen lényekre, tárgyakra és ezáltal a »faj« jelentést kapta. Ugyanezen jelentéssel bír a rövidített kifejezés **אב** is. A fajból (Art) következtettek. »Man konkludierte nunmehr in Wirklichkeit vom Besonderen auf das Allgemeine; denn das Besondere war jetzt das mit seinem spezifischen Merkmal und in seiner eigentümlichen Struktur erkannte Exemplar und das Allgemeine war die ganze Art.« (172.) Már most **ביה** helyébe a synonym **בנין**-t tették és így a részletesből az általánosra való következtetés számára megfelelő terminust kaptak. **בנין** ugyanis az állat »testi épületét« jelenti. »Das Tierexemplar gehört vermöge seines Körperbaues zu einer bestimmten Spezies, und dieser

Körperbau wird an einem spezifischen Merkmal erkannt. Diesem Schema musste sich auch der Einzelfall im Rechts- und religiösen Leben fügen; auf Grund eines spezifischen Merkmals musste seine ganze Struktur bestimmt und von dieser Struktur auf die ganze Art geschlossen werden... **אב** **בני** bedeutet demnach nicht 'Bau des Vaters', sondern 'spezifischer Bau', 'spezifische Struktur', und **אב** **בני** **אב** heisst von der spezifischen Eigenart des Besonderen auf die ganze Spezies konkludieren. Ich nenne darum den **אב** **בני**, in welchem von einem Exemplar auf die ganze Spezies konkludiert wird, *Spezies-Induktionsschluss*. Die Hermeneutik des Talmuds steht demnach auch mit dem **אב** **בני** auf dem granitfesten Boden der Logik. Die Rabbinen haben dieselbe Logik wie Aristoteles und alle Menschen, sie machen nur von dieser Logik einen anderen Gebrauch als Aristoteles... im **אב** **בני** wird geschlossen, und zwar vom **אב** **בני** auf den **אב**, von der spezifischen Eigenart des Besonderen auf die ganze Spezies... In dem Terminus **אב** **בני** ist **בני** für **בית** Gesetz worden, also nie und nimmer aus **בנה** entstanden. Der Terminus **אב** **בנה** ist amoräischer Provenienz und muss in den tannaitischen Quellen, die von einer genealogischen Bedeutung des Wortes **אב** nichts wissen, gestrichen, d. h. die Abbréviation **אב** **בני** muss in **אב** **בני** aufgelöst werden. Der genealogischen Auffassung begegnen wir erst bei den Amoräern, welche **אב** **בית** für **אב** **בני** gebrauchen. (Ugjanott.)

Schw. szerint tehát **בני** az állattest, **אב** a faj, a **בני** által ismerjük fel az **אב**-t és azután következtetünk a **אב** **בני**-ből az **אב**-ra, azaz az egész csoportra. Az egész mesterkéltnek látszik, Schw. szerint a szabályban két »ab«-nak kellene lenni, eltekintve attól, hogy a zoológia nem volt a talmudisták kenyere és nem valószínű, hogy gondolkodásuk előterében állott volna. Nehezen barátkozhatunk meg azzal a feltevessel is, hogy az amorák, a tannák egyenes és vérbeli utódai ily terminust, amely a talmudizmus lényegéhez tartozik, félreértettek volna, továbbá azzal is nehezen barátkozunk meg, hogy **אב** **בנה** **אב**-ot a tannaitikus szövegből ki kell írtani. Feltűnő még, hogy *binjan ab* bibliai szó alapja nélkül is lehetséges, vagyis, hogy nem exegetikai szabály, holott, ahol a terminus ki van téve, mindig bibliai szó szerepel. De, mint mondtuk, végleges ítéletünk még nincs. Megelégszünk azzal, hogy az olvasót az elmélet lényegével meg-

ismertettük, még pedig szerző saját szavaival. Schwarz műve mindenesetre az újabb talmudkutató irodalomnak kiváló jelensége.

*

Maybaum Zsigmond, az ünnepelt berlini hitszónok, ritka önismerettel visszavonult a szószerzéstől, mióta észrevette, hogy kora miatt az elért magaslaton nem tarthatja többé magát. A veszteséget, mely ezáltal a zsinagógai szónoklatot éri, szélesebb körökben némileg pótolja az a beszédgyűjtemény, melynek egyik kötetét csak az imént ismertettük. Ezt a kötetet hamar követte két másik. Az első Mózes IV. és V. könyvére vonatkozó prédikációk és írásmagyarázatok, melynek címét az »Irodalmi hírekben« feljegyeztük. Összesen 21 szombati és 11 alkalmi szónoklatot tartalmaz. Az utóbbiak teljes fényben mutatják Maybaumot nemcsak mint szónokot, hanem mint gondolkozót is. Józanság és tapintat hű kísérői. Csupán az orosz zsidóüldözések áldozatai fölött tartott gyászünnepély alkalmával mondott beszédet (1905.) és a Steinthal fölötti gyászbeszédet (1899.) emeljük ki. Remekei az alkalmi szónoklatnak. A másik kötet (ötödik rész első fele) ünnepi prédikációkat ad az újvire, engesztelő napra és sátoros ünnepre, összesen 29 darab. Irányukról szerzőjük következőképpen nyilatkozik:

»Meine Festpredigten behandeln stets die Festgedanken, wie sie uns in der Perikope und im Midrasch überliefert sind und suchen sie für das moderne Leben fruchtbar zu machen. Diese Festgedanken enthalten die wichtigsten religiösen Ideen über Gott, Welt und Menschheit, sie schliessen daher den ganzen Kerngehalt der Religion ein; aber die Einfachheit und Natürlichkeit dieser Ideen verleihen ihnen ewige Dauer, so dass sie in ihrer Wirksamkeit nicht veralten und noch heutigentags auf alle Verhältnisse des Lebens anwendbar geblieben sind.« (Előszó.) M. ezután bátor nyíltsággal fejt ki, hogy a zsidó prédikátor ebben a pontban mennyire előnyben van keresztény kollégája felett. »Für den christlichen Prediger gilt der Fundamentalsatz, dass er überall Christus, d. h. den *Gottmenschen* zu predigen hat (vgl. Homiletik von Paul Kleinert. Leipzig 1907, S. 108.), während der jüdische Prediger nur gottebenbildliches *Menschen* predigen soll.«

Maybaum, mint néhai Jellinek Adolf is, szónoklatait minden egyes alkalomra nagy fáradsággal és gondnal dolgozta ki, abból a helyes gondolatból indulva ki, hogy munka nélkül semmi téren

sem lehet kiválót produkálni. A nagy munka abban is mutatkozik, hogy a prédikációkon nem látszik meg. Beszédgyűjteményének kiadásával Maybaum a homiletikai irodalmat szépen gazdagította és a rabbi-kart mély hálára kötelezte. Reméljük, hogy röviden megkapjuk a befejező kötetet is.

*

Büchler Adolf, a londoni rabbiszeminárium (*Jews' College*) igazgatója, a nagy munka közben, melyet nevezett intézet reorganizációja és a kellő színvonalra emelése okoz, időt és kedvet talál még tudományos munkálkodásra és az »Irodalmi hírek«-ben feljegyzett irattal megindította a *Jews' College* publikációit. Ebben Sepphoris zsidó községének politikai és társadalmi vezetőit ismereti talmudi források alapján. Abból a helyes gondolatból indul ki, hogy a rabbik törvényeik alkotásánál és zsinagógai alkotásaikban a tényleges viszonyokat tartották szem előtt, a halákha és agáda tehát egyaránt történelmi adatokat szolgáltat, különösen a zsidók belső életének megismeréséhez. A történelmi mag kihámozása nem könnyű munka, de a gondolat helyes és felette termékeny. A keleti stabilizmus mellett kétségtelen, hogy az, ami a második századról megállapítható, rendszerint az első századra is áll. Jól tette szerző, hogy a tannaita és amórai adatokat egyaránt használja, mert a misna-szerkesztés csupán a rabbinikus irodalom történetében korszakalkotó, nem pedig a zsidóság beléletének történetében.

A mindössze öt íves irat rengeteg anyagot hord össze, amely a következő öt fejezetbe csoportosíthatik: 1. A sepphorisi zsidó község vezetői (7—20.) 2. Zsidó hivatásos bírák Sepphorisban a II. és III. században. (21—33.) 3. A gazdagok Sepphoris zsidó községében. (34—49.) 4. Sepphoris népe és a rabbik. (50—65.) 5. A tudósok életfentartása Sepphorisban (66—78.). Az egészet nagy gonddal készített bő tartalommutató zárja be. (79—92.), amely a munka használatát nagyon megkönnyíti. Már ez utóbbi mutatja, hogy szerző mily gazdag anyagot szorított össze szűk téren. Mindenütt csupán Sepphorisról van szó, de ez a város lévén a II. század fordulója óta a zsidó Palesztina fővárosa, főiskolájának és tudósainak székhelye, ami róla áll, áll nagyjában egyúttal az egész ország zsidóságáról. Büchler dolgozata eszerint fontos adalék az egész palesztinai zsidóság történetéhez az ókorban.

Két megjegyzés. Az 5. fejezetben (66—68.) B. azt bizonyítja,

hogy a nép és a tudósok szegények voltak. Ugyanezt bővebben bizonyítottuk folyóiratunkban XI. (1894.), 107—109. és 282—284., kiemelve azt is, hogy a római rablórendszer a szentföld gazdasági tönkremenését okozta. 31. lap, jegyzet 1. sorához megjegyzendő, hogy תנא a talmudban nem jelenti az előimádkozót, hanem a templom-felügyelőt. Dr. Venetianer Lajos, kitűnő munkatársunk, ki erről a szóról folyóiratunkban (XX., 263—265.) külön cikket írt, bevezetőleg megjegyzi: »csak annyi állapítható meg teljes biztonsággal, hogy csak a gáoni korszaktól kezdve használatos a Hazan szó a שולחן היהודים jelzésére.« — 39. l. 1. j. és még egy helyen Pauly-Wissowa után hiányzik a kötetszám. Mint B. minden dolgozata, a megbeszélte is szolid tudomány.

*

Fromer Jakob, orosz bócher, Németországba került, zsidó támogatás mellett bölcsészettudós lett, sőt a berlini hitközségnél Delitzsch Frigyes ajánlására könyvtárnoki állást kapott. Egy szép napon cikket tett közzé (ha jól emlékszünk, a »Preussische Jahrbücher«-ben), melynek címe »Tauchet unter« volt, amely mindent megmagyaráz. Az »Anonymus«-t kikutatták és a berlini hitközség elbocsátotta azt, ki a zsidóság létezését fölöslegesnek tartotta. F. ezután külön könyvben írta le élményeit »Vom Ghetto zur europäischen Kultur« cím alatt. De ez nem tarthatta el örök időkre, mert pénzt csak a zsidók adnak és nem azok a körök, melyekre F. számított. Ebben a helyzetben nyilván anyagi okokból a rabbinikus irodalomra vetette magát. Előállt egy »Real-Konkordanz der talmudisch-rabbinischen Literatur« nagyszabású tervvel, melyhez mecénásokat keresett. Úgy látszik, talált is. Nem csoda, már a midras szerint az izraeliták mindenre adtak pénzt: a pusztai hajlékra épűgy, mint az aranyborjura. Az első kötet, bevezetés címmel csakugyan meg is jelent. (Einleitung: Organismus des Judentums, Charlottenburg, 1909. Főcím: Der babyl. Talmud zur Herstellung einer Realkonkordanz vokalisiert übersetzt und signiert.) A Zeitschrift f. altt. Wissenschaft (1905) folyóiratban megjelent tervet és a fenti könyvet most bírálata alá veszi Goldschmidt L., a babyloniai talmud fordítója, a következő iratban: »Eine talmudische Real-Konkordanz« (Berlin 1909. Verlag von M. Poppelauer, 1.50 M.). A hang kemény, de tárgyilag teljesen igaza van. A terv pusztá szédelgés és kivitele (az első kötetben) vastag tudatlanság. Az utóbbit G. példákkal teljesen bebizonyi-

totta. Aki meg akar róla győződni, olvassa el a bíráló irat 29—58. lapjait. Minden további szó fölösleges.

*

Guttmann M. »Maftéach Hatalmud« cz. művéből kikerült a sajtó alól a VI. füzet (401—480.), amely az *Abrahám* cikk befejezésén (401—431.) és a felsorolandó 3 nagyobb cikken kívül még kereken 30 kisebb cikket tartalmaz. A 3 terjedelmesebb cikkek: *אבישלום* (433—438.), *אנו* (438—448.) és *אברה* (450—468.) Az utóbbi tartalmánál fogva különös érdeklődésre tarthat igényt. Emeli értékét az is, hogy szerző jegyzeteiben Bacher alapvető munkáit kihasználta, amit egyébkép elismerést érdemlő fáradsággal és ügyességgel máshol is megtett. *אנו* igénytelen szó alatt szintén gazdag anyag áll és szerző a szabatos meghatározásban jeleskedett. Az előző füzetek ismertetésénél a műről általánosságban már nyilatkoztunk, egyik-másik részletet is megbeszéltünk, ugyanezért ez alkalommal még csupán azt jegyezzük fel, hogy szerző tanácsunkra ezentúl a hosszabb cikkek végén külön tárgymutatót fog adni és ezt az újítást *Abrahám* és *Agáda* cikkeknel márís behozta. A VIII. füzettel az I. kötet teljes lesz, de reméljük, hogy az érdekelt körök már most fogják a kinyomott részt megszerezni, miáltal a későbbi füzetek megjelenését elősegítik. Az előfizetési összeg 8 füzetre 12 korona, ami fölötté olcsó ár. Cím: dr. Guttmann Mihály, Budapest (VIII., Röck Szilárd-utca 26. Rabbiképző).

*

Dr. Venetianer L., kitünő munkatársunk, folyóiratunkban közölt eredeti és beható dolgozatát a prófétai leckeziokról, miután tartalmát a kopenhágai orientálista kongresszuson ismertette, a »Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft« LXIII. évfolyamában is közrebocsátotta és ebből külön lenyomat alakjában jelentette meg a következő iratot: »Ursprung und Bedeutung der Propheten-Lektionen« (Leipzig, 1909.). Olvasóink tartalmát már ismervén, csupán azt emeljük ki, hogy szerző dolgozatát némely pontban kihagyás, illetve bővítés által tökéletesbitette. Az irat Bacher Vilmosnak van ajánlva.

*

A Gottheil és Jastrow által kiadott »Semitic Study Series« című gyűjtemény XI. száma Szanhedrin misnatraktátusát tartalmazza Krauss S. kiadásában (The Mishnah Treatise San-

hedrin edited with an introduction, notes and glossary, Leiden-New-York, 1909.). A kiadás alapjául az I. kiadás szolgált (Nápoly, 1492.), melyhez még öt kiadás és a budapesti Kaufmann-féle misnakézirat lett összehasonlítva. A variánsok a vonal alatt vannak összeállítva. A legszükségesebbre szorítkozó bevezetésen kívül K. a szöveget rövid magyarázó jegyzetekkel kíséri és itt-ott irodalmat is ad. A glossariumban néhány sajtóhibán kívül feltűnt: *תקלה* Beleidigung, továbbá *מְנוּחָה* st. estr.-ban (54b).

*

A »Die Kultur der Gegenwart« cz. gyűjteményben I. rész, III. szakasz (Abteilung) 1. szám a következő keleti vallásokat ismerteti: egyiptomi, babylon-assyriai, indus, irani (perzsa), iszlám (Goldziher), lamaizmus, chinai és japán vallások. Bevezetésül Lehmann E. a vallás keletkezését és a primitív népek vallását ismerteti. Valamennyi érdekes és tanulságos, de térszűke miatt meg kell elégednünk e pár sorral. Az egyiptomiak a halottak birodalmába való bejáratot nyugatra tették (34). A későbbi egyiptomiak mindenben a régi korszakra tértek vissza. »Immer mehr ward die Religion der hauptsächlichsten Inhalt des Lebens. Die Ägypter dieser Spätzeit sind jene frommsten aller Menschen, die Herodot bewunderte, die ängstlich sich durch Speiseverbot und Reinheitsvorschriften von allen Fremden schieden.« (35.) Zsidó szempontból is érdekes jelenség.

*

A tudomány népszerűsítése soha nem remélt mértékben halad előre, úgy hogy nincs távol az idő, midőn az »Aus Natur und Geisteswelt«, a »Wissenschaft und Bildung« és egyéb német és más nyelvű gyűjtemények akár »Reklam«-mal is versenyezni fognak. Ez a népszerűsítő áramlat a német protestáns teológiát is elérte és már is több gyűjteményt hozott felszínre. Ez a jelenség zsidó szempontból is figyelmet érdemel, mert nem felekezeti köntösben mutatkozik, hanem az elfogulatlan tudományában, azaz ilyenek adja ki magát. E körülmény folytán a művelt zsidó köröket is eléri és észrevétlenül saját eszmekörébe vonzza. A misszió irodalma távolról sem oly veszedelmes, mint ez a »tudomány«, annál is inkább, mert a mi körünk a régi jó idők letűnte fölötti keseregésen túl még nem vitték. Ha élni akarunk, közönségünk javát nem szolgáltatathatjuk ki kardsapás nélkül más táboroknak, és minél előbb magunknak is gondoskodnunk kell a létező olvasó-

szükséglet és tudományszomj kielégítéséről. Ez újból eszünkbe jut, midőn a *Schiele* szerkesztésében megjelenő »Religionsgeschichtliche Volksbücher« cz. tübingiai gyűjtemény néhány füzetét kézbe kaptuk. Őt sorozatban mindenről van egy-egy füzet »a jelenkori keresztény világ« számára. A II. sorozat »Az Ó-Testamentom valása« czímen már eddig is tíz füzettel szolgált. Ezek közt a 3. számú kettős füzet az azóta elhunyt *Merx A.* kiváló tudóstól ered és címe: »Die Bücher Moses und Josua. Eine Einführung für Laien.« (Tübingen, 1907.) Nem laikusoknak való, hanem önálló alkotás. Merx széles tudása a talmud mellett sem haladt el hallgatólagosan és a jelen füzetben is többször idézi. A részletekbe nem bocsátkozunk, úgyis 1 márkáért kapható a 10 sűrűn nyomott ív. Érdekes a 15. számú füzet is, melyben *Benzinger J.*, az ismert bibliai archeológia szerzője, azt kutatja, hogy »mikép lettek a zsidók a törvény népévé?« (Wie wurden die Juden das Volk des Gesetzes. Tübingen, 1908.) B. nem irodalomtörténeti, hanem tartalmi szempontból vizsgálja a »Törvény«-t. B. ugyanis pánbabylonista (Palesztinában él) és így a felelet, melyet ad, az, hogy az ókeleti törvényeket a zsidók máshonnan vették, illetve a forrás közös, de a zsidók saját géniuszuk szerint átalakították, tökéletesítették.

*

Schubart W. »Das Buch bei den Griechen und Römern«, amely a »Handbücher der kön. Museen zu Berlin« cz. gyűjteményben látott napvilágot (Berlin, 1907.), első sorban Birt, Dziaitzko és Haenny idevágó művei alapján készült, de azért önálló alkotás. Sch. inkább az újonnan nagy számban felszínre került papyrusokat, az antik könyvvilág élő képviselőit beszéli, míg az elődök az irodalmi értesítésekre támaszkodtak. A mindössze 160 lapból álló könyv gazdag anyagot dolgoz fel a következő négy fejezetben: íróanyag, könyvtekeres, kódex, sokszorosítás és könyvkereskedés. Bár forrásokat nem idéz, teljes tudományos apparátussal dolgozik és következtetéseiben felelté óvatoss. Hogy az óhéber könyv számára nem létezik, meglepő azért, mert Birt Th., az első tekintély az »antik könyv« területén, legújabb művében »Die Buchrolle in der Kunst«, melyet még be fogunk mutatni, számos ízben idézi »Das alt-hebräische Buchwesen« cz. könyvünket és a klasszikus irodalom és művészet felderítésére értékesíti. Pótolni kívánjuk némileg a mulasztást és rámutatunk oly pontokra, melyeknél az

óhéber könyv felvilágosítással szolgálhatott volna. Főképp azonban felfogjuk azokat a sugarakat, melyekkel a klasszikus könyv megvilágítja az óhéber könyvet

A zsidók ősidők óta bőrre írtak, mint a Kelet általában és a régi görögök is (Óhéber könyv 11. köv.). Ez utóbbiakra nézve Schubart ezt külön is bizonyítja, hangsúlyozva azt, hogy a görögök már ősidőkben, jóval a klasszikus kor (5. század ante) előtt, ezt az íróanyagot használták (14. k., 26, különösen 28—30.). Az íróbőr annyira el volt terjedve, hogy az Egyptom földjéből előkerült irodalmi töredékek közt is sok a pergament, ámbar Egyptom a papyrus hazája volt. — A Timotheospapyrus, amely ki van már adva, 310-ből ante ered. Ezt egy mumia mellett találták, de ez a tekercsnek csupán a fele. »Als ein Verwandter oder Freund dem Todten dies Buch ins Grab legte, war es jedenfalls schon verstümmelt; vielleicht war kein besseres Exemplar zur Hand, oder der Lebende glaubte dem Toten auch mit einem schadhafte Exemplar Genüge zu tun« (32). A tény az, hogy egyetlenegy teljes könyv sem került még felszínre (46), a halottak mellől sem, noha ezek a töredékek kitűnő állapotban vannak. Ezt Sch. is konstatálván, nem szabad feltételeznie, hogy »teljes példány nem volt kéznél«. Miért hiányoztak ezek ép temetkezéseknél? Az sem tételezhető fel, hogy minden rokon és barát sajnálta halottjától a teljes példányt. Általános kegyeletlenség ki van zárva. Nézetünk szerint, melyet »Óhéber könyv« 102. kifejtettünk, a könyv a halott védelmére, mint valami amulett, tétetett a sírba. Erre a célra a hiányos példány is elegendő volt. Egyúttal megóvták a könyvet, amely a régieknél, mint a nemzeti irodalom alkotó eleme, a tartalomra való tekintet nélkül szent volt, a profanációtól. — Az említett papyrusról még ezt olvassuk: »Bei grösseren Sinnabschnitten wird die begonnene Zeile nicht ausgefüllt; unter ihr steht ein wagerechter Strich, und der neue Gedanke setzt mit der nächsten Zeile ein« (32. v. ö. 76.). Ez nem más, mint a »nyílt szakasz« (פֶּתוּחַ פִּינֶשׁה) a biblíában. Sőt a »zárt szakasz« (פֶּינֶשׁה סוּתוּמָה) is található a görögöknél. »Die Alten haben aber auch einen Anlauf zu dem naheliegenden Verfahren genommen, die Sätze durch einen leeren Raum von einander zu sondern, und zwar auffallend

oft in den ältesten Buchhandschriften in Poesie und Prosa, ein Gebrauch, der wiederum nach längerer Unterbrechung erst spät von neuem auftritt» (76). A bibliai kéziratokban — a zsinagógai tórapéldányt tartjuk szem előtt, amely a régi alakot leginkább tartotta fenn — a versek nincsenek ugyan külsőleg jelezve, de a kisebb szakaszoknál az üres tér járja. A versekre való felosztás, mint máshol jeleztük, régibb lehet, mint a szakaszokra való osztás és oly időbe eshetik, midőn az üres tér mint elválasztó eszköz még nem járta. Ez alkalommal csupán érinteni kívánjuk a kétféle parasa — a zárt és nyílt — talányszerű problémáját. A zárt szakasz a nyílt szakasz-nak nem alszakasza, hanem tőle független és minden valószínűség szerint kétféle szakaszbeosztással állunk szemben. Miért nem kutatták eddig ezt a kérdést? Érdekes a kettős pont használata is. »Der Doppelpunkt ist das älteste Zeichen der Satztrennung, hat sich aber nur im dramatischen Dialog beim Wechsel der Rede innerhalb der Zeile dauernd behauptet, während er in der Prosa dem einfachen Punkte weichen musste und erst ganz spät wieder eindrang« (u. o.). Tudjuk, hogy a bibliai iratokban szintén a kettős pont a »szóf pászuk«, de az accentuatio kiküszöbölte, »szilluk« jellel látván el a vers végét. De azért léteztek példányok, melyekben a versek kezdetei jelezettek pontok által. »Oly tórából, melyben a versek kezdete ponttal van ellátva, nem szabad olvasni« (Szóferim III, 7), tehát voltak ilyen példányok. Hogy ezek régi időben léteztek, következik abból, hogy az accentusokról nincs a tilalomban szó. Szóferim i. h. az is meg van tiltva, ha פסק. Ez alatt mindenestre az értendő, hogy a versek (פסוק) jelezve vannak. Kérdés csak az, hogy mi által vannak jelezve? Talán függőleges vonással, talán üres térrel. De az is lehetséges, hogy שיקר (= pontozva vannak a versfők) csak magyarázata פסוק-nak.

Kallimachos, az alexandriai könyvtár katalógizálója, táblákat (pinákes) készített, melyek elveszttek, de egyes még ismeretes jegyzetek mutatják, hogy katalógusai miképen néztek ki. »Auf die Angabe der Literaturgattung folgte der Name des Schriftstellers, sodann die Anfangsworte des Buches, die vielfach als Titel dienten, endlich die Zahl der Zeilen« (40.). Látjuk, hogy a zsidó szokás, amely a bibliai könyveket és a

talmudi traktátusokat a kezdő szó szerint idézte, általános ókori szokás volt. A pápai bullák még most is a kezdő szavak szerint nevezetnek, ezzel a külsőséggel is elárulván a legkonzervatívabb hatalmat. A sorok számának jelzését nem találjuk a régi héber irodalomban. Sch. feltevése szerint Kallimachos a sorok számával a könyv terjedelmét akarta jelezni (66 köv.). Minthogy a zsidók a betűk összegét állapították meg, a fenti czélt tökéletesebben érték el és a sorok ingadozó számának a jelzését különben pótolta a versek számának a megállapítása. Josephus Régiségei végén azt írja: »Bezárom ókori történetemet; 20 könyvet és 60.000 sort ölel fel«. Nagyon valószínű, hogy az alexandriai mellett a zsidó példa is szeme előtt lebegett. A III. Ptolemeus 15 talentum (84000 korona) biztosíték mellett kölcsönvette a három görög tragédiáról (Aischylos, Sophokles, Euripides) mintapéldányát, amely Athén városa birtokában volt. De a régi becses könyveket annyira kedvelte, hogy a biztosítékot otthagya és az eredeti példányt megtartotta. (42.) Ebből az eljárásból megérthetjük az Aristeslevél tudósítását, mely szerint Ptolemeus könyvtára számára Eleázár főpaptól tórapéldányt és fordítókat kért. Az eredeti példányt kétségtelenül megtartotta (Aristeas levele 176. §; Óhéber könyv 141). Ha valamely könyv oly csekély terjedelmű volt, hogy a legkisebb tekercset sem töltötte ki, akkor más könyvet, ill. könyveket írtak hozzá. Ezeket az alexandriabeliek »vegyes tekercsek«-nek nevezték (44). Ez történt feltevésünk szerint Ézsaiás 40—66, Zakharia 9—14 fejezeteivel és Maleákhí könyvével (Óhéber könyv 48—50). A klasszikus tekercsek rendszerint közepes alakúak voltak. »Általában 30 cm. magasság a legtekintélyesebb formátum volt a forgalomban lévő példányoknál« (49 fent). A héber könyvek általában szintén kis alakúak voltak, 45 cm-nél magasabb tekercset az ókorban el sem képzelhettek. Ilyen nagyságúnak képelték a tóra öspéldányát, melyet Isten Mózesnek adott (i. m. 70). A régiek idézeteknél csupán a könyvre utaltak, fejezet és lapszám nélkül (67) A talmud bibliai idézeteknél könyvet sem nevez meg (ahol teszi, nem az idézet forrása megjelölése kedvéért, hanem különös hangsúlyozás miatt teszi), a középkori írók pedig rendszerint csak a talmudtraktátust. A sorok egyenlőségét a klasszikus könyv másolója úgy érte el,

hogy a sor vége felé a betűket összeszorította, vagy pedig úgy, hogy a sor végén üres tért hagyott és ezt vonásokkal töltötte ki. A szavakat ugyanis nem választották el, mint most szokták (69). A héberben mai napig nem törik ketté a szót. Az ókorban a másoló pusztán az első móddal segíthetett magán, esetleg két betűt a hasábközökbe írt. Vonalakkal nem volt szabad az üres tért kitölteni. A középkor óta אהלהם betűk nyújtásával szabályozzák a sort (litterae dilatabiles). A sorok egyenlőségére a görög-római irodalomban csupán a díszpéldányoknál ügyeltek, a héber irodalomban minden példánynál. Szent könyvek voltak, tehát minden könyv, a szegényesen kiállított is, kivétel nélkül a díszpéldány gondosságával készült. A szavak különválasztásában a héber könyv fölötté áll a klasszikus könyvek, melyben a betűk nem csoportosítottak szavakká. »In den Buchhandschriften der Alten werden wie in allen ihren schriftlichen Aufzeichnungen die Wörter nicht abgeteilt, sondern ohne Unterbrechung reiht sich innerhalb der Zeile ein Buchstabe an den andern.« (72.) A korrektúránál érdekes egyezést konstatálhatunk a klasszikus és a héber könyv között. »A görög-római korrektor felesleges betűk fölé egy-egy pontot tett, vagy törölte a betűket, vagy mindkettőt teszi« (82). A héber korrektor csakis kipontozással jelezte a betű törlését. Rövidség okáért utalok »Masoretische Untersuchungen« cz. iratomra. De még egy érdekes körülményre figyelmeztetek. Schubart állítását az Egyptom földjéből kiásott könyvtöredékekből veszi. Az idevágó héber középkori példákat szintén egy egyiptomi, a kairói geniza töredékei szolgáltatják, melyek nagyobb számban a Jewish Quarterly Review utolsó évfolyamaiban tettek közzé. Több geniza kéziratot mi is láttuk. A hiányzó betűket a görög-római másoló épűgy a sor fölött pótolta (82), mint a héber másoló (Óhéber könyv 148). A cím a könyv végére íratott (87, 89, 125). Hogy ósidőben az izraeliták is ezt a szokást követték, kivehető még a tóra egyes törvényszakaszaiából, melyeknél a végén jeleztetik a tartalom. De ezt a fontos és érdekes pontot, melyet még részletesen fogunk kimutatni, ez alkalommal csupán érintjük. Tartalmi elnevezések a klasszikus íróknál nem voltak szokásban, — mint már említettük a kezdő szavakkal jelölték az iratokat — az ily név, mint pl. Deuteronomium stb. nem származhatik tehát

a Septuagintából, hanem a héber מִשְׁנֵה תוֹרָה névből. A LXX. lefordította a héber neveket, mint máshol is bizonyítottuk (Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből 37. s köv.). »Az olvasó ül és a nyitott tekercset, amely térdein nyugszik, két kezével tartja« (96). A régi zsidóknál szintén ülvé, pl. kényelmesen a küszöbön, olvastak (Óh. k. 37. l., 1. és 4. jegyz.). Az Isten a tórával ölében szólítja fel a népeket, hogy azok, kik »ezzel« foglalkoztak, jelentkezzenek a jutalomért (Abóda Zára 2 b). A görög *teuchos* tekercset jelent (102. lap ellen), tehát *penta-teuchos* az öt tekercsből álló művet. Augusztus császár testvérlányának Krinagoras átad egy »*teuchos*«-t és az ajánló epigrammban azt mondja, hogy az Anakreon »lyrai könyveinek édes ötjét« tartalmazza (104). Ebből azt látjuk, hogy az »öt könyv« kedvelt alak volt. Feltehető, hogy ez Keleten is így volt és érthető lenne, hogy a tórát öt részre osztották. Nem lehet véletlen, hogy a Zsolthár is öt könyvre oszlik és hogy öt kisebb biblia iratot »öt megillává« foglaltak össze. Ez utóbbi példa bizonyító ereje annál nagyobb, mert tartalmilag elütő és a számon kívül más körülmény által nem indikált iratokat csoportosítottak.

Az őskeresztény irodalomról Sch. külön értekezik (109—112). Azt állítja, hogy a keresztények a kodexalakú könyveket segítették uralomra. »Die Billigkeit und der niedrige Rang, die den Kodex in seinen Anfängen eigentümlich sind, haben ihm eine besondere Bedeutung auf einem bestimmten Felde der Literatur verschafft, nämlich innerhalb der christlichen Schriftstellerei. Schon bevor die Funde der letzten Jahre ein genaueres Urteil ermöglichten, hat man vermutet, das Alte wie das Neue Testament sei seit dem Beginn der christlichen Gemeinden in der Form der Codices verbreitet worden« (109). Bizonyítékokat ezen állítás támogatására nem találunk. Valószínűbb, hogy az őskeresztények, kik zsidókból rekrutálódtak és mindent a zsinagógától vettek át, a szent iratokat is zsidó azaz tekercs alakban vették át. Miért tért volna el a kereszténynyé lett *szófér* a megszokott alaktól? A Berliner-Festschrift 46 s köv. lapjain kifejtett nézeteinket Sch. nem változtatta meg. Ebben a pontban még több részlet ellen van kifogásunk, de be kell zárunk e kissé hosszúra nyúlt észrevételek sorát, és ugyanezért még csak egy észre-

vételt teszünk. A misnában (Jadajim 4, 5) s máshol említett ספרי-*ról* Krauss (Lehnwörter II, 230) azt mondja: »mit »homerischen Werken« bezeichnete man die ganze verpönte gr. Literatur«. Ez nem szabatos, hiszen elég gyakran beszélnek ספרים-*ról*. Az igazság az, hogy nem hallottak más görög könyvekről, mint a Homeroséiról, mert Homeros volt a hellenista világ bibliája. Schubart 75. így szól: »Am häufigsten finden wir diese Lesezeichen in Homertexten; aus Homer sind verhältnismässig sehr viel Bruchstücke auf uns gekommen, so dass wir hier ein reiches Material überblicken, und überdies war Homer die wichtigste Lektüre für die Schule, das allen bekannte und von allen gelesene Buch«. A tsz. ספרי nem célzó más művekre is, mert a Homeros maga több tekercsben, tehát több könyvben forgott közkézen, természetesen a pal. hellenista lakosságnál is.

*

Eerdmans B. D. leideni professzor »Alttestamentliche Studien« cz. alatt tanulmányokat bocsát közre, melyből az első füzet »Die Komposition der Genesis« az imént látott napvilágot (Giessen 1908). Szerző a Graf-Kuenen-Wellhausen iskola híve volt, de az évek folyamán arra a meggyőződésre jutott, hogy az »Urkunden-hypothese« hamis. Súlyos aggodalmai vannak pl. azon feltevés ellen, hogy a »Priesterkodex« szerzője a perzsa korban élt, holott a perzsákról nem is szól. Sorba veszi a P J E JE konstruált iratokat és felhossa az ezek ellen szóló argumentumokat. Helyesen mondja, hogy ezek felette sűrűn semmi értelmet nem adnak. A részletekbe nem bocsátkozhatunk, de azt hisszük, hogy Eerdmans argumentációit — az iskolához tartozó renegáté és professzoré lévén — nem üthetik agyon előkelő hallgatással.

*

Zsidó szempontból is tanulságos gyűjtemény a Dieterich A. és Wunsch R. által kiadott »Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten« című gyűjtemény, melyből most a negyedik kötet van megjelenőben. A legújabb terjedelmes publikáció Abt A. munkája és címe: »Die Apologie des Apuleius von Madaura und die antike Zauberei, Beiträge zur Erläuterung der Schrift de magia« IV. kötet, 2. füzet (Giessen 1908). Apuleius irata védőbeszéd a varázslás vádjá ellen. Abt azt bizonyítja, hogy nem a rethor akadémiai dolgozata, hanem tényleg tartott beszéd,

még pedig 158-ban. Nem foglalkozik a beszéddel irodalomtörténeti és nyelvi, hanem tisztán tárgyi szempontból, vagyis megvilágítja a ma már rengeteg bűvészeti irodalomból Apuleius közléseit a magiáról. Ugyanezért az egész mű (270 lap) a zsidó magia megismerésére igen fontos. Oly mű, a mely Akiba tanítványainak virágzása korában keletkezett, tehát datált babonát tartalmaz és lehetővé teszi, hogy a zsidó hagyomány idevágó közlései számára a terminus a quo-t megállapíthassuk. Felette becsesek Abt párhuzamai, melyeket első sorban a bűvészpapyrusokból szedett ki, tehát oly forrásból, a mely, Egyiptomból származván, a zsidó bűvészettel belső kapcsolatban áll. Minthogy Abt nagy irodalmat dolgozott fel, megkönnyíti a zsidó bűvészetnek az általános bűvészettel való kapcsolatának a megismerését. E helyen részletekbe nem bocsátkozunk, különben úgyis lesz alkalmunk ezt az összeállítást fruktifikálni. Csupán azt említjük itt, hogy A. a 194. lapon a varázslásban szereplő héber elemekről is beszél.

*

Kosters holland tudós két évtized előtt merész feltevésekkel egészen felforgatta a zsidó történet azon korszakát, a mely az exulánsok visszatérésétől Ezra-Nehemiáig (536—440) terjed. A nagy port felvert könyv összes állításaiból ma már semmit sem fogadnak el és visszatértek a biblia elbeszéléséhez. A hipotéziseket Meyer Eduárd, a hirneves történész záfolta meg »Die Entstehung des Judentums« cz. könyvében (1896). Nem lévén theologus, a bibliakritika légius gondolkozását nem vehette be. Egy pontra nézve azonban Meyer is eltért a biblia elbeszélésétől. Jelestül azt állította, hogy csupán a Krónika-szerző találta ki azt (Ezra 4, 1—6), hogy a szamaritánusok részt akartak venni (520—516 ante) a templomépítésben, de Zerubábel és Józsuá főpap elutasította őket. Ellenkezőleg ezek felszólították a szamaritánusokat a közreműködésre, de az utóbbiak nem akartak kötélnék állni. Ezt a kritikai állítást záfolja Rothstein J. W. »Juden und Samaritaner, die grundlegende Scheidung von Judentum und Heidentum« cz. iratában (Leipzig 1908). A bizonyítékokat Chaggai 2, 10—14 új interpretációjából veszi. A punctum saliens a 2, 14 nevezett היום הזה הנהי יהוה ויהוה (= szamaritánusok). 82 oldalon természetesen még egyebekről is van szó.

*

Dr. Schechter S., a newyorki »Jewish Theological Seminary« rektora, ki a tudományt több jeles művel gazdagította, — a Ben Szira első héber lapjának is ő volt a felfedezője — kisebb dolgozatait összegyűjtve bocsátja újra közre ezen címmel: »Studies in Judaism«, melyből a »Second Series« az imént került ki sajtó alól (London 1908). Méltó folytatása a 10 év előtt megjelent első kötetnek. Schechter, az egykori román bócher, nemcsak tudós ember, hanem kiváló gondolkodó is és ezenfelül szellemes író. Dolgozatai népszerű alakjuk daczára széles tudáson és beható tanulmányokon nyugszanak. A kultúrvilágban egyáltalában nem vallják már azt a hitet, hogy a népszerűsítés kvalifikációja a nemtudás. Sőt ellenkezőleg. Ahhoz, hogy valaki keveset tudjon mondani, nagyon sokat kell tudnia. És Sch. csakugyan sokat tud. A szóban forgó kötet tartalma a következő: A kairói geniza kéziratai (két czikk). A biblia tanulmányozása. A zsidó társadalmi élet Jésu Szirach korában. A talmud tanulmányozásáról. Egy zsidó nő (Glückel von Hameln) emlékiratai a XVII. században. Szentek és szentség. Négy levél az angol zsidókhöz. Száfet a XVI. században. Ez utóbbi, a mely mint még néhány, eredetileg felolvasás volt, a legterjedelmesebb és talán a legbecsesebb. Széles tanulmányon alapuló monográfia, a mely nagy szeretettel és világossággal rajzolja főképp az újabb miszticizmus megteremtőit. Mennyi emberszeretet lakozott e sokat káromolt »szente« férfiakban! Semmiféle új ethika nem vetekezhettek annyi hatással, mint azok a gyakorlati erkölcsi tételek, melyeket Sch. a Függelékben kabbalisztikus kéziratokból lenyomat. A talmudról szóló felolvasás azt világítja meg néhány példával, hogy a keresztény theologusok mit tanulhatnának a rabbinikus irodalomból az újtestamentum magyarázásánál. Szerző a dolgozatai óta megjelent irodalmat is figyelembe vette, így pl. idézi többször a »Leo Modenas Briefe«-t is, de »Bath-Kol« czikkünk (Jew. Encyclopedia), úgy látszik, kikerülte figyelmét. A szépen kiállított kötetet részletes index zárja be.

*

Kroner H. kiadta és Steinschneider emlékének ajánlotta Maimonides két orvosi értekezését a coitusról, melyeket M. egy fejelelem számára írt. Az egyik héber, a másik arab nyelven van kiadva. A kiadó a tartalmat németül is adja, a szövegeket pedig jegyzetekkel kíséri. A héber cím: *Sené Maamáré Hamisgal*, a

német: »Ein Beitrag zur Geschichte der Medizin des XII. Jahrhunderts, an der Hand zweier medizinischer Abhandlungen des Maimonides auf Grund von 6 unedierten Handschriften dargestellt und kritisch beleuchtet« (Oberdorf. Bopfingen 1906). A tartalom érthetővé teszi, hogy a theologusok eddig nem adták ki ezeket az orvostudomány szempontjából érdekes iratokat. Maimuni valóságos rendszerbe foglalja az orvosi tanácsokat és annyi és oly sokféle szert ajánl, hogy a mai medica bizonyára elpirul szégyenében. Kétségtelen, hogy ezeket főképp irodalmi forrásokból szedte, de lehet közöttük népies is. Az is kétségtelen, hogy az ajánlott szerek különféle országokból erednek, talán Indiából és Chinából is. Több egészen bűvészi kotyvalék benyomását teszi és talán javasasszonyok a szerzőik. Orvostörténész számára való buvárlat.

*

Deissmann A., ki »Bibelstudien«, »Neue Bibelstudien«, egy jelentős papyrus-kiadás és egyéb publikációk által vált ismertté, kiváló papyrológus, a ki az új forrásokat a Septuaginta és az Uj-Testamentum kutatása számára meglepő sikerrel fruktifikálja. Legújabb műve, melyben jórészt ezirányú kisebb dolgozatait foglalja össze, a következő címmel jelent meg: »Licht vom Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch-römischen Welt. Mit 59 Abbildungen im Text.« (Tübingen 1908.) A nagy nyolczadrétű tekintélyes kötetet már fényes kiállításánál fogva is kellemes kézbe venni; Deissmann szellemes író is lévén, élvezetes olvasmány is. De ezektől és attól is eltekintve, hogy az Uj-Testamentum zsidóktól eredő könyv, a mű a zsidó történet és irodalom buvárának számos tanulsággal szolgál. Ezekről talán máshol részletesen számolunk be és ugyanezért ezen a helyen csupán néhány általános észrevételre szorítkozunk.

Evszázadok óta állítják, hogy a Septuaginta és az Uj-Testamentum görög nyelve, szókincse és mondatfűzése, bizonyos sajátosságokat mutat és ezek alapján statuálták a »biblische Gräzität« fogalmat. Tény, hogy a szóban forgó két mű nyelvezete elüt a görög klasszikusok nyelvezetétől, amely a görög filológusok kenyere. Nem is csoda. Ha Athén nincs is oly messze Jeruzsálemtől, mint Makó, még mindig elég messze van, különösen ha számításba vesszük a két irodalom közt fekvő századokat is. Ezeket a ténye-

ket mindenki ismerte, de azért észrevétlenül belopódzott az a felfogás, hogy a zsidók elrontották a görög nyelvet. Az analógia nem hiányzott: a zsidó-német zsargon. Nálunk vagy husz év előtt Istóczi hirdette, hogy a zsidók minden nyelvet elrontottak: a görögöt, spanyolt, németet, az elsőt az ókorban, a másodikat a középkorban, a harmadikat az új korban. A zsidók annyira asszimilálva lévén, hogy az antiszemitizmust is beveszik, a »mauschelnde Apostel« névvel fejezték ki haragjukban a keresztény teológusok szóbanforgó kutatásainak eredményét. Az általános nézet ellen küzd D. évek óta és azt állítja, hogy a LXX és az U. T. nyelve nem speciális zsidó-görög nyelv, hanem a hellenista világnyelv, az ugynevezett *Koiné*. Bizonyítékait a felszínre került feliratok, papyrusok és ostrakonok nyelvéből meríti, a mely a LXX és U. T. nyelvével azonos. A jelen munkában sorba veszi a »bibliai« görög szók listáját és egyenként mutatja ki létezésüket »profán szövegekben«. Szavakat a görög zsidók nem igen alkottak, a megnevezők egynémelyike csupán más jelentést kapott. Illusztrálhatjuk ezt egy példával. *Jahrzeit* német szó, de egész más képzet-kört idéz fel a zsidóban, mint a nem zsidóban. A Deissmann által diadalra vitt új felfogás, hogy a zsidók a hellenista világ nyelvét beszélték és ezen írták meg a bibliafordítást és az újtestamentumi iratokat, a *talmudi görög kölcsönszók vizsgálata szempontjából elsőrendű fontossággal bír*. A talmudisták a görög jóvakat még kevésbé vették az irodalomból, mint a tekintetbe jövő zsidó-görög írók, kik végre mégis írók voltak és esetleg irodalmi reminisczenziákat is felhasználhattak, hanem pusztán a köznyelvből, a *Koiné*-ből. Nem a klasszikusok szótáraiban kell tehát a talmud görög szavait keresni (Sophokles, Greek Lx sem elég), hanem a papyrusokban és rokon forrásokban. Minthogy Palesztina kulturális tekintetben Egyiptommal szorosan összefüggött, hellenista nyelvük is közös volt. A papyrusok pedig Egyiptomból eredvén, úgyszólván a Koine egyiptom-palesztinai nyelvjárást őrizték meg, tehát éppen azt, melynek egyes szómaradványai a talmudban is őriztetnek. Krausz Sámuel kitűnő munkatársunk erejét és szorgalmát ezen a téren eredményesen gyümölcsöztethetné. Ep így kíváncsot volna, hogy a papyrologusok is figyelembe vennék legalább a Levy és Krausz idevágó szótárait.

Két példát hozok fel. Krauss, Lehnwörter II. 303 b ezt találjuk: »לבלר *laβlar* (im Babli) u. *liβlar* (im Jerusch.)... *libellarius* der

Schreiber». Ez helytelen, a szó nem *libellarius*, hanem *λιβλαριος*, a mint a Jerusalmiban híven megőriztetett. Így találjuk egy levélen, melyet egy Apion nevű katona írt atyjának: *λιβλαρίω* (Deissmann 118, 30. sor). D. 119. l. 21. jegyzet. *liblarios* (= *librarius*). Krauss II. 524 b קטיר alatt hiányzik Apok. Joh. 12, 10, hol *κατήγορ* áll, holott rendesen az U. T.-ben *κατήγορος* használatos. A rövidebb alakot eddig héber vagy aram befolyás alatt keletkezettnek tekintették. D. (59) megtalálta egy papyrus nem zsidó eredetű bűvészformulában. »*κατήγορ* ist eine vulgäre Rückbildung aus dem Genitivus Pluralis *κατηγόρων*, der wie *ἡπόρων* empfunden wurde.« A zsidók Rómában csakis görögül beszéltek. (D. 37.) Általában D. könyvében igen sok részlet tisztán zsidó szempontból is nagyon tanulságos. De ezek részletezése meghaladná az ezen ismertetések számára rendelkezésre álló tért. Csupán azt említjük még, hogy a már említett levélben (119. lap, 118. sor) előfordul ez a formula: »Ha az istenek akarják«. Hol található először a megfelelő mindennapos: *חנא?* Mióta ezt írtuk, D. könyve második, bővített kiadásban jelent meg.

*

Hellwig A. »Verbrechen und Aberglaube« cz. irata (Aus Natur und Geisteswelt 212. szám, *Leipzig* 1908) a még főnnálló babonát büntetőjogi szempontból vizsgálja. Tizenöt fejezetben mutatja be a babona számos válfaját, bebonyolítva azt, hogy még él és hogy számtalan esetben bűnre, lopásra és csalásra, súlyos testi sértésre és gyilkolásra, kuruzslásra és halotteskonkitásra és számos más szerencsétlenségre vezet. A bahit nemcsak a nép, hanem a műveltek között is hihetetlen mértékben van elterjedve. Figyelemreméltó, hogy H. a babonaság hatása alatt elkövetett bűnök enyhe büntetését javasolja (pl. 63. l. s. többször). Míg a zsidót már ártatlan gyengeségek miatt maglyára szeretnék itélni, addig a »nép« közveszélyes bahitét becézgető szeretettel legyezgetik. A zsidó »hitetlen« és tüzzel-vassal ezen népek »igaz hitére« kell téríteni. De hát a kérdésnek ez az oldala más lapra tartozván, csupán azokat a pontokat emeljük ki, melyek a zsidósággal közvetlen összefüggésben állanak. »Az ó-zsidó bűvészet« ben a talmudban fennmaradt babonás kurákat összeállítottuk. Kiemeltük, hogy a kurákban nem kételkedtek. Rabbi Akiba azt a magyarázatot adta, hogy a betegségeknek meg van parancsolva, hogy bizonyos időpontban szálljanak ki a testből, ez a

parancs akkor is teljesedik, ha a beteg abban az időpontban véletlenül a bálványtemplomban keres gyógyulást (Abóda Z. 55a.). »Rabbinischer Aberwitz« mondták hajdanában a német tudósok. Ezzel szemben közöljük itt Galenus nyilatkozatát Hellwig fordításában: »Manche glauben, dass die Zaubersprüche den Märchen alter Weiber gleichen, wie auch ich es lange Zeit tat. Ich bin aber mit der Zeit und durch ihre augenscheinlichen Wirkungen zu der Überzeugung gelangt, dass in ihnen Kraft wohne; denn ich habe ihren Nutzen bei Skorpionenstichen kennen gelernt und ebenso auch bei Knochen, die im Schlunde stecken geblieben waren und infolge des Zauberspruches sofort wieder ausgehustet wurden. Viele Mittel sind in jeder Beziehung vortrefflich und die Zauberformeln erfüllen ihren Zweck« (47). A tényre nézve tehát Akiba Galenus, a római világ első orvosi tekintélyének társaságában van. Akiba csak monotheisztikus magyarázatot ad. Sőt az újabb tudomány is megerősíti a ráolvasás hatásának tényét. Hellwig (u. o.) így folytatja: »Verschiedene Fälle, wo heftig blutende Wunden aufhörten zu bluten, als sie besprochen waren, sind uns durch exakte Forscher überliefert, so dass es durchaus unwissenschaftlich wäre, die Wirkung des Blutbesprechens zu leugnen.« Itt említjük Galenus ezen mondását is: »*A vér a lélek*« (idézve 63). Minthogy ez szószerint található a bibliában (Móz. III, 17, 11.), kétségtelen, hogy in ultima analysi innen ered, habár az utat, melyen Galenushoz jutott, nem ismerjük. Valamely zsidó vagy keresztény vérgyógyásztól hallotta. Érdekes, hogy fővárosunkban is hirdeti egy magánorvosi intézet a vérgyógyítást. Talán ő maga sem tudja, hogy ez ókori residuum. Vajjon az élelmes orvos számít-e a néphitre? Az ausztráliai őslakók halottnak, némely esetben ellenségnek elszáradt kezét hordják magukkal. »Alle australischen Stämme haben den festen Glauben an den hülfreichen Einfluss irgend eines Körperteils einer menschlichen Leiche, sowohl im täglichen Leben als bei Jagdunternehmen oder bei Überfällen auf die Feinde« (72). Nem azonos ezzel a szokással, de rokon vele az, a mit Jóchanan tett, ki magánál hordta tizedik fiának egyik csontját (Ber. 5 b). Eszünkbe jut a király keze, melyet minden Szent István napkor mutatnak. Ma kétségtelenül nagyra becsülendő hazafias érzelmek és célzatok tapadnak e jelenséghez. De kérdés, mi az ünnepélyes megmutatásnak az eredete?

Elterjedt szokás, hogy betegségeket bizonyos formulák által más lényekre, élőkre vagy élettelenekre visznek át. Ily célra fákat is használnak, melyekbe a betegségeket bevájják (Einpflöcken, Gesundbohren). »Magyarországon a temetőben nőtt fát kedvelik, a mi természetesen a halott-fetis gondolatára vezető visszafordítás« (59). Ebből látjuk, hogy a halott testrészének nálunk is mágikus erőt tulajdonítanak. Ogródowski házala 1905 decz. havában a moschini zsidó temetőben Márkus R. hullájának fejét levágta (75). Mi lett volna fordított esetben? A monda szerint zsidó orvosok Richard angol királynak azt ajánlották, hogy belpoklosságát újszülött gyermekének vérében való fürdés által gyógyíttassa. De be van bizonyítva, hogy a nevezett király ilyen betegségben nem is szenvedett (66). Orosz bűvész-formulában *Zebaoth* (zsidó istennév) fordul elő (115). A 109. s. köv. lapokon iszonytató tömeges gyermekgyilkosságokról van szó babonás czélokra, melyek még legújabb időben olaszoknál, francziáknál és németeknél fordultak elő. Zsidó szerencsére messze földön sem lakott. Utalunk még a 108. lapra (kincskiemelés czéljából csakis zsidó leányt kell meggyilkolni), 112 (új épület biztosítására Zakynthos szigetén mohamedánt vagy zsidót kell az alapba beépíteni) és az ezután következő lapokra. A tolvajt bűvész-formulák és procedurák segítségével kutatják ki (95. köv.). Érdekes a következő eset: Egy asszony elhalálozván, ellopták 900 márka megtakarított pénzét. A kétségbeesett örökösöknek azt tanácsolták, hogy utazzék Orosz-Crottingenbe a javasasszonyhoz, hogy ez ráimádkozzék a tolvajra, hogy ez görbe és béna legyen. A leány utra is kelt és visszatérésekor nagy öröme az ajtó mögött egy papirzacskóban megtalálta a pénzét (97). A tolvaj tehát megijedt az átoktól (elimádkozás = verbeten) és visszaadta a pénzt. Mindenkinék észébe jut a Birák 17. fejezete. Mikha anyjától elloptak 1100 ezüstöt. A meglopott elátkozta a tolvajt: »És mondá Mikha az anyjának: Az 1100 ezüst, a mely tőled elvétellett, te pedig átkoztál és a fülembé is mondtad: ime, az ezüst nálam van, én vettem el. Erre azt mondá az anyja: Áldott legyen fiam az Örökkévalónak« (179). A tolvaj fiu megijedt az átoktól és visszaadta a lopott jószágot. Az anyja megijedt, hogy az átok teljesezésbe megy és megáldotta fiát, hogy az átkot elhárítsa tőle (lásd folyóiratunkat VIII, 425.).

Annakidején ismertettük Philippsohn A. művét a Földközi-tenger országairól és néhány példával illusztráltuk, hogy ezen országok természeti leírása mily fényt derít a biblia és a talmud egyes helyeire, más szóval Palesztina ismerete folytán irodalmi termékeire. Hasonló mű *Fischer Theobald* kétkötetes munkája ugyanerről a témáról, melyek közül csupán a legújabbat ismeretjük. Ennek címe: »Mittelmeer-Bilder. Gesammelte Abhandlungen zur Kunde der Mittelmeer-Länder. Neue Folge« (*Leipzig* und *Berlin* 1908). A gyűjtemény egyenkint több fejezetből álló hat szakaszra oszlik, melyek közt csupán a három fejezetből álló első szakasz új. Fischer a Földközi-tenger országainak legnagyobb ismerője, majdnem valamennyit autopsziából ismeri. Palesztináról ugyan legkevesebbet beszél F., de azért a hasonló országok ismerete folytán erre nézve is sok tanulság merithető értekezéséből. Ezenkívül nem felejtendő el, hogy a diaspora-zsidóság története első sorban a Földközi-tenger körül fekvő országokban játszódik le. Ezeknek a mai geográfiai tudomány mindennek kiterjedő leírása alapján szerzett ismerete a zsidók vándorlásait és a különböző országokban való sorsukat sok tekintetben érthetőbbé teszi, mint a történelmi források pusztá feljegyzései. A zsidó irodalom kutatójának szemkörét az ilyen munkák szélesbítik és látását élesítik. Ez alkalommal csupán néhány részletre terjeszkedünk ki. A szóbanforgó országok szegények erdőkben. Az okok között a legelő állatok, különösen a kecske is szerepel, a mely a facsemetéket megrágja (48). A talmud, mint ismeretes, megtiltja a szentföldön aprójószág nevelését, melyről már sokat írtak. Ez a tilalom az erdőszegénység tanuja. Kérdés, hogy volt-e más országban hasonló tilalom? A gyümölcsfák ezekben az országokban rendkívül nagy jelentőségűek. »Die Mannigfaltigkeit der in den Fruchthainen vereinigten Fruchtbäume ist eine sehr grosse, eine so grosse, dass wir uns in Mitteleuropa davon, wie von der wirtschaftlichen und landschaftlichen Bedeutung der Fruchthaine kaum eine Vorstellung machen können« (53. stat. adatokkal). Ennek alapján megértjük, ha Mózes 5. könyve 20. feje. 19. versében azt olvassuk: »az ember a mező fája«. A kommentátorok figyelmét kikerülte a szentföld ezen sajátága, midőn a fenti szavakat másképp magyarázták. Hasonló mondás: »Az ember állítja az élete« (Mekh. 17, 3-ra, 52a Friedm.). Érthető továbbá, hogy a gyümölcsfák kiirtása még ostrom alkalmával is meg van

tiltva. Nagy földterületek gyümölcsfákkal vannak beültetve. Gyakori a vegyes vetés, nem ritkán egy mezőn található: olajfa, szőlőtő, árpa. »In Algerien sieht man jetzt vielfach zum Schutz der jungen Triebe des Weinstocks gegen den Seewind schmale Streifen Roggen zwischen die Reben gesäet« (54). Hogy ez nemcsak »most«, hanem az ókorban is látható volt, következik a biblia tilalmából: »Ne vesd be meződet kétfélével« (Mózes. III, 19, 19.), a mi szőlő és gabona vetésére vonatkozik. Nem úgy értendő, hogy a szőlőbe ne vessenek gabonát, — habár ez is tilos (Mózes. V, 22, 9.) — hanem úgy, hogy egyszerre ne vessék mindkettőt, a mint ez Algirban most csakugyan történik. »Die Baumzucht ermöglicht in den Mittelmeerländern die grösste Verdichtung der Bevölkerung, sie macht den Menschen wahrhaft sesshaft und führt ihn höherer Gesittung zu, sie lässt dem Boden die höchsten Erträge abgewinnen, freilich nur bei sorgsamer Pflege. Sie bezeichnet... die höchste Stufe des Ackerbaus, der da mehr Gartenbau, Hackbau ist. Gebiete der Baumzucht sind wahre Gartenlandschaften. In Sizilien wohnten in dem Gürtel der höchst entwickelten Baumzucht 350 Menschen auf 1 qkm, ja an der Nordküste 1000. Und in Mittelunesien... wo heute nur 1—3 Menschen auf 1 qkm gerechnet werden können, müssen nach der Zahl und Dichte der Trümmerstätten von Städten, Dörfern und Meierhöfen in der glänzenden Zeit der letzten Jahrhunderte der Herrschaft des römischen Kaiserreichs mindestens 100 Menschen auf 1 qkm gewohnt haben« (55). Mindez kétségtelenül áll a szentföldről is és megérthetjük, hogy virágzása idején oly sűrű a lakossága, mint »a csillag az égen, mint a föld pora, mint a tengerpart fővenye«. Megértjük a próféta ideálját is: mindenki ül szőlőtőkéje és fügefája alatt. (Mikha 4, 4; 1. Kir. 5, 5. cf. Ézs. 36, 16; Zekh. 3, 10.) és megértjük Josephus és a talmud adatait Palesztina nagyszámú lakosságáról. F. (409) áttekintést ad a Földközi-tenger országai lakosságának sűrűségéről és konstatálja, hogy az átlagos népsűrűség »csodálatosan csekély«, mindössze 35 egy qkm-re. Történelmi okokat — zsidók és mórok kiűzését — F. nem említ. A statisztika után F. így folytatja: »Vergegenwärtigen wir uns aber zum Schluss, dass alle Mittelmeerländer im Altertum dicht bevölkert gewesen sind und dass sich die Landesnatur nicht wesentlich geändert hat, dass sie nicht auch

heute eine weit dichtere Bevölkerung zu ernähren vermöchten — Kleinasien allein, wo heute nur 18 Köpfe auf 1 qkm kommen, bietet noch Raum für 43 Millionen, der Landgürtel, der vor den Toren Wiens beginnt und an der Euphratmündung endet, für 100 Millionen — und dass, wie Aegypten und Algerien zeigen, schon heute dort unter europäischer Verwaltung die Bevölkerung sich wieder zu mehrern begonnen hat, so sehen wir, dass das Mittelmeergebiet nicht nur eine grosse Vergangenheit, sondern auch eine grosse Zukunft hat und dass somit die politische Wichtigkeit desselben unablässig und rasch steigen muss». A cionisták tehát nem alaptalanul spekulálnak, midőn az Európából kiszorult zsidókat Palesztinában akarják elhelyezni. Hely van. Az európai politika pedig — ha van benne egy szikra emberi érzés — nem nézheti örökre az orosz zsidó-kérdésnek pogromok által való megoldási kísérleteit. A Földközi-tenger területén lakó népek közt a zsidó a legrégibbek közé tartozik, F. azt is mondhatta volna, hogy a zsidó a legrégibb. »Atlasz országaiban« számuk 200.000. »Die Zahl aller Juden im Mittelmeergebiet dürfte trotz der bedeutenden Rückwanderung nach Palästina eine halbe Million nicht erreichen« (399). Erre megjegyzendő, hogy a szentföldi bevándorlás — a szentföldön mindössze sincs 100.000 zsidó — alig jöhet tekintetbe, továbbá a szóban forgó országok, főképp Spanyolország, de Szicília és Franciaország is zsidó lakosaikat évszázadok előtt kiűzték. Rövidség okáért csupán utalunk néhány pontra. Palesztina nagy része csupán a víz mesterséges összegyűjtése (Aufspeicherung des Wassers) mellett volt lakható. Az élet a szabadban folyt le (282). Csúpan két évszak van a Földközi-tenger országaiban: Regenzeit und Trockenzeit (279. lap. Talmud: esős és napos időszak). Palesztina folyóiról 286. — »Das Fehlen einer Humusdecke ist daher charakteristisch besonders für die südlichen Mittelmeerländer, in erster Linie die Kalkgebiete, die daher, wie Griechenland und Palästina den Eindruck wahrer Felslandschaften machen« (291). A humus megtartása czéljából a hegyek lejtőit terrasszokká változtatták át. Több természeti körülmény okozza a »karszt«-ot. »Auch die Zucht von Ziegen und Schafen, die das Pflanzenkleid noch weiter zerstören und den Boden lockern, kommt hinzu« (293) »Dass sie (die immergrünen Buschwälder) nicht zu wirklichem Walde anwachsen, verhindern die Ziegen, die schlimmsten Feinde aller Waldkultur«

(Hölscher 58, egy későbbi ismertetésben nevezendő művecskéjében). Ismeretes, hogy Palesztinában az »aprójszág« tenyésztését megtiltották. Volt-e még ország, melyben ily tilalmat felállítottak? Ezt a fenti kérdést fontosságánál fogva újra ismételjük. A Peloponnesust hosszú időig »Sclavinia«-nak nevezték (400). Chaszidai Ibn Saprut levélét sklavoniai zsidók vitték el a kazár királyhoz. Ezeket a zsidókat a mai Szlavóniából eredőknek tartják. Ezen felfogás mellett nem érthető, hogy a spanyol államférfiú hogy jut ezekhez a tőle messze lakó hitsorsosokhoz. Nem helyesebb-e sklaviniái (pelopon.) zsidókra gondolni?

*

Günzig J. »Haeschol. Hebräisches Sammelbuch für Wissenschaft und Literatur« cz. kiadványából az éppen megjelent VI. kötet (Krakau 1909) terjedelmes és változatos. 31 közleménye közül kiválik Epstein A., az ismert bécsi magántudós kritikai dolgozata a *Talkut Simeoni* kiadásairól (183—200). Megdönthetetlenül bizonyítja, hogy csupán az editio princeps (Saloniki 1521—26) folyt kéziratból, már a velencei (1565) ezt a kiadást vette alapul, de »javította«, persze rosszul. A kiadások, a krakói (1595), lublini (1643), livornói, frankfurti, mely utóbbit leginkább használták a kutatók, egyre rosszabbak. Különösen áll ez a források jelzéséről. Érdemes munkát végzett Freimann J. Náthán ben Jehuda »Machkim« cz. liturgiái műve kiadásával (94—162), úgyszintén Wetstein a lengyel zsidók és tudósaik történetéhez szolgáltatott adalékaival (211—235). A 16. századról szól, egyebek közt bizonyítván, hogy Isserls Mózes (Rmó), ki 1572-ben halt meg, csupán mintegy 40 éves lehetett. Davidson J., a »Parody in Jew. Literatura« szerzője, kiadja a Bodlejana kéziratából Jehuda ben Sabathai »Dibré Haála Vehanidduj« cz. ostorozó verset a saragossaiak ellen (165—175). Gabirol és másoktól eltérően megnevezi az embereket, számszerint 5-öt. Tudományos cikk még Horovitz S. A chaszidizmus (41—58) — több apróságrol nem szólva — a többi vers és aktuális cikk.

*

Ohana Rafael Chajim megjelentette 3-ik kiadásban atyja Ohana Jakob »Mareh Hajeládím« cz. iratát (*Jeruzsálem* 1908), amely a mystikának és folklornak gazdag forrása. Össze van benne gyűjtve keleti és magrebi nyomtatott és kéziratos mű-

vekből a gyermekek egészségére vonatkozó szabályok, gyógy-szerek és szegulák (babonák), még pedig ábécé sorrendben. Egy kis gyermekgyógyászati enciklopédia régi zsidó tudás szerint. Tarka sorrendben váltakoznak a józan tanácsok és babonás szerek. Az előbbihez tartozik pl. egy idézet a »Refuath Hajeládim« cz. műből, melyet akár egy modern orvos is írhatott volna; az utóbbihoz az irat túlnyomó része. A bevezetés azt is bizonyítja, hogy a gyógykezelés nem ellenkezik az isteni gondviseléssel (3 a). Ez régi kérdés, melyre már a Mechilta felelt (Exodus 21, 19-re), ami szerző figyelmét elkerülte. De hát van neki elég más talmudi és rabbinikus bizonyítéka. E kérdés előtérbe tolása mindamellett a mohamedán fatalizmus hatására vall. Hihetetlen, hogy mi mindenről van szó, pl. impotencia stb. Bizonyos, hogy az idevágó szerek javarészt arab eredetűek, amint hogy Maimuni külön iratban állította ezeket össze egy arab fejedelem számára, melyet (342) ismertettünk. A könyv végén spanyol és arab nyelven a gyógyszerek alfabetikus listáját találjuk, amely körülbelül ezer gyógyszert ölel fel. Tanulmányozásuk a származás helye és kora szempontjából nem könnyű feladat volna.

*

Fischmann Jehuda Léb »Hanóthén bajam derekh« cz. irata (Berditsev 1903) nem kisebb dolog, mint egy »charef« és egy »bóke« közötti száz oldalra terjedő vitatkozás arról, hogy melyik út a helyesebb a talmud tengerén való hajózás alkalmával. Már a 3-ik század fordulóján intéztek kérdést Palesztinába: kit válasszanak meg iskolafőnek? Józsefet-e, ki Szinai, vagy Rabbát, ki Ókér Hárím? A két irány az idők folyamán a *charif* és *báki* nevekkal jelöltetett, az utolsó 300 évben pedig a »charef« kerekedett felül. A legdíszesebb jelző volt: reb Koppele charef, reb Hersele charef, két hazai nagyság. A talmudra vonatkozó észrevétel neve: cherifesz. Büszkén hirdette »mondó«-ja, hogy »közel áll az igazsághoz«. Csak »közel«, tovább jutni, vagyis igazat »mechadesolni« nem is lehet, illetve nem »künszt«. »Cziberéhez nem kell fog«. A zsidó népre jellemző, hogy csak az elmésséget kedvelte. A kultúra azonban, amely a régi körökre is hatással van, az ízlést megváltoztatta, ha nem is mindenütt, úgy hogy már nem gyönyörködnek általánosan azon szellemi hősökben, kik tótágast

állanak. Ezt bizonyítja Fischmann 100 lapon. Cherifesz-szel bizonyítja a bekiesz fölányét. Hasznosabb munkát végzett volna, ha a többször említett két szó történetét kutatta volna az irodalomban. Hol van a legrégebb hely, ahol a »charif« szó előfordul? Kit díszítettek vele először? Kik és hol nevezték először a talmudi elmefuttatást »charifuth«-nak? Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy csak a babylóniak használták az *éleselméjűről* a *charif* szót. Híresek voltak »Pumpedita charifjei« (Szanh. 17 b); a Palesztinába bevándorolt babyl. Zéra »charif volt és kérdezett« (Horájóth 14 a); »éleselméjűség szerint van a tévedés« (Bába Mecczia 96 b); »éles borszem«, azaz elmés magyarázat és hasonló (Meg. 7 a). A Jerusalmi a *chadad* (éles) gyököt használja, amely a köszörlélsből van átvéve az éles gondolkozásra. R. Józsefnek éles a kése mondja a talmud (Jebám. 122 a és Chullin 77 a), de »charif« szóval fejezi ki. »Charifuth« szó előfordul a talmudban, de sohasem jelenti a talmudi észrevételt, érthetően szólva: sohasem jelenti a cherifesz-t. Ez a szó ezen jelentésben lengyel-zsidó alkotás lehet és talán 400 éves sincs.

*

Markon J. a karaiták házassági jogáról három részre oszló művet szándékszik kiadni, melyből az első rész első füzeté az imént látott napvilágot (*Pétervár* 1909). Az egész héber mű címe שֵׁשׁ וְעִרְתָּ אֶחָד הַקָּרָאִים. Az első füzet Jészua ben Jehuda (11. század közepén Jeruzsálemben) »Széfer Haarajóth« vagy »Széfer Hajásar« cz. művét hozza, melyből eddig csupán részletek voltak kiadva (pl. Schreiner, Studien über Jesch. b. Jeh. iratában). A mű eredetije arab és Jakob ben Simon, Jészua Görögországban élő tanítványa fordította héberre. Nehéz stílusban. A kiadó szerint némely hely oly homályos, hogy csak arabra való visszafordítás után érthető. Tényleg nehéz olvasmány. Ez a mű mai napig a karaiták »Eben Haezer«-je. A karaiták, mint tudva van, a rabbaniták ellen előszeretettel vették elő a régibb szekták nézeteit és szokásait. Bizonyára oly szokásokat (szabályokat) is, melyek a nép közt éltek, habár irodalmi kifejezéshez nem jutottak. Házassági joguk szigorúsága részben ebből a forrásból ered. Minthogy Jészua Jeruzsálemben élt, ismerhette még a régi zsidó népiéletet és így »chumre«-jeit részben innen is

vehette. Ebben az esetben praetalmudikus szabályok. Minden esetre érdekes könyv és Markon nagy érdemet szerzett kiadása által, ez teljes azonban csak akkor lesz, ha valamely modern nyelvre lefordítja, mert jelen alakjában igen kevés ember érti meg, kik közé magunkat nem számíthatjuk. A tárgy a fent jelzett talmudelotti házassági jog szempontjából bennünket kiválóan érdekelvén, több helyen kísérlettük meg az olvasást, de hasztalan. Rövid (XXIII lapos) bevezetésében M. kellő tájékoztatást nyújt és bibliografiát ad.

*

Hirschensohn Ch., előzőt Jeruzsálemben, jelenleg Hobokenben (*New Jersey*, Egyesült-Államok) élő rabbi Jeruzsálemben 1908-ban érdekes héber könyvet nyomtatott ki. Héber címe: *ימים מקדם הוא ההיגיונולוגיה הביבלית* (Máskor volt a biblikus logika). Címe: *Jamim Mikedem* »Eine neue Zeitrechnung .... nebst chronologischer Tafel; welche, abweichend von der gewöhnlichen Chronologie, parallel mit derselben gestellt ist.« Már a címlapon hirdeti H., hogy a bibliának nehéz kronológiai helyeit, melyek egymásnak ellenmondanak, vagy számaik nehézségeket okoznak, megmagyarázza. 22 fejezetben (246 old. + 37 javítások és pótlások) csoportosítja mondanivalóit. Kezdi a világteremtéssel és végzi a válólelével dátumával. Általában jónak elvei vannak. Megkülönbözteti a történelmi és a mondai (agádikus) kronológiai adatot. Az évszámoknál az általános összeg (pl. 480 esztendő az egyiptomi kivonulás óta) megbízhatóbb, mint az egyes tételekből összeadás útján nyert összeg. A legfeltűnőbb elvet azonban a 23-ik oldalon állítja fel: »Ezt az általános szabályt tartsa szem előtt ezen és egyéb könyveim olvasója. Ahol megváltoztatom a biblia szövegét, nem szándékom megváltoztatni az olvasatot a frigszekrényben levő példányban. Isten ments! Csupán szóbeli tan ez .... Szentek a könyvek, amint írva vannak, és amint írva vannak, úgy olvasatnak a biblia felolvasásakor. De tanulni, kutatni és megtartani az Írás lelkét, szabad a szöveget változtatni és javítani, ahogy az Isten az embernek tudást adott.« H. ezen elvből bőségesen kiveszi részét. Tekintélyt nem ismer, még kevésbé mint Azarja de Rossi, ki az aerákat először kutatta kritikai szellemmel. H. a világ teremtését nem Ádámotól datálja, hanem előbből, úgy hogy a biblia a geológiával nincs ellentétben. A bibliai

világaera azonban Ádámval kezdődik. Ezeket csak mutatóba. Könyve végén H. a válólelével aerájáról (a teremtés szerint) azt mondja, hogy az nem kronológiai, hanem vallási aera, tehát független a kronológia eredményeitől.

*

Már 12 év előtt jelent meg, de csak most került kezünkbe *Grajewski Eliezer Zalman* »Szelióth és Jóczeróth« kiadása, amely a kommentár után a *יהודה אליעזר* nevet viseli (*Jeruzsálem* 1896). Csupán az év közben szakosás szelióthák (sáni vachamisi) és jóczeróth (sekálím stb.) vannak felvéve és kommentálva. Szerző helyesen járt el, midőn elsősorban a meglevő irodalmat használta fel, de hibázott, midőn kétféle kommentárt adott, a megnevezetből egy rövidet és egy hosszút. »Rase« és »Toszefesz« együtt. Ezenfelül (illetve alul t. i. a lapon) van még egy »Jalkut Eliezer« cz. agádikus gyűjtemény. Nagyjában érdemes munka. Különös, hogy számos nehéz helynél hallgat, a könnyűt pedig magyarázza. A »non liquet«-et régi ember nem meri bevallani.

*

Kittel B. 1902-ben tartott előadása 5-ik kiadásban látott napvilágot a következő némileg változott címmel: »Die orientalischen Ausgrabungen und die ältere biblische Geschichte« (*Leipzig* 1908). K. azt a kérdést tárgyalja, hogy az ásások által felszínre hozott ókori emlékek mily irányban módosítják nézeteinket a biblia elbeszéléséről? Higgadtan mérlegeli a tényeket és arra az eredményre jut, hogy a kritika elméletekből indult ki, midőn azt állította, hogy Izráel története csak egyenes vonalban haladhatott és ebből a feltevésből következtetéseket vont. Az emlékek világítása mellett nem áll meg az, hogy Izráel népe nem lakhatott Egyiptomban, hogy Mózes korában teljesen műveletlen volt, hogy ósatyáit, jelesül Ábrahámot nem ismerhette, mivelhogy semmiféle nép nem ismerte első őst. Utal arra, hogy az Ábrahám, Jákob, Simeon s más bibliai neveket ősrégi nem izraelita forrásokban is megtalálták. Helyesen hangsúlyozza, hogy a sémi őskorban az idők folyamán emberek istenekké váltak és nem istenek emberekké, helytelen tehát az a feltevés, hogy Ábrahám eredetileg holdisten. Az ósatyák történetének tárgyalása után áttér (25 köv.) a teremtés bibliai történetének taglására. »Aber ich muss

diese ganze Vorstellungsweise ablehnen, als hätte ein israelitischer oder jüdischer Priester die babylonischen Urkunden nach Art eines modernen Redakteurs vor sich genommen, da ein Stück entlehnt, dort einem Passus weggelassen und durch einen anderen ersetzt« (29). Számos ízben adtunk kifejezést e gondolatnak a biblia irodalomtörténeti kritikájával szemben. K. ezután azon nézetet fejezi ki, hogy a vízözönről szóló elbeszélés történeti eseményen alapszik és hogy az izraeliták ezt az ősi hagyományt hazájukból hozták magukkal és nem a babyloniaktól tanulták (31). Azt vallja továbbá K., hogy a fejlődés elején a nonotheizmus áll, nem a polytheizmus. Még egyebekről is van szó ebben az előadásban, melyet szerzője az első kiadás óta tett felfedezések megbeszélésével kiegészített.

*

Más liturgiai könyv címe: *מהור אהל יעקב* melynek első része: *אהל העדות* nevet kap és Rós Hasána imáit az ezt megelőző »Szelichóth«-al együtt tartalmazza (*Jeruzsálem* 1908). Ezt a török és olasz spanyol rítusú machzort *Jakob ibn Tjezehaki* adta ki elég szép kiállításban és szintén kommentárja után nevezte el. Spanyol ember lévén, él még benne az ősi zsidó kultúra: a ritka nyomtatványokat és kéziratokat kereste és ezekben búvárkodott. Válogatott a pijjutok között, azokat vévén fel, melyek az ájtatosságot emelik. *Mózes ibn Ezra* több szelicháját gyönyörűség olvasni, szerzőjük megérdemelte a »szallach« nevet. *Jehuda Halevi* szintén képviselve van. A *szerfard* machzor általában poétikusabb és művészebb, mint az *askenaz* machzor. A 46. lapon van egy szelicha *Jehuda ibn Balam*-tól, az 51. lapon (26 a) *Abrahám*-tól, ki a kiadó szerint talán Ábr. ibn Ezra. A »Jigdal« 5. versében a rendes olvasattól eltérőleg *יהוה נברך*-et vesz fel a szövegbe, megjegyezvén a kommentárban: »találtam írva« (119). Kár, hogy nem adta meg a forrást. Ezt a konjekturát ugyanis Reifmann hozta forgalomba. Az »Adón Ólam« (132) több eltérést mutat. A spanyol machzor beható tanulmányozást érdemelne.

*

A »Der Alte Orient« cz. gyűjteményben (X. évf., 2. füzet) Weber O. ismerteti Glaser *Eduard* (szül. 1855 márcz. 15. a csehországi Deutsch-Rust faluban, meghalt 1907 május 7. Münchenben) érdemeit Dél-Arábia felkutatása körül (Eduard

Glaser's Forschungsreisen in Südarabien, *Leipzig* 1909). »Kutató ritkán hagyott még a tudománynak gazdagabb örökséget, mint Glaser E.« (28). A dél-arab inskripcziók egész tömegét hozta Európába s egyébkép is nagymennyiségű és jelentőségű anyagot szállított a keleti tudományoknak. Az ókorban zsidók nagy számban laktak Dél-Arábiában és 500-tól 530-ig a himjarita királyi család zsidó volt (áttértek), de a W. ismertetéséből nem látjuk, vajjon Glaser zsidó érdekű feliratokat vagy egyéb tárgyat is hozott-e magával. Ugyanezért nem is ismertetőnk a nevezett füzetet, ha a kutató sorsa nem volna tipikus eset. A zsidó Glasert talán egyetlen egy Meczenás sem támogatta. Igazi zsidó szívóssággal 12 év alatt (1882—1894) négyszer utazott a kutatása terül választott országban, mindig veszéllyel és túlnyomó részben saját költségen, melyet szerzeményeiből teremtetett elő. Weber azt írja róla: »Eduard Glaser hat der Wissenschaft nicht nur auf gefahrvollen Wegen neues Material erobert, er hat auch selber und in glücklichster Weise sich an der Bearbeitung und Verarbeitung dieses Materials beteiligt, er ist nicht nur ein Forschungsreisender, sondern ein Forscher gewesen« (29). Semmiféle jutalomban nem volt része és keserűségben halt meg.

*

Az odessai »nagy jesiva« címet viselő rabbiszeminárium Értesítőjében az 1907—8. évre *Czernovitz Ch.* jesivafő héber nyelven 54 oldalra terjedő dolgozatot bocsátott közre »a lopás és rablás törvényeiről a biblia és talmud szerint«: *שיטת גמרא ופוסקים בלשון חז"ל ופוסקים* (*Odessa* 1909). Három részre osztja az anyagot: 1. Lopás (1—6. §.). 2. A lopás büntetése (7—11. §.). 3. Rablás (12—13. §.). Cz. modern módszer szerint dolgozik. Ezalatt nem azt értjük, hogy iratát pár modern jogi könyvből vett idézettel cziczomázza fel, hanem azt, hogy a forrásokat történelmileg kutatja, ezek harmonizálását nem erőlteti, nem a Rambamot aknázza ki s így tovább. Érdekes pl. az a megállapítás, hogy a misna és barajtha nem említi azt, hogy a *תוקן טענה נגד* négy- és ötszöröset fizet (40. lap). A bab. és pal. talmud e pontban eltérő nézeteit általános nézeteik különbözőségeiből magyarázza. A két talmudon kívül a midrasokat is ügyesen használja ki. Hamurabi kódexét, a bibliára vonatkozó jogi irodalmat, archaeológiát stb. szintén

kellően konzultálja. Érdekes és tanulságos eredményekre jut. Egy pontot sz. nem tárgyal. Ha a tolvajnál a lopott tárgyat megtalálták. Volt oly nézet is, hogy ebben az esetben a tolvaj visszaadja a tárgyat és nem fizeti a kétszeresét. Ezen nézet ellen polemizál a Mechilta 91b Friedmann (22, 6-ra) a Steinschneider-Festschrift 26. s köv. oldalán adott magyarázatunk szerint (שישני emendálandó שישיני-ra). Általában konstatálható, hogy a tóra törvénye Hamurabi, római, ó-germán stb. törvényekkel szemben mint egyebütt a tolvajnál is enyhe. A talmud, mint a büntetőjogot általában, ezt a részletet is még tovább enyhítette. Ez C. ismertetéséből is szembe ötlük, de nincs eléggé hangsúlyozva. Kis irata szép adalék a biblia és talmud büntetőjogának ismertetéséhez.

*

Dr. Funk S., boskovitzai rabbi és morva országos főrabbi-helyettes, az osztrák császárijubileum alkalmából a következő iratot tette közzé: »Für den Kaiser! Worte der Königstreue aus dem jüdischen Schrifttum« (Brünn 1908), melyben a tartalom már meg van nevezve. Szerencsés gondolat, különösen manapság, midőn a zsidókat nihilistáknak és Jakaboknak kiűtik. F. a »Monumenta Judaica« mintájára az eredeti forrásokat nyomtatja le és fordítással látja el. Az anyagot a bibliából, talmudból, apokryphákból, Josephusból, középs- és jelenkori irodalomból veszi és öt fejezetben csoportosítja, melyek címei: Kormányzat és isteni világrend; hűség és tisztelet; császári dicsőség és méltóság; az államtörvény tisztelete; imádkozz a királyért. A modernek közül szintén többen jutnak szóhoz: Hirsch S. R., Schreiber Simon (krakói rabbi), Placzek B. (versek). A vokalizáció nem kifogástalan. A fordítás hű, de némely pontban nem elég világos (pl. 16 fent), sőt hamis (u. o. 9. sor).

*

Wertheimer Salamon Aron, pozsonyi származású és Jeruzsálemben élő előnyösen ismert tudós, ki számos iratot bocsátott már közre, csak az imént (1909 február) új gyűjteményt indított meg e névvel: כרך ראשון לארשים ולארחים, amely első-sorban régi kéziratok kincseit fog nyomás által mindenki számára hozzáférhetővé tenni. Az első füzet öt kisebb edíciót

tartalmaz. Címeik: 1. Mózes ben Maimon intéő végrendelete (Czivvuj) fiához. 2. Méir ben Eliezer értekezése a gonosz szemről. 3. A régi spanyol költők verseiből. 4. Píjuttok egy régi pergament-kéziratból. 5. Toldás Jechezkel targumának elejéről. Teljesen új csak az utolsó darab és néhány vers, de W. a többinél is használt kéziratokat és így valamennyi érdemes kiadásnak tekintendő. Ezenfelül értékes észrevételekkel diszította őket. A füzet nagyobbik felét »Émek Berákha« cz. halach. értekezés tölti ki, amely szerzőtől ered és Ábrahám ben Dávidnak József ibn Pelathoz intézett kérdésére vonatkozik a parancsolatok benedikciójáról. A nyomás korrekt és a füzet ára 3 frank. Szerző kéri az irodalom barátait, hogy füzeté megrendelésével támogassák vállalkozását. Az új gyűjteménybe mások kiadásait is felveszi. Reméljük, hogy magyar vevők is akadnak.

*

Zuckerman M. S., a tószefta kiadója, kerekén 1000 lapon tárgyalja a következő problémát: »Tosefta, Mischna und Boraitha in ihrem Verhältnis zu einander oder palästinen-sische und babylonische Halacha.« Ez művének címe, melyből az imént az első kötet látott napvilágot (Frankfurt a/M. 1908). A »tószefta-kérdés« 1870 után vált »égetővé«, midőn Dunner, Schwarz és Zuckerman M. a Monatsschriftben saját külön elméleteiket fejtették ki róla. Schwarz mai napig azon nézetet vallja, hogy a tószefta eredetileg a misna rendjét követte, csak összezavarodott, Zeraim tószeftájának kommentárja alkalmával csakugyan »rendezte« a tószeftát. Hogy ez az összezavarodás miképp történt, vajjon az agyakban, melyekbe be volt vésvé, vagy a pergamentben, melyre írva volt? nem magyarázta meg. Nyilvánvaló, hogy a névtől »Toldalék« (helyesen: »Toldalékok«) vezéreltette magát. Pedig a »toldalékok« nem azt jelentik, hogy a misna egyes halákhái egyenként megtoldatnak, hanem csak azt, hogy a »halákhóth« (= misna) mellett van még egy hasonló gyűjtemény és ez mint egész kapta a »toldalékok« (héberül: tósáfóth, aramul: tósze fátha) címet. Ezt csak röviden jegyezzük meg, noha a kérdés velejére tartozik, mert incidentaliter nem fejtethjük ki nézetünket. Zuckerman M. S. eredeti nézete saját szavaival: »dass unsere Mischna unmöglich, so wie sie uns vorliegt, aus Palästina

stammen kann, dass sie vielmehr in Babylonien neu redigiert wurde, weil sie mit der b. Gemara übereinstimmt und diese im Gegensatze steht zu Tosefta und Jeruschalmi, so dass Jeruschalmi verstanden werden kann durch Voraussetzung der Tosefta als palästinensische Mischna, allerdings mit Hinzunahme der unveränderten Bestandteile unserer Mischna, die in Tosefta ausgelassen sind, so dass die ursprüngliche pal. Mischna aus Mischna und Tosefta herzustellen wäre« (VII). Z. ezen régi nézete szerint a pal. talmud misnája már nem létezik önálló gyűjteményben, hanem csupán törzse: a tószefta, de ebből kihagyták azokat a részeket, melyek a mi misnánkban megvannak. Az első kérdés nem az, hogy ez a tézis milyen jellegű — az eretnkség vádját helyesen utasítja vissza Z. — hanem az, hogy van-e az irodalomban általában és a zsidó irodalomban különösen példa arra, hogy egy könyvből számtalan helyen darabonként hagyták ki azokat a részleteket, melyek egy más könyvben is megvoltak? Z. a világirodalomból erre példát nem hozott, sőt magában a zsidó hagyományban sem kutatta. Könnyen meggyőződhetünk a talmud barajthaidézeteiből, hogy ez nem járta, mert akárhány helyen különféle gyűjteményekből ugyanazt a tételt idézi csekély variánsokkal. Ezek a gyűjtemények elveszvn, legalkalmasabb példa a két Mechilta, melyekből most a R. Simon gyűjteményének nagyobb részét ismét bírjuk. Lépten-nyomon mindkettőben ugyanazon részletekkel találkozunk. Mely időben történtek ezek a kihagyások? A Jerusalmi lezárása előtt semmiesetre sem. Abban az időben sem, midőn a misnát (tehát a palesztinaiak a tószeftát) még könyv nélkül tanulták és tudták, mert az emlékezetből nem lehet részleteket kidobni. Ez a kor pedig legalább a VII. századig tartott, hisz Natronai gáon még később írta le a spanyol zsidók számára »szájából« nemcsak a misnát, hanem az egész babylóniai talmudot. Csak arról lehet tehát szó, hogy a tószefta felírása idején kihagyták belőle a misnában már feljegyzett részleteket. Ki eszközölte ezt? Nem talált ellenzékre, amely nem hagyta a tiszteletben álló gyűjteményt megcsonkítani? Miért nincs ennek a castigációnak semmi nyoma az irodalomban, pl. a jól értesült Serira gáonnál, ki levelében erről a különös jelenségről szólhatott volna, sőt szólnia kellett volna? Sem az általános, sem

a zsidó könyvtörténet ezt a Z.-féle feltevést nem támogatja, mondhatjuk, teljesen kizárja.

A másik kérdés az: Csakugyan nincsenek-e a tószeftában és a mi misnánkban közös részek? Elég egy pillantást vetni a tószeftába, hogy ennek ellenkezőjéről meggyőződünk. Helyes kiinduló pont ilyen kérdéseknél a statisztika, melyet Z. nem állított fel. Hogy maradtak meg a tószeftában ezek a közös, gyakran közismert részek? Ha a kérdéseket nem fogják meg tudományos módszerrel, sohasem fognak előre jutni.

A részleteket Z. könyvében nem tanulmányoztuk, de azt tudjuk, hogy a fenforgó problémánál a »Vorfragen« döntő jelentőségűek. Ezek eldöntése előtt végleges nézet nem formálható.

*

A »Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur 1909« (Berlin 1909) 11 irodalmi dolgozatot tartalmaz. A szokásos visszapillantás után a lefolyt év eseményeire (Philippson) és az irodalomra (Karpeles) következik Lazarus M. szép és szellemes előadása Ruth könyvéről (64—80). Miért nem nyomatta ezt ki maga a szerző? Kornfeld H. titkos orvosi tanácsos ismerteti a biblia felfogását a szívről és az agyról (81—89). Kohler K. a cincinnatii rabbiképző rektora széles olvasottsággal és éles ítéllettel »a zsidó kereskedelem világtörténeti jelentőségéről« értekezik. Ezeken kívül még egy családi krónika, három elbeszélés és egy vers közöltetik.

*

Levy S. összegyűjtötte kisebb dolgozatait, melyek a Jewish Quarterly Review és a Jewish Chronicle angol negyedéves, illetve heti zsidó orgánumokban láttak napvilágot és megtoldván egy ujjal, kiadta e cím alatt: »Original Virtue and other short Studies« (London 1907). Új éppen a címet szolgáltató dolgozat, amely első helyen áll (angol és francia irodalmi szokás, hogy gyűjtőketet az első közleményről neveznek el). Az »eredendő bűn« zsidó ellentéte az »eredendő erény« (1—42). Elmés ötlet. Különbön szó van az Akédáról, a mi Izsák és Ábrahám hajlamát a jóra mutatja, ennek kapcsán a Zekhut Ábótról. A második dolgozat az »eredendő bűn zsidó felfogása« (43—57), amely témával folyóiratunk már két évtized előtt foglalkozott. Feltűnést keltett annak idején a Reviewban megjelent: »Van-e zsidó irodalom?« és azután »Mi a zsidó

irodalom« cz. czikk. A kérdés, melyhez Bacher is hozzászolt, a jelen kötetben 58—98 tárgyalatik. A Maimonides emléke, Peszach-este, Újév, Chanuka, Purim (V, VIII—XI) egy-egy czikk. *Barlow Th.* lincolni püspök 1692-ben megjelent, ma már ritka művében szó van keresztény disszidensek és zsidók tolerálásáról. Erről szól a VI. szám (115—124); a VII. szám ismerteti és bírálja *Dury John*, szintén XVII. századbeli teológus, a zsidókról szóló értekezését, amely Cromwell alatt íródott, midőn Manasseh ben Israel kérelmezte a zsidók felvételét Angliába.

*

Lazarus M., a »Völkerpsychologie« megalapítója (Steinthalal együtt), fiatal korában a talmuddal foglalkozott és egész életében a zsidóság és ügyei iránt nagy érdeklődést, sőt lelkesedést mutatott. Élete utolsó évtizedeiben kizárólag a zsidóságnak szentelte erejét és körülötte kiváló érdemeket szerzett. Hat évvel halála után (második) felesége *Nahida Remy*, az ismert prozelita író nő kiadta »Die Erneuerung des Judentums. Ein Aufruf« cz. iratát (*Berlin* 1909). Lazarus az ismert színészekben nemcsak részt vett, hanem elnök is volt. Irata a reform szöszölője. Mindössze 120 kisoktáv oldalra terjed és oly kérdéseket tárgyal, melyeket az érdeklődőknek eredetiben kell elolvasniok. Ugyanezért csupán általánosságban figyelemztetünk erre a »Szózat«-ra és nem megyünk bele a részletekbe. Egyéb-iránt az a privát véleményünk, hogy azon gyakorlat után, melyet a zsidó nagyközönség — pártárnyalat különbség nélkül — vallási tekintetben követ, ez irányú reformokról beszélni már idejét multá. Az ür »tan és élet között« az összes táborokban nagyobb, mint valaha volt.

*

Az előbbi irattal rokon a témát illetőleg *Levkowitz J.* művecskéje: »Judentum und moderne Weltanschauung« (*Frankfurt a/M.* 1909). Egy-egy fejezetet képez: a vallás lényege és feladata, a vallás eredete, Isten létezése, teremtetés, szabad akarat, halhatatlanság, az ember állása a világ-egyetemben, az erkölcs eredete, az erkölcs fejlődése, az erkölcsi világrend, vallás és erkölcs, végül jegyzetek (146 oldal). Az összes kérdések közérthető nyelven és modorban tárgyalatnak, mert a mű célja, hogy a művelt közön-

séget a jelenkor vallási problémáiról tájékoztassa. »Vizsgálni kell, hogy a vallásnak van-e önálló és állandó értéke és hogy ez min alapszik« (2). Világos és egyszerű nyelven adja elő *Levkowitz* a legsúlyosabb problémákat és rövid fejtegetés után állást foglal. A zsidóságról pl. helyesen azt mondja, hogy az ember életének feladatát és jelentőségét a jó után való erkölcsi törekvésben látja (35). A vallással összefüggő minden kérdés szóba kerül. A német zsidóság nagy kultúrájára vall, hogy rabbi ilyen kérdéseket egyáltalában felvethet és tárgyalhat. A galicziai országokban ez nem volna lehetséges.

*

Nagy tudású alkotás *Berliner A.* 87 oldalas irata: »Randbemerkungen zum täglichen Gebetbuche (Siddur)« (*Berlin* 1909). 21 fejezetben különféle észrevételek csoportosítottak a mindennapi imakönyvről, de csupán a XVI. század elejétől 1800-ig, pontosabban a prágai (1512) és a Heidenheim-féle sziddur első kiadása (1800) közötti korszakra vonatkozólag. *Berliner*, a régi imakönyv védője, az általa nyújtott gazdag anyaggal tulajdonképpen a reformot igazolja. Ha annyiféle toldás és változtatás történt az utolsó 300 év alatt, akkor a XIX. század is jogosítva volt reformálni. Egyébiránt többször hangsúlyoztuk magunk is, hogy a kabbalisták voltak a liturgia első reformátorai, de a részleteket és ennek alapján a méreteket csak *Berliner* könyvéből látjuk. Meglepő pl. az, hogy a kiddus benedekciójából 7 szót akartak törölni, még pedig ezeket: »mert bennünket választottál ki és bennünket szenteltél meg az összes népek közül« (33). Igaz, hogy a kihagyást a kiddus két felének a szavak egyenlőségének eszközlése céljából és nem asszimiláczióális törekvésből kívánták. De az eredmény azért mégis ugyanaz. Állítólag Izsák Lurja, az újkori kabbala atyja, tiltotta volna meg az említett szavak recitálását. *Berliner* a kabbalismusnak, amely 1560—1800 között terpeszkedett az imakönyvben, nagy ellensége és összes változtatásait, azokat is, melyeket Heidenheim, »az imakönyv Mendelsohnja« (*Zunz* szava), és követői még megtűrték, kiküszöbölendőknek tartja. Nem kell a »reform«-tól félni — mondja B. — és a 15. s köv. lapon, a talmudból eredő, a goj, asszony és rabszoba benedekcióit törölnendőknek tartja. Ennél a pontnál nem ártott volna egy utalás *Kaufmann* érdekes cikkére

(Monatsschrift XXXVII. 14 köv.), melyhez folyóiratunkban (X. 113 köv.) néhány észrevételt fűztünk. Hasonló jelentőségű kihagyást javasol B. a 49. lapon. Az egész emlékeztet a paksi rabbigyűlésre (a múlt század negyvenes éveiben), amely a »taslech«-t az újév második napjára kívánta áttenni. Felette érdekes annak a kimutatása, hogy a legreformáltabb imakönyvben is maradtak még kabbalista részletek. Említésre méltó, hogy B. többször idéz Steintal irataiból és ezen szabad gondolkozó zsidó meggyőződéséről nagy elismeréssel nyilatkozik. A szóban forgó irat csupa részletből állván, bajos belőle részleteket kiemelni. Csupán azt említjük, hogy a »Lekha Dódi« utolsó versszakánál való megfordulás a kilépés szimbóluma. Eredetileg ugyanis nem a zsinagógában énekelték ezt a dalt, pontosabban: a hasonló címűt, melyet ez kiszorított, hanem a szabadban, akár a saját udvaraikban egymás elé mentek és ezzel egymást apostrofálták. Ennek a szokásnak a meg nem értett residuuma a »Bóí Besálóm«-nál való megfordulás. Az »Éseth Chajil« (Példabeszédek 31) péntek esti reczitálása nem a feleségnek szóló dicsőítő dal, hanem a szombatnak és kabbalistikum. 50—53 a birkatha haminim tárgyalása. A 13. lapon a héber idézetben sajtóhiba van (jod helyett olv. nun).

*

Toledano Jakob Mózes (Tiberiás) szefard tudós már több iratot tett közzé (Apirjon stb.), melyek helyes módszerről tesznek tanúságot. Legújabb publikációja *Almosnino* József ben Ábrahám kis irata שירי המצות (*Jeruzsálem* 1909). A szerző, kinek atyja a spanyol száműzöttek között volt (1492) és Marokkóban telepedett le, 1530 körül született és 1600 körül halhatott meg. Áron ben Chajim, a Korban Áron, Léb Áron s más művek szerzője, tanítványa volt. A szóban forgó mű a parancsolatok számlálására vonatkozik, jelesen 13 alapelvet állít fel, melyek a parancsolatok közé való fel nem vétel, illetve felvétel körül szem előtt tartandók. Toledano a bevezetésben idéz oly véleményt is, miszerint a 613 szám nem veendő szó szerint. A vita, mint ismeretes, Maimuni óta igen eleven. A füzet szerzőnél kapható.

VAILOMÁS.

Részlet Gabirol »Király koronája«-ból.

<p> Az én létem porból ered Végzetem a sírba vezet Mégis törvény ellenére Lépek vakmerőn Elédbe Tisztátlan a gondolatom Nemtelen az indulatom Rosszra folyton jár az eszem Bűnös élvét hajhász szemem Szenvedély az ur fölöttem Így züllik el az én lelkem. Szívemet vágyak hevítik Életerőmet emésztik Testi bajok sorvasztanak Életkedvtől megfosztanak. — Jól tudom, hogy sok a vétkem Számlálni meg sem kísérlém Felsorolni úgysem tudnám Csak bűnhalmazt szaporitnám S' ha mégis egyet-mást említek S' a bűnfertőből merítek: Olyan mint a csöpp az árban Mint parány a nagy világban. Zúg a bűnök habverése Vaj' azok beismerése Csillapítja habtorlórádást A rohanó ár zúgását?! Csak úgy imám meghallgatnád Bűnömöt megbocsátanád! — Tanításid' nem követtem, Parancsaid megvetettem Bűnös tervek tölték szívem' Ocsmányságról szolt a nyelvem A szentséget káromoltam Igaz utról távolodtam Fondorkodtam, ferdítettem Erőszakot elkövettem Szándékosan kárt okoztam Védtelenre rátámadtam Hamis híreket közöltem Rossz tanácscsal rábeszéltem Valótlanul foglalkoztam Mások felett gúnyolódtam Erkölc ellen fellázadtam </p>	<p> Erényt magamtól eldobtam Igaz utról rég letértem Czéлом' azért el nem értem Rosszaságot elkövettem Dacczsal Ellenéd tüntettem Utáltam az intelmeid' Megvetettem feddéseid' Eletpályám elrontottam A jó utat oda hagytam Parancsaidat megszegtem Mindég mélyebbre sülyedtem Érdem szerint megbűnhödtem Meg nem bocsátható a vétkem Erőt vesz a bánat rajtam Haragodat hogy kihívtam S' a jót amit tapasztaltam Csupán rosszal viszonyoztam. Jóvoltodból teremtetél Arra rá nem kényszerültél Létemet csak szeretetnek Köszönöm és kegyelemnek Jóságoddal megelőztél Belém ihletet leheltél Lélekkel földiszíttéél Csodás módon élesztettél. Napvilágra jöttem óta El nem hagytál engem soha, Mint egy atya úgy neveltél Mint a gyermeket szeretéél Csecsemőként dédelgettél Dajka módra becézgettél Csemegeiddel elláttál Állásomhoz erő adtál Gyöngédséggel felkaroltál Jó erkölcsre tanítottál Bajtól, rossztól megőriztél Sorscsapástól megmentettél Nem is sejtett veszélyeknek Utját álltad — el nem értek S' mielőtt a baj beállott Jóvoltodból tovaszállott Jó előre gondoskodtál Gyógyszerekről — úgy megóvtál </p>
---	--

S' mikor magam nem védhettem
Megőriztél — menekültem
Oroszlán fogát kitörted
Zsákmányául nem ejthetted.
Betegség ha érte testem
Halál karjába nem estem
Kard ha dühöngött világban
S' ellenség dult az országban
Megmentetted irgalmadban
Menhelyt leltem védszárnyidban
Járvány idejében óvtál
Éhinségben Te tápláltál
Böven mindennel elláttál
Fölöslegben fentartottál. —
Haragod ha reám zúdult
Beteg lelkem meg-meggyógyult
Ugy büntetted mint az atya
Aki fiát szemmel tartja
Szorultságban meghallgattál
Fájdalmamban írt nyujtottál
Nyomtalanul el nem hangzott
Imám — kegyed el nem hagyott
Mindezeknek tetejében
Irgalmasságod teljében
Tökéletes hitet adtál

Oly tudattal boldogítál
Hogy Te vagy az igaz Isten
Hasonmásod sehol nincsen.
Prófétáid szellemében
Tanítottak ihletesen
Nem volt közöm lázadókhöz
Te ellened harczolókhöz
Szent nevedet gyalázókhöz
Szent tanodat gúnyolókhöz
Szolgáidat támadókhöz
Prófétáit czáfolókhöz
Kiknek jámborsága alatt
Rejtőzik bűn és fondorlat
Tiszta lelket fitogtatnak
Miglen abban bűnök laknak
Olyan a csak színlelt erény
Mint a mocskokkal telt edény
Ha víz mossa kívül fényes
Belsejében mocskos, férges
Érdemetlen jóságodra
Hűségedre, irgalmadra —
Hálát zeng az ajkam neked
Ki leheltél belém lelket,
Tisztát, szentet — mint a lényed
Világosat, mint a fényed.

Nagybeeskerek.

DR. KLEIN MÓR.

A SZIVTELEN. *)

(Ginzkey.)

Sokat remélt, sokat bizott,
És sokszoron csalatkozott,
Nem egy szíven kopogtatott,
És kő után követ kapott,
És addig gyűjtött köveket,
Amíglen kőbástyát emelt
Azokból a szíve körül,
Keményen, zordan, tömörül.

EGY RÓZSABOKOR.

(Boelitz.)

Egy rózsabokor
Virul a kertemben,
Sok rózsza lángol
Csodás tűzben rajta;

*) A következő három verset a jargon költészet is átültette népies termékei közé.

És minden rózsza
Arra vár, hogy egyszer
Egy kéz, tövéből
Leszakítsa, s akkor
Majd ott viríthat
Illatos szírommal
Egy kebel fölött,
Vagy virágcserepben.
Sok rózsza mégis
Szakítalan hervad,
Sok piros rózsza ...
Gyönyörű virágszál.

ESTE VAN MÁR.

(Conrad.)

Este van már.	Lágy karokkal
Anyám szavát hallom.	Átalólelsz engem,
Künn a kertben	S amint egykor
Sokat kergetőztem,	Kebleden úgy nyugszom.
Édes anyám,	Édes anyám!
Jövök, jövök én már.	Hosszú évek óta

Lenn a sírban
Alszol örök álmot.

ANYA.

(Busse.)

A szívem fáj. Fél éjszakán
Terád gondoltam, jó anyám,
Ki egykor bölesöm ringatád,
Hajh! idegen sír a hazád.
Sok bánat marta szívedet.
Be sokszor láttam könnyedet,
Ha újra ébrednél, anyám!
Most boldogabb lennél talán.
Emlék nem jelzi hantodat,
Nem keresik fel sírodat,
Virág reája nem kerül,
Úgy alszol messze, egyedül.
Fehér gyölcsban temettek el,
Fehér főkötő fejedén,
Most nincs, ki sírodon sirat,
Oly messze van három fiad.

Azt hiszem: édes jó anyánk!
 Hogy nap-nap után vársz reánk,
 Megismernéd a lépteink,
 És halkán súgnád neveink.

De évek múlnak. S elhagyott
 A mohos sírban a halott,
 A sír körött vad dudva nő,
 De miközülünk egy se jó.

Oly messze estem tőled én,
 És idegenben járok én,
 És van idő, hogy nevetek,
 S úgy bántja ez a szívemet.

ÚGY SZÜLETÜNK...

(Midrás után.)

Úgy születünk: ököltrefogott kézzel,
 Marékraszorult, görcsös két tenyérrel,
 Mintha csak szólnánk: kincs, öröm és mámor,
 Minden miénk ezen a nagy világban.

És úgy halunk meg: kinyújtott kezekkel,
 Szétnyílt, hideg, üres tenyerekkel,
 Mintha csak szólnánk: bizony semmink sincsen,
 És balga álom a világon minden...

NEM TUDOM ÉN...

(Morris Rosenfeld.)

Fölnézek az égre: siró felhők rajta,
 És zokogok én is sötét felhőképen...
 Fölnézek rá újra: nevet a nap arca.
 S úgy kaczagok én is, mint a nap az égen.
 Nem tudom én azt sem, mért könnyes az arcom?
 S nem tudom én azt sem, miért kell kacagnom?

Siró szélnek hallom őszi sikongását:
 Elszorul a szívem, könny csillan szememben.
 Tavasz jöttén hallom rigók dalolását,
 S velük kell dalolnom, velük énekelnem.
 Nem tudom én azt sem, mért hull a könnyem?
 S nem tudom én azt sem, miért kell énekelnem?

Budapest.

KISS ARNOLD.

TANÜGY.

A BIBLIA NÉMETRE VALÓ FORDÍTÁSÁNAK ALAPELVEI.

Grundsätze für eine wirkliche Verdeutschung der heiligen Schrift. Von
Rudolf Böhrer, Stadtpfarrer in Haigerloch. (Hohenzollern.) Stuttgart.
 Verlag von Max Kiemann 1909.

Szerző az: »Allgemeiner Deutscher Sprachverein« Tübingenben 1909 január 18-án tartott ülésén adta elő az ezen füzetben megállapított alaptételeket. Nem a biblia fordításáról esik szó, hanem a biblia nyelvének helyes németiséggel való kifejezéséről.

Böhrer azt tartja, hogy a német közember, a nép embere — der einfache Mann —, követelhet magának való bibliát. Kimutatja, hogy Luther bibliafordításának mily rendkívüli üdvös hatása volt; de ez a fordítás ma már érthetetlen. Hivatkozik sok tekintélyre, aki vele e tekintetben egy nézeten van. »Kétségtelen, a szentírásnak új németiségre átültetése okvetlenül szükséges. Mert érthetetlen nyelven írt könyv lepecsételt könyv, melyet csak a fordító keze nyithat fel.«

Alaptételeiben kifejti, hogy ne osszák be a bibliát hosszú szakaszokra. A szakaszokat jól érthető tartalom előzze meg, hozzá még számjegyek és betűk, melyek a főrészt és alrész, tehát az egész gondolatmenetet feltüntessék.

Az általánosan elismert »hochdeutsch« nyelvre kell átültetni. Olyan szavak, melyek általánosan nem ismeretesek, nem használatosak, mint p. o: *Eidam*, *Schnur*, stb. mellőzendők.

Minden idegen szót kerülnie kell: *Kreatur*, *Paradies*, *Scepter*, *Selah*, *Hosiannah* stb. megfelelő német szókkal adandók. Csak az *Amen* szónak kegyelmez meg, mivel »majdnem német szóvá lett.«

Az idegen neveket úgy kell ragozni, mintha német nevek volnának.

De mind ezek nem lényeges dolgok, csak külsőségek. Sokkal fontosabb a bibliai nyelv szegénységét a német nyelv gazdag

kifejezéseivel pótolni. Nagyon egyhangú a folytonos: »Und Gott sprach, und es geschah so, und Gott sah, dass es gut war.«

Szerző szerint nem arra való a bibliafordítás, hogy a német népnek a héber nyelv szegénységét felderítse. Kifejtheti a német nyelv egész gazdagságát. Módjában áll mondani: »anfangen, anheben, beginnen, fortsetzen, fortfahren, weiter wirken« Mondhatja: »sagen, reden, sprechen, bestimmen, anordnen, befehlen, gebieten, festsetzen«

A mondat szerkezet más a héber és a görög nyelvben, mint a németben. Nem csupán a hosszú mondatokat kell rövidre szétrakni, hanem rövid kifejezéseket gyakran hosszabbakkal kell helyettesíteni.

Szerző maga mondja, hogy nincs érdekesebb, szívhez szölvőbb olvasmány mint a biblia, de minden idegenszerűséget, minden elavultságot ki kell belőle küszöbölni.

Meg is mutatja, hogyan kell az ő alaptételei szerint német nyelvű bibliát megírni. Ime a minta:

Die Schöpfung.

Erster Bericht 1. Mose 1, 1—2 4.

Erster Tag 1, 1—5.

Im Uranfang aller Dinge hat Gott den Himmel und die Erde geschaffen. Die Erde war damals nichts als Wüste und Öde. Finsternis lag auf dem Urmeere, aber der Geist Gottes schwebte schon über den Gewässern.

Zu der Zeit begann Gott sein Werk mit den Worten: Licht! werde! Da ward das Licht. Gott besah es: das Licht war gut. Darauf schied er es von der Finsternis und nannte es Tag. Der Finsternis aber gab er den Namen Nacht.

Abend und Morgen gingen derweil vorüber: der erste Tag der Weltgeschichte war zu Ende.

Ilyen módon mutatja be a teremtésnek mind a 6 napját, bemutatja a 2. zsoltárt és Habakuk próféta imádságát. Ezek után következnek részletek az új testamentumból. Az egész füzet 30 oldalra terjed.

Nyelvi szempontból semmi kifogásolni való sincs Böhmern alaptételei ellen. Nem új dolog. Mendelssohn Mózes nagyon ritkán használja az »és«-et; különösen a waw conversivumot nem fordítja »és«-sel. Igaz van! Hogyha a jövő idejű ígét az elejére tett »!« miatt múlt időben, vagy a múlt idejűt

ugyanazon okból jövő időben fordítjuk, akkor fordításunkban már ezzel vettük figyelmünkbe a »!«-ot és fölösleges még egyszer, még másképpen is tekintetbe vennünk.

A Wien-ben 1836. évben Anton Edlen von Schmid kiadásában megjelent Mendelssohn fordítás így kezdi a Genesis első verseit: »Im Anfang erschuf Gott die Himmel und die Erde. Die Erde aber war unförmig und vermischte Finsterniss auf der Fläche des Abgrundes und der göttliche Geist schwebend auf den Wassern. Da sprach Gott: es werde Licht: so ward Licht. Gott sah das Licht, dass es gut sey stb. stb. Gott nannte das Licht Tag und die Finsternis nannte er Nacht.« Tehát Mendelssohn sem fordította mindig a waw conversivumot, még a waw consecutivumot is csak akkor, ha a mondat füzése megkívánta. Természetes, hogy az sem baj, ha Kreatur, Paradies stb. idegen szók helyett megfelelő és a köztudatban élő kifejezéseket adunk.

Abban azonban nem követhetjük Böhmert, hogy a héber nyelv szegénységét frakkal vagy divatos smokinggal fűdjük. Nem hisszük, hogy az »einfacher Mann« jobban értené ezt: Im Uranfang aller Dinge hat Gott den Himmel und die Erde geschaffen, mint ezt a szöveget: Im Anfang hat Gott den Himmel und die Erde geschaffen. Az »Uranfang aller Dinge« nagy luxus, nem illik az »einfacher Mann«-hoz, de biztos vagyok benne, hogy meg sem érti. Szerintem nagy tévedés és meglepés az a kitétel: aber der Geist Gottes schwebte schon über den Gewässern. Nagyon fura szó az a »schon«, azt is értheti belőle, hogy a Geist Gottes is már kezdett működni, mintha annak is lett volna kezdete. Mennivel szebb és érthetőbb, amellet megfelelőbb Strack fordítása, aki így fordítja: — »der Geist Elohim jedoch schwebte über den Wassern«. Jedoch, annyit jelent, hogy nem kell félnünk, hogy a vizek így maradnak, hiszen Isten éltető szelleme lebeg fölöttük. Strack kifogástalan németiséggel fordít és mégis jobban simul az eredeti szöveghez, mint a Zunz szerzősége alatt megjelent Szentírás, melyet pedig ez a kiváló hebraista többnyire szöszereint követ. A haigerlochi Stadtpfarrer beszéd-és értelemgyakorlati célokra akarja a Szentírást felhasználni, pedig nem regénynek írodott a Szentírás.

Budapest

SCHÖN JÓZSEF.

ORSZÁGVILÁG.

A TEMESVÁRI FŐRABBI BEIKTATÁSA.

Nagy fénnel és ritka lelkesedéssel iktatta be augusztus 29-én a temesvári hitközség egyhangúlag megválasztott főrabbiját, dr. Drechsler Miksa szarvasi rabbit. Az ünnepségen a temesvári testvérhitközségeken kívül küldöttségekkel képviseltették magukat: A temesvári izr. nőegylet, a szarvasi izr. hitközség (dr. *Szemző Gyula* hitközségi elnök vezetése alatt), a lugosi, verseci, dettai, karánsebesi, vingai, kurtisi és buziasfürdői hitközségek.

A főrabbi elé *Kohn Sándor* vezetése alatt nagyobb küldöttség utazott Zombolyáig, a pályaudvarnál pedig beláthatatlan nagy közönség várta, hol *Keppich Henrik* meleg szavakkal üdvözölte. A főrabbi válasza után hosszú kocsisor vitte a vendégeket és a hitközség színe-javát a városba. A beiktatás délután négy órakor volt. A templom bejáratánál az új főrabbit, kit küldöttség hozott el, nagypéli Sternthal Salamon hitközségi elnök az előjáróság élén szép beszéddel üdvözölte és átadta a templom kulcsát. Dr. Drechsler Miksa megható válasza után bevonultak a templomba. A tágas, szép templom zsufolásig telve volt előkelő közönséggel.

Ott volt dr. *Telbisz Károly* udvari tanácsos, Temesvár városának országosan ismert polgármestere, *Geml József* kir. tanácsos főjegyző, *Beé Ferenc* főkapitány a város és a katonaság összes vezető férfaival együtt. Jelen volt dr. *Szidon* Adolf verseczi, dr. *Lenke* Manó lugosi s még több rabbi. Dr. *Singer* Jakab gyárvárosi főrabbi lendületes szavakkal üdvözölte új kartársát, mire dr. *Blau* Lajos avató beszédet tartott és a hitközség megbízásából a főrabbit beiktatta új állásába. Ezután dr. *Drechsler* Miksa költői szárnyalású székfoglaló beszédet mondott, amely mély benyomást tett.

Este fényes bankett volt, melyen 250-en vettek részt. Az első felköszöntőt Sternthal Salamon mondta, aki a királyt élte; ezután dr. *Vértes* Adolf az új lelkipásztort, dr. *Drechsler* Miksa a temesvári hitközség tagjait, dr. *Hajdu* Frigyes orsz. képviselő dr. *Telbisz* Károly polgármestert, dr. *Telbisz* Károly *Drechsler* főrabbit, dr. *Fáy* Ignác dr. *Blau* Lajost, dr. *Blau* Lajos Temesvár város közönségét, dr. *Singer* Jakab *Sternthal* Salamon elnököt és *Kümmelheim* Armin főtitkárt élte. Felköszöntőket mondtak még dr. *Szidon* Adolf, dr. *Lenke* Manó és mások.

A temesvári sajtó (8 napilap) kimerítő tudósításokban és külön cikkeken fejezte ki a temesvári hitközség és új főrabbjára iránt érzett rokonszenvét. A beszédek kivonatolta és a »Dél-magyarországi Közlöny« dr. *Blau* Lajos beiktató beszédjét egész terjedelmében közölte. A fényes ünnepély, amelyet egy temesvári előkelő férfiú tollából eredő cikk nyilatkozata szerint a temesvári hitközség évtizedek óta nem látott, a mint jele az új főrabbi iránti szeretetnek, épúgy szép tanúságot tett a temesvári, e régi és művelt hitközség lelkeségéről és felelhetetlen marad mindazok előtt, kik tanúi voltak.

KÜTFÖK.

312. sz.

A FREYSTÄDTLER-FÉLE ALAPÍTVÁNY KURATÓRIUMA ÉS A PESTI HITKÖZSÉG ELŐLJÁRÓSÁGA KÖZÖTT KÖTÖTT SZERZŐDÉS A PESTI IZR. HITK. ALAPÍTVÁNYI GIMNÁZIUMA TÁRGYÁBAN.

Szerződés.

A kövesgyüri lovag Freystädtler Antalnak 1892. évi április hó 20-án kelt és a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszterium által 1894. évi június hó 27-én 29,990. szám alatt kiadott rendeletével jóváhagyott alapító levelében megnevezett kuratórium, másrésről pedig a pesti izr. hitközség a következőkben állapodtak meg:

1. A magy. kir. állampénztárban kezelt kövesgyüri lovag Freystädtler Antal-féle alapítványi összeg terhére Budapesten, annak balparti részén, egy teljes gimnáziumi épület állíttatik föl, értve a felállítás alatt a szükséges teleknek megszerzését, az épületnek emelését és használhatóvá tételét, valamint a gimnáziumnak a szükséges gazdasági és taneszközökkel való teljes felszerelését a törvényben és a vonatkozó miniszteri rendeletekben szabályozott keret és mérték szerint. A felállítás csak a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr részéről előlegesen jóváhagyott tervek és költségvetések alapján történhetik, az utalványozási jog kizárólag a vallás- és közoktatásügyi miniszter urat illeti meg.

2. A gimnázium (telek, épület és felszerelés) örökidőkön át a kövesgyüri lovag Freystädtler Antal-féle alapítvány kizárólagos tulajdona marad, telekkönyvileg a tulajdonjog ezen alapítvány nevére kebelezendő be és az épület homlokzatán »kövesgyüri lovag Freystädtler Antal-alapítványából emelt főgimnázium« elnevezés tüntetendő ki.

A főgimnáziumnak a jelen szerződés tartama alatt, mint intézménynek hivatalos czíme és pecsétje:

A »Pesti izr. hitközség alapítványi főgimnáziuma« — lesz.

3. A felállított gimnáziumot ezen alapítvány kuratóriuma használatra a pesti izr. hitközségnek bocsátja át, mely utóbbi a gimnáziumot használatra átveszi annak ellenében, hogy abban a jelen megállapodáshoz képest és a Wahrmann Sándor végrendeletében a »Wahrmann Sándor-féle közép-tanodai alapítvány« iránt foglalt intézkedések megtartása mellett magyar tannyelvű főgimnáziumot tartson fenn. A fenntartási költségek ama részének fedezésére, amely a tandíjakban befolyó összegekben fedezetet nem talál (értve a költségek alatt az épület időnkénti tatarozásának és a felszerelés időnként szükségessé váló kiegészítésének költségeit is) szolgálnak:

a) elsősorban a m. kir. állampénztárban kezelt kövesgyüri lovag Freystädtler Antal-féle alapítványi összegből a gimnázium felállítása és berendezése összes költségeinek fedezése után fennmaradó fenntartási alaptőke jövedelmének 85%-a, mely összeg a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr utalványozása folytán a pesti izr. hitközség részére naptári félévről naptári félévre fog utalványoztatni.

b) másodsorban pedig a pesti izr. hitközség kezelése alatt álló és e célra szolgáló Wahrmann—Taub-féle alapoknak, valamint a gimnázium céljaira esetleg befolyó adományok- és teendő alapítványoknak jövedelmei.

Amennyiben ezen a) és b) alatt megjelölt jövedelmekből és a tandíj befolyt összegekből a gimnázium fenntartási költségeinek fedezése után valamely évben fölösleg mutatkoznék, a föl nem használt rész egyenlő arányban fogja a lovag Freystädtler Antal-féle és a pesti izr. hitközség által kezelt Wahrmann—Taub-féle alapítványokat az alaptőkéhez való csatolás céljából illetni. Ugyancsak a Freystädtler-féle alapítvány alaptőkéjének gyarapítására fog szolgálni a gimnázium felállítása és berendezése költségeinek fedezése után fennmaradó fenntartási alaptőke jövedelmének 15%-a. Ha pedig az a) és b) alatt felsorolt jövedelmek és a tandíjak befolyt összegek a fenntartási költségeket nem fedeznék, a mutatkozó hiányt a pesti izr. hitközség esetéről esetre megállapítandó, de évi tízezer koronát túl nem haladó összeg erejéig, saját vagyonából lesz köteles pótolni.

4. A gimnázium összes ügyeit, melynek ellátása nem tartozik az igazgató, vagy tantestület hatáskörébe, vezeti és intézi a felügyelő-bizottság, mely áll a kövesgyüri lovag Freystädtler Antalnak fentebb hivatkozott alapító levelében megjelölt kuratórium tagjaiból, továbbá a pesti izr. hitközség előljárósága által 3 évről 3 évre választott 5 tagból, akik

közé, amennyiben még nem tagjai a kuratóriumnak, a hitközségi elnökhelyettes, pénzügyi és oktatásügyi előjáró okvetlen felveendő.

A felügyelő-bizottságnak hivatalból tagja még a pesti izr. hitközség rabbinatusának egyik tagja, amennyiben ezen rabbinatus a kuratóriumban még képviselve nem volna.

Erintetlen marad az alapító levélnek azon rendelkezése, mely szerint az abban megjelölt kuratórium esetéről esetre, mielőtt tagjainak létszáma hat alá csökken, magát szabad választás által kiegészíti.

A felügyelő-bizottság elnöklését mindaddig, míg Kohn Sámuel dr. a kuratórium tagja, az alapító levél értelmében ő viseli, tagsági minőségének megszűnése esetében e szerződés tartama alatt a felügyelő-bizottság elnöki tisztét a pesti izr. hitközség elnöke viseli. A felügyelő-bizottságban a határozatok általános szótöbbséggel hozhatók, szavazategyenlőség esetén az a vélemény válik határozattá, amelyhez szavazatával az elnök járul hozzá.

5. A felügyelő-bizottság hatásköréhez tartozik különösen:

a) intézkedés a telek beszerzése, a tervek előkészítése és költségvetések megállapítása, továbbá az épület emelése és felszerelése iránt;

b) esetleges államsegély kérelmezése és vonatkozó szerződés megkötése;

c) intézkedés a gimnáziumnak esetleg átmeneti és fokozatos szervezése iránt;

d) a tankönyvek, úgyszintén a tandíjak meghatározása;

e) az igazgató és a tanárok alkalmazása, az igazgató azonban a nagyméltóságú vallás- és oktatásügyi miniszterium jóváhagyását is igényli, a tantestület többi tagja pedig tudomás végett ott bejelentendő.

A felügyelő-bizottság az eljárást külön ügyrendben szabályozza.

6. A jelen szerződésben foglalt intézkedések keretén belül a főgimnázium, mind didaktikai, mind pedagógiai tekintetben, mind a rendtartásra nézve a m. kir. vallás- és oktatásügyi miniszter közvelel vezetése és felügyelete alatt áll.

7. Az oktatás szombat-on és zsidó-vallásos, valamint törvényesen megállapított nemzeti ünnepeken fog szünetelni.

8. A zsidó vallásban kötelező heti óraszám háromban állapíttatik meg. Rendkívüli tárgyként és fakultative azonfelül a héber nyelv és irodalom kapcsolatban a zsidó történettel a törvényesen megállapított maximális heti órászámon belül tanítandó.

9. A tanszemélyzet a nem áll. tanárok nyugdíjintézetébe fog belépni.

10. Jelen szerződés csak abban az esetben válik hatályossá, ha azt a vallás- és oktatásügyi miniszter úr jóváhagyja és megerősíti.

11. Jelen szerződés három egyenlő példányban állíttatván ki, annak egyik példánya a kuratórium iratai közt őriztetik meg, második példánya a pesti izr. hitközségnek adatik ki, harmadik példánya pedig a vallás- és oktatásügyi m. kir. miniszterium rendelkezésére szolgál.

DR. WEINMANN FÜLÖP,

a pesti izr. hitközség elnöke. főrabbi, a Freyst. kuratórium elnöke.

DR. KOHN SÁMUEL,

A vallás- és oktatásügyi miniszter jóváhagyása:

40.917. szám.

Jóváhagyom azzal, hogy a főgimnázium tanterve és órarendje oly módon állapítandó meg, hogy az izr. tanulókn kívül más felekezeti tanulók is végezhessek benne tanulmányaikat valláskötelességeik sérelme nélkül.

Budapest, 1909 április hó 2-án.

(P. H.)

Apponyi s. k.

318. sz.

KÉT MINISZTERI RENDELET.

I.

A vallás- és oktatásügyi miniszteriumnak a hitközségi tagbekebelezés és a külföldieknek hitközségi tagsága ügyében az Orthodox Közevetítő Irodához április hó 27-én 47.872. sz. a. intézett rendelete.

F. évi márczius hó 11-én 2575. szám alatt kelt felterjesztésében az Iroda két általános kérdést vet fel, nevezetesen: hogy 1. Olyan hitközségekben, melyek miniszterileg jóváhagyott alapszabályok birtokában vannak, amely alapszabályokban a hitközségi tagság, illetve a választói jogosultság egy bizonyos bekebelezési díj lefizetésével van korlátozva s a tagok sorába való felvétel iránt folyamodni kell az előjárásúhoz, alkalmazható-e ezen megszorítás még most is a hivatali elődöm által megerősített szabályok szerint és 2. hogy olyan külföldiek, kik bár már hosszabb idő óta hazánkban laknak, de valamelyes ok, vagy akadály miatt még nem szerezhették meg a magyar honosságot, lehetnek-e orth. izr. hitközségi választók, ha ezen hiányon felül a többi szabályszerű követelményeknek megfelelnek?

1. Tudomásulvétel és mihezartás végett értesitem az Irodát, hogy miután az 1888. évi 1191. eln. szám alatt kelt itteni kör-

rendelet 5. §-ának második bekezdése értelmében, nemkülönben az 1895. évi XLIII. t.-cz. 2. §-ával, az izraelita vallásuakra is kiterjesztett 1868. évi LIII. t.-cz. 20. §-a szerint is a hitközségi tagság, illetőleg valamely hitközséghez való tartozás közjogi kötelesség, mely az ottlakástól és nem a bekebelezéstől függ, ennél fogva a hitközségi tagság, illetőleg a választói jogosultság (az utóbbi csak abban az esetben, ha az illető magyar állampolgár) semmiféle bekebelezési díjtól, illetőleg a hitközségi előjáróság által történő külön felvételtől függővé nem tehető, még akkor sem, ha a hitközség hivatali elődeim által jóváhagyott oly alapszabályok birtokában van is, mely alapszabályok a hitközségi tagságot a fennálló törvényes rendelkezésekkel szemben bizonyos bekebelezési díjtól, illetőleg külön felvételtől tennék is függővé. Mert az alapszabályok, ha azok miniszterileg jóváhagyattak is, semmiféle olyan intézkedéseket nem tartalmazhatnak, melyek a törvényekkel ellenkeznek. Ha az alapszabályok ily ellentétes rendelkezéseket tartalmaznak, úgy ezek önmagukban semmiek.

2. Külföldiek, kik hazánkban laknak, de a magyar állampolgárságot meg nem szerezték, az 1888. évi 1191. eln. szám alatt kelt itteni körrendelet 5. §-ának második bekezdése értelmében, tagjai ugyanannak az izraelita hitközségnek, melynek területén laknak, mert a hitközségi tagság, illetve a hitközséghez való tartozás és adózás közjogi természetű jogviszonyból keletkezett kötelezettség lévén, az az idézett körrendelet értelmében nem az állampolgársághoz, hanem az illető hitközség területén való lakáshoz van kötve; ellenben a hitközségi aktív vagy passzív választói jog, tehát egy közjogi testület keretében gyakorolható választói jog közjogi alapon nyugvó jogosultság lévén, az a külföldieket annál kevésbé illetheti meg, mert országos törvényeink értelmében a politikai és polgári jogok, jelesül a közjogi jogosultság gyakorolhatása csak magyar állampolgárokat illethet meg, vagyis a hitközségi tagok csak az esetben lehetnek aktív vagy passzív hitközségi választók, ha a szabályszerű egyéb kellékek mellett magyar állampolgárságukat igazolják.

II.

A vallás- és közoktatásügyi miniszteriumnak a segédlelkészek jövedelmének kiegészítése tárgyában az Izraeliták Országos Irodájához 1909. febr. 9-én 19.771. sz. a. intézett rendelete.*)

A lelkési jövedelem kiegészítéséről szóló 1898. évi XIV. t.-cz. módosítása tárgyában intézkedő törvénytervezet rendelkezése

*) Ez a rendelet az Orsz. Irodának f. évi február hó 4-én 28.421. sz. alatt tett felterjesztésére febr. 9-én adatszolgált ki és július 2-án érkezett az Irodához.

szerint azon rendszeresített segédlelkészi állások jövedelme, amelyek 1908. évi január hó 1-ig betöltve voltak, ez időtől kezdve az illető segédlelkész képesítése szerint évi 1000, illetőleg 800 koronára egészítettnek ki az állampénztár terhére.

Azon feltevésben, hogy a törvénytervezet e rendelkezése törvénynyé fog válni, van szerencsém felkérni az Irodát, méltóztassék közölni, vajjon a tervben levő törvény e rendelkezése alapján fog-e az Iroda valamit igényelhetni az állampénztártól. Ha igen, úgy méltóztassék nagybecsű válaszában előzetes tájékoztatás végett egy kimutatást is terjeszteni be erről, hogy az Iroda főhatósága alatt hány 1908. évi január hó 1-e előtt rendszeresített és az ezt megelőző három év folyamán betöltött segédlelkészi állomás van, hol vannak ez állások szervezve s hogy az azokon alkalmazott segédlelkészek részére az évi 1000 korona, illetve 800 koronás jövedelem eléréséhez mily állami kiegészítésre lenne szükség?

Budapest, 1909. február hó 9.

A miniszter helyett: *Molnár* s. k. államtitkár.

VEGYES.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Maybaum S.*, Predigten und Schrifterklärungen. Viertes und fünftes Buch Moses, *Berlin* 1909. — *Uggyanaz*, Festpredigten. Erste Hälfte: Neujahrs-, Versöhnungs- und Laubhüttenfest, *Berlin* 1909 (Poppelauserache Buchhandlung. Egyenként és kötve 5—5 márka). — *Schwarz A.*, Die hermeneutische Induktion in der talmudischen Litteratur. Ein Beitrag zur Geschichte der Logik, *Wien* 1909 (A bécsi rabbi-képző Értesítőjében ennek rektorától). — *Büchler A.*, The Political and the Social Leaders of the Jewish Community of Sepphoris in the Second and Third Centuries *London* 1909. (Jews' College, Publication No. 1. a College igazgatójától). — *Guttmann M.*, Maftach Hatalmud, VI. füzet, *Budapest—Vác* 1909. — *Goldschmidt L.*, Eine Talmudische Realkonkordanz. Die von Dr. Jakob Fromer geplante »Real-Konkordanz der talmudisch-rabbinischen Literatur« kritisch beleuchtet, *Berlin* 1909 (Verlag von M. Poppelauer. Ára 1.50 márka). — *Venetianer L.*, Ursprung und Bedeutung der Propheten-Lektionen, *Leipzig* 1909 (Kül. leny. a Z. D. M. G. LXIII. kötetéből). — *Horodezky S. A.*, Rabbi Israel Baal-Schem. Sein Leben und seine Lehre, *Berlin* 1909 (Héber nyelven. Kül. leny. a »Heathide« 1. és 2. füzetéből). — *Haypál B.* ref. lelkész, Vigasztaló igazságok, igaz vigasztalások, *Budapest* [1909]. (Szerző kiadása, ára füzve 3 korona, kötve 5 korona). — *Wiener I.*, Hittan a középiskolák I. osztályának részére, *S.-A.-Ujhely* 1909 (Ára 1 korona). — *Borsodi I.*, Sirkö-avató beszéd (dr. Löwinger S. nagyatádi rabbi), [K. l. a Magyar Zsinagóga 1909. évf.-ból]. — *Krauss S.*, Honig in Palästina (K. l. Z. D. Palästina-Vereins 1909. évf.-ból). — *Neumann E.*, A nagykanizsai izr. hitközség hitoktatási intézményei az 1908—1909. tanévben, *Nagykanizsa* 1909. — *Sasvári B.*, A pécsi izr. hitközségi népiskola hittani és jótékony intézményeinek Értesítője az 1908—1909. tanévről, *Pécs* 1909. — *Wünsche A.*, Aus Israels Lehrhallen. Zum ersten Male übersetzt, IV. Band. (I. Hälfte), *Leipzig* 1909. (Dr. Mezey Ferencnek ajánlva). — Catalog of the Hebrew Union College 1909—1910 [Cincinnati].

Israelita Családi Naptár 5670 (1909—1910). Ebből a bevált naptárból a VII. évfolyam díszes kiállításban és gazdag tartalommal jelent meg. A naptári rész ügyes összeállításban mindent közöl, amit a kalendáriumokban keresni szoktak. Az irodalmi rész tartalma a következő: Az év krónikája (17 arcképpel). Don Abarbanel Izsák. Irta dr. Grossmann Zsigmond (2 képpel). Idők járása. Költemény Ötvös Károly szerkesztőtől. A kiválasztottak (14 arcképpel). Tavaszí strófák. Morris Rosenfeld verse, fordította dr. Kiss Arnold. Ezután következik még három cikk: A falasák, Magyar zsidó ifjak a sportban, A newyorki ghetto-ból (valamennyi képekkel). A Naptárt, amely felette olcsó (1 korona 20 fillér), melegen ajánljuk olvasóinknak. Kapható a szerkesztőnél: *Ötvös Károly Budapest, VII., Dohány-utca 22.* és minden könyvkereskedésben.

Fraenkel Zsigmond, a boroszlói egyetemen a sémi nyelvek rendes tanára, 58 éves korában meghalt. A zsidó irodalmat is ismerte és több idevágó dolgozatot tett közzé.

Adomány a párisi egyetemnek. Kahn Albert a párisi egyetemnek egyelőre öt éven át évi 30.000 frankot adományozott oly czélból, hogy tanszékeire idegen tanárokat is meghívhasson.

Kitérések Berlinben. Berlinben és négy szomszéd városban 1908-ban 186 személy lépett ki a zsidóság kötelékéből, 1907-ben 149.

Strauss O. H. az Egyesült-Államok konstantinápolyi nagy-követévé lett kinevezve.

Zsidótelepítő szervezet. Berlinben »Allgemeine Jüdische Kolonisations-Organisation« czímmel társaság alakult, amely a török kormányval egyetértőleg a Keleten zsidókat fog telepíteni.

Héber napilap indult meg július 18-án New-Yorkban, melynek neve »Hajom« és szerkesztője Goldmann M.

Zsidóbevándorlás Amerikába. 1907 július 1.—1908. június 30-ig 103.378 zsidó vándorolt be (előző évben 149.182). A bevándorolt fajok között a zsidók 2-ik helyen állanak, előttük csupán a délolaszok vannak (110.547). 71.978 Oroszországból, 15.293 Ausztria-Magyarországból jött.

Samuel Herbert L., parlamenti tag, a belügyminiszterium második államtitkára, Fitzmaurice lord helyébe Lancaster hercegség kancellárjává neveztetett ki és ezáltal az angol kabinet tagjává lett.

TARTALOM.

TÁRSADALOM.

	Lap
Társadalmi Szemle	1
Boschán Jakab	4
<i>Dr. Bacher Vilmos</i> : Boschán Jakab koporsójánál	6
Friedmann Méir	9
Izraelita Magyar Irodalmi Társulat	11
Kornfeld Zsigmond	97
Országos Izraelita Magyar Közmívelődési Egyesület	101
Társadalmi szemle	105
<i>Dr. Bacher Vilmos</i> : Bloch Mózes koporsójánál	289
Bloch Mózes halála	292
<i>Dr. Rosenberg Sándor</i>	296
Társadalmi szemle	297

TUDOMÁNY.

<i>Dr. Richtmann Mózes</i> : Juda Taurizi arab Eszter-kommentárja	13
<i>Dr. Posnanski Sámuel</i> : Steinschneider egy posthumus irata	34
<i>Dr. Krausz Sámuel</i> : A régi bitófáról	37
<i>Schön József</i> : A mennyiség kifejezésének módja a héberben	40
<i>Dr. Blau Lajos</i> : Új magyar-héber nyelvtan	107
<i>Dr. Goldberger Izidor</i> : Keszenbaum Márton 1825-ben kelt végrendelete	122
<i>Dr. Perls Armin</i> : Háman bitófája	130
<i>Vadász Ede</i> : { A pesti zsidó templom első 50 éve	193
{ Helyreigazítás	227
<i>Dr. Blau Lajos</i> : A görög papyrusok zsidó vonatkozásairól és a talmudi joggal való összefüggésükről	228
<i>Dr. Grünhut Lázár</i> : Jáezer fekvése	242
<i>Dr. Blau Lajos</i> : Észrevételek a talmud szövegéhez egy új talmudkiadás megindulása alkalmából	303

FOLKLORE.

<i>Vadász Ede</i> : { Kümpöt-tévalach	42
{ Zsidó szokások és szólamok	44
<i>Dr. Rg.</i> : Szombat este	316

IRODALOM.

	Lap
Irodalmi szemle	49
Az IMIT. 1909. Évkönyvének tartalma	79
<i>Kiss Arnold</i> : { Emlék	80
{ A koponyák	81
<i>Patai József</i> : Héber költők	83
Winter és Wünsche német Mechilta fordítása	183
Irodalmi szemle	187
<i>Dr. Kiss Arnold</i> : { Énekek éneke	171
{ Királylány és rabszolga	175
<i>Dr. Patai József</i> : Héber költők	177
<i>B. Gy.</i> : Siralmak	179
<i>B. L.</i> : Spanyolország héber feliratai	244
<i>Dr. Grünhut Lázár</i> : Az elefantinei papyrusok	248
Irodalmi szemle	249
<i>Dr. Kiss Arnold</i> : A komp. — Az asszony. — Úton	274
Irodalmi szemle	326
<i>Dr. Klein Mór</i> : Vallomás	365
<i>Dr. Kiss Arnold</i> : A szivtelen. — Egy rózsabokor. — Este van már. — Anya. — Úgy születünk. — Nem tudom én	366

TANÜGY.

<i>V. B.</i> : Izráel története	279
<i>Schön József</i> : A biblia németre való fordításának alapelvei	369

ORSZÁG-VILÁG.

A temesvári főrabbi beiktatása	372
--------------------------------------	-----

KÜTFÖK.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszterium 187684. sz. rendelete a lelkesi jövedelem kiegészítése tárgyában	87
Tizenkét okmány a magyar-zsidók történetéhez (1113—1826). Közli: <i>Dr. Wertner Mór</i>	88
A magyar zsidóság orsz. értekezletének jegyzőkönyve 1848-ban. Közli: <i>Dr. Büchler Sándor</i>	182, 280
A Freystadtler-féle alapítvány kuratóriuma és a pesti hitközség előjárósága között kötött szerződés a pesti izr. hitközség alapítványi gimnáziuma tárgyában	374
Két miniszteri rendelet. I. vallás- és közoktatásügyi miniszteriumnak a hitközségi tagbekebelezés és a külföldieknek hitközségi tagsága ügyében az Orth. Követítő Irodához intézett rendele- lete. II. A vallás- és közoktatásügyi miniszteriumnak a segéd- lelkészek kiegészítése tárgyában az Izr. Orsz. Irodához intézett rendelete	377